

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Ord. Prof. Dr. AHMED
ZEKİ VELİDİ TOGAN

Özel Sayısı

Fasükül : 1

Sayı : 13

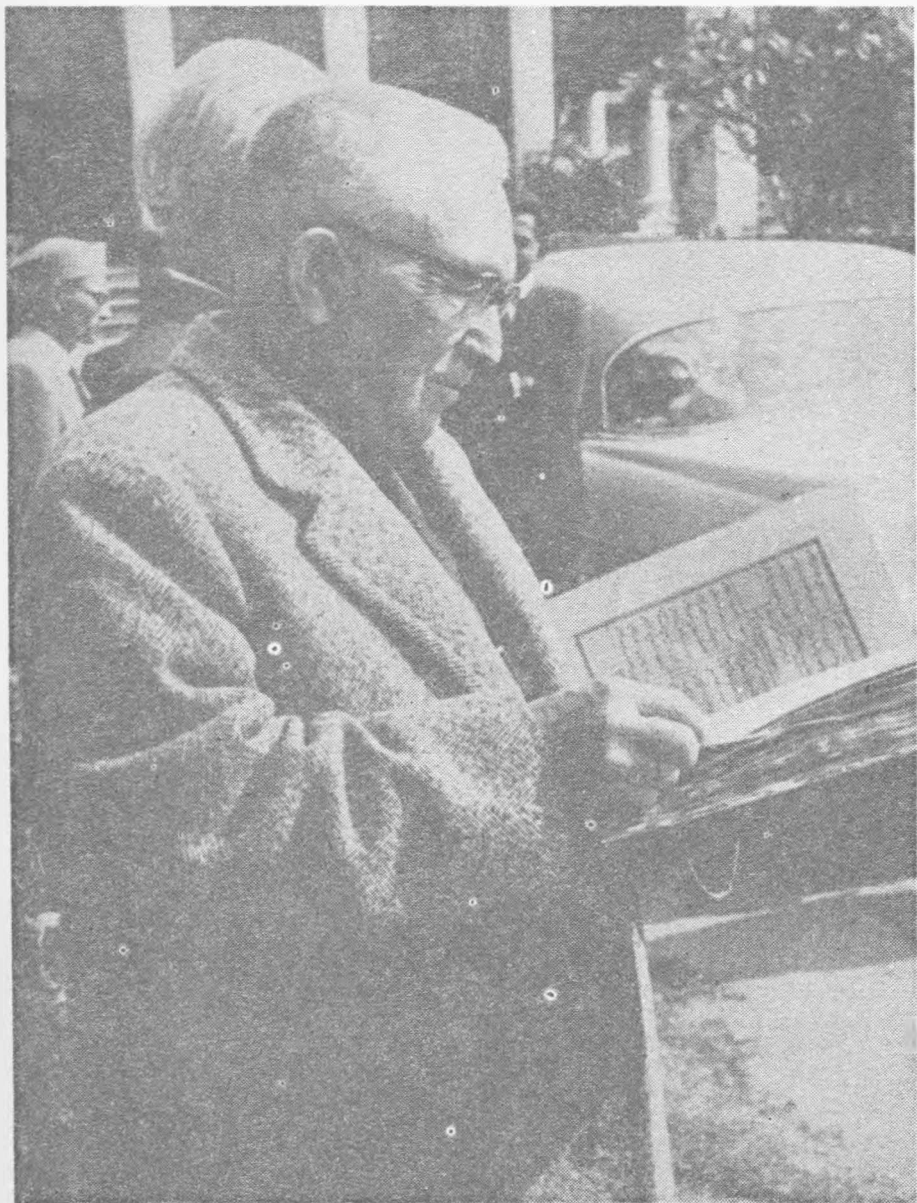
FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ

ORD. PROF. DR. AHMED
ZEKİ VELİDİ TOGAN

Özel Sayısı

SAHİBİ

Prof. Dr. Ahmet ÇAKIR

ORD. PROF. DR. AHMED ZEKÎ VELÎDÎ TOĞAN
(10 Aralık 1890 — 26 Temmuz 1970)

İÇİNDEKİLER

A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri	1
Doç. Dr. Tuncer BAYKARA	
A. Zeki Velidi Togan Bibliyografyası	11
Doç. Dr. Tuncer BAYKARA	
A. Zeki Velidi Togan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı.	33
Nazmiye TOGAN	
Doç. Dr. İsenbike ARICANLI	
Doç. Dr. Tuncer BAYKARA	
Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair	59
The Tribes Constituting the State of Heftalit	67
Karahanlılar	71
Cengiz'in Soyu ve Kendisine Yakın Kabileler	95
Eski Türk Yazısı	105
Prof.Dr. Zeki Velidi TOGAN	
A. Zeki Velidi Togan'ın Notlarından	107
Nazmiye TOGAN	
Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri	125
Doç.Dr. İsenbike ARICANLI	
TONGA-ALP-ER	137
Dr. Emel ESİN	

Türk Dünyası	179
Prof. Dr. Cevat EREN	
Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı	215
Prof.Dr. Mehmet Altay KÖYMEN	
Sultan Alparslan'ın Nasrani Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri	235
Prof.Dr. Ali SEVİM	
Uygur-Çin İktisadi Münesebetleri	239
Doç. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU	
Uygur Kağanlarının T'ang Sülelresi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi	245
Doç. Dr. Özkan İZGİ	
Türkmen İli ve Boyları	265
Doç.Dr. Mehmet SARAY	
Abdülhamit Devrinde Kütüphanelere Dair Yayınlanmamış Birkaç Belge	277
Dr. Atilla ÇETİN	
Muhammed Kalaç'ın Bihar ve Bengal Fetihleri	285
Doç.Dr. Enver KONUKÇU	
Saltuklu Sikkeleri	293
Doç.Dr.Çoşkun ALPTEKİN	
Akkoyunlu Tarihi Hakkında Bir Eser: Sultan Yakub Tarihi	297
Nader NADERNEJAD	
Divân-ü Lügat-it-Türk'ün Halk Edebiyatı Açısından Taşdığı Değer ...	301
Doç.Dr. Saim SAKAOĞLU	

Ibn al-Azrak'a Göre Artukluların Soy Kütüğü	321
Doç.Dr. Ahmet SAVRAN	
Edebi Sanatları Dair İki Farsça Eser	335
Doç.Dr. Saime İnal SAVI	
Paris'te Çıkan "La Revue des deux Mondes"da 1871-1971 Yılları Arasında Türkiye ve Türklerle İlgili Yayımlanmış Makaleler Bibliyografyası	345
Doç.Dr. Ali ÖZÇELEBİ	
Bulud Karaçorlu Sehen ve Bazı Şiirleri	379
Yrd.Doç.Dr. Yavuz AKPINAR	

A. ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN HAYATI ve ESERLERİ

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

Hayatı:

Zeki Velidî Togan, 10 Aralık 1890 tarihinde, *Başkurt-Eli*'nde *İsterlitamak* kantonluğunda, *Küzen* avulunda doğmuştur. Ensâbı *Yurmatı* uruğundan, *El-çiktemir* tübesinden, *Teltim* soyundan ve *Soklı-Kay* boyundandır. *Küzen köyüne*, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren *Tatar*, *Mişer* ve *Müslüman Çuvaşlar* da gelip yerleşmekle berâber, asıl mayasını sayıca belki 30-40 haneyi geçmiyen *Soklı-Kaylı* ve *Ungut* isimli iki boy teşkil ederdi.

XVII. Asırdanberi aynı köyde yaşadıkları bilinen *Küzenoğlu* âilesinden *Küzen-Kart*'ın torunu *İş-Togan*'ın oğlu *Çurak Küzenoğlu*'nun 1757 yılından kalma türkçe bir arâzi senedinde "Tamga" sı ve adı vardır. Bunun torunlarından *Küzenoğlu Velid-Bay*, XIX. yüzyıl ortalarında, köyün en büyük konak (misâfir) sâhibi idi. Bunun iki oğlu vardı: *Mollâ Ahmed-Şâh* ve *Veli Mollâ*. "*Mollâ-Ağa*" da denilen *Mollâ Ahmed-Şâh*'ın Medresi'ndeki Muâvini *Zeki Halife* kendisini çok sevdiğinden, doğan oğluna "*Zeki*" adını vermişti. O da, büyüyünce, dedesinin adından "*Velidî*"yi mahlas olarak almıştı *Zeki Velidî Beğ*'in 1935'te Soyadı Kanunumuza göre seçtiği "*TOGAN*" soyadı da5. arkadan atası, "*İş-Togan*"dan alınma idi.

Zeki Velidî'nin âilesi, geniş otlakları ile hayvan yetiştiriyorlardı. Babası *Mollâ Ahmet-Şâh* için ziraat, eteğinin alabildiği darımın ekildiği miktar idi. Annesi Muallime *Ümmül-Hayât*, bilgili ve kültürlü bir kadındı. Çocukluğu, dört binadan ibâret. bir Medresesi de olan babası, annesi ve bu tabiat ortamında geçmiştir. Türkçe matbû "*Miftâhü't-Tevârih*" kitabının müellifi olan dayısı *Satıkoğlu Habib Neccâr*, *Z. Velidî*'nin târihi benimsemesine tesir etmiştir.

Zeki Velidî, tâlihli idi; zira bir yandan babasının medresesinde ilk tahsilini yaparken, bir yandan da hususî hocalardan rusça okumaya başlamıştır. Farsça bilen annesi de, bu hususta etkili oluyordu. Ailesinin bir yandan *Dağıstan*, diğer yandan *Buhara* ve *Hive* tarafları ile kültür bağları bulunuyordu. Bunların yanında *Kazan* kültürünün de etkisi vardı. *Zeki Velidî*, yetişmesinde *Mollagul Divâne* adlı serazad dervişin etkisini de belirtir. Babasının medresesindeki öğretimi, kendi deyimi ile "ilk tahsil" olmuştur.

1902 de, bir bakıma “orta tahsil ” için, daha önemli olan *Ütek*’deki dayısı *Habib Neccar*’ın medresesine gider. O, kendisine birçok bakımdan dayısının etkili olduğunu söyler. Yedi hücreli olan bu medresede, daha çok arab dili ve edebiyatı öğrendi. Ancak 1908 e kadar kısa sürelerle ve yazları tabiatla başbaşa geçen yıllardan sonra, bu da Zeki Velidî’yi tatmin etmedi. Şimdi o “uzaklarda tahsil” düşünür olmuştur.

29 Haziran 1908 günü, köyünden kaçması ile Zeki Velidî’nin hayatında yeni bir safha başlar. Sırtındaki küçük torbası ile bir süre *Astrahan, Orenburg* arasında dolaştıktan sonra, nihayet *Kazan*’a gelir. Burada ilk olarak *Şahebeddin Mercâni*’nin medresesine gitmişti. Ancak bazı şartlar gereğince, *Kasımiye Medresesi*’nde kalıyor tahsiline devam ediyordu. Fakat burada verilen derslerden, sadece riyaziyyât ile ilgilendiğini belirtir. Hususî olarak ders alıyor, devrin kültür ve bilim erbabı ile de tanışıyordu. *Katanov* ve *Aşmarin* ile tanıştıktan sonra, Rus müsteşrikleri câmiasına da girmiş oldu. Bu arada gittiği *Astrahan* yolunda tanıştığı kaptan, sosyal fikirlerinin de gelişmesine etkili olmuştu,

1909 kışında Zeki Velidî, ikmâl ettiği *Kasımiye Medresesi*’ne “*Türk Tarihi*” ve “*Türk ve Arap Edebiyatı Tarihi*” muallimliğine tâyin edildi. Dersleri için, bir Türk tarihi yazmaya koyuldu. Dört sene süren Kasımiye deki muallimliği sırasında Gayrirus mekteplerinde, rusça muallimliği imtihanını da verdi 1911 sonlarında çıkan “*Türk ve Tatar Tarihi*” adlı eseri daha geniş muhitlerde tanınmasına vesile oldu. Bu arada *Kazan Üniversitesi*’ndeki Şark dilleri filolojisi derslerine (Prof. N. Katanov ve V. Bogoroditski nezdinde) devam etti. Fakat bu filoloji tahsilini çok sonraları, Viyana’da ikmal edecektir. Bu sıralarda tanıştığı ünlü tarihçi *Barthold* ile onun ölümüne kadar (1930) dost kalacaktır.

“*Türk ve Tatar Tarihi*” adlı eserinin iyi yankıları sâyesinde, *Kazan Üniversitesi*’nin *Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti*’ne aza seçildi. Bu cemiyet onu, 1913 ’de *Türkistan*’da *Fergane Vilâyeti*’ne ilmî araştırma yapması için gönderdi. 1914 de ise, *Rus (Petersburg) İlimler Akademisi* ve *Beynelmilel Ortaasya ve Uzakdoğu Tetkiki Cemiyeti* tarafından, *Buhara Hanlığına* gönderildi. Çok verimli geçen bu seyâhatlerinin neticelerine ait raporu, *Petersburg* çarlık *Arkeoloji Cemiyeti Kazan ve Taşkent Arkeoloji Cemiyetleri mecmuaları*’nda neşredildi. Bu arada Prof. *Katanov*’un, bugün *Türkiyat Enstitüsü*’nün çekirdeğini teşkil eden kütüphânesinin (satın alınarak) Türkiye’ye gitmesine de vesile oldu.

1914 sonlarında *Ufa*’daki *Osmaniye Medresesi*’nde muallimliğe başladı. Bir ara *Petersburg*’da bulunduktan sonra, 1915 de yine muallimliğe devam etti. Rus Millet Meclisi, *Duma*’da, Müslüman Mebusların fraksiyonunda *Ufa Müslümanları*’nı temsil etmek üzere seçildi ve 1915 sonlarında, *Petersburg*’a gönderildi. Böylece, bir yandan ilmî hayatı devam ederken, bir yandan da 1923 kadar faal, daha sonra yer yer devam eden siyâsî hayatı başlamış oluyordu.

1916 kışında *Duma*'daki siyâsî olaylarla ilgilenmekle berâber, Rus müsteşikleri ile temaslarına da devam ediyordu. Fakat 17 Şubat 1917 sabahından itibaren Rusyadaki İhtilâlle birlikte, doğrudan siyâsî mücâdelenin içine girdi. Önce Rusya'da teessüs eden hürriyet havasında Türklerin durumu için faaliyette bulunuyordu. O, *Başkurdistan*'ın kaderiyle ilgili olarak birçok teşebbüslerin içinde bulunuyordu. Zeki Velidî'ye göre *Başkurtlar*'ın kaderi, *Kazak* ve *Kırgızlar*'ınki, yâni Türkistan ile yakından bağlıdır. Fakat bu faaliyeti, etkisini çok sonraları bile, sürdürecektir olan bir kısım Türklerin de tepkisini çekmişti. Gerek 17 *Kumaltı Şehri* (İstanbul 1934), gerekse *Hâtıralar* adlı eserinde (İstanbul 1969), bu konu hayli tafsilâtlı işlenmiştir.

Bolşevik İhtilâlinde 22 gün sonra, 29 Kasım 1917 de Başkurt-Eli'nin *Muhtariyeti* ilân edildi. Lâkin Sovyetler , 18 Ocak 1918 de *Orenburg*'u işgal edip 3 Şubatta da *Zeki Velidî*'yi tevkif ettiler. Nisan başlarında *Kozaklar* ve *Başkurtlar* Orenburg'u basınca, Zeki Velidî de hapisten kaçar 7 Haziran'da, muhariki olduğu *Başkurt Hükûmeti* kurulur ve Harbiye Nâzırı olur. Bu sırada *Başkurtlar*, daha çok *Beyaz Rus* generallerinin baskısı altındadırlar; fakat 22 Kasım 1918 den sonra, Sovyetlerle hayli çetin savaşlar olur. İki cepheden savaşın imkânsızlığı görülünce, müsâit davranan Sovyetlerle 18 Şubat 1919 da işbirliği yapılır, ve böylece, Sovyetlerle onbeş aylık işbirliği dönemi başlar.

Bu dönemde *Zeki Velidî*, yeni Sovyet liderleriyle yakından temas eder. *Lenin*, *Troçki*, *Stalin*'le birçok defa konuşur, görüşür. Bu sırada evlenir de. Ancak 1920 başlarından itibaren Sovyetlerin, *Başkurtlara* karşı tutumu sertleşir. *Zeki Velidî* daha *Moskova*'da bulunurken, bir yandan *Türkistan*'a çekilip, mücâdeleyi oradan sürdürmek için hazırlıklar yapar. Nihâyet bunun için, 29 Haziran 1920 de *Moskova*'dan ayrılır.

Zeki Velidî üç seneye yakın, *Türkistan*'da faal bir mücâdele içindedir. Bu arada *Bâku*'daki *Şark Milletleri Kongresi* sırasında oraya gider ve gizlice *Mustafa Suphi*'nin evinde kalır. Eylül ortalarında *Türkistan*'a geçer. *Türkistan Milli Birliği*'nin kurucusu ve ilk başkanıdır. 1921 sonlarında *Türkistan*'a gelen *Enver Paşa* ile görüşür. Mücâdele, kimi zaman *Zeki Velidî*'nin bizzat katıldığı çarpışmalar halinde ve *Basmacı Hareketi* olarak devam eder. Fakat mücâdele, gittikçe ümitsizleşmektedir; zira *Lehistan* cephesinde serbest kalan *Ruslar*, *Türkistan*'a büyük kuvvetler yığmaktadırlar. Mücâdeleyi *Avrupa*'da devam ettirmek ve *Türkistan* meselesini daimâ canlı tutmak için, yeni yollar aranır. Bunun için, ağır hâmile olan eşi *Başkurtlu Abdülcelil köyünden Tüngerür âilesinden Ağustos 1919 da evlenmiş olduğu Hâcı-Mehmet Yakşimbetoğlu'nun kızı Muallime Nefise Hanım*'ı, mecburen bırakıp, 21 Şubat 1923 de yola çıkarak, epeyi zamandır yanından ayılmayan *Fethülkadir Süleyman* (rahmetli Prof Abdülkadir İnan) la birlikte, *İran* sınırına geçerek, 12 Mart 1923 günü *Meşhed*'e varırlar. Burada, beş hafta kalan, *Zeki Velidî*'nin hayatında, yine bir büyük değişiklik başlamıştır.

O zamana kadar hiçbir şarkiyatçının ziyâret etmediği *Meşhed*'deki *Ravza Kütüphânesi*'nde önemli eserler keşfeder. Bunlardan birisi, *İbn Fadlân*'ın *Seyâhatnâmesi* olup, ilerde işleyecektir. 25 Nisan'da geçtiği *Afganistan*'da da ilmi araştırmalarına devam eder. Bilhassa *Kâbil Kütüphâneleri*'ni inceler. 25 Eylül'de beş ay kaldığı *Afganistan*'dan ayrılıp *Hindistan*'a gelirler. Buradaki *İngiliz* idâresi, hiç de hoş karşılamaz; ancak Zeki Velidi, 1 Kasım 1923 de *Bombay*'dan vapurla hareket edip, *Hicaz* kıyılarından ve *Süveys*'den geçip *İzmir*'e gelirler. Fakat daha sonra vardıkları *İstanbul*'da, iniş müsâedesi verilmez. Böylece, 1923 Kasım sonlarında, mecburen yine vapurla Avrupa'ya yönelirler ve *Marsilya*'da karaya çıkıp *Paris*'e varırlar.

1923 Aralık ortalarında geldiği *Paris*'te hem siyâsi, hem ilmi temaslar da bulunuyordu. Burada *Pelliot*, *Ferrand*, *Bloch* ve *Castagne*'den başka bu sırada *Paris*'de bulunan *Mirza M. Han Kazvini* de, tanıştığı bilginler arasındadır. 15 Şubat 1924 de *Berlin*'e gittiler. Orada da arkadaşı *Fethülkadir*'le birlikte, hem Rusya Türklerinin hariçde temsil meselesiyle, hem de ilmi temaslarla meşgul oldular. Buradaki müsteşriklerle de tanıştı; ve bu arada İngiliz âlimlerinden de teklifler aldı. Yine *Berlin*'de *Türkistan Millî Birliği*'ni "Cemiyet" olarak ihya ettiler.

Hayatının bundan sonraki vechesi için, kararsızlığı devam ediyordu. Zira *Paris*, *Berlin* ve *Londra*'daki birçok âlim, Ortaasya tarihine ait meseleler için kendisiyle birlikte çalışmak istiyordu. Ancak, devrin Maarif Vekili *Hamdullah Suphi* başta olmak üzere, *Köprülüzâde Mehmed Fuat*, *Dr. Rıza Nur*, *Yusuf Akçora* gibi Türkler de, *Zeki Velidi*'nin *Türkiye*'ye gelmesini istiyorlardı. Bu sırada *Berlin*'e gelen *Rıza Nur*, *Zeki Velidi*'yi sefirimiz *Kemâleddin Sâmî Paşa* ile de tanıştırdı; nihâyet 11 nisan 1925 te, *Maârif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni*'ne tâyin edildiğine dâir *Rıza Nur*'dan bir mektup aldı. Bunun üzerine, 12 Mayıs 1925 de *Berlin*'den *Budapeşte* yoluyla *İstanbul*'a hareket etti. *Bükres* ve *Köstence*'ye de uğrayıp, 20 Mayıs'da *İstanbul*'a vardı.

Burada *Köprülüzâde*, *Rıza Nur* ve diğer kişilerle görüşükten sonra, *Ankara*'ya gitti. 3 Haziran 1925 tarihinde de "Resmi Gâzete"de *Türkiye Cumhuriyeti* tebası olmasına dâir *Bakanlar Kurulu Kararı* çıktı. Böylelikle *Maârif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti Azalığı* kanunî şeklini de almış oldu. 31 Temmuz'da Cumhurbaşkanı *Gazi Mustafa Kemâl Paşa*'yı ziyâret etti ki, bu olay, "Hâtıralar" adlı kitabının da sonu idi.

Ankara'daki görevi *Zeki Velidi*'yi tatmin etmiyordu. *Ankara*'nın, özellikle kitaplık bakımından şartları yetersizdi; *Zeki Velidi* ise, *İstanbul*'a iner inmez, soluğu kütüphanelerde almıştı. *İstanbul*'a gitmesi için, iki tercih önüne kondu: Birisi *Darülfünun Hocalığı*, öteki de *Anadolu Demiryolları İdare Meclisi Azalığı*. İkincisininin, hem parası fazla, hem de işi pek azdı. Ancak *Zeki Velidi*, *Hocalığı* seçti ve 26 Ocak 1927 de *İstanbul Darülfünun*'u *Türk Tarihi Müderris Muavinliği*'ne tâyin edildi.

İstanbul'a gelir gelmez, kütüphanelerde, ancak "korkunç" kelimesiyle ifade edilebilecek, hummalı bir faaliyete girişti. Bu döneme ait hâtıralarda, üzerine kapıyı kilitletip çalıştığı da rivâyet edilir. Bunun neticesinde, önemli yazmaları gün ışığına çıkardı. Bu arada *Anadolu*'nun muhtelif kitaplıkları ile, zaman zaman gittiği *Avrupa* şehirlerindeki kütüphaneleri de taradı. Geniş bir telif plânlaması yaptı ve hummalı bir faaliyete girişti.

Onun bu faaliyeti, meyvelerini vermeğe başlamıştı; bu arada kimi zaman gayreti de kırılıyordu. 1932 ilkbaharında, Fakültede *Temür*'ü anlatırken, *Şeyh Bahaeddin Nakşibend*'den de söz etmesi, üzerinde hayli uzunboylu durması, "muzır kitapları kaynak olarak kullandığı"na dâir, *Atatürk*'e kadar uzanan, bir jurnale yol açmıştı 1). Fakat hiçbirisi, yine bu sene toplanan *I. Türk Tarih Kongresi*'nde maruz kaldığı muamele kadar acı değildi. Zira *Reşid Galib* adlı bir tıp doktoru, *Ortaasya*'da bir içdeniz olup, onun tedricen kurduğuna dâir bir tebliğde bulunmuştu. *Zeki Velidi* de, kendi ilmi içtihadı ile bağdaşmayan bu tebliği, tenkid etti. Fakat bu tebliğ, devrin bir resmî görüşü şeklini aldığından, tenkid, hoş karşılanmadı; araya, Rusya'da 1917 yıllarındaki siyâsî mücâdelenin görülmemiş hesapları da girince, iş başka, bir şekle büründü. Neticede "cehâlet" le suçlanan *Zeki Velidi*, 8 Temmuz 1932 de, 1 telgrafla Hocalıktan istifasını İstanbul Dârülfünûnu'na bildirdi. Zaten doktora kurlarına kayıtlı bulunduğu *Viyana*'ya giderek, yarım kalmış akademik tahsilini tamamlamaya başladı.

Henüz tam olarak incelenmeyen *I. Kongre* sırasında, ortaya konan görüş, zamanla terkedilecektir. Fakat *Zeki Velidi*'yi şahsen üzen bu olay, onun Batı kültür ve metoduna daha kesin hakim olmasını sağlayacak sonuçlar doğurunca, hayırlı olmuştur da denebilir. *Viyana*'daki çalışmalarını, 7 Haziran 1935 de bitirdi; birkaç gün sonra da "Honorar Profesör" olarak çağrıldığı *Bonn Üniversitesi*'ndeki *İslâmî İlimler Dersleri*'ne başladı. 1938 sonbaharında ise *Göttingen Üniversitesi*'ne gitti. 1939 Mayıs ayında, *Türkiye Maarif Vekili*'nin daveti üzerine *İstanbul*'a döndü ve eski kürsüsünde 1 eylül 1939 tarihinde vazifeye devam etti. Hemen ertesi sene, *Romanyalı Nogaylar*'dan *Ömer kızı Nazmiye Hanım*'la evlendi: 8 Nisan 1940. İki evladı , kızı *İsenbike* ve oğlu *Sübidey* vardır.

II. Dünya savaşı sırasında, *Almanlar*'ın *Ruslar*'ı ardarda yenilgiye uğratmaları *Zeki Velidi* 'de, doğduğu toprakların tekrar bağımsızlığına kavuşabilecekleri ümidini doğurdu. Bu ümitle, bazı girişimleri de oldu. Fakat çok geçmeden, Sovyetler üstün duruma geçtiler. Bu konuda da zaman zaman *Ankara*'ya fikirlerini bildiriyorsa da, özellikle *Maraşal Fevzi Çakmak*'ın emekliye ayrılmasından sonra, durum değişti. Kısmen Sovyetleri teskin, kısmen de iç siyâsî sebeplerle 2), 3 Mayıs

1) Bk, *Tarihte Usul*, İstanbul 1969, s. 49 ; keza bk. *Onyeddi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Beğ*, İstanbul 1934, s. 5.

2) Meselâ, *Kazanlılar* hiç tevkif edilmediği gibi, daha fazla tevkifi, devrin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri (ve Eski Bakû Şehbenderi) *Memduh Şevket Esendal*'ın önlediği rivâyet edilir.

1944 de, Üniversitelilerin gösterileri bahane edilerek, geniş bir milliyetçi tevki-fatına girişilmişti. Bu arada *Zeki Velidi* de, kendi ifâdesine göre "15 Mayıs 1944 de, *Turancılık namına Türkiye'de Sovyetler aleyhinde harekette bulunmakla itham edilerek*" tevkif edildi. Âilesi de bu sırada, hayli güç günler geçirdi.

1 *Numaralı Örfî İdare Mahkemesi*, *Zeki Velidi*'yi on yıl hapse mahkûm ettiyse de, *Askerî Temyiz*'in esastan bozma kararı üzerine, 17 ay 10 gün hapiste kaldıktan sonra tahliye edildi. Bu defa muhakeme edildikleri 2 *Numaralı Örfî İdare Mahkemesi*'nde ise, berâat etti. Buna rağmen, Üniversitedeki görevine, türlü engeller yüzünden 4 yıl 8 ay sonra dönebildi; ve 27 Temmuz 1948 de vazifeye başladı. Bu arada hapiste iken yeniden düzenlediği *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı eserini 1946 da neşretmiş; ve kısmen onunla geçinmişti.

Türkiye'nin 1948 sonrasındaki yeni döneminde, *Zeki Velidi*'nin de çabaları değişmişti. 1950 deki iktidar değişikliği sırasında *Tarihte Usûl* adlı eserini neşretmişti. Fakat onun ilmî alandaki şöhretini, bir önemli kongre daha da yükseltti. 1951 de İstanbul'da toplanan XXI. *Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi*'nin başkanı olarak, Kongreyi başarıyla idâre etti. Üniversite'de bir *Umumî Türk Tarihi Enstitüsü* kurmak yolundaki çabaları ise, netice vermedi. Bununla berâber, 1953 de kurulan *İslâm Araştırmaları Enstitüsünün Müdürlüğünü*, vefatına kadar yapmıştı. Ancak o, kendisinin bu Enstitüye Müdür olmasını, Türkiye'de o dönemde İslâmî İlimler alanındaki çalışmaların geriliğine bir misâl olarak gösteriyordu 3).

1950 lerden sonra, dünyanın değişen şartları ile, bir ara yeniden *Türkistan Meseleleri* ile ilgilendi. Ancak, bunlar yine de, sınırlı kaldı. Pek çok kongreye katıldı; pek çok konferans verdi. Dünyanın dört bir yanına gitmişti. Fakat bunlar arasında, kendisinin de en çok dikkatini çeken, 4-28 Ağustos 1968 de gittiği *Afganistan* gezisidir. 24 gün süren bu gezi sırasında, 1923 de gördüğü birçok yeri, yeniden görmüş, kitaplıklarda inceleme yapmıştı. *Belh'e* dâir yazdığı makale, onun son eserlerinden birisi olarak yayınlanmıştı.

Zeki Velidi, son senelerde *Türk Kültürü El kitabı* adlı, dev bir eserin hazırlıkları ile meşguldü. Bunun için çalışmış, çabalamış ve didinmişti. Türk görüşüyle meselelerin ele alınacağı bu eserin, ancak bir *ek cildi*'ni çıkarabilirdi. Bununla berâber, muhterem Dr. *Emel Esin Hanımefendi*, bu gaye için, ihlâsla çalışmaktadır. Yine son senelerinde "*Hâtralar*"ını kaleme almıştı. *Türk Destanları*'yla da uğraşıyordu. Bunlar içinde, *Oğuz Destanı* ile ilgili hazırlıklarını tamamlamak üzere bulunuyordu. Bu konudaki çalışmalarına, hastalığında da devam etmişti.

15 Nisan 1970 tarihinde geçirdiği prostat ameliyatı, bir süre sonra nüksetmişti. Hastanedeki çabalar netice vermeyince, 26 Temmuz 1970 sabahı hayata gözlerini yumdu. İki gün sonra, 28 Temmuz'da *Bayezid Camii*'nde kılınan namazdan sonra, Üniversitedeki töreni müteakip, *Karacaahmet*'de toprağa verildi.

3) *Hâtralar*, İstanbul 1969, s. 64-65.

İlim Hayatından Çizgiler

Zeki Velidi Togan pek çok cemiyet ve ilim derneğinin üyesi idi. Birçok ilmi derneğin de kuruluşunda faaliyeti görülmüştür. Son olarak *Türk Şarkiyat Derneği*'ni kurmuş ve birçok faaliyette bulunmuştur. Birçok berat ve nişan da almıştı. Bunlar arasında misâl olarak, 10 Mart 1951 de aldığı *İran Maarif Cemiyeti Nişanı*'nın *Birinci Derecesi* ile, *Avusturyalıların Hammer-Purgstall Cemiyeti Azalığı*'ni gösterebiliriz. Bu arada kendisine, 27 Haziran 1967 tarihinde *Manchester Üniversitesi*, büyük bir merasimle *Fahri Doktorluk* pâyesi tevcih etmiştir. *Zeki Velidi*'nin bu merâsimde söylediği nutuk, buraya alınmaya değer.:

“Meşhur Üniversitenizin bana *Fahri Doktorluk* pâyesi vererek şerefleştirmesi, beni derin bir şekilde duygulandırdı. Doğduğum memlekette, *Ural Dağları*'nda bu şehrin ismini hiç işitmemiştim. Daha sonra *Manchester*'in, ünlü İngiliz dokümaları imâl edilen bir şehir ve burada doğuya ait birçok elyazması ihtiva eden zengin kütüphaneler bulunduğunu öğrendim.”

“Üniversitenizin bir ilim merkezi olarak önemi, zihnimde Batı'daki orientalizm tarihi tetkiki ile birlikte doğdu. Keza şehrinizde *John Rylands* ve hanımı gibi, Şark sanatı, ilmi eserleri ve ticâret vesikalarına büyük bir ilgi duyan entellektüel zenginler bulunduğunu da öğrenmiştim. Otuz yıl kadar önce *Mr. A. Mingana*'nın "*Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Rylands Library*"sini okuyup, *Kur'ân-ı Kerim*'imizin *Doğu-Türkçesi Tercümesi* yazmasına ait bazı satırları görünce, bu şehre, üniversitesine ve kütüphanelerine, derin bir alâka duydum. Eserin dil hususiyetlerine bakılırsa, hayli eski bir Türkçe idi. Eserin fotoğraflarını getirmek istemiş, fakat ondört cilde bölünmüş olduğundan, şahsen gitmeden bu işin güç olacağı, açıktı. Sonunda bazı sahifelerin fotoğraflarını edindim; iyi korunmuş olan yazı ve kâğıddan anlaşıldı ki, bu elyazması, XI. veyâ XII. yüzyılda *Karahanlılar* devrinde yazılmıştır. *Türkçe* ile birlikte, *Farsça*'ya da tercüme edilmiş olan bu *Kur'ân*'ın *Türkistan*'ın doğu taraflarında, *Kaşgar yöresinin lehçesi* ile getirilmiş olduğu anlaşıldı.”

“Bir tarihçi olarak, ilk plânda *İngiltere*'nin, *Türk Tarihi* için, zengin kütüphâne ve kolleksiyonlar ihtiva eden bir memleket olduğunu biliyordum. XVI. yüzyıldan beri *İngiliz Kraliyet Âilesi* çevresindeki entellektüel topluluk, memleketlerine şark yazmaları getirmeyi, bir vazife edinmişlerdi. *İngiliz* ve *Osmanlı* imparatorlukları, bu konuda birbirlerine benzer ve tamamlarlar. Bunu, misâllerle isbat etmek gerekmez. Sadece, "*Chester-Beaty Collection*"u, *Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa*'nın özel kitaplığından tesis edilen *İstanbul*'daki *Kütüphanesi* ile mukayese, yeterlidir.”

“*Manchester*'deki *John Rylands Kütüphanesi*'ndeki *Türkçe Kur'ân Tercümesi*'nin, kültür tarihimiz bakımından yüksek bir değeri vardır. Çünkü bu eser, *Sâmânî Mansûr bn Nûh* devrinde (961-977) teşekkül eden bir komisyonun, *Taberi*

Tefsiri'ni esas tutarak yaptığı, *farsça satırası Kur'an tercümesi*'nden çevrilmiştir. Bu tercümede Türkçe yazılan cümleler, arapça ve farsça metinle karşılaştırılabilir. *İstanbul*'daki *Türk-İslâm Eserleri Müzesi*'nde, *Türkçe Kur'an Tercümesi*'nin, *İran* ve *Altınordu*'da yazılmış iki mükemmel ve tarihlendirilmiş nüshası bulunmaktadır. *Cengiz evlâdı* ile *İran'a* gelen *Türk* kabilelerinin lehçesini aksettirmektedir. *Altınordu Nüshası* ise, *Kıpçak Türkleri*'nin hâkim lehçesinin tesirlerini gösteriyor. *Manchester*'deki nüsha da, tercüme komitesi azalarından birisinin dahil bulunduğu *İsficab* civarındaki *Doğu ve Argu Türkleri'nin lehçelerini* aksettiren orijinal türkçe olduğunu sanıyorum. Bu nüsha, imlâ açısından da çok ehemmiyetlidir.”

“Bu *Ekim*'de *Pakistan Hükûmeti*, *Kur'an*'i *Kerim*'in nüzülünün 1400. Yılı-dönümü münâsebetiyle *Ravalpindi*'de bir konferans tertiplemektedir ki, bu aynı zamanda, *Kur'an*'ın *Türkçeye İlk Tercümesi*'nin *de Bininci yılı*'dır. Eğer buna iştirak edersem, *John Rylands Kütüphanesindeki Kur'an tercümesi hakkında*, bir tebliğ vereceğim.”

“Bana *Fahrî Doktorluk Ünvanı* tevcih ederek, beni bu şehre davetiniz, benim için büyük bir vesiledir. Bu da, *İngiltere ve İrlanda* taşra kütüphanelerindeki şark yazmaları hakkında yapacağım çalışmalara da çok güzel bir başlangıç teşkil etmektedir”.

1932 I. *Türk Tarih Kongresi*'ndeki tenkidleri dolayısıyla olsa gerek, *Ord. Profesör Dr. Zeki Velidî Togan*'ın *Türk Tarih Kurumu*'na üye olmadığını da belirtmek gerekir.

Zeki Velidî, ortaya yakın kısa boylu, sağlam yapılı bir kişi idi. Köy hayatından geldiği için, tabiat âşığı idi. Bütün sporları severdi; *ata binmek* ve *kayak*, en sevdiği meşgaleleri arasındadır. Sigara ve içki ile arası iyi değildi. Hayatı muntazamdı ve muntazam olarak çalışırdı. Bunun için de, çalışanı ve çalışmak arzusunda olanları teşvik eder, elinden gelen yardımı esirgemezdi.

Zeki Velidî'nin insan olarak belirlenmesinde, *Jansky*'nin şu yazdıkları, önemli ve yeteîlidir:

“*Zeki Velidî*, muhakkak ki büyük bir âlimdir, fakat aynı zamanda büyük bir insandır da. Daha pek büyümeden, çok sevdiği şirin köy hayatını uğruna terkettiğindenberi ilim, onun için tabiaten sahip olduğu bir meslek, varlığının feragat edilmez bir parçası idi ve onun için ilme hizmet, hiç silinmeyecek bir yazı ile alınmıştı... Bilgi denizinin derinliklerine ne kadar dalsa da, hayata bakışını ve onunla olan bağlarını kaybetmeyen bir insandır... O ki, bir bilmeyen ve başkalarına karşı kendini büyük görme hissi duymayan bir insandır.. En nihayet şunu söyleyebiliriz ki, O, değişikliklerle dolu bir hayatın, daima yukarı doğru yükselmenin onu kökleşmiş ve filizlenmiş olduğu topraktan katıyen uzaklaştırmamış, yabancılaştırmamış olduğu bir insandır. O, aksine bütün bunlara rağmen,

olduğu gibi kalmış ve köküne olan bağlılığını gururla taşımıştır. O doğduğu toprakların, köyünün, yaylaların, dağların ve otlakların çocuğudur. Bu da onun en büyük tarafıdır.”

“*Zeki Velidi Togan*, büyük bir âlim, büyük bir insandır; fakat burada, yukardakilerle berâber bir üçüncü unsur, onun şahsiyetini tamamlar: O bir *Türk*’tür. Bu da onun ilmî faaliyetine hususî bir mâna verir.. *Togan* ile kelimenin tam anlamıyla bir *Türk*, *Türk Tarihi*’ni araştıran ve değerlendirenlerin en ön safına geçmiştir”.

A n a h a t l a r ı y l a T a r i h ç i l i ğ i :

Zeki Velidi, kendisinin deyimi ile , üniversalizme kaçan bir tarih anlayışına sahipti. Bu bakımdan, çalışmalarında dağınık gibi görünürdü. Türk tarihini, özellikle yaşayan yönlerinden hareket ederek, hemen bütün yönleriyle birlikte değerlendirmek isterdi. Bunun için de, çağdaş etnografya, destan ve benzeri her türlü vasıttan istifade edebilirdi. Bu arada, bilhassa bir Türk devletinin kuruluş kavgasına karışmasının enin tecrübesi de zikredilmelidir. Bütün bunlar, O’nun Türk tarihine bakışındaki üstünlükleridir. Göçebe hayatını, bir yerde yerleşmiş bir avulun ferdi olarak yönleriyle bilmesi de önemlidir. Bu yerleşik hayat, onun *Türkler*’in *Ortaasya*’nın eski tarihinde de benzer durumda olabilecekleri hükmünde etkili olmuş olmalıdır. Buna dâir hususiyetleri, daha da artırmak imkân vardır.

Onun bu yönünü, yine *Jansky*’nin yazdıklarından takip edebiliriz: ”Tarih ilmî, çok geniş sahalara dal-budak salmış olan *Türk Tarihini* aydınlatmak için *Zeki Velidi* gibi, menşei *Türk* olan ve modern ilim metodu ile de mücehhez âlimlere muhtaçtır. Çünkü tekmil *Avrasya* milletlerinin kaynaklarından öğrenilebilen bu tarihin özü, ancak *Türk* kavimlerinde çok zengin bir şekilde muhafaza olunmuş etnografya materyali ile, arkeoloji ve sanat tarihi sahasında yapılmakta olan çalışmalarla müvazi olarak, mütehassıslar tarafından uzun zaman işbirliği yapılarak işlendiği zaman, meydana çıkarılabilir. Çoğu daha neşr ve tetkik edilememiş olan Şark kaynaklarını, çeşitli memleketlerdeki dağınık kütüphânelerde arayıp bulan, bunlardaki bilgileri, doğup büyüdüğü muhitten kendinde topladığı etnografik ve arkeolojik bilgilerle kolayca mezcedebilen *Zeki Velidi*, Türk tarihinin karanlık sahalarına en kısa yoldan nüfuz etmiş, *Türk* kavimlerinin manevî kıymetleri derinliğine ve birçok ”*bozkır devleti*” kuran bu muhitin sürükleyici iç kuvvetleri sahasına en cesur adımlarla girmiş; bu ilmi, *W. Barthold* ve *R. Grousset*’nin vardığı noktadan sür’atle ilerleterek, ilme zaman kazandırmıştır. *Zeki Velidi*, bizzat bozkırlardan çıkan çağdaş bir Türk âlimi olması dolayısıyla da, dikkati çeker”.

Prof. Karl Jahn’ın da dediği gibi, 4) *Zeki Velidi*’nin ölümü ile, Rusya sahasında XIX. ,yüzyılın son çeyreğinde ve XX yüzyıl başlarında yetişen tarihçiler ekolü,

4) *Central Asiatic Journal*, vol. XIV, no: 4, 1970. Bir tesadüf olarak, ayn sayıda *Zeki Velidi*’nin, *Belhi*’in tarihi topografyasına dâir bir makalesi de çıkmıştır: ”*The topography of Balkh down to the Middle of the seventeenth century*”, s. 277-288,

kapanmış olmaktadır. Zira *W. Barthold* (1869-1930) *V. Minorkey* (1877-1966) lerden sonra, *Zeki Velidî Togan*'da (1890-1970) vefat etmiştir. Onun, şimdi vereceğimiz bibliyografyası, çeşitlilik ve önem bakımından, bunu açık olarak gösterecektir.

Zeki Velidî Togan Bibliyografyası

Dörtüye yaklaşan kitap ve makalesi ile, *Zeki Velidî*, en verimli bilim adamlarımızdan birisidir. İlk kitabını (Türk ve Tatar tarihi) 1911 sonlarında neşretmesine ve devrinde büyük yankılar uyandırmasına rağmen onun müsteşrikler âlemindeki asıl şöhretini, 1939 da neşredilen *İbn Fadlan*'a dâir eseri sağlayacaktır. Bu intişar, uğurlu olmuş, *Türkistan*'ın daha ziyâde son devirlerine dâir *Mısır*'da basılmakta olan eseri de, (Meşhed şehriden 1923 te Türk Konsolosluğu yoluyla gönderdiği "Raporlar"ından kendisini tanıyan) *Türk Genelkurmayı*'nın da yardımı ile, tamamlanmıştır. Yine aynı yılda *El-Biruni*'ye ait eseri yayınlanmış, *Umumî Türk Tarihine Medhal* ve *Tarih Metodu*'na dair kitaplarının da baskısına geçmiştir. Keza bir yandan da *Ali Şir Nevâyi*'ye dâir eseri matbaadadır.

1944 olayı, bu büyük faaliyeti sırasında, büyük bir darbe oldu. Bu arada hapiste bulunduğu sırada "Medhal" eserini "Giriş" adıyla yeniden düzenlemiştir. Nitekim hapisten çıkar çıkmaz, bunu nisbeten kendi imkânıyla bastırdı: 1946. *Ömer L. Barkan*'ın deyimiyle "bu âlimâne eseri" Türkiye de büyük bir boşluğu doldurdu. Daha sonra 1950 'da hâlâ yenisi konamıyan *Tarihte Usul*'ü, 1951 de *Horezmce Tercümeli Mukaddimet'ül Edebi*'i basıldı. Ancak 1969 da basılan *Hâtıralar*'ı ile, ölümünden sonra bastırılan *Oğuz Destanı* sayılmazsa, kitap olarak yayımı pek yoktur. Gerçi bu arada birçok maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği de unutulmamalıdır. Bazı imkânlar verilseydi, *Ortaasya Türk Tarihi*'nin *İslâmî Dönemi*, en iyi şekilde gün ışığına çıkartılabilirdi.

Onun bir kısım makale ve kitabı yazma hâlinde bulunmaktadır. Bunların bir tasnif denemesi, yapılmış olup, ancak çözüm bekleyen bazı meseleler, bu yazmaların, genç Türk araştırmacılarına açılmasını bir süre daha geciktirecektir. Kendisi nesiller arasında bir ilim bağı olmasını bekleyen bir kişi olduğundan, bir kısım hazırlıklarının, tashih ve belki kısmen tadil ile, bundan sonraki tarihlerde de çıkabileceğini belirtelim. Kitaplığından ve notlarından, herhangi bir eksilmenin sözkonusu olmadığını da burada söylemeliyiz.

A. Zeki Velidî TOGAN (1890-1970)

BİBLİYOGRAFYASI (BIBLIOGRAPHY)

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

1911

- 1- "*Türkçe dört mısralı maniler hakkında*" (On the four-hemistich ballads in Turkish), Şûrâ (Orenburg) 1911.

1912

- 2- *Türk ve Tatar Târihi* (History of the Turks and Tatars), Kazan 1912.

1913

- 3- "*Bürçen Başkurtları etnografisine dâir*" (On the ethnography of the Bürçen Baskurts), Şûrâ, 1913.
- 4- "*Kazan Tatar Melikesi Süyümbike'ye dâir tetkikatın tahlili*" (An analysis of the research on the Kazan Tatar Queen Süyümbike), Süyümbike, (Kazan) 1913.
- 5- "*Hoca Bedinin Kazan halk edebiyâtına ait neşriyâtının tahlili*" (An analysis of Hoca Bedi's work on Kazan-Tatar folk literature), ibid. 1913.
- 6- "*Kazan gimnasium ve darülfünûnunda muallimlik eden Halfinler ailesinin ilmi ve medenî hayat ve faâliyetine ait tetkikat*" (A study on the academic and cultural life and activities of the Halfin family teachers at the Gymnasium and University of Kazan), Şûrâ, 1913.
- 7- "*Şâir Abdullah Tukay'ın şiirlerinin tahlili*" (An analysis of the poems of Abdullah Tukay), Mektep (Kazan) 1913.
- 8- "*Akademik W. Barthold'un ilmi eserleri hakkında*" (On the scholarly works of Academician W. Barthold), Vakit (Orenburg) 1913.
- 9- "*Vambery'nin hayat ve eserleri*" (Vambery, his life and works), Mektep, 1913.
- 10- "*Tatar edebiyatı hakkında Aşmarin*" (Asmarin on Tatar literature) (Orenburg), 1913.
- 11- "*İhtilâl zamanında ve Çar Mihayil Feodoroviç'in intihâbı vak'asında İslâmların rolü*" (The Muslim action in the time of troubles and the election of Czar Mihail Feodorovic Romanov), (Kazan) 1913.

12- "*Çağatay şâiri Lûtfî ve onun divânı*" (The Cagatai poet Luṭfl and his Divân), (Kazan) 1913.

1914

- 13- "*Türkmen şâiri Mahtumkulı'nın hayatı ve eserleri*" (The Türkmen poet Mahtumḳulı, his life and works), Şûrâ 1914.
- 14- "*Hokand hanı Hudâyâr Han'ın son günleri*" (The last days of Hudâyâr Han of Hoḳand) (Kazan) 1914.
- 15- "*Gurfat'ul-havâkîn ve onun Karaḫaniler tarihini öğrenmek için ehemmiyeti*" (The Gurfat al-Ḥavâkîn and its importance for the study of Ḳaraḫanid history) An, N. 4 (Kazan) 1914.
- 16- "*Rus tarihi edebiyatında Şahabeddin Mercânî*" (Sihab al-Dîn Marcânî in Russian historical literature), Marcânî Anniversary Volume (Kazan) 1914 pp. 468-489.
- 17- "*Mercânî'nin bir eseri hakkında Kayyum Nâşırı*" (Ḳayyum Nâşırı on a work of Marcânî) ibid. pp. 582-589.
- 18- "*İslâm âleminde tedenni sebepleri ve Mercânî*" (Marcânî and the reasons for the decline of the Islamic World), Yulduz N. 117 (Kazan) 1914.
- 19- "*Petersburg Dârülfünûnunda Şark Fakültesi lektörü Hüseyin Feyizḫanov'un hayat ve eserlerine dâir*" (The life and works of Hüseyin Feyizḫanov, reader in the Oriental Department of St. Petersburg University), Şûrâ, 1914.
- 20- "*İbn Ḥaldûn'un nazarında İslâm hükûmetlerinin istikbâli*" (The future of Islamic governments as seen by Ibn Ḥaldun), Bilgi, N. 7 (Istanbul) 1914.
- 21- "*Türkistan etnografya âlimi Ebu Bekir Divayif'in hayat ve eserleri*" (The life and works of Turkistani ethnographer Abu Bakr Divayif), Turmuş (Ufa) 1914.
- 22- "*Şarka ait Rus ilmi neşriyatının tahlili*" (An analysis of Russian scholarly publications on the Orient), Şûrâ and Yulduz, 1914-1915.

1915

- 23- "*K stoletyu so dnya roždeniya tatarskago ucenago istorika Mardžani*" İzvestiya Obščestva Arxeologii pri Kazanskom Universitete, vol. XXXIX, 1915.
- 24- "*Filonenko'nun Başkurt tarihine âit eserinin tahlili*" (An analysis of Filonenko's work on Başkurt history), Turmuş 1915.
- 25- *Kısaca Türk ve Tatar Tarihi* (A short history of the Turks and Tatars), Kazan 1915, 1365.

26- "*Vostoçnie rukopisi Ferganskoy oblasti*" Zapiski Vostoçnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arxeologičeskago Obsçestva, vol. XXII, 1915 pp. 303-320.

27- "*Nekotorie dannie po istorii Ferganu vosemnadtsatago stoletiya*", Protokoli Turkestantskago Kruçka Lyiubiteley Arxeologii, N. 19, Taşkent 1915.

1916

28- "*Oiçet o komandirovke Buxarskoe Xanstvo*", Zap. Vost. Otd. Imp. Russ. Arx. Ob., vol. XXIII, 1916, pp. 245-262.

1917

29- "*Türkistan'ın ma'nevî kùltür serveti*" (The wealth of non-material culture of Turkistan), Yurt, N. 1 (Hokand) 1917.

1924

30- "*Notices sur les manuscrits découverts dans les bibliothèques de Kaboul et Mechhed par Validi*", Communication par J. Deny, Journal Asiatique, N.1 (Paris) 1924 pp. 149-151.

31- "*İbn ül-Fakih'in yeni nushası*" (A new manuscript of Ibn al-Fakih), Türk Yurdu, N. 4 (Ankara) 1924 pp. 297-304.

32- "*Meşxedskaya rukopis' Ibnulfakixa*", Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie, Leningrad, 1924 pp. 237-248.

1925

33- "*Turkestan*", Znamya borbi, Berlin 1925.

34- "*Über den Bolshevismus zum Sozialismus*", Klassenkampf, N. 2-3, 1925.

35- "*Türk efsânelerinde milli alâmetler*" (National symbols in Turkish mythology), Türk Yurdu, N. 3, 1925.

36- "*Cumhuriyetimizin arması ne olmalıdır*" (Suggestions on the coat of arms of our Republic), Vakıf (Istanbul) 24.X.1925.

1926

37- "*Voznikoveniye Partii*" "Erk", 1926.

1927

38- "*Azerbaycan etnografisine âit*" (On the ethnography of Azarbaijan), Yeni Kafkasya, N. 10,11,14,19,1927. Also: Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, pp. 49-56, 101-107,247-253, 1933.

39- "*Türkistan meselesi*" (The problem of Turkistan), Yeni Türkistan, N.1, 1927 pp. 2-8.

- 40- "*Özbek Şaybak Han'ın şiirleri ve divânı*" (The poems and Divân of the Özbek Ruler Şaybak Han) ibid. 1927), 99 pp. 22-25.
- 41- "*Bolşeviklerin şark ve müstemleke siyâseti*" (The eastern and colonial policy of the Bolsheviks), ibid. N. 2-3, 1927 pp. 9-13.
- 42- "*Türkistan ve Edil havzasının medenî münâsebetleri tarihinden*" (On the history of cultural relations between Turkistan and the Volga basin), ibid. 1927, pp. 25-30.
- 43- "*Türkistan'ın iktisâdiyatında yerli ve Rus nokta-i nazarları*" (The points of view of the local population and of the Russians on Turkistans'a economy), ibid. N. 4, 1927 pp. 15-121.
- 44- "*M.v.Le Coq'un yeni eserleri*" (M. von Le Coq's latest publications), ibid. pp. 22-23.
- 45- "*Türkistan istiklâl hareketine karşı Buhara Emîri*" (The Amîr of Buğara against the movement of independence in Turkistan), ibid. N. 5-6, 1927 pp. 2-8.
- 46- "*Türkistan ismi, hududu ve mesahası hakkında*" (On the name, the limits and area of Turkistan) ibid. pp. 30-35. See also: N. 243
- 47- "*Şarkî Türkistan'da kadim Küçahlıların medeniyeti*" (The civilization of the ancient Kuchians of East Turkistan), ibid. N.7. 1927, pp. 29-38.
- 48- "*Garbî Asya'nın kabl et-Türk medeniyetleri ve Türkler*" (The pre-Turkish civilizations of Western Asia and the Turks), Vakit 23-24. IV. 1927.
- 49- "*Türklerde hars buhranı*" (The cultural crisis among the Turks), Türk Yurdu, N. 24, 1927 pp. 495-509.
- 50- "*Chwarezmische Sätze in einem arabischen Fikh-Werk*", Islamica III, 1927 pp. 190-213.
- 1928
- 51- "*Oğuzların hristiyanlığı meselesine dâir*" (On the problem of Christianity among the Oguz Turks), Türkiyat Mecmuası, II, 1928 pp. 61-74.
- 52- "*Horezm'de yazılmış eski türkçe eserler*" (Old Turkish works from Hârezm) ibid. pp. 315-346.
- 53- "*Şeyh Muhsin-i Fânî'nin Mahtumkulı Dîvânı neşrine ait tenkid*" (A review of Şeyh Muhsin Fânî's edition of the Dîvân of Mahtum Kulı) ibid. pp. 466-474.
- 54- "*Rus inkılâbı devrinde Türkistan ilmî neşriyatı hülâsası*" (A summary of the scholarly work published in Turkistan during the period of the Russian Revolution), ibid. pp. 599-620.

- 55- "Rus muhâceret siyâsetinin yeni devresi muvâcehesinde Türkistanlıların vazifesi" (The duties incombining on the people of Turkistan confronted with the new Russian emigration policy), Yeni Türkistan, N. 8, 1928 pp. 1-7.
- 56- "Türkistan'da askerlik meselesi" (The problem of military service in Turkistan) ibid. N. 9, 1928, pp. 1-6.
- 57- "Türk dünyasında elifbe meselesi" (The question of the alphabet in the Turkish World (ibid. N. 12, 1928 pp. 1-18.
- 58- "18-19. asır Türk siyâsi hayatına ait iki eser: Kırımli İbrahim İbn Ali ve Hindistanlı Mîr İzzetullah'ın eserleri" (Two Writers on Turkish political life in the 18-19 th centuries: İbrahim İbn 'Ali of Crimea and Mîr 'Izzat-Allah of India) ibid. N. 16, 1928 pp. 38-44.
- 59- "Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'nin mesâisi" (The activities of the Society for the study of Turkistan and Azarbaijân) ibid. pp. 45-48.
- 60- Türk Tarihi- İslâmîyetten evvelki devirlerine ait dersler- (Lectures on the pre-islamic period of Turkish History), Lithographed, Istanbul 1928, 154 pp.
- 61- Türk tarihinin umûmî hatlarına dair ilk methal dersi (Introductory lecture on the general lines of Turkish history), Lithographed, Istanbul 1928, 40 ps.
- 62- Türk illerinin tarihî coğrafyasına âit derslere methal (Introduction to lectures on the historical geography of the Turkish countries), Lithographed, Istanbul 1928, 24 ps.
- 63- "Kazakbay'a cevap" (Reply to Kazakbay), Yeni Türkistan, N.16 1928 pp. 1-7.
- 64- *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mâzisi* (Turkistan today and its recent past), Cairo 1928-1940, 710 ps. (1922 de dört ay kaldığı Aşkabâd şehrinde yazmağa başladığı ve sonradan ikmal ettiği eseridir.)
- 65- "Mevlânâ Bekâî", Yeni Türkistan, N. 27, 1930 pp. 18-21.
- 66- Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands, Budapest 1930.
- 67- "Hnuti Baskırçü na Sibiri Rok u 1918", Legionarsky Tyden, Prag 1930.
- 68- "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisâdî vaziyeti" (The economic situation in Anatolia in the Mongol period), Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 1930 pp. 1-42.
- 69- "Das Turkestanische problem", Deutsche Ruudschau, 1930 pp. 24-29.

1931

- 70- "Türk destanlarının tasnifi" (The classification of Turkish epics), Atsız Mecmuası, N. 1-3,5. 1931.

- 71- "Mit varna tölünk a turani nerek" Levente, Budapest 1931.
- 72- "Şimâli garbî Anadolu'da seyâhat hatıraları" (Notes on a trip through North-western Anatolia), *Atsız Mecmua*, N. 6, 1931.

1932

- 73- "Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası" (Historical geography of Azarbaijan) *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I, pp. 35-48,69-83, 123-132,145-156 1932 .
- 74- "On Mubarakshah Ghuri", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, VI/4, 1932 pp. 847-858..
- 75- "Temür Bek'in islâmiyete bakışı" (Tamerlan's view of Islam), *Atsız Mecmua*, N. 13, 1932, pp. 7-11.
- 76- "Dîvân-ı lûgat üt-türk'ün telif senesi hakkında" (On the year the redaction of the *Dîvân-ı lûgat üt-türk*), *ibid.* N. 16 pp. 77-78.
- 77- "Mahmud Kâşgari'ye âit notlar" (Notes on Mahmûd Kâşgari), *ibid.* N. 17 1932.
- 78- "Zeki Velidî Bey'in iddiâları" (Mr. Zaki Validî's assertions), *Cumhuriyet*, 18. VII. 1932
- 79- "Orta Asyadaki kuraklığa dâir" (On aridity in Central Asia), I. *Türk Tarih Kongresi zabıtları*, İstanbul (1932) pp. 167-176.
- 80- "Orta Asyadaki kumaltı şehirlerine dâir" (The sand-buried cities in Central Asia), *ibid.* pp. 369-376.

1934

- 81- "Der Islam und die geographische Wissenschaft", *Hetner's Geographische Zeitschrift*, Heidelberg, 1934 pp. 361-372.
- 82- "Islam and the science of geography", *Islamic Culture*, Hyderabad, 1934 pp. 511-527.
- 83- Onyedî kumaltı şehri ve Sadri Maksudî Bey (Sadri Maksudî Bey and the Seventeen sand-buried cities), İstanbul 1934, 60 ps.
- 84- Tenkid (Review): G. Richard, *Persiens Meystiker Djelaleddin Rumi*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, XLII, 1934 pp. 151-153.

1935

- 85- "Prähistorische Forschungen in den indo-iranischen Grenzgebieten und die Aufgaben der Turkologie", *Türkische Post*, 27-28. II.1935
- 86- "Considération sur la collaboration scientifique entre l'Orient islamique et l'Europe", *Revue des Études Islamiques*, cahier III, 1935 pp. 249-271. See also: N. 179,185.

1936

- 87- "Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9. und 10. Jahrhunderts", ZDMG, XC, 1936, pp. 19-37.
- 88- "Die Nordvölker bei al-Biruni", *ibid.* pp. 38-51.
- 89- "Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier", , *ibid.* pp. 27-30.

1937

- 90- "Ein türkisches Werk von Haydar Mirza Dughlat", BSOS, VIII, 1937 pp. 985-989.
- 91- "Die Reiseberichte Ibn Fadlans", Geistige Arbeit, N. 19, 1937.
- 92- Tenkid (Review): T. Menzel's German translation of W. Barthold's "Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türkvölker Mittelasiens", Orientalische Literaturzeitung, N. 8-9, 1937 pp. 537-539.

1938

- 93- "Über die Bevölkerungsdichte Zentralasiens im Mittelalter", Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch, Wien-Leipzig 1938 pp. 424-433.
- 94- Tenkid (Review): Saadet Ishaki, Cora Batır, Orientalische Literaturzeitung, N. 2, 1938, pp. 114-118.

1939

- 95- Ibn Fadlans Reisenbericht (Abhandlung für die Kunde des Morgenlandes, XXIX, 3) Leipzig 1939 XXXIX+336+46 ps.
Reprint: Lichtenstein, 1966.
- 96- "Eski Türklerde kayakçılık" (Skiing among the Ancient Turks), Askerî Mecmua, N. 115 1939.
- 97- "Göethe'nin Şark'ı duyuşu" (Goethe's feeling for the Orient), Yücel N. 55 Istanbul 1939 pp. 3-9.
- 98- "Eski Türk ve Moğolların haritaları ve harıtaçılığı meselelerine dâir notlar" (Notes on the question of maps and cartography among the Ancient Turks and Mongols), Kopuz, N. 5, Istanbul 1939, pp.164-169.

1940

- 99- *Bugünkü Türkistan ve yakın mâzisi*, Cairo 1928-1940. See also: N. 64
- 100- *Umûmî Türk Tarihine Methal* (Introduction to the general history of the Turks), Istanbul 1940, 80 ps. (tamamlanmamış-incomplete).
- 101- *Biruni's picture of the World*, (Memoirs of the Archaeological Survey of India, vol. LIII), New Delhi, 1940, X+ 142 ps.

- 102- "*Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert*", Kőrösi Csoma Archivum, III/1, 1940 pp. 40-76.
- 103- "*Sir Denison Ross ve eserleri*" (Sir Denison Ross and his works), Ülkü, N. 92, 1940. pp. 103-112.
- 104- "*Prof. Yorga ve büyük ilmi hizmetleri*" (Prof. Jorga and his great services to scholarship), Cumhuriyet, 3.X.1940.
- 105- 1929-1940 *seneleri arasında Türkistan'ın vaziyeti* (The situation in Turkistan in 1929-1940, Istanbul, 1940, 43 ps.
- 106- "*Türklerde urug bilgisi*" (Tribal genealogy among the Turks), Bozkurt N. 5 1940.

1941

- 107- *Türk tarihine Methal*(Introduction to the history of the Turks), Istanbul 1941, 112 ps. (tamamlanmamış-incomplete)
- 108- "*Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien*", ZDMG, XCV/3, 1941 pp. 367-373.
- 109- *Moğollar, Çengiz ve Türklük* (Mongols, Jengiz and the Turks), Istanbul 1941, 32 ps.
- 110- "*Ali Şir Nevâî, hayâtı ve eserleri*" ('Ali Şir Navâ'i, his life and works), Tasviri Efkâr, 11,15,23.II; 4.III. 1941.
- 111- "*Ali Şir Nevâî'ye dâir Dr. Rıza Nur ile münâkaşa*" (A controversery with Dr. Rıza Nur over 'Ali Şir Navâ'i) ibid. 3,15.V.1941.
- 112- "*Ahund*", Islâm Ansiklopedisi (İA), I, 228.
- 113- "*Akmescit*", İA.I.270.
- 114- "*Aksunkur*", İA.I.275-276.
- 115- "*Alamut*", İA.I.289-290.
- 116- "*Ali Ekber (Hitâ'i)*", İA.I.318-319.
- 117- "*Ali Şir (Nevâyi)*", İA,I. 349-357.
- 118- "*Allan*", İA. I.376-378.
- 119- "*Amuderya*", İA.I.419-426.
- 120- "*Temür'ün mezarı*" (Timur's tomb), Çınaraltı, N. 2, 1941.
- 121- "*Kırım tarihine bir bakış*" (A view of Crimean history), ibid. N. 20, 1941.
- 122- *Tarihte Usul* (Methodology in history), Istanbul 1941, 48 ps. (tamamlanmamış-incomplete)

123- 10-15. *asır Asya tarihi haritası* (Historical map of Asia in the X-XV. th centuries), Istanbul 1941-42.

1942

- 124- "*Edil-Ten kanalı meselesi*" (Problem of the Volga-Don canal), Çınaraltı, N. 61, 1942, p. 10.
- 125- *Tenkîd* (Review): B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Bozkurt, N. 1, 1942.
- 126- "*Baysungur Mirza, hayatı ve eserleri*" (Baysungur Mirza, his life and works), Gökbörü, N. 1-2, 1942.
- 127- "*Türk Yurdu'nun neşir tekniğine dâir*" (On the publishing technique of the "Türk Yurdu" journal), *Türk Yurdu*, XXVI/1, 1942.
- 128- "*Hariç Türkleri ifâde eden tâbirler*" (Designations for Turkish groups outside of Turkey proper), *ibid.* pp. 2-4.
- 129- "*Eski Türk yazısı*" (Old-Turkish writing), *ibid.* XXVI/2, 1942.
- 130- "*Argun Han'ın kullandığı "Garp Denizi" haritasına dâir*" (On the map of the West Sea/the Mediterranean) used by Argun Han), *ibid.* pp. 45-48
- 131- *Tenkîd* (Review): K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, *ibid.* pp. 62-64.
- 132- *Tenkîd* (Review): Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Later Middle Age*, *ibid.* XXVI/4, pp. 126-128.
- 133- "*Türk zümreleri arasında mahalli "milli" taazzuv tecrübeleri ve Türk milli birliği*" (The attempts at national formation and the concept of the unity of Turkish nationalitie among Turkish groups), *ibid.* XXVI/8, 1942, pp. 245-251.
- 134- *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Istanbul 1942,-47, XII+696 ps. See also Ns. 64, 99, 154.
- 135- "*Aras*", İA.I.555-557.
- 136- "*Arran*", İA, I.596-598.
- 137- "*Azerbaycan*", İA,II.91-118.
- 138- "*Balasagun*", İA,II. 269-272.
- 139- "*Balkan*", İA, II. 283-285.
- 140- "*Başkırt*", İA, II. 328-332.
- 141- "*Baysungur*", İA, II.428-430.
- 142- "*Birûni*", İA,II.635-645.

1943

- 143- "*Türk tarihinde milli birlik nasıl vücûda geliyordu?*" (How was national unity achieved in past Turkish history?), *Türk Yurdu*, XXVII/1-2, 1943 pp. 1-8.

- 144- "*Tarihte Türkler ve Farslar*" (Turks and Persians in history), Tasviri Efkâr, 11,21.IV. 1943.
- 145- *Türkili haritası ve ona âit izâhlar* (Map of Turkistan with appended notes) Istanbul 1943, 32 ps+1 map.
- 146- "*Temür Bek'in uygurca bir kitâbesi*" (Timur's uygur inscription), Çınaraltı, N. 117, 1943,
- 147- "*Göktürk Kaganlarının siyâsî tarihi*" (Political history of the Göktürk /T'u-chüeh Kagans), Orhun, Ns. 10-15,1943.
- 148- "*Dobruca Türklüğünün tarihi hakkında yeni nazariyeler*" (New hypotheses on the Turks of Dobruja), Tarihten Sesler, N. 12,1943.

1944

- 149- "*Mehmet Emin Yurdakul'u Dış Türklükte sayanlar*" (Mehmed Emin Yurdakul and his admirers among the Türks outside of Turkey proper), Verim, 22.1.1944.
- 150- "*Mervli Şerefüzzaman'ın Türklere dâir yazıları*" (The writing of Saraf al-Zamân Marvazi' on the Turks), Doğu N. 11 (Zonguldak), 1944.
- 151- "*Göktürk paraları*" (The coinage of the Göktürk), Çınaraltı, N. 128, 1944.

1946

- 152- "*Ebülgazi Han*", İA,IV. 79-83.
- 153- *Umûmî Türk Tarihine Giriş* (Introduction to general Turkish history) Istanbul 1946, XVI+486 ps. See also: N. 331

1947

- 154- *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1942-1947. See also: N. 134.

1948

- 155- "*İbn al-Fakih'in Türklere âit haberleri*" (Information on the Turks in Ibn al-Fakih), Belleten XII/45, 1948 pp. 11-16.
- 156- "*Temür ve Yıldırım Bayezid*" (Timur and Bayazid I), Tasvir i Efkâr 24.V; 1,7,14,18.VI.1948.
- 157- "*Hamdullah Kazvini Müstevfi*", İA,V.186-188.
- 158- "*Hanbalık*" İA,V. 208-209.
- 159- "*Hândmir*", İA, V.210-211.
- 160- "*Hârizm*" İA,V. 240-257.
- 161- "*Haydar Mirza Duglat*" İA,V.388.
- 162- "*Hazarlar*", İA, V.397-408.

- 163- "*Herat*", İA,V.429-442.
- 164- "*İbn A'sem ül-Kûfi*", İA, V.702.
- 165- "*İbn Fadlan*", İA,V.730-732.
- 166- "*İbn ül-Fakih*", İA,V.853.
- 167- "*Dr. Alimcan Tagan; (Baskır Schcler)*" (Tasviri Efkâr, 24. VIII. 1948.
- 168- "*Plânlı dil çalışmaları*" (Methodologic studies on the Turkish language Tasviri Efkâr, 29.X.1948. See No.331 (pp.112-119).
- 169- "*Millî tarih anlayışımızı soysuzlaştırıyorlar*" (The attempts to degrade our concept of national history), Millet N. 121 1948,p.6.

1949

- 170- "*Büyük Türk hükümdarı Şahruh* " (The great Turkish ruler: Shahrukh), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, III/3-4,1949 pp. 520-538.
- 171- "*Kayseri ve Bursa'daki bazı yazmalar hakkında* " (On manuscripts from Kayseri and Bursa), Tarih Dergisi, I/1,1949 pp.67-76.
- 172- "*Goethe ve Şark*" (Goethe and the Orient), Tasvîr, 28.VIII.1949.
- 173- "*Mûsa Cârullah Bigi,mesleği ve şahsiyeti*" (Musa Carullah Bigi, the theologian of the Tatars, his career and personnality), Tasvîr 23,24.1X.1949.
- 174- "*Mûsa Cârullah Bigi'nin hayatı ve eserleri*" (Musa Carullah Bigi, his life and works), Selâmet, N. 37 1949.

1950

- 175- *Tarihte Usul* (Methodology in history), İstanbul 1950, xxxii+373 ps.
- 176- "*Prof. Dr. Walter Wright*", Tarih Dergisi, I/2, 1950 pp. 379-384.
- 177- "*Türk kültürüne âit yayınlar*" (Publications on Turkish culture), Milliyet, 6.V.1950.
- 178- "*Türk ve şark kültürüne âit yayınlar*" (Publications on Turkish and Oriental culture), Milliyet 12. V; 3. VI. 1950.
- 179- "*İslâm şarkı ile Avrupa arasında ilmi işbirliği*" İş, XVI/7,9,12,1950; keza bk. : Nu. 86,186 ve 335 (Sh).
- 189- "*Üniversitemiz ve solcular*" (Our University and Leftists), Komünizme Karşı Mücadele, I/1,1950 pp. 3-4.
- 181- "*Eski Türklerde kayakçılık*" (Skiing amongst ancient Turks), Eciyes ,N. 82-83,1950 pp. 21-25.

1951

- 182- "*Predigtbücher von zwei zentralasiatischen mohammedanischen Denkern*"
Proceedings of the 7 th Congress for the History of Religions, Amsterdam
1951, pp. 148-149,
- 183- *Horezmce tercümelî Muqaddimat al-adab* (Khorezmian glossary of the
Muqaddimat al-abad), İstanbul 1951, 44+532 ps.
- 184- "*Komünizm, plânları ve istikbâli*" (Communism, its plans and its future)
Orkun, N. 14, 1951 pp. 5-7 (keza bk.: 331).
- 185- *Scientific collaboration of the Islamic Orient and Occident*, İstanbul 1951,
26 ps.
- 186- "*22. Müsteşrikler kongresi*" (XXII. Congress of Orientalists), Zafer, 6.XI.1951
- 187- "*İslâmî tetkiklere mahsus enstitüler*" (Institutes devoted to Islamic studies),
Zafer, 19,21.VII,1951.
- 188- "*Komünist Rusya ve onun İslâm komşuları*" (Communist Russia and Muslim
neighbouring countries), Komünizme Karşı Mücadele, N.13, 1951.
- Türkistan Kültür Birliği Nizamnâmesi,
- Türkistan Kültür Birliği Çalışma Plânı.

1952

- 189- "*Bolşeviklerin taktiği*" (The tactic of Bolsheviks), Komünizme karşı Mücâ-
dele, N. 36, 1952. bk.: 331 (55:12-19).
- 190- "*Türkistanlıların birleşme davaları*" (The endeavour towards national
unity in Turkistan), Serdengeçti, N. 15-16, 1952. bk 331 (141-153)
- 191- "*Rise of the Turkish Empire*", Background of the Middle East, ed. by E.
Jackh, Ithaca-New York, 1952 pp. 104-117.

1953

- 192- İstanbul'un 500. fetih yıldönümüne dâir mülâhazalar (Notes on the 500
th anniversary of the conquest of Istanbul), İstanbul 1953, 8 ps.
- 193- Tenkîd (Review): Jaschke, Der Islam in der neuen Türkci, Bibliotheca
Orientalis, X/6, 1953 p. 247,
- 194- Tenkîd (Review): Taeschner, Neschrî-Chronik, ibid. pp. 250-251.
- 195- "*İslâmîyât, şarkiyât ve Türk kültürü*" (Islamology, Orientalism and Turkish
culture), Zafer, 31.X;3.XI.1953.
- 196- "*Tahkik-i nasab-i Amîr Timûr*" (Research on the geneology of Timur),
Anniversary of Prof. Mohammad Shafi, Lahore 1953 (in persian).
- 197- Proceedings of the XXII International Congress of Orientalists, I, İstanbul
1953. (for vol. II, see N. 227)

- 198- "Kritische Geschichtsaffassung in der islamischen Welt des Mittelalters",
ibid. pp. 76-85. (Turkish see N. 203).
- 199- XXII. Müsteşrikler kongresi mesâisi ve akisleri (The XXII.nd Congress
of Orientalists, activities and the ensuing refercussions), İstanbul 1953.
- 200- "Yesevilige dâir bazı yeni mâlûmat" (New information on the Yesevî order
of dervishes), Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953,pp. 523-527.
- 201- "Önsöz" (Preface), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İTED), I/1-4 1953
(1954), pp. I-VIII.
- "Soviet Culturel Policy in Central Asia" The USSR today and tomorrow,
Munich, 1953, s. 42-48; Türk ismi için bk. No. 216.
- "The Kremlin's nationality policy in Turkestan" Bulletin of the Institut
for the USSR, vol. I, N.4, s. 63-64, (?)

1954

- 202- "XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresinin mesâisi ve İslâm tetkikleri"
(The activities of the XXII nd Congress of Orientalists and Islamic studies),
İTED, I/1-4, 1953 (1954) pp. 1-38.
- 203- "Ortaçağ İslâm âleminde tenkidî tarih telâkkisi" ibid. pp. 43-49, see also
N. 198.
- 204- "Topkapı sarayında dört cönk" (Four miscellany collections at the Topkapı
Palace) ibid. pp. 73-89.
- 205- "Al-Birûnî ve hareket-i arz" (Al-Birûnî on earthquakes), ibid. pp. 90-94.
- 206- "Dünyada İslam tetkikleri" (Islamic studies in the world), ibid. pp. 95-115.
- 207- "Prof. A. Guillaume'un konferansları münâsebetiyle" (On Prof. A. Guil-
laume's lectures) ibid. pp. 119-120,143-145.
- 208- Tenkîd (Review): Taeschner, Neschri-Chronik, ibid. pp. 149-150.
- 209- Tenkîd (Review): Jaschke, Der İslam in der neuen Türkei, ibid. pp. 151-153.
- 210- Tenkîd (Review): Kirk, The Middle East in War, ibid. pp. 153-155.
- 211- Tenkîd (Review): Mecmualar (Periodicals), ibid. pp. 157-169.
- 212- Vefiyât (Necrology): Nirza Muhammed Kazvinî, ibid. pp. 170-172.
- 213- Vefiyât (Necrology): J.H. Kramers, ibid. pp. 175-182.
- 214- Vefiyât (Necrology): A.Schade, ibid. pp. 183-184.
- 215- "Al-Birunî'nin 'Hikâyat tarîq ahl al-Hind fî istixrâc al-'umr' nam risâlesi"
(Al-Birûnî's opusculè entitled "Hikâyat tarîk ahl al-Hind fî istihrâc al-'umr"),
ibid. suppl. 16 ps.

- 216- "Sovyetlerin Türkistan'da tatbik ettikleri siyâsetin son safhaları" (The last stages of the policy conducted by the Soviets in Turkistan), *Dergi*, 1 (Münih), 1955 pp. 5-21. See 331 (ps. 20-48).
- 217- "Değerli İslâm âlimi M. Hamidullah Bey İstanbul'da" (The eminent Muslim scholar M. Hamidullah Bey in Istanbul), *İş (İş ve Düşünce)*, XXI/163 1955, pp. 39-41.
- 218/a- "Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisâdî ve medenî hayatına âit kayıtlar" (Notes on the economic and citadine life of Anatolia in Rashid al-Din's letters), *İ.Ü. İktisad Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, 1953-54 (1955), pp. 33-50.
- b- "Das Özbekische Eps Chin- name", *CAJ*, 1/2 (1955), s. 144-156
- c- "Kembriç Müsteşirlik: Kongresinde İslâm ve Türk Bilgileri", *Türk Yurdu*, No: 242, Sh. 660-664 1955.

- 219- "Doğu Türkleri için kültür birliği fikrinin ehemmiyeti" (The importance of the concept of cultural union amongst Eastern Turks), *Mücâhit*, N. 6, 1956, pp. 1-8. bk 331 (ps. 154-170).
- 220- "Mühim bir kongre" (An important Congress), *Çakmak*, N. 30, 1956.
- 221/a- "Erzurum'un bir Üniversite şehri sıfatıyla imârî" (The restoration of Erzurum as a university center), *Erzurum Dergisi*; I, 1956 (Erzurum), pp. 8, 29.
- 221/b- "Garbi Almanya, Mainz İlimler Akademisinde "Türk dili ve kültür Tarihi Anakitabı üzerine çalışmalar", *Türk Yurdu*, Sayı 257 (Haziran 1956), s. 890-894.
- 222- "Lahor'da toplanan ilmi kongreler" (Scientific congress in Lahore), *Havadis*, 17.1.1957.
- 223- "Türkiye kütüphanelerindeki bazı yazmalar" (Some manuscripts in the libraries of Turkey), *İTED*, II/1 (1956-1957) pp. 59-89.
- 224/a- "Endonezya'da Türkistanı Kurtarma Hareketi" *Ocak Dergisi*, Cilt: 2, Sayı 34 (20 Nisan 1957), s. 2
- 224/b- "Sur l'origihe des Safavides", *mélanges L. Massignon*, Damas 1957, III. pp. 345-357.
- 225- "Lut gölü civarında keşfolunan dinî vesâik karşısında hıristiyanlık ve İslâmiyet" (Christianity and İslâm in view of the religious documents discovered in the Dead Sea Region), *İslâm* N. 11, 1957, pp. 25-26.
- 226- "Bashdjird (Bashkurt)", *EI,I*. 1075-1077.

- 227- "Proceedings of the twenty-second Congress of Orientalists, II. Leyden, 1957.
- 228- "Documents on cultural relation between the İlkhanides and Bizantines X. Milletlerarası Bizans Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1957, pp. 255.
- 229- "Mecmua-i resâil-i ri'yâziye der kitabhâne-i Magnisa" (The collection of opuscles on mathematics in the Magnisa Library), Yadnâme-i Hâce Nasirreddin Tusî, Tehran I, 1336/1957, pp. 1-18 (in parsian).

1958

- 230- "The Organization of Western and Central Asian Studies both in the Occident and in the Orient", Report on Current Research on the Middle East, 1958. Washington, s. 15-21;
- 231- "Timurs Osteuropapolitik" ZDMG, bd. 108, h. 2, 1958 pp. 279-298.
- 232- "Timur's campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences.. VI/3-4 (21-22) 1958, pp.1358-1371.

1959

Philologicac Simcicee Fundamenta,

- 233- "Sovyetlerin umumî ve Asya siyâsetleri" (The general and the Asian policy of the Soviets), Türk Yurdu, I/8, 1959 pp. 19-21,
- 234- "Bir mektup" (A letter), Türk Yurdu, I/9, 1959 pp. 46.
"Les Albums de Miniatures du Serail Toçkapou" Premier Conrès İnternational des Ars Turcs, Ank. 1959, 19-24 1959, s. 69-70;
- 235- "Londra ve Tahran'daki islâmî yazmalardan bazılarına dâir" (On some Islamic manuscripts in London and Tahran), İTED, III/2-4, 1960,pp 133-168.
- 236- Tenkîd (Review): B. Spuler, Iran in fröhislamischen Zeit, ibid. pp. 257-258.
- 237- "Tenkîd (Review): Kafkasya tarihine âit yeni eserler, (New works on the Caucasian history), ibid. pp. 258-260.
- 238- Tenkîd (Review): S.H. Taqizâde, Mâni u dîn-i , ibid. pp. 268-270.
- 239- Tenkîd (Review): Prof. M. Shafi presentation volume, ibid. pp. 270-273.
- 240- "Tahran kütüphânelerinde Hindistan'dan gelen eserlerde Çağatay dili ve Temürlü sanat âbideleri" (The Cagatay texts and Temürid illustrations in manuscripts from India at Tahran libraries), Belleten, XXIV/95, 1960, pp. 441-445.
- 241- "Asya'nın mukadderatı" (The fate of Asia), Türk Yurdu II/5, 1960, pp. 40-44, See No 331 (pp. 195-213).
- 242- Türk-Türkistan, İstanbul 1960, 40 ps.

1961

- 243- "Celâleddin Vang-Zin-Şan", Havadis, 23.I.1961.
244- "İstanbul Üniversitesince yapılması gereken işlerden birisi" (An obligatory reform in the University of Istanbul), Türk Yurdu, II/10, 1961, pp. 21-24.
245- "Timur", Urdu Encyclopaedia of Islam, vol. IV, fasc. 15 (1961) pp. 919-943.

1962

- 246- "Cengiz Han Türktür" (Chinggis Khan was a Turk), Büyük Türkeli, N. 2 (İzmir), 1962 pp. 4-5.
247- "Doğu Türkleri ne âlemde" (What is the situation of the Eastern Turks) Yakın Tarihimiz, I/8, 1962 (Istanbul), pp. 242-243.
248- "Doğu Türklerinin şimdiki durumu" (The present situation of the Eastern Turks), Büyük Türkeli, N. 10 (1962), pp. 3-5.
249- "Pertev Boratav'ın yersiz isnatları" (The unfounded assertions of Pertev Boratav), Yeni İstanbul, 25.III.1962.
250- "Boratav'a cevâbım" (My reply to Boratav), Vatan, 19.V.1962.
251- "Prof. Gökbilgin'e cevâbım" (My reply to Prof. T. Gökbilgin), Vatan 4.X.1962
252- "The composition of the history of the Mongols by Rashid al-Din", CAJ, VII/1, 1962, pp. 60-72.
253- "19 ve 20. asırlarda Orta ve Önyasya'da fikir ve kültür hayatı" (Intellectual and cultural life in the Middle-East and in Central Asia in the XIX-XX th centuries), 1961-1962 notları, lithographed, 66 ps.
- Speculum, XXXVII/4 1962, s. 618-619,

1963

- 254- "Türk kavimleri tarihine dair milletlerarası bir teşebbüse gösterilmekte olan yanlış istikamet" (The erroneous direction given to an international endeavour on the study of the history of the Turks), Türk Yurdu, III/6, 1963, See No. 331 (pp. 171-192).
255- On the miniatures in Istanbul Libraries, İstanbul, 1963, 68 ps.
256- X-XII. asırlarda İç-Asya kabileleri (Inner-Asian tribes in the X-XII nd centuries) 1962-63 notları, lithographed, 96, ps.
257- "Zentral-asiatische türkische Literatur der Islamischen Zeit", Handbuch der Orientalistik, 5 B. I, Turkologie, Leiden 1963, pp. 229-249.
258- "Türk dili ve tarihi temel kitabı'nı sola çevirme teşebbüslerine dâir üç mektup" (Three lettres concerning the attempts at the leftist domination of the Philologiae Turcicae Fundamenta", İstanbul 1963, 16 ps.

- 259- "Fransa'da Rus mâhkûmu Türklerin yayınlarını öğrenme yolunda iyi bir teşebbüs" (A noteworthy attempt in France to follow Turkish publications under Soviet rule), *Türk Yurdu*, III/6, 1963 p.9.
- 260- "'Amu Derya", *Urdu Encyclopaedia of Islam*, vol. 1. fasc. 4, pp. 236-248; fasc. 5, pp. 249-250.

1964

- 261- "The earliest translation of the Qur'an into Turkish" *İTED*, IV/1-2, 1964, pp. 1-19.
- 262- "Eftalit ve Bermekilerin menşei meselesi" (The problem of the origin of the Hephtalites and Barmakids), *ibid.* pp. 58-64.
- 263- "The ethnography of Inner Asia during the 10 th-12 th centuries according chiefly to Islamic sources", *ibid.* pp. 85-88.
- 264- "Delhi Müsteşrikler kongresi"(The XXVI th Congress of Orientalists in Delhi) *ibid.* pp. 89-102.
- 265- "Activities of the Turkish delagation at the 26 th Congress of Orientalists" *ibid.* 119-128.
- 266- "Reşideddin Tabib", *İA*, VII. 705-712.
- 267- "Kazak Türk edebiyatı ve önemli tahrifat" (Kazak Turkish literature and significant alterations) *Ulus*, 21.XI.1964.
- 268- "Kazak-Türk edebiyatına dâir makalem benim olmaktan çıkmıştır" (My article on Kazak-Turkish literature is not mine any more), *Türk Kültürü*, N. 26, 1964 pp. 129-130.
- 269- "Gazan Han Halil ve Hâce Bahaüddin Nakşband" (Gazan Han Halil and Bahâuddin Nakşband), *Oriental Colloge Magazine*, Lahore, 1964 pp. 191-199.

1965

- 270- "Zimahşeri'nin doğu türkçesi ile Mukadimmet ül-edeb'i" (Zamakhşarii's Mukaddimat al-adab in Eastern Turkish), *Türkiyat Mecmuası*, XIV, 1965 pp. 81-92.
- 271- "Cultural policies of RCD. powers", Paper read at the R.C.D. seminar on The common cultural heritage, Tehran 1965 pp. 16-23.
- 272- "RCD milletlerinin kültür alanında müşterek gâyeleri" (The common cultural aims of RCD countries), *Türk Yurdu*, IV/5, 1965. See 331 (pp.214-223)
- 273- "Gaspralı (Gasprinski) İsmâil" *EI,II.1001-1003.*
- 274- "Ghafurî Medjd *EI,II.1018.*

- 275- "Sosyalizm perdesi altında çalışan solculara dâir" (The leftists at work under the veil of Socialism;, Yeni İstanbul, 8.X.1965. See 331 (pp.49-50)
- 276- "İlhanlı-Bizans kültür münâsebetlerine dâir vesikalar" (A document concerning cultural relations between the Ilkhanides and Byzantines) , İTED, IV. cildine ek (supplement), 15 ps+17-39 vr. 1965.
- 277- "On the miniatures in Istanbul Libraries", Atti del secondo congresso Internazionale di arte Turca, Napoli 1965 pp. 253-258.
- 278- Temür ve Oğulları (Tamerlan and successors), 1965-65 notları, lithographed, 220ps.

1966

- 279- "Kazan Hanlığında İslâm-Türk kültürü" (Turkish-Islamic culture in the Khanate of Kazan), İTED, III/3-4, 1959-1960 (1966) pp. 180-204.
- 280- "Not" (Y. Kutluay'ın Saîd Nursî ve Nurculuk makalesine,; Notes to Y. Kutluay's article on Saîd Nursî and his doctrine), ibid. pp. 225-226.
- 281- Tenkîd (Review): Al-Raşîd b. al-Zubahr, Kitab al-Zahâir va al'Tuhaf, ibid. p. 237.
- 282- Tenkîd (Review): (F. Rosenthal), Ibn Khaldun, The Muqaddimah, ibid. pp. 249-251.
- 283- Tenkîd (Review): Doerfer, Türkische und Mongolische. , ibid pp. 246-249.
- 284- Tenkîd (Review): Saykh Nadim al-Cisr, Qisas al-İman ibid. pp. 257-259.
- 285- Bibliography: Journal Asiatique, ibid. pp. 263-268.
- 286- "İslâm Araştırmaları Enstitüsü ve Umumi Türk Tarihi Kürsüsü çalışmaları" (The activities of the Institute of Islamic Studies and the Department of General Turkish History) ibid. pp. 269-312.
- 287- "Vietnam dolayısıyla yayınlanan beyânnâmelere dâir" (On tracts about Vietnam), Yeni İstanbul, 2.I.1966. See 331 (pp. 224-228)
- 288- "Tarihte Kıbrıs ve Türk münâsebetleri" (Turks and Cyprus in history) Tercüman, 3.I.1966.
- 289- "Rumca semt ve şehir adları niçin değişmedi" (Why did the Greek names of districts and towns not change?), Tercüman, 4.I.1966.
- 290- "Kim kime satılmış ve kimmiş yobaz" (Who is sold to whom and who is the real biggot), Tercüman, 29.III.1966, See 331 (pp. 135-140).
- 291- "Millî kültürümüzü tanıtacak dev bir eser ve ilgisizliğimiz" (A monumental work presenting our national culture and our indifference), Tercüman, 29.IV.1966.

- 292- "Güneydoğu Asya'nın kalkınması yolunda Amerika yardımları" (American help for prosperity in South-eastern Asia), Sabah, 2.VI.1966. See 331 (pp. 229-234).
- 293- "Güneydoğu Asya'da İslâmiyet, Budizm, Komünizm ve Amerika" (İslam, Buddhism, Communism and United States in South-Eastern Asia), Sabah 3.VI.1966. See 331(ppb.235-240).
- 294- XVI. asırdan günümüze kadar müstemleke devrinde Asya tarihi (The colonial period, from the XVI th century on wards, in Asian history), 1965-66 notları, lithographed, 100 ps.
- 295- "Köroğlu destanının bazı eski rivâyetlerine dâir" (On some ancient versions of the Köroğlu epics), Türk Yurdu, V/7 (325) 1966,pp. 10-13.
- 296- "Türk dilinin korunması" (The protection of the Turkish language), Dünya, 10,12,13.VII.1966. See 331 (pp. 120-130).
- 297- Salur Kazan ve Bayandarlar (Salur Qazan and the Bayandar. A reprint from the chapter on "persons" in Dede Korkut by O.Ş. Gökyay), 1966 İstanbul, 7 ps.
- 298- "Fundamenta kitabının ikinci cildi hakkında" (On the second volume of Fundamenta), Türk Kültürü, N. 47, 1966, pp. 138-143.
- 299- "Philologiae Turcicae Fundamenta", Cultura Turcica, II/2, 1965 (1966), pp. 299-304 (in german language).
- 300- "Tahran'da İran beynelmilel kültür kongresi" (The Internation Congress of Iranian culture in Tahran), Sabah, 23.IX.1966.
- 301- "Türk kültürü ile ilgili milletlerarası kongre" (An International Congress on Turkish culture), Sabah, 12.X.1966.
- 302- "Karahanlılar tarihine âit bazı kayıtlar" (Notes on the history of the Karakhanid), Türk Yurdu, V/11 (329),1966 pp. 7-10.
- 303- "Die Bedeutung der Türkischen Ortsnamen in Ost Iran für die vorislamischen Geschichte der Türken", Proceeding of the Eighth International Congress of onomastic sciences, Mouton, 1966. pp. 542-543.
- 304- "Asistanlar meselesi" (The problem of the University Assistants), Son Havadis, 28.XII.1966.

1967

- 305- "Türk kültürü ile ilgili milletlerarası kongreler" (International congresses concerning Turkish culture), Türk Yurdu, VI/1 (331), 1967 pp. 3-6.
- 306- Türk Kültürü Elkitabı'nın program ve çalışma plânı (The program and working-plan of the Handbook of Turkish Culture), İstanbul 1967.

- 307- "Hamdullah Subhî Bey'e âit bazı hatıralar" (Reminiscences on Hamdullah Subhî Bey (Tanrıöver), Türk Yurdu, VI/2 (H.S. Tanrıöver özel sayısı; H.S. Tanrıöver memor-number), 1967 pp. 27-29.
- 308- "Türk milletinin mukadderatı ile ilgili bazı meseleler" (Promlems of the fate of the Turkish nation), Son Havadis, 6.II.1967, See 331 (pp. 88-92)
- 309- "Ruslaştırma siyâseti" (The policy of russification), ibid. 14.II.1967. See 331 (pp.92-96).
- 310- "Rusya'nın dil ve kültür siyâseti" (Russian policies on language and culture), ibid. 15.II.1967, See (pp. 331 96-100)
- 311- "Bir kavmin menşei" (On ethnogenesis), ibid. 3 III. 1967, See 331(pp. 100-105)
- 312- "Komünist kolhoz hayatı" (The life in a Communist kolkhoz), ibid. 8.III. 1967; See 331 (pp. 105-111).
- 313- Karahanlılar (The Karakhanid), 1966-67 ders notları, lithographed, 114,ps.

1968

- 314- Tuyuhunlar ve Başkurtlar (Tu-yu-hun and Başkurt), 1968 ders notları, Lithographed, 56 ps.
- 315- "Sovyet idâresindeki Türklerde edebî dil meselesi" (The problem of the literary language among the Turks under Soviet rule), Türkeli, N.3 (İzmir), 1968 pp. 1-3. See 331 (pp. 131-134).
- 316- "About the campaign of the Indian Khalach-Turks against the Keraites of Mongolia in Northern Tibet in the year 1205-6", Proceedings of the twenty-sixth International Congress of Orinetalists, New-Delhi, 1968, II. pp. 174-178.

1969

- 317- Hâtıralar (Memoirs), İstanbul 1969, 643 ps.
- 318- Tarihte Usul (2. baskı-second imp.), İstanbul 1969, 350 ps. See: 175.
- 319- "Bozkurt efsânesi" (The legend of the "Bozkurt"), Bozkurt Dergisi, 1969, pp. 18-20,23.
- 320- "Balasagun", Urdu Encyclopaedia of Islâm, vol. 4, fasc. 12, pp. 725-730.
- 321- "Belh", ibid. pp. 757-764.
- 322- "Manchester Hs. der Quranübersetzung als Quelle ersten Ranges für mitteltürkische Studien", WZKM,LXII, 1969 pp. 280-283.
- 323- "Gazan Han Halil ve Hoca Bahaüddin Nakşband" (Gazan Han Halil and Khvaca Bahauddin Nakşband), Necâti Lugal Armağanı, Ankara 1969, pp. 775-784.

- 324- Asya Tarihi (History of Asia), 1968-69 ders notları, lithographed, 67 ps.
- 325- "Gur" Türk Ansiklopedisi, XVIII, 115.
- 326- "Guz", Türk Ansiklopedisi, XVIII. 125.

1970

- 327- "*Bizans Tarihi Türk Tarih Kurumu'nun esas çalışma mevzuu değildir*" (The major subject of study of the Türk Tarih Kurumu is not the history of Byzantine), Ajans-Türk Dergisi, vol. 8, N. 86. 1970 pp. 5.
- 328- "Türk Tarih Kurumu çevresinden bazılarının ilhâmı ile aleyhimde yazılan yazılar tamamiyle uydurmadır" (Articles written against to me, prompted by some of the members of the Turkish Historical Society are completely ungrounded), ibid. N. 88, 1970.
- 329- Çengiz Han, 1969-70 ders notları, lithographed, 66 ps.
- 330- Umûmî Türk Tarihine Giriş (Introduction to the General History of the Turks), 2. baskı-Second edition), İstanbul 1970, XVI+537 ps.
- 331- Türklüğün mukadderatı üzerine (On the fate of the Turks), İstanbul 1970, 240 ps.
- 332- "The topography of Balkh down to the Middle of the Seventeenth century" CAJ, XIV/4 1970, pp. 277-288.
- 333- "Qur'an and the Turks", International Islamic Conference, vol I, Islamabad (10-13 Feb. 1968) s. 36-39 1970
- 334) "Çengiz Khan", Urdu Encyclopaedia of Islam, vol. 7, fasc. 11, s. 691-704 (1971 Janv) vol. 7. fasc. 12, s. 705-717 (1971 març)
- 335- Kur'an ve Türkler, İstanbul 1971, (625)
- 336- Oğuz Destanı, İstanbul 1972, 164 s. + VI Levha.
- 337- "Türk San'at Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri" Türk Kültürü Elkitabı, II/1a, İst. 1972 s. 1-6;

A. Zeki Toğan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı

(Eşi) Nazmiye TOĞAN

Hazırlayanlar : (Kızı) Doç. Dr. İsenbike ARICANLI

(Öğrencisi) Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

Zeki Velidi Toğan mesaisi ile ilgili malzemeyi çok düzenli bir şekilde muhafaza etmiştir. Genellikle eserler üzerinde yaptığı çalışmalar (istinsah, hülâsa, bibliyografik notlar) kendisinin *küçük kol* adını vermiş olduğu ufak boy dosyalarda bulunmaktadır. Biz bunlardan 160 tane numaralı ve 40 tane kadar da, numarasız dosyayı gözden geçirmiş bulunuyoruz. Ancak numarasız dosyalarda bulunan malzeme çok dağınık olduğundan ve bazen de numaralı dosyalara ait olması gereken evrak şeklinde olduğundan, yeniden bir tasnife tabi tutulması gerekmektedir. Bu sebepten de, burada özellikle numaralı dosyalar üzerinde durulmuştur. Yeniden numaralandırdığımız bu 160 dosyayı değerlendirirken de, aşağıdaki işaretlemleri kullandık:

- (—) : çok az malûmat bulunanlar,
- (+) : malzemenin çokluğuna rağmen, basılmış kitaplara ait notları ve bibliyografik bilgileri ihtiva edenler.
- (++) : nâdir eser veya elyazmalarından hülâsaları ihtiva edenler.
- (+++) : kendi çalışmaları mahsulü yazılar bulunanlar
- (+++ Y) : yayınlanmış makale ve eserlerin malzemesini meydana getirenler
- (+++ K) : çeşitli kütüphanelerde bulunan yazma eserler hakkında notlar.
- (MS) : içinde işlenmemiş malzeme (istinsah veya derleme) bulunanlar

"*Büyük Kol Evrakı ve Yazma Eserlerim*" adını taşıyan büyük boy dosyalardan da, 62 tane numaralı ve 84 numarasız dosya gözden geçirilmiştir. Genellikle, kendi ilmi yazılarını ve kendisinin faaliyetleri hakkında bilgiyi ihtiva eden bu dosyalar oldukça yüklü bir mesainin mahsulu olmak hususiyetini taşırlar. Bu açıdan, numaralı dosyaların muhteviyatı hakkında anahtarları ile de olsa, bilgi verilmeğe çalışılmıştır. Numarasız olan dosyaların, yeniden tasnifi gerektiği için, bu dosyalardan ancak işlenmemiş malzemeye yayınlanmamış yazılar listesi çıkarılmıştır.

**Zeki Velidi Togan'ın kendi tasnifine göre
mesai evrakı : *Büyük Boy Dosyalar***

1. a.- Fırka programları

(ERK programı, Millî Birliğin 1927 Moskova içtimasında okunan tezler, Türkistan Cedid Fırkası vs.)

b.- Türkistan Millî Birliği evrakı

2. Başkurt Merkez Şûrâsı

3. a.- Basmacılık Tarihi

(Molla Tevekkül'ün yazıları)

b.- Münevver Basmacıların Yazıları

4. Orta Türk Medenî Meseleleri

("Millî Kültür Sahasındaki Müşkilât ve Ona Karşı Çareler" adlı bir yazı; Kavim ve kabileler arasında münasebet hakkında notları; *İl* gazetesi, Ayaz İshakî ve siyasî hareketi hakkında notlar)

5. Tatar-Başkurt Meseleleri

(Ayaz İshakî, Sadri Maksudi (Arsal), Zeki Velidi ve Abdülkadir İnan arasındaki münakaşalara dair malzeme)

6. Türkiye Kütüphanelerindeki yazma eserler

(Tokat, Amasya, Çorum, Kayseri'de Fahri Bilge ve Rasid Efendi, Konya'da İzzet Ağa, Sadreddin Konevî ve Mevlâna Müzesi Kütüphanelerinde bulunan eserler hakkında notlar).

7. *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*

(İlk müsveddeler, Almanca tercümesi ve Almanca tercümesinin tashihi).

8. "Resimlerle Türkili"

(Plânlanmış, sıralanmış, yerleri ayrılmış, resim notları yazılmış klişeleri hazırlanmış 300 resimlik → 100 sahifelik bir eserin taslağı)

9. Başkurtların Tarihine Dair Materyaller

10. "Başkurtların Tarihi" (yayına hazır)

11. Türkili'nin 1917 den Sonraki Tarihi

(1917-24 arası müstakil Türkistan davası, "Ulu Türkistan ve Türkili Tabirleri" hakkında notları ile beraber daktilo edilmiş yazı)

12. El-Bîrûnî'nin Hayatı ve Eserleri'ne dair malzeme
13. "El-Bîrûnî'nin Hayatı ve Eserleri" (yayına hazır)
14. Al-Kânûn al-Mas'ûdi'ye dâir
(* Al kanûn al Mas'ûdi 'de tûl ve 'arz"' adını taşıyan Türkçe 88 ve Almanca 70 sahife tutarında bir makale).
15. "Şu'b-i Pencgâne"
(Topkapı Sarayı Revan Köşkünde bulunan Reşideddin'in "Şu'b-i Pencgâne" adlı eseri hakkında notlar ve istinsahlar).
16. Baysungur Akademisi
(“Baysungur Akademisi Başkanının bir Raporu” adlı bir yazı, 14-15 sayfa).
17. Reşideddin ve Eserleri
(Reşideddin ve Eserleri adını taşıyacak eseri için bir araya getirilmiş notlar ve bazı hazırlanmış kısımlar).
18. İbn A'tham al-Kûfi
(İbn A'tham al-Kûfi hakkında hazırlanmış yedi daktilo sayfası tutarında makale; "The importance of Ibn A'tham about the Arabs' Invasions in Khorasan and in the Caucasus" adıyla hazırlanmış beş daktilo sahifesi tutarında makale).
19. Hannâme
(Hannâme ile ilgili olarak hazırlanmış 23 daktilo sahifesi tutarında İngilizce bir yazı).
20. "Aḥbârü'd-Devlet ü' d-Deylemiye
(Bu eserin Maarif Vekâleti tarafından çıkartılmış fotokopisi ve bu esere dair notlar).
21. İstanbul Kütüphanelerinde Minyatürlü Eserler.
(*Miniatures in Istanbul Libraries* adlı eserinin malzemeleri).
22. "Bedâyi'ü'l-vekâyi"
(bu eserin istinsah edilmiş bir kopyası).
23. "Müzekkîr-ül'-Aḥbâb"
(bu eserin istinsah edilmiş bir kopyası).
24. Hamâse
(“Kitab hamâsat ve'z-zurafâ” üzerinde yapılmış doçentlik çalışması metni-Prof. Nihat Çetin'in 1964 yılında yapmış olduğu çalışma).

25. "Tarih ü'l-Bâb ve'l-Elbâb"
(Eserin Ali Genceli tarafından yapılmış istinsahı),
26. Türk Medeniyeti Bahisleri
(Türk Millî tipi, Türklere ait Hadisler, Türkistan Medeniyeti: ıstılahlar ve mevzuu adlarını taşıyan notlar ve "Türk Tarih ve Etnografyasına Âit İzlenimler" adını taşıyan 10 sahifelik bir yazı).
27. Celâleddin Rûmî ve Şems-i Tebrizî
(muhtelif notlar).
28. Ali Şir Nevaî: Hayatı ve Eserleri (1. cilt) yayına hazır.
29. Ali Şir Nevaî: Hayatı ve Eserleri (2. cilt)
(Resimler ve daktilo edilmemiş şiirler ve tamamlanmamış notlar).
30. Türklerde At Terbiyesi.
(“Über wunderbare Pferde der alten Türken” adlı yayına hazır makale)
31. Die Übervölkerung
(Orta Asya’da nüfus artışı ile ilgili olarak yayınlanmış makaleleri ve notlar)
32. Sakalar
(Sakalar hakkında bir araya toplanmış malzeme ve notlar).
33. Türk Tarihinin Başlangıç Devirleri
(Umumî Türk Tarihi ’nin İkinci cildi için hazırlanmış malzeme).
34. Türk Devletinin Kuruluşu hakkında New York’ta basılan makale.
35. *Fundamenta Turcicae Philologicae*
36. Tarihte Usûl ve Türklerde Millî Tarih Telâkkileri.
37. Çağatay dilini ıslâh ve muasırlaştırma yolları.
38. Türkistan
(Bugünkü Türkistan’ın lâtin harfleriyle müsveddeleri).
39. Türkistanı Öğrenme Derneği
(1927-32 lerdeki Türkistan ve Azerbeycan’ı öğrenme derneği’nin faaliyetleri).
40. Türkiye’deki İlmî Cemiyetler
(Akademi, Telif ve Tercüme Heyeti Nizâmnemeleri, 1925-26 lardaki diğer cemiyet ve encümenlerin nizamnameleri).
41. Türklerde Hars Buhranı
(1927 de yayınlanan makalesi ve diğer notlar).

42. İstanbul Kütüphanelerinde Kıymetdâr Eserler.
("Hadisler ve Türk Tipi hakkında" adıyla hazırlanmış 28 sahifelik bir yazı; yazma eserler hakkında notlar).
43. Türkiye Kütüphanelerinde Kıymetdâr Eserler
("Türk Tarihi, Âsâr-ı 'Âtika, Etnografya ve Edebiyatına Âit Mevad ve Te-tebbuat NENG-İZLEK" adıyla yapılmış derlemelerin planlanış şekli şöyledir:
- cilt I: "Tarih-i Dost Sultân" telif: Ötemiş Hacı
- cilt II : "Timur ve Oğulları Devrinde Türkistan'da Edebi ve İlmî Hayat" adıyla bir araya toplanmış olan malzeme (2 bölüm) 1. bölüm 622 defter sahifesi 2. bölüm 583 defter sahifesi (156 sahifelik fihrist ile beraber).
- cilt III: "Türkiye Kütüphanelerinde kıymetdâr Eserler"
1. bölüm: bilgi yok
2. bölüm: Doğu Türk Edebiyatına ait Yazmalar" (179-358 diye numaralanmış 179 büyük defter sahifesi, başta bulunan 2 sahifelik önsöz, 9 *Teşrinsani* 1926 tarihli)
44. Batı Türkistan ve Mâverâünnehir
(Tarihî coğrafya ile ilgili notlar, bazıları kısmen kaleme alınmış),
45. Şarkî Türkistan
(Şarkî Tiyanşan ve Cungarya hakkında notlar).
46. Tarihî Coğrafya
(İdil Havzası, Bulgar, Burtas, Aşağı-İdil, Hâzar, Altınordu şehirleri hakkında notlar).
47. Amuderya
(* Birüni's Bericht über das untere Oxusegebiet" adını taşıyan bir makale)
48. Demir ve Çelik Tarihi.
(münferit notlar halinde).
49. Umumî Türk Tarihi Serisi
(Göktürk Hakanlığının siyasi hayatı adı altında notlar).
50. 13. ve 14. asırlarda Asya'nın siyasi ve ictimai hayatı (Çağatay ulusu Hanları -1932 yılı ders notları; Timur ve Timur-Oğulları'nın kronolojisi).
51. Grundriss-Fundamenta mübahaseleri
(Proje ve mektubat).

52. Osmanlı Tarihi
(Münferit not ve k p rler).
53. Erk n-i Harp'te Konferans
(Macaristan olayları vesilesiyle 1958 yılında verilmiş konferansın metni).
54. Barthold konferansları müsveddeleri
(W.W Barthold'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adıyla basılmış konferanslarının Barthold'un el yazısı ile metinleri, daktilo edilmişekli ve tashihler).
55. 1932 Ankara Tarih Kongresi
(k p rler ve notlar).
56. Mustafa Kemal Paşa
(Tarih Cemiyeti, faaliyeti; Atatürk ile mektuplaşmalar).
57. H t ralarım
 - a.- malzeme
 - b. ilk nüshası.
58. Fakülte ve  niversite ilgili evrak.
59. Umum  Türk Tarihi Kürsüsü işleri.
60. İşl m Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.
61. Türkistan Kültür Derneği.
62. RCD: Türkiye-Iran-Pakistan kültür birliği,

**Numaralanmamış büyük boy dosyalarda bulunan işlenmemiş malzeme
veya yayınlanmamış yazılarx**

1. "*Kanbersiz Düğün Olmaz*" adlı Kazak destanın metni.
2. Mahmut Kaşgar  ve eseri hakkında hazırlanmış bir yazı.
3. 25 Ağustos 1926 da Bursa'da verilen "*Türk Akvamının Vaz'iyet-i Hazirası*" adlı konferansı
4. "*Türk Kültür Tarihinin Başlangıç Devirlerinin Umum  Görünüşü*" adını taşıyan 10 daktilo sahifesi tutarında bir yazı.
5. "*İlk Türk Tarihinin Destanlardaki Yankısı*" adlı 9 daktilo sahifesi tutarında bir yazı.
6. "*Doppolk nigtum bei den Türken*" adlı 21 daktilo sahifesi tutarında bir yazı.
7. "*Çağrı Beğ*" adını taşıyan 3-4 daktilo sahifesi tutarında Almanca bir yazı.
8. "*Rus ve Çin İdaresindeki Türklerde Edeb  Dil Meselesi*" adını taşıyan 13 daktilo sahifesi tutarında bir yazı.

x Oldukça dağınık malzemeyi ihtiva eden ve numaralanmamış olan bu dosyaların (80-90 tane hacmi az) yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Zeki Velidi Togan'ın kendi tasnifine göre
mesai evrakı: *küçük boy dosyalar*

1. (+) Türkistan Bibliyografyası.
2. (—) Türkistan'da ve Türkiye'de Hukuk ve Adliye İşleri.
3. (—) Türkiye'nin İktisadî Hayatı.
4. (—) Nüfus İstatistiği, kavim, millet ve kabilelere ait malûmat.
5. (—) Türkistan'da bulunan seyyahların hâtıraları.
6. (—) Afgan Türkistanı ve Afganistan Türkleri.
7. (—) İran, Azerbaycan ve Irak Türkleri. Güney İran Türkleri: Kaşkaylar.
8. (—) Azerbaycan hayat-ı siyasiyesi.
9. (—) Başkurdistan'da tiyatro ve sanat.
10. (—) Azerbaycan edebiyatı, tiyatro ve sanatı.
11. (++) Türkler'de güzel sanatlara, musiki, tiyatro meselelerine ait fikirler, münakaşalar.
12. (—) Türkiye'de ve Avrupa'da Türkistan talebesi.
13. (++) Türkiye'de ve Avrupa'da Türkistan muhacirleri.
14. (++) Özbek adamları.
15. (—) Kazak münevverleri.
16. (—) Kırgız münevverleri.
17. (++) Kazan Tatar münevverleri.
18. (—) Azerbaycan adamları ve Dağıstanlılar.
19. (—) Sirderya.
20. (++) Talas, Çu, Issıkgöl, İle havzaları.
(Tiyanşan dağlarının kuzeyinden geçen eski Türkistan Çin ker-
van yolu üzerindeki yerleşme yerlerini gösteren elle çizilmiş olduk-
ça tafsilatlı bir harita).
21. (+) Hunlardan evvelki Türkistan.
22. (++) Türkistan hakkında Yunan ve Romalıların verdiği malûmat.
23. (+) Hunlar: Vekayi, Ahâli ve Nüfus.

24. (+++) Moğollar, 'r' lehçeleri, Cenubî Asya'da Turaniler. (ders notları)
25. (+++) Aryanî kavimler, Horezm, As, Alan ve Sogdlar. (ders notları).
26. (+++Y) Toharlar, Yüceçiler, Küşan, Eftalit vs.
27. (+—+) Göktürkler, Türgiş ve Tokuzoğuzlar,
("Yedinci asır bidayetinde Köktürk-Sasani İran münasebeti ve Garbî Asya Vekayii" adlı bir yazı (15-20 sahife).
28. (++) İslâmiyetten evvel Türkistan hayatına ait Çin malûmatı.
29. (++++) İslâmiyetten önce Türk medeniyeti ve medenî münasebetler.
("Horasan'da medenî Türkler" adıyla tamamlanmamış bir yazı ve notlar).
30. (+) Mogolistan ve Doğu Türkistan keşfiyatı: Göktürk Uygur âsârı.
31. (+++) Türkistan'da Arap hâkimiyeti ve Türkler arasında İslâmiyetin intişarı.
("Ebû Müslim ve Türklerde İslâmiyetin intişarı" 4 sahife;.
32. (+) Samaniler, Gazneliler.
33. (+++Y) Karahaniler.
(teksir olarak basılmış olan eserin malzemesi).
34. (MS) Garbî Türkler: Bulgarlar, Hazarlar.
(MS: "Bulgarlara ait" kaydıyla 5 sahifelik bir Türkçe yazma ve çok çeşitli notlar).
35. (++) Oğuzlar ve Selçukîler.
36. (+++) Peçenekler ve Kıpçaklar.
(Nuveyrî, Rukneddin Baybars, İbn Haldûn ve Dimaşkî'de zikredilen Kıpçak uruğları ve Ulu-Borlo'lar hakkında notlar—8 sahife).
37. (++) Uygurlar ve Karluklar.
38. Reşideddin ve âsârı.
a.- (MS) *Câmi'ü't-tevârih*'in Meşhed nüshasının istinsahı (341 sahife-İlhanlılar kısmı).
b.- (+++) Diğer *Câmi'ü't-tevârih* nüshalarından notlar.
39. (+) Kuzeybatı Çin'de Müslümanlar, Döngenler.
41. (++) Çağatay Ulusu ve Ögedey Evlâdı.
42. (++) Altın Ordu.
43. (++) İran ilhanlıları, Celayırlar, Kertler.

44. (+++) Timur.
45. (+) Timur Evladı ve Hindistan'da Baburiler.
46. (MS) Şeybaniler ve Asterhaniler.
1. "Übeydullahnâme": Telif-Tınış bin Muhammed al-Buhârî (Kabil, Kütüphane-yi millî nüshası, numarasız, cem'an 381 varak (375 varakın istinsah veya hülâsası).
 2. "Târih-i Subhân Kuli Han"
(Kabil, Kütüphane-yi millî nüshası, 31 varağın istinsah veya hülâsası).
 3. "Târih-i Ubeydullah Hanî" telif: Mir Muhammed Buhârî Münşî (71 varaklık tamamının istinsah veya hülâsası).
 4. "Târih-i Mukim Hanî" telif: Muhammed Yusuf Münşî bin Hoca Bekka istinsah veya hülâsa.
(not: "12 Eylül Düşembe- 14 Eylül Çarşamba iki günde tamam kıldım- 1923").
 5. Oniki varaklık bir el yazması, üzerinde "Şah Cihân zamanında Hind'de telif olunan eser. Bu zamanda Subhân Kuli Han Belh'de veliahd olup, Asterhanilerden Abdülaziz Han Buhara'da padişahlık kurgan idi" şeklinde bir not var.
47. (++) Doğu Türkistan, Moğol devrinden zamanımıza kadar (* "Bugün şarki Türkistan'da meşhur simalar" Mansur Efendi: Edirne Muallim Mektebinde okuyan biri tarafından kaleme alınmış).
48. (+) Kalmuklar, Uluğ Yurt Moğolları.
49. (+++) Kazak Hanları ve Kazaklar, 20. Asır başlarına kadar Kazak kabileleri.
(* 1. Kine Sarı hakkında Rus (Meyil?)'in sözlüğü -8 sahife.
* 2. Ebül Hayır hakkında bir yazı- 11 sahife.
* 3. Kazak Sultanları Şeceresi.
* 4. 1916 ihtilâlinde Kazaklar-Alaş Orda 4 sahife)
50. (+) Buhara Mangıtları, Buhara Hanlığı.
51. (+) Hıve'de Şeybaniler ve Kongratlar.
52. (++) Hıokand Hanları.
53. (++)veMs) Nogaylar.
(MS: "Maruf ve meşhur olan Edige Bek ve onun evlâdının icmâl u ahvâlî beyânındadır" başlıklı 9 sahifelik istinsah.
ayrıca: 1929 sene Ağustos-Eylül Viyana'da iştilgal 40 sahife kütüphane notları).

54. (—) Küçüm ve Sibir Hanları, Sibir ve Tobıl Hanları.
55. (+) Kazan Hanları.
56. (+++) Kırım Hanları ve Kırım Türkleri.
(* "Kırım Âsâr-ı atika ve sanatına dair" - 3 sahife
"Kırım tarihine ait" - 4 sahife yazı).
57. (+++Y) Anadolu Selçukluları ve Osmanlı tarihi.
58. (+++) Azerbaycan Tarihi (20. Asra kadar) 20. Asırda Azerbaycan'da Türk kabileleri
(x "Über die Staemme in Südpersien; Baharlu, Qasqai" adıyla 10 sahife.
x "Moğollardan sonraki devir (IV. defter)".
x "Selçuk ve Atabekler Devri (VI. defter)".
x "Moğol Devri (iii. defter)".
59. (+) Safeviler, Nadirşah, Kacarlar.
60. (—) Doğu Avrupa ve Balkan Türk ve Turan kabileleri.
61. (—) Muhtelif memleketlerde Türk kabile hayatı ve nüfus.
62. (—) Taciklerin hayatı.
63. (++) Horezm medeniyeti, Horezm Ulemâsı.
64. (—) XX. Asırdan evvelki Türkistan eşhası, terâcüm-i ahvâl.
65. (+++Y) Horezm.
66. (++) Eski Türk ve Türkistan dinleri ve dinî hayatına ve şamanizme ait mülâhazalar.
67. (+++) Türklerde Budizm
(* "Budizm" -4 sahife).
68. (+) Manihaizm ve Zerdüştlük.
69. (—) Türklerde hıristiyanlık.
70. (—) Bugünkü şamanizme ait kayıtlar.
71. (+++Y) Eski Türk ve Türkistan mimarisi, sanayii nefise ve musikisi.
("Baysungur Mirza Hayatı ve Eserleri" makalesi notları).
72. (—) Türklerde demircilik.
73. (—) Türklerde ev ve çadır hayatı.
74. (++) Devlet ve saray teşkilâtı,
75. (—) Türklerin askerî teşkilât usulleri.

76. (+++Y) Haritacılık,
("Mahmut Kaşgari'nin haritası" hakkındaki makalenin malzemesi).
77. (+++) Ölçü makyas, meskûkat.
("Münzen von Buhara" - 9 daktilo sahifesi.
* "Münzen von Chwarezm" -8 daktilo sahifesi).
78. (++) Moğollar devrinde para ve ölçü.
79. (++) Para, meskûkat.
80. (+++) Takvim, sene, ay, hafta ve gün sistemleri.
(* "Uygur isebi" 40-50 sahifelik not ve tetkik.
* "Tugam isebi" oldukça geniş notlar ve tetkik.
81. (+) Kanun-ı örfiyye.
82. (—) Eski Türk isimleri.
83. (—) Eski Türk musikisi ve Türklerde spor.
84. (—) Eski Türklerde hayvan besleme usulü.
85. (—) Türk ve mogol dilleri.
86. (—) Kazan Tatar halk edebiyatı.
87. (—) Doğu Türkistan ve Tarançı halk edebiyatı.
88. (+++) Hannâme'ye dair
(* "Kadim İran ve Türk muharebelerine ait Türk-İran destanları arasında münasebetler" adında bir yazı).
89. (+++Y) Türk destanlarına ait umumî mülâhazalar ve bibliyografya.
90. (++) En eski rivayetler, Ergenekon, Yecüc Mccüc, İskender romanları.
91. (MS?) Şamanî epos.
(1. Altay-Abakan rivayeti.
2. Altay-Tülengüt rivayeti).
92. (++) Devaddari, Ulu Ay Ata Bitiği,
93. (+++) Köroğlu.
(* Ankara Türk Ocağı (1925)'nda verilen konferansın metni).
94. (MS) Yusuf Bek Bozoğlan ve başka Türkmen, Özbek rivayetleri.
(MS: "Yusuf Bek Bozoğlan" destanından nakiller).
95. (+++) Manas
(kendi notları).

96. (metin) Muhtelif destan metinleri.
1. *Eba Müslim Horasanî* 1333 Tahran.
2. Hikâye-yi Mahmud ile Elif.
97. (——) Hamza kıssaları.
(* hamza kıssaları hakkında yazılmış 3 sahifelik bir yazı).
98. (+) Türk edebiyatına ait umumi mülâhazalar.
99. (+) Göktürk metinleri.
100. (—) Uygur metinleri.
101. (+) Mahmut Kaşgari.
102. (++) Kıpçak ve Horezm Türkçe asarı.
103. (MS) Yesevî şâirleri.
(* "Türk meşâyihî hakkında Seyyid Ahmed Merganani'nin eseri" hakkında notlar.
* "Türkistan şâirleri: Şemseddin Süleymân Bakırgani ve diğerlerinin eserleri (İst. 1926) -36 sahife.
*) Hoca Ahmet Yesevî'den beyittler.
104. (+++Y) Mukaddimet-ü'l-Edeb.
105. (+++) Çağatay devri nûmunekeri.
(* 1. Divân -ı Latifî'den istinsah.
2. "Orta Asya Türk Edebiyatına ait Kayıtlar" 1924 Ocak ayında yazılmış - 20 sahife.
3. "Şaybak Han'ın eseri hakkında mülâhaza" adlı 13 sahifelik bir yazı.
4. "XVIII. ve XIX. asırlarda Şarkî Türkistan'da Hocalar ve Yakup Bek" -14 sahife).
106. (——) Kaşgar'da Çağataylılar ve eserleri.
107. (++) İslâm kaynaklarından notlar.
108. (MS) İbn al-Fakih.
(MS: Meşhed nüshasının istinsahı).
109. (+) Şarkta Osmanlı seyyahları.
110. (MS) "Tarih-i Dost Sultan" telif: Ötemiş Hacı.
111. (+++) İdrisi
(elle yapılmış (ZVT tarafından) muhtelif İdrisi haritaları).

112. (+++K) Kitap gönderme.
(makale ve eserlerinden kimlere göndermiş olduğu hakkında listeler).
113. (+++K) Hususî Kütüphanem ve kütüphanenin tedvin ve tertip meseleleri.
114. (+++K) Diğer hususî kütüphaneler : Fuat Bey, Yusuf Akçura, Hakkı Tarık, Koyunoğlu.
115. (+++K) Orta Asya, Semerkand, Taşkent, meşhed, Kâbil ve Tahran kütüphaneleri.
(* "Spisog knig: spetsialnago şkafa Kabul'skoy natsional'noy biblioteki" adı ile rusça olarak 1924 lerde hazırlanmış bir makale.
116. (+++K) Avrupa Kütüphanelerinde İslâm eserleri.
(1923 Paris, 1924 Berlin, 1928 Paris, Gotha yazmaları ve Viyana kütüphaneleri hakkında).
117. (—K) İstanbul Kütüphanelerinde yazma eserler. (kütüphane adlarına göre defterlerde).
118. (+) 1929 Konya seyahati.
119. (+++K) Anadolu kütüphaneleri.
(şehir kütüphanelerinin adlarına göre hazırlanmış 17 defter).
120. (—) Mısır Kütüphaneleri.
121. (—) Türkçe mecmualar.
122. (+) Şarka ait ilmî tettebbuat fihristi.
123. (—) Müsteşrik mecmuaları ve konferansları.
124. (+) Muhtelif ilmî eser hulâsaları ve onlardan notlar.
125. (—) Bildiğim müsteşrikler.
126. (—) Şarka ait yeni Avrupa neşriyatı.
127. (—) Hindistan tarihi ve Babüriler.
128. (+) Hind: hayat-ı hazırası.
129. (—) Kadim garbe ait (Babil ve Asuriler).
130. (—) Araplar ve Arap edebiyatı.
131. (—) Mısır Tarihi:
132. (++) İran: Tarih-i kadîmi ve âsâr-ı atikası.
133. (+) İslâm devrinde İran.
134. (+) İran'ın hayat-ı hazırası.

135. (+++) İran Edebiyatı.
(* Werke des Nasiri Chusrev in Istanbul” adında 6 daktilo sayfası tutarında bir makale:” Bustân al-‘Ukûl” yazması hakkında).
136. (—) Afganlar ve Afganistan.
137. (+) Kafkas dünyasında gayri Türk milletler: Gürcüler ve Ermeniler.
138. (+++) Rus ve Slav kavimleri tarihine ait.
(* ”Türk ve Rus ahlâkı mukayesesi” adı altında kaleme alınmış notlar).
139. (—) Fin kavimleri.
140. (—) İslâmiyete ait mülâhazalar.
141. (—) İslâmiyet tarihi ve me hazları.
142. (—) İslâm coğrafya âsârı.
143. (+) Âlem-i İslâm’ın bugünü ve ona âit düşünceler.
144. (—) İslâm şarkınının garbe tesir tarihinden.
145. (—) Şark tiyatrosu, sinema ve filmleri.
146. (+) İslâm âleminde riyâzî ilimler ve teknik tarihi.
147. (—) Muhtelif ilmî meseleler.
148. (—) Evkaf müzesi notları.
149. (+++K) Topkapı Sarayı Kütüphanelerinde çalışmalar.
150. (+++) Kazakların Türkiye’ye gelişi.
151. (—K) Rusya Müslümanları.
(1954 İngiltere, 1967 Amerika seyahatleri kütüphane notları),
152. (+++K) Hind seyahati.
(1964 Hindistan seyahati ve kütüphane notları).
153. (+++K) Chester Beatty Library notları.
154. (+++K) Tahran Kütüphaneleri.
(1956, 1963 ve 1965 yıllarında Tahran kütüphanelerinde yapılan çalışmalar).
155. (+++K) Dublin’de W.E.D. Allen’in hususî kütüphanesi.
156. (+++K) Avrupa kütüphanelerinde tetkikat.
(Sovyet Rusya müslümanları ile ilgili yayınlar. hakkında 1967 ve 1968 yıllarında Almanya’da yapılan kütüphane çalışmaları).

157. (+++) Hoten vesikalari.
(* "925 lerde Hoten'e giden yedi Çin prens-rahibinin haberleri"
adında notlar.
158. (+++) Hâfız Ebrû
(* "Timur ve Oğulları" adındaki yayına hazır eserinin önsözü.
* "14. ve 15. asırlarda Türk İli" adında bir yazı.
159. (+++) Farabî.
(* "Farabî'nin menşei, şahsiyeti, hususî hayatı ve bize kadar gelen
şiiirleri" hakkında yapılmış olan bir konuşma'nın (29.12.1950
metni).
160. (—) Türkistan'da bilhassa Moğol, Timuriler ve Özbekler devrine
ait mülâhazalarım.
161. (+++K) Anadolu gezileri ve kütüphane notları.

**Zeki Velidi Togan'ın Yayınlanmamış
Eser ve Makaleleri**

Yayınlanmamış Eserler

Daha 1927 lerde hazırlanmış bazı eserleri, matbaada kaybolmuştu. Bir eseri de, Harf İnkilâbı sırasında kazaya uğramıştı. Şimdi elde bulunanlar, aşağıda gösterilmiştir:

1. " Temür ve oğulları Târihi"

Bu eser, 1932 yıllarında bir bütün metin halinde hazırlanmış; sonradan da, geliştirilmiştir. Sağlığında daktilo edilmemişse de, 1963-1964 yıllarındaki derslerde işlenmiş ve tutulan notlar o zamanki asistanı Gülçin Çandarlıoğlu ve talebeleri (Tuncer Baykara, Remzi Gücü vs.) tarafından kendisine okutulularak düzeltilmiş ve teksir edilmiştir. Nazmiye U. Togan tarafından yeni harflerimize çevrilerek daktilo edilen metin (528 sahife) olup, neşre hazırdır. Ancak, imlâ ve ifade bakımından kontrol edilmesi gerekmektedir.

2. "El-Birûni'ye dâir

El-Birunî'ye dâir hazır bazı makaleler bulunmakla beraber, bunların bir kısmı *Biruni's Picture of the World* adlı eserinde çıkmıştır:

- a. El-Birûni'den vasatî, şarkî ve şimalî Asya ve şark' Avrupa coğrafya ve etnoğrafyasına ait bazı yeni malûmat (114 s. ve notlar: neşre hazır)
- b. "El-Birûni ve Âsârî" basılmağa başlanmış, 40 s. kadar.

3. "Başkurt Tarihi"

Zeki Velidi Togan'ın en iyi bildiği konulardan birini meydana getiren bu eser, 160 sahife halinde sağlığında daktilo ettirilmiştir.

4. "Ali Şir Nevaî: Hayatı ve Eserleri"

Bu eserin bir ara basımına başlanmışsa da, 1944 olayları yüzünden devam edilememiştir. Eserin 1. cildi daktilo edilmiş olup, 276 s. halinde neşre hazırdır. 2. cildi ise, daktilo edilmemiş notlar ve resimler halindedir.

5. "Reşideddin: Hayatı ve Eserleri"

60 sahife tutarındaki bir kısmı daktilo edilmişse de, kalanı kısmen yazma halindedir.

6. "Sakaların Tarihi"

Umumî Türk Tarihi adlı eserinin 9 cilt olarak plânlandığı şeklinin ilk cildi olmak üzere, 160 daktilo sahifesi halinde hazırlanmış olan metin. O tarihte bu dokuz ciltlik eserin yayınlanması için Türkiye Yayınevi ile anlaşılmıştı. Elde bulunan bu nüsha, neşre hazırdır.

7. "Türklerin Menşe Efsaneleri"

Oğuz Destanı dışındaki diğer Türk destanlarının, hulâsa olarak incelenmesi şeklinde olan bu eserin büyük bir kısmı daktilo edilmişse de, bazı kısımları yazma halindedir. (Bu eser Dr. Tuncer Baykara tarafından işlenip yayınlanacaktır).

8. "Resimlerle Türkistan"

Klişeleri de yaptırılmış olan, 300 kadar resim ve izahlarından meydana gelen bir eser. Resimlerin sahife düzeni de tesbit edilmiş. Ancak 1940 lara ait bu resimler, günümüzde kısmen eskimiştir. Mamafih bu halleri ile de, tarihi bir değer kazanmışlardır.

Yayınlanmamış Makaleler

1. "Über wunderbare Pferde der alten Türken" (18 daktilo sahifesi).
2. "The Case for an Independent National Turkestan," (Türçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı hazırlanmış, 60 s. daktilo).
3. "İbn Atham al-Kufî" (İngilizce, 7 s.)
4. "Baysunkur San'at Akademisi Başkanının bir Raporu" (14 s.).
5. "Eski Türk Destanı Hannâme ve Onun Tarihi Değeri" (13.XI.1948 de Türk Tarih Kongresinde okunan tebliğ metni, 20 s).
6. "El-Biruni's Bericht über Eisen und Stahl" (20 sahifeden fazla, daktilo edilmiş halde).
7. "Ayın Tarihi İdarehanesine Hitaben" (21.VIII.1925 tarihli 11 sahifelik yazı. Rusya'daki 1917-18 siyasi iç mücadele ile ilgilidir).
8. "Son Çağatay Edebiyatı"
(*Fundamenta Turcicae Philologicae*'de basılması münakaşa konusu olan makalelerden, 27 daktilo sahifesi tutarında).
9. "The Tribes Constituting the State of Heftalit" (4 sahife tutarında teksir edilmiş kongre tebliği).
10. "Leon Cahun ve Chavannes'nin eserlerinin tenkidi mahiyetinde" (16 daktilo sahifesi tutarında, Nazmiye, U. Togan tarafından latin harflerine çevrilmiştir).

EFTALİT DEVLETİNİ TEŞKİL EDEN KABİLELERE DAİR

"H a b t a l" ve "H e b a t l e" isimlerinde "b" nin arap kaynaklarında "y" yazılmış olması neticesinde bu isim Firdevsi'ye dahi "Haytal" şeklinde geçmiştir. Fakat bazı arap yazmalarında "b" ile yazılmıştır. Süryani yazarı Zacharias Rhetor, 554-5 tarihlerinde Eftalit kabileleri oldukları malûm olan Khulas (:Halaç), Abdal, (Yeftal) ve Ephthalith kelimelerini sıra ile saymıştır. Çinli seyyah Hsüan Tsang'da Hi-mo-ta-lo şeklinde yazılan ve "karlı dağlar altında yaşayanlar" manasına gelen bu kelimenin Karlık'ın sanscritceye tercümesi olduğu da ileri sürülmektedir. (2) İlk İslâm ve Ermeni kaynaklarında, Orta Asya'da, Eftalitlerin bakiyesi olarak Karlık, Kengine (yahut; Kangine) ve Kümidh (:Kümüçi) kabileleri zikredilir. Marquart, Minorsky, M.Ş. Bahar'ın Karlık yerine Kalaç okudukları (3) ismi "Halluh" okumak gerektiğini Muhammed İbn Abdullah al-Katib al-Horezmî ile İsmail al-Cevherî al-Farabî'nin Türkiye ve Avrupa Kütüphanelerinde de mevcut en eski nüshalarını karşılaştırarak, bu ismin bazı nüshalarda (خرنج) şeklinde de yazılmış olduğundan Halluh yahut Karlık okunması gerektiğini oturdukları ülkenin de Tuharistan olmayıp, Tuhayristan (Küçük Toharistan), yâni Ceyhun'un kuzeyindeki Vahş, Kafirnihan ve Surhanderya havzaları, Termiz-Çağaniyan-Şuman-Huttelan arası olduğunu tesbit etmiştim (4). Metin şu idi:

الہیا ظلة جبل من الناس كانت لهم شوکتہ وکانت لهم
بلاد طخیرستان واتراک خلنج وکنجنہ من بقایا

Eftalit câmi'asını teşkil eden üçüncü bir kavim ise, zikri geçen Süryani yazarı Zacharias Rhetor'un kaydettiği Kalaç kavmidir. M.Ö.VII.yy'ın sonlarında yaşayan Saka kralının Asya'daki geniş fetihleri İran destanında Afrasiyab'a, Türk destanlarında Tuña Alp'a (Mahmud Kaşgari) veya Oğuz Han'a (Resideddin'de) nisbet edilmiştir. İran ve Türk destanlarında ise Karlık ve Kalaçlar daha bu efsanevi Afrasiyab veya Oğuz Han'ın Önasya'ya yapılan seferlerine iştirak etmişlerdi. Her iki kabile, bu isimlerini bu büyük cihangirin Dimavend civarında ve Garcistan'da bulunduğu vakit onun maiyetinde bulunurken almışlardı (5). Firdevsi, Halaçları Behram Gur devrinde (420-435) Horasan'da, Ceyhun geçidinde şimdiki Afganistan ve Batı Türkistan'da, Halluhları ise Afrasiyab ve diğer efsanevi hükümdarlar devrinden başlayıp, şimdiki Afganistan'da ve Batı Türkistan'da cereyan

eden hadiseler dolayısıyla bahis konusu etmektedir. Karlık ve Kalaç'lar gerçekten şimdiki Afganistan'da ve hem de Seyhun'un kuzeyinde, Kara Tav mıntıkasında Talas ve Çu havzalarında yaşamışlardır. Hsüan Tsang'ın ve El-Birunî'nin "T ü r k" olarak kaydettikleri Kabil hükümdarlarından birisi, Prof. Abdulhayy Habibi'nin keşfettiği Hasan Sağanî'nin Gazne Tarihi'nde zikredildiğine göre, bu şehirin eski sülâlesi olan hükümdarına " H a l a ç D i l i " ile yazmıştır (6). Gur ve Bagnin mın-

tıkasında Halaçlar ile aynı cinsten olmak üzere "Beşenk kabileleri" قبایل يشندك

(7) zikredilmiştir. Beşenk, muhtemelen Peçenek olmalıdır. Çünkü onların şimali kısımları Seyhun'un kuzeyinde de Halaçlarla aynı yerlerde ve Sayram'da zikredilmektedir (8).

Karlık ve Kalaçlar, "Türkmen" ismi ile maruf olmuşlardır ve Seyhun ile Çu arasında yaşamışlardır. Mahmud Kaşgarî ve El-Birunî bunları burada "Türkmen" ismi ile ve İranlılarla en çok karışmış olan bir Türk zümresi olarak zikrediyorlar. (9). Çin kaynakları buradaki "Tu-ko-mang" , yâni Türkmenleri daha VIII. yy'dan önce Soğdaklarla beraber yaşayan bir kavim olarak zikretmişlerdir.

(10). Taşkent'in Çırçık nehri başları "Karlıkların ülkesi" بلاد خولج sa-
yılmış, İlaq: (Ahengeran) nehrinin başları da yine Karlık ülkesi sayılmıştır (II). X.yy Arap Coğrafyacıları, Taşkent'in yukarısında Terk (:Çırçık) üzerinde Cabgu-
kent şehrini zikrederlerdi ki, "Cabgu" Karlıkların hükümdar lâkabıdır. İran, Hind sınırlarında hükümdarlık etmiş olan kralları hep bu şekilde "c" ile, "cabgu" lâkabını taşımışlardır. "Türk" ün dağlık mıntıklarında türeyip büyüyen dört kabilesi Çiğil, Barshan, Tüng ve İlaq, aynı zamanda Karlıkların oturdukları yerlerde sakin kabilelerden di. (12) Bunları Issıkgöl ve şimdi Isıgart denilen İdhiq-
mıntıkasında aynı zamanda Taşkent'in kuzeyindeki "Ç a t g a l" dağı mıntıkasında görmekteyiz. Çatgal ismi arap kaynaklarında Cidgil ve Çiğil şeklinde de yazılmıştır (13). Bu dağın güneyinde bu gün Ahengeran (:demirciler) ismini taşıyan nehrin üzerinde "İlaq" Türkleri yaşıyordu. Mıntıkanın başkenti Tüngkent, yâni Tüng kabilesinin ismini taşıyan bir şehirdi. Bir de İsficab mıntıkasında "Argu" Türkleri Karlıklarla beraber yaşayan medeni bir kabile idi. Dillerine bir çok farsca kelime nüfuz etmişti. İlaq (ا ل ا ق) ismi Laq (ل ا ق)

Yılaq (ي ل ا ق), Ulaq (ا و ل ا ق) şekillerinde de yazılmış, bunlardan İlaqî, Laqî, nisbetleri de olmuştur. İlaq için, Acaib al-Mahlukat eserinin müellifi Kazvinî'nin Afyon Kütüphanesi yazmasında; "İlaq, Hebatıla ülkesidir. Şaş vilâyetine bitişiktir" denilmiştir (14). Yukarıda da temas olunduğu gibi bunlar arasında farsca yayılmıştı. "Türk kişi İlaqî" isminde bir şairin farsça şiirleri Avfi'nin Tezkeresinde nakledilmiştir (15). Burada demircilik ve gümüş işleri gelişmişti. Mervezi'ye göre Karlıklar başlıca dokuz kabileden ibaret olmuş,

kuzeyindeki üç kabilesine “Çiğil Karlık”ı, Toharistan taraflarındaki üç kabilesine de ”Heytaliye” demişler, bir de her biri müstakil olmak üzere Yılaq, Kükarkin (Kumbirkent) ve Tuhsi isminde üç kolları olmuştur (16). Gerdezi’ye göre Türkistan Karlıkları, Tuharistan’daki Haytal Karlıkları ile akrabalık münâsebetlerini devam ettirmişlerdi. Böyle bir sıhriyet Göktürk hakanlığı için ciddi tehlike teşkil etmiştir (17). Çatgal dağları gibi Fergana ve Alay dağları, Özkent (Karaderya), İşpara (Quba) ve Soh nehirleri Hudûd al-Âlem’e göre hep ”K o h - î Halluh” dan akan nehirler idi (18). Pamir Karlıklarının kuzey ve doğusu ile batı taraflarında hakimiyetlerini kolaylaştıran merkezi yaylaları sayılmış, sonradan İranileşmiş olan Şugnan, Mes’udî, İbn Rustah ve Ceyhani’ye göre şimdiki Karategin demek olan Kumidh, Pamir Karlıklarının esas barındıkları yerleri olmuştur. Burasının doğusundaki Behtaveriler, al-Birunî ve Tibet kaynaklarına göre, Karlık aşireti idi (19). Karlıklara akraba olan Yagma aşireti, Orta Tiyaşan’da 1700 kadar kabileye ayrılmış halde yaşamakta idi. Oğuz destanında Yagma ve Orhun Kitabelerinde Yadhigma, Ceyhün’un güneyinde Keşmir ve Hind sınırlarındaki karlı dağlarda hakimiyet süren bir kavim olarak zikredilir (20). Yâni bunlar da Karlık ve Kalaçlar gibi, bir kısmı Tiyaşan mıntıkasında yaşadığı halde, diğer kısmı Eftalit Karluklarının idare ettiği ülkelerde yaşamıştır. Karlıkların diğer bir kısmı Yarkend derya’nın yukarı kolu olan Raskem mıntıkasında oturmuş ve Yarkend nehrinin yukarı kısımlarına Harluh Vadisi (: و ا د ی خ ر ل ح) denilmesine sebep olmuşlardır. Bu nehir ve yılanlarına dair hikâyeleri, al-Birunî ve Cabir ibn Hayyan nakletmişlerdir. (21). Bu Karanlık Dağ Karlıkları Kaşgar ve Yarkend vilâyetleri üzerinde hakim olmuşlardır. Sonradan bu sahanın sahibi çıkan Çiğiller hakikatte Harluh’ların bir tafesi idiler (22). Bir doğu İran kavmi olan ve ayrı bir doğu edebî farscasını konuşan Hoten halkının hükümdarları da Halluh sülâlesinin bir kolu olacağı anlaşılmaktadır. Karahanlı Yusuf Kadır Han 915 senesinde Hoten’i işgâl edip bu sülâleye son verirken eline geçip öldürülen budist hükümdarının ismi Buğra Han ve Hasan Han ”Tezkire” lerinde Çekkalu Halhal (چکالو خالخال)

“Cekulu Halhallu (حکالو خلخاللو) yahut Çekulu Halha (چکالو خلخا) şeklinde yazılmıştır (23). Bu son şekil ”Halluhan” demek olsa gerektir. Çekkulu nedir? Burası meçhul kalmaktadır. Issıkgöl’deki Barshan şehrinin sahibi Halluh idi (24). Bu günkü Doğu Türkistan’ın (Üç Turfan) , Bençul ve Camgır ismindeki şehirleri idi. Taklamakan Çölü’nün kenarında, Bağraş Gölü yakınlarındaki vaki olan bu Camgır şehri civarında 200 Halluh aşireti bulunmakta idi (25). Bu yüzden olacak ki Temür’ün seferleri zamanında Halluh Çölleri ve Nuşadı (صحرای خلخ و نوشادی) denilmiştir. Biz bunu Temür’ün tarihçisi Hafız Ebru’dan öğrenmekteyiz (26). ”Nuşad” Halluhlarının Toharlardan aldıkları ve Budizm Kültürü ile bağlı bir tâbirdi (27). Yani, Halluhlar burada Budizmin âmili

olarak yerlere böyle bir ismi vermişlerdir. Nasıl ki Ferhar-ı Halluh tabiri de olmuştur, yanı Buda manastırı (Vihara) demektir. Karlıklar burasının daha doğuda Kukonor, ve Hsining mıntıkasında da bulunmuşlardır. Bu gün bu vilâyette bunların Moğollaşmış bakiyeleri Mangurlarla birlikte yaşamaktadır (28). Ahmed Tusi bu Halluhları "Çin sınırındaki Halluhlar" olarak, İdrisi ise (Ceyhani'den naklen) Hunag-hu nehri başları demek olan bir Nehr al-Kalbi" de yaşayan Karlıklar

(الا تراك الخلي) olarak zikretmektedirler (29). Batıda ise Harluhlar Bu-

hara, Horezm ve Merv taraflarında köy ve kasabalarda yaşamışlardır. Buhara mıntıkasında Halluhların bakiyesinden Rus Genel Kurmayının 2 verstlik haritasına 32 köy kaydedilmiştir. Halbuki köyleri Halluh'dan başka isimlerle adlanan Halluhlar da vardır. Bunların hemen hepsi şimdi bile farsca konuşmaktadır. Tarihte, XI. asırda Karahitaylar hakimiyeti devrinde zikredilmişlerdir (30). Horezmde Karlıklar bu ülkenin kuzey kısımlarında Mazdakhan'ın doğusu, yani şimdiki Hogayli'nin doğusunda Kızılkum'un Horezm'e bitişik yerlerinde oturmuşlardır. Bunu İdrisi yazmaktadır (31). Merv, Baverd ve Deregiz civarında da Halluh köyleri bulunmuştur (32). Bir alpin millet olan Karlıkların Buhara, Horezm ve Merv taraflarında ovalarda yerleşmeleri garnizon sıfatı ile cebren buralara gönderilmiş olmalarının neticesidir. Kalaçlar ise çöl ve ovalarda hayat sürmüşlerdir. İstahri, bunların Kûhistan ve Tabesyn'de yaşayanlarını (33), diğer kaynaklar onların İlhanlılar ve Temür zamanında Save ve Kum taraflarında şimdi buldukları yerlerde hayvan beslemekle meşgûl köylü ve göçebe birlikleri teşkil ettiklerini (34) zikretmektedirler. Karlıkları ise, Şiraz yanındaki dağlarda görmekteyiz. Yazıcızâde, Âl-i Muzaffer'in Şiraz ve Kirman'da yaşayan Karlıklardan geldiklerine dair bir kayıt mevcuttur (35). Sem'anî de Şiraz mıntıkasında Karlık hükümdarlarının taşıdığı "Cabgu" lâkabını taşıyan bir aileden bahsetmiştir (36).

Karlıklar, Çinli seyyah Hsüan Tsang tarafından, ve eski budist efsanelerinde Hindukuş'un karlı dağlarında, dört devlet kuran Dört Sakya kardeşlerden biri sıfatı ile zikredilmektedir. Bunların biri Bamiyan hükümdarlığı, diğeri Uddiyana, Swat nehri başlarında Mongali denilen yerler, üçüncüsü Hi-mo-ta-lo, Tu-huo-lo ülkesi, yani Toharistan Karlık hükümdarlığı, dördüncüsü Şambi, yani Çitral'da Yasin (37) idi. Hi-mo-ta-lo, Hsüan Tsang'ın görüp, tavsif ettiği Toharistanın merkezi kısmı idi. Şu halde Karlıklar bu mıntıkanın çok eski dört hakim unsurun birisini teşkil ediyorlardı. Bu İran içinde böyle olmuştur. Dakikî ve Firdevsî, Ercasb'ın karargâhını "Halluh"ta göstermişlerdir. Bundan dolayı haklı olarak, Marquart İran destanına göre Ercasb Karlık yabguları neslinden olduğu hükmünü ortaya koymuştur (38). Mes'udî Karlıkları, daha batıda Gurlularla birlikte zikretmiştir. Gur (Ogur) Eftalitlerinin merkezi Badgis'de idi. Fakat Kandehar taraflarında Karlıklara tesadüf edilmiştir. Onların, kış aylarında, esas vatanları Toharistan'a göç ettikleri variddir. Onların IV. yy'da Sogd'la beraber Eftalit memleketini de Hunlar işgâl edince, memlekette baş hakimiyet onların eline geçmiştir. Fakat onların ekse-

riyeti Kuzey Türkistan'da bulunduğundan, Marquart'ın tesbit ettiği gibi Çağaniyan olmuştu (39). Karlıklar, bundan dolayıdır ki, ikinci plânda kalmaya mahkum olmuşlardır. Göktürk hakimiyeti tesis edildikten sonra, Karlıklar Hun bakiyeleri ile birlikte bazı haklar kazanmışlardır. Göktürklerin Toharistan umûmî valisi, Arapların da "Toharistan yabgusu" ismi ile Valvaliz'de yahut Belh'de oturduğu ve buralarını teftiş eden Göktürk Hakanı, onu, da adı geçen şehirde ziyâret etmişti (41). Bu gün Afgan hükümeti tarafından neşredilen "Bedahşan ve Katagan Kılavuzu"n da ve G. Jarring'in toplamalarında (42), muntıkada yaşayan ve halâ Türkçe konuşan Karlıklar zikredilmiştir. Bunlar daha XIX.yy'da Gilgit ve Keşmir taraflarında kendi eski yerleri saymaktadırlar (43). Burada onlarla beraber yaşamış olan Argu, Yemak gibi kolları da tarihte olduğu gibi bu gün de mevcudurlar. Güney Eftalit Karlıklarının esas kuvvetleri K. Toharistan sayılan Vahş, Kafirnihan ve Surhan Derya nehirleri arasında dağlık yerlerde yaşıyorlardı.

Karlıkları Çinliler hep "üç uruğ" olarak kaydederler. Fakat bu üç kabile hep aynı değildir. Küçük Toharistan'da VIII.yy'ın ilk yarısına üç kabile sıfatı ile Ançuyloşu, Kosoda ve Ho isminde kabileler zikredilmektedir (44). Karlıkların Çu havzasında ve Küçük Toharistan'da, Vaşgird (:Feyzâbâd) yakınlarındaki Küleng isminde başkentleri olmuştu (45). Burası Oğuz destanında, Çu havzasındaki yabguların karargâhı olarak çok defa zikredilmektedir (46). Hsüan Tsang dahi Küleng şehrini, budistleri az miktarda olan bir yer gibi tasvir etmekte ve Kiulang-na diye imlâ etmektedir (47). Küleng, Kaşgarî'ye göre "içinde ördek bulundurdukları havuz" manasına gelmekte idi (48). Vaşgird yanındaki Küleng'den Arap müellifleri de, meşhur sufî Şakik Belhî'nin, 810, da, burada" kâfir Türkler"le savaşta öldürülmüş olması dolayısı ile zikrederler (49). Şakik'in oğlu Ali el-Belhî bu savaşın ve babasının ölümüne dair verdiği malûmatta bu "kâfir Türk'ün", Halluhiye veya Harluhiye" gibi tesmiye etmiştir (50). Buna dair kayıtlar İstanbul'da Yeni Câmî Kütüphanesinde bulunmuştur. Bu tarihten sonra Karlık Cabguları Tuharistan'da görülmemektedir. Çu havzasındaki "Türkistan" Karlıklarının son "cabgu"ları bu tarihten altı sene sonra Abbasi emirlerinden Zurriyaseteyn tarafından 816 da mağlup edilerek Kimaklara, yâni Altaylara kaçmış olması dolayısıyla zikredilmiştir (51).

Karlıklar Türkistan'dan Tuharistan'a geçince kendileri ile birlikte Eftalit ismini alan akraba kabileler de arkalarından gelmişlerdir. İlaq, X.yy'da, şimdiki şimdiki Feyzâbâd'a yakın bir şehirdi (52). Bu gün dahi Feyzâbâd'ın üzerinde bulunduğu nehre İlaq Çayı denilir. Eski Çağaniyan'a akan Sarı Goy nehri üzerinde Çaş kasabası ve bu isimde bir geçit vardır (53). Herhalde Çaş (Şaş) da İlaq gibi Karlıklara yakın bir kabile olmuştur. Bunların bir kısmı da İlaqlarla birlikte Kuzey Toharistan'a gelmişti. Bu gün Feyzâbâd-Kafirnihan muntıkasında Karlıklar kendi isimleri ile, İllâqlar; Laqay ismi ile yarı göçebe bir hayat geçirmektedirler. Laqay ismi, İllâki'den gelmektedir. Bunlardan neş'et eden şahsiyetler "İllâqî, yahut sadece Laq ismini taşımışlardır. Buna misâl olarak Hoca Laq yahut Hoca

Îlâqî'yi vermemiz mümkündür. Karlık ve Lagaylar hâlâ savaşı bir kabile olarak bilinmektedir. Güney Toharistan'da da Îlâqlar bulunmuştur. Bu ülkenin güneyindeki karlı dağlardan bir kısmına da Koh-î Îlâq denilmektedir. XI.yy'da tesbit edilmiş Semek Ayyaı destanı Eftalitler devrine ait olduğu aşikâr olan bazı teferruatı tazammun etmektedir. Buna göre Îlâqlar, Gur vilâyetinde bulunmuşlardı. Bunlardan Îlâq ve Tırak isminde iki kahraman ve İsficab Gur derebeği Gur Kohî'nin maiyetinde vazifeli idiler. Bu son isim İsficab yanındaki Atlı şehrinin hükümdarlarına "Yenal" denildiği kaynaklarımızda kayıtlı olduğundan hikâyenin tarihi temeli olduğunu açıkça göstermektedir (55). Karlık ve Îlâqlar aynı Kafirnihan nehri havzasında Şakik el-Belhî'nin öldürülmesi hâdisesinden sonra da mevcudiyet göstermişlerdir. Karlıkların Buhara ve Fergana mıntıkasında yaşayanları XII.yy'da Karahanlılara muhalif ve Karahıtaylara taraftarlık ederek tarihte mühim rol oynamışlardı (56). Temür zamanında Tuharistan Karlıkları bu cihangirin ordusunda ayrı surette hezare yahut tümen teşkil etmişlerdi. (57) Hindistan'da Karlıklar Swat havzasında yaşamışlar, Çengiz ve oğulları ve Hind kölemenleri devirlerinde Mültan'da görülmüşlerdi. Babur ve oğulları devrinde Peşaver ile Mültan arasında "Hezare-î Karlık" ismi ile zikredilirler (58).

Burada Eftalit; Karlıkların, Hindliler ile İranlılara en yakın münasebette bulunmuş bir Türk unsurunun olduğunu belirten kayıtlardan bazılarını temas edilmelidir. Eftalitlerin oktan çok kılıç kullandıklarını Taberî kaydetmektedir (59). Karlıklarında cevherli kılıçları Doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştı. Fakat Prof. Menges, böyle bir şeyin varid olmadığını ileri sürmesine rağmen, İran Edebiyatında "Halluh Kılıcı" nın malûm olduğunu belirtilmelidir (60). Çinliler, Eftalit devletinin Çin ile İran arasındaki tek mil sahayı kapsadığını belirtmişlerdir. İran şâirlerinin şiirlerinde ve İran destanında Halluhlara ait verilen malûmat-hakiki tarihe tam olarak uymaktadır. İbn Sina dahi, Orta Asya'yı kateden milletlerarası ticaret kervanı için "Halluh-Çin Kervanları" demiştir (61). Diğer İran edebî eserlerinde Halluh ve Keşmir güzellerinin Irak'ı istilâsı yahut Keşmir ve Halluh putlarının sunduğu eski şarap zikredilir (62). Şehnâme, Halluh, yahut Halluhistan demekle Toharistan ve Pamir gibi bölgeleri kastetmektedir (63). Fakat Halluh, Firdevsî'ye göre, Toharistan'dan, Belh'den, Taraz'a kadar uzanan memleket te sayılmaktadır (63). Ercasb'ın, Halluh'dan Belh'e geldiğinden bahsedilirken elbette Türkistan Halluh'u, yani Talas-Çu mıntıkası kastedilmiştir. Nasıl ki, Araplar Ceyhun'a kadar gelip Heyatıla'nın bizzat idare etmiş olduğu memleket mânâsı ile Maveraünnehri, "canib-î Haytal" tesmiye etmişlerdi (64). Esed-î Tusî, "ilkbahar olunca Belh'den Halluh'a gittiler" diye yazar. Bununla, yazlık için, Karlık hükümdarların Pamir'e, yahut Taraz tarafına, kuzey Halluhistan'a gittikleri ifade olunmuştur. Nasıl ki Halluhistan'dan Belh'e ve Tuharistan'a dönüşleri de zikrediliyor. Ahmed Tusî, Karlıkların "Halluh Türkistanı" tesmiye etmiştir. Yakubî ve İbn Rusta ise "Karlıkların Pamir'deki vatanlarını Türkistan tesmiye etmektedirler. Yani Hindukuşların sırtından kuzeyde Çu havzasını ve Ulutav

dağına kadar, batıda Aral Gölü ve Kandehar, Bust ve Gazne'ye, doğuda Pamir ve Issiköl'e kadar olan yerler Halluhistan, bilhassa bu sahanın dağlık yerleri Halluhistan'dır. Ayrıca Tuharistan, kuzey Tibet, Kaşgâr , Kükenor bunlara tabi yerlerdir (65) Türkistan Karlıklarının üç kabilesi 750'de Uygurlarla birleşerek Doğu Göktürk hakimiyetini sona erdirdi. Orta Tiyânşan'da kendi sülâlelerini kurdular. Çinliler Karlıkları bu münasebetle Ko-lo-lo diye tanırlar (66). Hebatıla Karlıkları ile Türkistan Karlıkları'nın münasebetlerinden pek bahsetmezler. Toharistan Karlıkları ise 562 yılında Göktürkler'in nüfuzuna, Batı Afganistan ise Sasanîlerin idaresine girmiş olduğundan, 760 yılına kadar geçen iki asır zarfında şimdiki Afganistan, bir Eftalit memleketi sayılmıştır.

—III—

Eftalitlerin bakiyesi olarak zikredilen ikinci kabile K e n g i n e yahut Kangine'lere gelince; Bunların Hind ve İran kaynaklarında olduğu gibi Oğuznâme'nin uygurcasında araba mânâsına gelen "Qanga" yahut "Kenga" ismini taşıyan ve merkezleri Peykend olan kavimden ibaret olduğu vazıhtır. Pamir Kırğızları kendi aralarında bu Kencine'lerin bakiyesi sıfatı ile buldukları anlaşılabilir bir kabileyi "Kengdi", yahut, "Kangdi" demekte olduklarından bu ismin aslı farsca Oğuznâme'de olduğu gibi "Keng" yahut "Kang" telâffuz olduğunu göstermektedir. Horezm'de yazılan fıkıh kitaplarında Merv ile Belh arasında yaşayan Türkmenler "arabacı" olmuşlardır. Aynı zamanda arabacılık ta yapmışlardır. İbn Hurdad Bih de kaydetmiştir. Bu isim "Kanglı" yahut "arabakeş" tâbirinin başka bir şeklinden ibaret görünüyor. Keng'den "Kenger", Kang'dan "Kangar" isimleri çıkmış olmaktadır. Rus âlimi S. Klashthorny'nin "Keng", "Kenger"'in Peçenek camiası başında gelen kabile olduğuna dair fikri de isabetlidir. Oğuz Destanında, Oğuz'un Önyasya seferleri dolayısıyla (70) Karlık ve Kalaçlarla birlikte Buhara ile Talas arasındaki ülkenin sekencesi sıfatı ile bahis mevzuu edilen "Kang-ı", "Ken" ve "Kan" etnicum ile Kenc'in, Kang'ın, diminutive ile Kencik (Kencek), Kence ve çoğul olarak Kengit, "er" edatı ile Kenger, Kangar şekillerinde kabile ve "er" isimlerinde Orta Asya'da çok görülmektedir (71). Cengiz'den evvel Horezm ve Semerkand vilâyetleri Kanlıların elinde idi. "Kenecek" şekli bunların Hind sınırlarında bulunarak Hind kültürü tesiri altına düşeceklerine itlak olunmuştur. (72) Kümüçi ve Kencî Türklerinin ve diğer Eftalit ile Karlık'ların eşrafının Budist oldukları, şehir hayatında yerli İranlılara ve Hindilere temessül ettikleri halde, dağlarda göçebe hayatını muhafaza eden kütleleri, dillerini ve örflerini de muhafaza etmiş, şamanî kalmışlardır. Göçebeler, X.yy'da, Hudûd el-Âlem'de kaleme alındığı zaman bile azınlık idiler (73). Bu, hem Hsüan Tsang'da ve hem de Tibet kayıtlarınca da desteklenmektedir (74). Termiz-Çağaniyan-Şuman ve Huttelan arasındaki köylerde kalabalık olarak yaşayan Kumici ve Kencineler Temür'un zuhuru esnasında Barlas ve Tiyit emirleri arasındaki mücâdele esnâsında yine dil ve karakterleri itibarı ile Türk kalmışlardı. Bunlar arasında yaşayan Moğol kabileleri de tamamı ile Türkleşmişlerdi.

The Tribes Constituting The State Of Heftalit

Prof. Zeki Velidi Togan
(Istanbul University)

The names written as "Hayatile" and "Haytal" in the Islamic historical sources were determined by Tomaschek and F.W.K. Müller to be actually "Hābatila" "Habtal". The names given in the works of Ab-Abdullah Muhammad Al-Xorezmi (Mafātiḥ al-'ulūm) and Ismail al-Gavhari al-Fārābi, (Sihāh) to the two main tribes constituting this society and the land they lived in can only be ascertained after collection of the manuscript copies of their works in Turkish and Western Libraries. These were the "Xarlıx" (i.e. in Turkish *Ḥarlıq*- in Iranian sources "Xallux", in Chinese Sources "Galolu", in Tibetan sources "Qarlux", in Byzantian sources "Khalkh", in tribes known by the names of "Kenga" and Qanga" "Keng " or "Qang", "Kengin" and "Kengak"). Although their rulers lived at Tavāz (Talas) the Chu basin at the north and at Tuxaristan and Pamir at the south, the actual masses that made up their armies lived at Vahsh, Karirnihan and Sushan-Derya basins, called "the Little Tuxaristan" (Tuxayristan), i.e. the provinces of Xuttelan, Vagird, Caganian and Termiz north of Amuderya. The residency of the Qarlugs in the Pamir country Shugnan (denoted with the Azrliq chieftain tiles "Sugun", or "Sigin" mentioned in our sources like Kasgari) facilitated the establishment of their dominance over Kashmir, northern Tibet, and eastern Turkestan. Other tribes included in the Ephtalit group were the Kumichi, Gur (Ogur) Xalach (Ḥalach), Ilaq (Laq Ulaq), (Vazyan) around Kunduz and Balx. These were the branches of the "Genuine Avars" that joined the Ephtalits. The basic powers of all these tribes have been the Qarliqs. Among them there have also been the Abdal or Yeftals which is understood to be a tribe related to the Qarliqs. The Chinese called by the name of Galolu, only the Tianshan Qarliqs and gave shortened names according to their way of pronunciation to these living in greater (Yeftal), and the plural Yeftal-it. The form Abdal and Ephtalit was transferred to the Syriacs, Arabs and the Greeks. The word Ephtalit is certainly a plural form of Ephtal with Altaic, especially Mongolian plurality suffixes "it", "at". The singular and plural forms Eftal and Eftalit were used for the designation of certain tribal groups of the Eftalits like the groups of other tribal formations of Central Asia. (e.g. Kiercy, Bayan, Salchi-Togla, Saqay, Qly in singular form and Kirayit, Baya-

vut, Salchiyavut., Doglat, Saqait, Qiyat in plural.) In a Syriac source written in 554 A.C. the names of the Heftalits are stated as the names of three tribes; "Abdal", "Xulas" and "Ephthalit", the Greeks used the singular form "Eptalon" (Periplus Ponti Euxini) and the plural form "Efthaltap" (Theophauns Byrntinus). The Chinese traveller Hinen-tsiang (Records 1,42); who visited the lands of the Ephthalits in 630 A.C., after writing the names of the Yeftals of the Greater Tuxaristan as "Himatala", explained the names of the Yeftals of the Greater Tuxaristan as "Himatala", explained that in Sanskrit this meant "under snowing mountains". On the basis of J. Marquarts's explanation we can state that the word "Himatala" means "Qarliq". The information given in Iranian and Turkish epics and historical sources about the Qarliqs, who lived spread in the Asia extending from Shiraz in the west to Kukanor at the Chinese border in the East and from the Swat basin of India in the south to the Altai Mountains in the north, and their neighbours the Xalaches, need to be restudied. The Xalaches who made up the armies of the state of Heftalit, were involved in political and cultural activities from the Savekum area of the present Iran to the south-eastern provinces of India and the Sirderya basin. The sperate groups of Qarliq and Xalach were perhaps sent to these distant areas to represent the conquerers there and as garrisons their ruling class served for the spread of Buddhism in various parts of Central Asia. Idrisi mentions (perhaps from Ceyhāni), Demirtax (the present Temir Tav) which was iron ore mines, and a temple of the Xalaches built on a large hill north of Sirderya. This is the Buddhist temple called "Aq-Sumbe" (i.e. white stopa) in the Western Corner of Qaratav. This Aqsumbe was known at the time of Timur as well as today. Afterwards the two tribes accepted the Islam religion before any other tribe and worked for its spread. The Ephthalits, Qarliqs and Xalaches established their dominance over the ancient Iranian people of the present Afganistan, the Arians Ruxags, Toars and Baktras. Although they were able to preserve their language upto the present at some places, at many places they turned into Tadjik or Afganese. They left behind names like "Xallux" around Bokhara, "Gur" in the land of Gur and "Shugunan" (plural from Sugun) at Pamir and disappeared. The had acquired first (at the time of Argasb) a national alphabet called by Daqiqi and Firdosi "xatt-i peyguvi" (i.e. "yabgui"), than after the rule of the Greco-Bactrians the ancient Greek alphabet, but wrote in East-Iranian Txarian language. The Chinese annales designed the Kings of Kabul (Foh-lih-shi-sa-tang-na and Hupit-na) and the Kings of three (certainly Qarluqian and seven (perhaps Kengine or Kumici) tribes east of the Iron Gate (Temir-qapi) near Termiz as "Turks". In the Chu basin the Ḥarluqs consist (according to the Hudūd al-'alām) also of three and seven tribes, Kencine Turks made the actual armies of the Chaganian-Eftalit kings. An inscription written in Greek letters, but in Eastern Iranian language by an ambassador sent to Samarkand for a matter of matrimony by their ruler named Tuvantash, was found during the 1965 excavations in the Samarkand Afrasian ruins. The ruling class of the Qarliqs were

Buddhists as early as the beginning of the ninth century. At the place called "Kuleng" around Feyzabad near Chaganian, where Qarliqs live even today, in 810 A.C. "Idolatrous Xarlik Turks" had killed the famous Islam Mystekir Shaqiq Balxi. Today his garave is considered sacred by these Qarliqs. In the 10th century Ibn Havqal mentions the Xalaches living around Kabul and Hutte-land as non-Moslem people. A four verse poem about the religion struggles during conquests that occurred in the reign of the non-Moslem (Buddhist) kings of Ka-bul and Gazne was found in by Abdulhay Habibi of Kabul in the Gazne history written by a scholar from Chaganian. These verses written by the king of Kabul is in Xalach-Turkish but it was probably written in Greek letter, like the Tuxarian inscription, of Surkh-Kotal. The best information about the political life of the Ephtalit Qarliq (Ephtalit) state which existed in Afganistan before the state they founded around 760 in Tianshan area with Shash (Tashkent) and Fergans as the central provinces, at the peresent Afganistan which was the center of the invasion movements that extended as far as the interior of Iran. He mentions by the name of Haytile only a part of the Sogdians who lived between Samarkand Bukhara in the region of Kushaniye. (The present Katte Qurgan. The Qarluqs and Xalach were the oldest bearers of the Indian and Iranian culture among the Turkish people of Central Asia.

KARAHANLILAR : (932-1212)

Karahanlılar devri, Orta Asya Türk tarihinin Göktürkler, Selçuklular, İlhanlılar ve Temürlüler gibi en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Bu devletin sahası, Hazar ve Aral denizlerinden başlayarak Çin sınırlarına kadar uzanır ve her iki Türkistanı da içine alırdı. 840 tarihlerinde Uygurların inkırazı üzerine, Fergana taraflarında beliren Karahanlılar, daha sonra Şarkî Türkistan'ı, 990 senelerinde de Samanilerin elinden Batı Türkistanı almışlardır. Bundan sonra Gaznelilerle komşu olmuşlar, onlarla ilgilenmişlerdir.

Karahanlıların batıdaki komşuları: Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlardır. Doğudan komşuları Kitan sülâlesinin hâkim bulunduğu Çin'dir. Güneyde Gazneliler, Gurlular, Harezmsâhlar ve Selçuklularla komşudurlar. Böylece birçok yüzyıllar Orta Asya sahasına hakim bulunan Karahanlılar, 1170 senelerinde Karahıtayların Orta Asya'ya gelmeleri üzerine, onların tâbiliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Dörtüzyıl kadar süren saltanatları zamanındaki hükümdarların hiçbirisinin, şarap içmemiş oldukları kaynaklarımızda zikredilir. Keza yine aynı kaynaklara göre, bunların hükümdarları âdil olup, örnek olarak görterilmeğe lâyıktırlar. İdrisi, Coğrafyası'nda bu durumu açıklayarak "Türk hükümdarları çok âdil, terbiyeli olup, ancak halkı kaba insanlardır" demektedir.

Karahanlılar hakkında yazılmış derli toplu bir eser, henüz yok gibidir. Ancak bazı makaleleri bundan istisna etmek icab eder. Bu arada ilk olarak 1870 de neşredilen, Rus âlimi Grigorief'in "Karahanlılar" adlı eserini zikretmek gerekir. Daha sonraları sikkeleri dolayısıyla, bazı İngiliz ve Fransız âlimlerinin, bu devletin tarihiyle ilgilendiklerini görüyoruz. Karahanlılardan devrimize bir hayli meskûkât kalmıştır. Bir tarihçi için, herbiri bir çok bakımlardan önemli olan sikkeler üzerinde, Karahanlı Devletini idâre eden hükümdarların aldıkları ünvanlar bilhassa zikre değer. Ancak öylesine çok ünvanları olan Karahanlı hükümdarları, bunları ancak birçok sikkelerde tamamlayabiliyorlardı. Böyle olunca, yâni bir hükümdar, sikkelerinde, sahip olduğu ünvanlardan bir kaçını zikredince, şimdi incelediğimizde birçok güçlüklerle karşılaşyoruz. Öyle ki, yirmi beş senelik müddet içinde, ayrı ünvanlı bir o kadar hükümdar göze çarpıyor ve Karahanlılar tarihinin, bir amansız taht kavgası şeklinde olduğu söyleniyordu. Gerçekte, durum böyle değildir ve onların hakikî isimleri Satuk, Togan, Çuğ vs'dir. Ötekiler Halifenin verdiği bir yığın ünvanlardır.

Vaktiyle Dorn'un tesbit ettiği üzere, Karahanlı hükümdarlarının hakikî ve devamlı ünvanları "Hakan" olup, bunlara "Hakaniye" de denilmektedir. Ay-

rica bazı İslâm kaynakları, Karahanlı sülâlesinin ceddinin Afrasiyab olduğunu söyleyerek, bunlara "Âl-i Afrasiyab" da diyorlardı. İlk defa olarak Grigorief, devletin adı olarak Karahanlılar tâbirini kullanmıştır. Bilindiği gibi "Kara", Türkçede kuvvetliliği ifâde eder.

Karahanlılar devrinin bir özelliği de, Türkçe için önemleri nihâyetsiz olan iki eserin bize kadar gelmiş olmasıdır. Bunlar Kutadgu Bilig ve Divânü Lügâti't-Türk'dür. Birincisi Yusuf Hâs Hacib'in, sonuncusu ise, Kâşgârlı Mahmud'undur. Kâşgârlının eseri bize, Türklerin hangi dil ve lehçeyi konuştuklarını, âdet ve an'anelerini de söylemektedir. Kutadgu Bilig ise, ilerde daha tafsilatlı görülebileceği gibi, bir nevi İran Şehnâmesinin taklidi gibi görünür. Alberts adındaki bir Alman, bu eserin İbn Sina vasıtasıyla Aristoteles'i takliden yazıldığını; bunun, tarih ve yaşayışla bir alâkası bulunmadığını ve bir çeşit felsefe kitabı olduğunu söyler. Barthold da aynı kanaattedir ve ona göre Kutadgu Bilig " tarihî esaslara dayanan bir eser olmayıp, Türklerin örf, âdet ve yaşayışı hakkında malûmat vermez. Ancak, Türk dili hakkında bir numûnedir". Aslında Kutadgu Bilig, Karahanlılar devrinin idâre sistemini, hükümdarların aldığı ünvanları göstermekte; velhasıl, herbiri tarihî birer kıymet olan olaylardan bahsetmektedir. Bu bakımdan, orjinal bir eser olan Kutadgu Bilig'in değeri, gün geçtikçe artmaktadır. Meselâ Tunga Alp Er, Radloff'un zannettiği gibi "kahraman bir adam" mânasına umumî bir kelime olmayıp, bir tarihî şahsiyetin, uluata kabul edilen Afrasiyab'ın Türkçe adıdır. Reşid Rahmeti de, Kutadgu Bilig'deki Tunga Alp kelimesinin, her yerde tarihî şahsiyet olduğunu anlayamamıştır. Eserin tarihî değeri büyüktür ve gün geçtikçe de tarihî ehemmiyeti artmaktadır.

Karahanlılardan, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, günümüze pek çok sikke kalmıştır. Bu paralar, bütün Asya'ya yayıldığı gibi, İskandinavya yarımadasına da gitmiştir. Önemli olan husus , paralar üzerindeki yazı, işâret, desen ve hükümdarların adları, unvanlarıdır. Karahanlılardan kalan sikkeler, bu bakımlardan hayli değerlidir. Çünkü üzerlerine ayrıca Uygurca yazılar vurulmuş, çeşitli desenler nakşedilmiştir. Paralar çok çeşitlidir ve bu çeşitlilik, vaktiyle ilim âlemini de şaşırtmıştır.

Karahanlılardan devrimize kadar kalan mimâri eserler, bize bunların yapı sanatı hakkında malûmat verir. Bugün hâlâ ayakta duran ve ilk olarak Barthold tarafından Batı Türkistanda tesbit edilen kesme taşlardan yapılmış binalar vardır. Önceki devir yapılarının ahşap oluşları yanında, Karahanlıların taş bina yapımaları, onların medeniyetteki inkişâflarını göstermektedir. Türkiye'de Dr. Emel Esin Hanım, Karahanlılar san'atı üzerinde çalışmaktadır. Son devirlerde Issı Göl civarında Çu ve Talas nehirleri kenarındaki kazılarla ortaya konan san'at eserlerinin de Karahanlılardan kaldığı , anlaşılıyor. Buradaki kazılarda 7-8 kültür tabakasına tesâdüf olunmakta, en altta budist mabedi şeklinde yapılan Karahanlı eserlerine tesâdüf edilmiştir.

Karahanlılar devleti tarihiyle ilgilenen tarihçiler az olduğundan, bunlar hakkında fazla malûmat yoktur. Z.V. Togan, Karahanlılar üzerinde ilk makalesini neşrettiği 1911'den beri meşgul olmaktadır. Bu ilk yazısı Kazanlı Âlim Şehabeddin Mercanî'nin "Gurfat'ü'l-Hav'akin fi Marifetü'l Xavâkin" in tahlilidir. Şehabeddin Mercanî'nin bu eseri hadis, tefsir, fıkıh ve tarih kitaplarındaki bilgilerden istifâde edilmiştir. Grigorieff de, 1874 de neşrettiği eserinde daha çok, sikkelere İbn Esir'e ve Müneccimbaşı'nın Türkçe eksik tercümesine dayanmıştır. Müneccimbaşı'nın asıl arapça Cami üd-Düvel'inde verdiği malûmatı H. Fehmi Turgal tercüme edip neşretti. Devrimizde Karahanlılar hakkında söz sahibi olan âlimlerin içinde Omeljan Pritsak başta gelmektedir. Karahanlılar hakkındaki en önemli tetkiki Türkçe İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Karahanlılar" maddesidir. Bunun Almancasını da Der Islam'da neşretti. Daha önce ZDMG mecmuasında "Karluklardan Karahanlılara" adındaki bir makalesi ile, Oriens 1950 , 3'de neşrettiği makale de önemlidir. Barthold , Turkestan... adlı eserinde bu sülâlenin mufassal tarihini yazmıştır. Z.V. Togan da çeşitli eserlerinde Karahanlılar hakkında malûmat vermiştir. İranlı Said Nefisî, Beyhaqî tarihinin 111. cildine yazdığı notlarında, Karahanlılara dair bütün bilinenleri bir araya toplamıştır. Fakat tahlilî mahiyette değildir,

Karahanlıların Menşelerine dair

Türklerde hükümdarların neş'et edilişlerine, doğuşlarına dair bir hayli tetkikat vardır. Radloff, Barthold ve diğerlerine göre Türk Tarihi bir kabileler tarihinden ibârettir. Bir kabile savaşlarda ötekine üstünlük kazanıyor ve bu şekilde onlara rehberlik eden beyler, bir hanedan teşkil ediyorlardı. Zayıflar da ötekilerin hükümdarlığını tabiatıyla kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Böyle olunca hükümdarlarını anlamak için, devletin içindeki kabilelere bakmak icabedecektir. Karahanlıların ait oldukları kabileler hakkında ilim âleminde bir görüş birliği yoktur. Barthold, Yağma, Köprülü Karluk, Radloff ise, Uygurlardan addeder. Z.V. Togan, Karahanlıları, hiç bir kabileden olmayan" Hakanlılar" sülâlesinden addeder. Beyhaqî, Gaznelilere ait yazılarında Gazneli ordusuna mensup Türklerin, Karahanlıları diğer Türklerden farklı olarak "Türk" tesmiye ettiklerini anlatmıştır. Zaten Kâşgârlı Mahmut'dan da bu anlaşılmaktadır. Bunların ecdadı, İslâmlar yeni geldiği vakit, Yağma ve Karluk Türklerinin Bağraş Göl civarında yaşayan kısımlarına riyâset etmiş, bazıları Fergana'da hanlık etmişlerdir. Kendileri "Türk Hakanlıları" tesmiye oldukları gibi, konuştukları dile "Hakaniye Türkçeşi" denilmiştir. Bizzat istinad ettikleri Türk kabileleri ise Yağma, Çiğil ve Karuk Türkleri olmuştur. Gerçi Türklerde hükümdarların neş'et edilişlerinde bazı kabilelerin rol oynadıkları inkâr edilemez. Selçuklu hükümdar ailesinin menşei Kınık, Osmanlılarınkı ise Kayı boylarına bağlıdır. Hind Türkleri arasında, da, kabilelerden çıkan hükümdarlar vardı. Fakat Türkler arasında, hiç bir boya mensup olmayan hükümdar aileleri de mevcut olmuştur. Böyle hükümdar ailesinin başında

Göktürkler, Karahanlılar ve Cengizliler gelmektedir ki, kendilerini Aşina/Bozkurt neslinden sayıyorlardı.

Karahanlılar sülâlesinin bir aile ismi olmuş, bunlar kendilerine Hakanlılar demişlerdir. Bu Hakanlılar sülâlesi içinde hükümdarlık değişebilirdi. Bir kabileye dayanan şubenin yerini, aynı ailenin bir diğer kabileye dayanan kolu alabilir. Karahanlılar devrindeki bu oluşu izah etmek için Çengiz sülâlesinin duruma göz atmak gereklidir. XIII. yüzyıldan XIX. asra kadar Asya'da hüküm süren bu hanedan, daima kendisini "Han" olarak adlandırmıştır. Öyle anlar olur ki, Cengizli bir prens Naymanlara dayanarak tahta geçerdi. Aslında Cengizli olan Kirey hanları bu aşirete dayandıkları için bu ismi almışlardı. Keza Argun, Kıpçak vs'lerde aynı şekilde olmuşlardır. Hükümdarlar aynı aileden oldukları halde, hükmeden kabileler değişiyordu. Oğuzlarda da durum buna benzemektedir. Oğuz Han'ın seçeresi, gerek Akkoyunlularda, gerekse Osmanlılarda pek farklı değildir. Ancak, meselâ Bayındır kabilesinin beyi hakim olunca, durum başka oluyor. Kayılara hakimiyeti geçince de onlar hükümdar oluyordu. Oğuzlarda çok kabilelerin duruma hakim olduğunu biliyoruz. Kendilerini Oğuzlardan ve Uzun Hasan'ın akrabasından sayan Osmanlılar, Kayı boyundan neş'et etmişlerdi. İsimleri, daha doğrusu unvanları da bu itibarla farklı olacaktır. Mamafî bunlarda kabile isimleriyle belirtilen "Yabgu"lar, tıpkı Cengiz evlâdında olduğu gibi, idâre ettikleri kabileler isminden de olabilir. Çünkü Oğuz Han'ın kendisi "Uygur Hakanıyım" diyor. Herhalde bunlar bidâyette Uygurlara dayanan hakanlılardı.

Türklerde hükümdarların aldıkları unvanlar, neş'et edişleriyle ilgili olarak an'aneleşmiştir. Mesela Hakanlılar sülâlesinden gelenler umûmiyetle Hakan veya Han ismini alırken, kabilelerden neş'et eden hükümdarlar daha başka isimler alıyorlardı. Bu isimler de Türk zümrelerine göre hayli çeşitlidir. Oğuzların yerli hükümdarlarının adı Yabgu; Karluklarınki, biraz farklı okunuşla Cabgu veya Sıgın, Tekin; Yağma aşiretininkiler İrin veya İlik; Baısgan aşiretininki ise Yinal'dır. Türk kabilelerinde beylerin aldıkları isimleri Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas, İbn Hurdadbih ve İbn Fakih'de görmekteyiz. Türkler gerçi bu milli unvanlarından gayri, diğer dillerden de isimler almışlardır: Sultan, Emir ül-Müminin vs gibi. Lâkin bunların yanında Türk hükümdar isimleri an'anesi de yaşıyordu. Bu da umûmiyetle şu sıraya takip etmektedir: Hakanlılar neslinden fiilen hükümdarlık edenler "Hakan", vilâyetleri idâre edenler Han veya İlik işbaşında olmayan prensler ise Tekin veya Oğlan tesmiye olunurlardı. Kabile reislerinin adları umûmiyetle sadece Bek/bey'dir. Gerçi biz, sonradan bazı beylere Hakan demişsek de onlar devirlerinde bey'dirler. Orhan Gâzi, Yıldırım ve hatta Fatih kendilerini bey addederler. Buradaki hakan, daha çok iktidar sahibi anlamına gelmektedir. Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının asıl lâkapları Bey, Yabgu veya İnal'dır.

Türk tarihinde hükümdarların ait oldukları sınıf gibi, bazı sosyal sınıfların da mevcut olduğunu biliyoruz. Gerçi bunlar aslında yüzyıllardır aynı işi yapmış olma-

nın verdiği bir alışkanlıktır. Guruplaşmadır. Halk da bunların sınıflarına hürmet göstermiştir. Bu sınıflardan birisi şaman törenlerini idâre eden Kam'ların sınıfıdır. Ekseriya anne tarafından sülâle takip eden bu zümre, hastaların tedâvisi ibadetlerde âyinlerin idaresi gibi işleri görürlerdi. Bunlar kendilerini ekseriya halkdan ayrı bir zümre olarak görürler, hatta ayrı mezarlıkta gömülürlerdi. Hakanlılar da, kendilerini böyle apayrı ve hususî bir aile olarak görmüşlerdir. Kendilerinin hükümdarlığı hukukî bir hak gibi idi ve Türk Tôresine bağlanmıştı. Bunların hükümdarlığı yanında, kabilelerden çıkarılanınki çok kere kuvvet zoruyla olmaktadır. Hakanların işi, hükmetmekten ziyâde hâkemlik, kabileler arasında denge kurmaktan ibârettir. Hakan olmak, adete bir sembol, bir hakem oluştan ibâretti. Buna karşılık fiilî hakimiyet beylerin elindedir. Hakanlık çoğu kere zorla da oluyordu. Meselâ Hazarlardan bir bey, Hakan olmak istemediği halde, zorla hakan yapılmıştı. O ise hür yaşamak, hükmetmemek istiyordu. Hakanlılar hakemlikle iktidar sahibi olmayı birleştirebilirlerse, büsbütün kudretli olurlardı. Ancak asıl Hakan sülâlesinden olmayan beyler dahi, memleket idâresinde hakanlıları taklid ederler, kabile ihtilâflarına dayanan hakem gibi görünmek isterlerdi. Aslında bir bey olan Timur, aynı zamanda hakem durumunda idi. Türklerde şu halde iki türlü hükümdarlık mevcut olmuştur; 1- Doğrudan doğruya kabilelerden çıkanlar ki, bunların isimleri hayli değişiktir. 2- Kabilelerden ayrı olarak bir "Hakan" ailesinden çıkan hükümdarlar ki, daha çok Hakan veya Han diye anılmaktadırlar.

Karahanlılar tarihinin Halk-hükümdar münâsebetlerini aydınlatan noktalardan birisi budur. Türklerin bu felsefesi, Kutadgu Bilig'de yazılmıştır. Hükümdarlar halkı, adalet, doğruluk ve iyilikle idâre ederlerdi. Hattâ Hakanlılar neslinden gelen ve Hakan olanın elinden şahsî bütün mallarını alırlardı. Ta ki kendisini tamamen devletin hizmetine versin, şahsî menfaat peşinde koşmasın. Karahanlılar kendilerini Bozkurt hanedanından gelen Hakan addetmişlerdir. Kendilerinin büyük ceddî, Ergenekon destanında da görülen bozkurtdur. Eftalit Yabguları ve Türkeş Hanları budist idiler ve büyük cedleri olan Aşina'yı dahi budist telâkki ettikleri görülüyor. Yakın zamanda Tacikistanda, Kurgantepe şehri yanında Sovyetlerin Kirov devlet çiftliği arazisindeki bir höyükte, bugüne kadar emsâli görülmeyen cesamette bir Buda heykeli keşfolunmuştur. Boyu 11 m. olan bu heykelin keşfolunduğu tepenin adı Aşina tepesi imiş, Bu, Aşinanın Buda ile aynı şahsiyet gibi telâkki edildiğini gösterir. Buhara yanında Ramiten yâni Afrasiyab'a mensup olan paytahtlarından birisinin budist merkezlerinden sayıldığını Nerşe-hi'den öğreniyoruz.

"Karahan" tabirine dair ;

Karahanlılar hükümdarlarının taşıdıkları bir ünvan da, sonradan bu devletin ismi olarak kabul edilen "Karahan" dır. Bu ise, kara'dan neş'et ettirilmiştir. Umûmî ve hepsinde olan tabirden başka bir de "Buğra" tâbiri var. Kâşgârlı

Mahmud, Divânü Lügati't-Türk'de, Türkçesi, 1,420 Buğra için : "Deve aygırı, Buğra Han adı buradan gelmiştir" der. Kara kelimesinin karşılığında da "Hakani ye hanlarına Kara denir. Buğra Kara Han gibi; Bunun bir kıssası vardır". Kâşgârlı Mahmud'un varlığını bildirdiği, lâkin fazla malûmat vermediği bu kıssa nedir? Bunu biz daha başka eserlerde bulabiliyoruz. Ezcümle Sultan Sencer devrinde yazılan Şeref-i Zaman Mervezi'nin eserinde, buna dair bir kıssa nakledilmiştir. Minorsky'nin neşr ve İngilizceye tercüme ettiği bu kitaptan daha önceleri Farsca eserlerde yapılan iktibaslarla haberdâr oluyorduk ki bu da Avfi'nin eseridir. XV. yüzyıl sonlarında Şükrullah yazdığı Behçet üt-Tevârih'de kaynak olarak Avfi'yi kullanmıştır. Hammer ve Marquart da Avfi'nin eserinden Şükrullah vasıtasıyla istifâde etmişlerdi. Ancak yukarıda zikredilen Avfi'nin arapça aslı bulunduktan sonra, Avfi'nin istifade ettiği nüshanın pek çok yanlışlıklarla dolu olduğu görülmüştür. Tabii bunlar, eserin kullanıldığı sırada da kendilerini göstermiştir. İşte bu eser Karahanlılar hakkında enteresan bilgi vermektedir: Avfi, Karahanlılara ve Orta Asya'ya dair malûmatını, XI. yüzyılda yaşayan. Meceddin Muhammed Adnân isimli bir âlimden almıştır. Meceddin Adnân'ın eseri vaktiyle İstanbul'da imiş? Kâtib Çelebi bunu gördüğü gibi, büyük Türk tarihçisi Münecimbaşı, yazdığı Cami üd-Düvel'inde kaynak olarak bunu kullanmıştır. Bu eserin İstanbulun sık olan yangınlarında yandığı akla gelmektedir. Meceddin Muhammed Adnân'ın verdiği malûmatı Şeref-i Zaman Mervezi de nakletmiştir. Ancak burada vaktiyle birçok yazılmış yanlışları olmaktadır.

Türk padişahlarından birisinin adı Bilic'dir. Devrinde İran'da da Hasnuye isimli bir hükümdar bulunmaktadır. Hasnuye'nin kızı ile Biliç evlenmiş, gelen kızının çeyizi arasında da bir siyah köle getirilmiştir. Bu zenci Türkistan'a geldikten sonra, rengi dolayısıyla halk arasında hayret ve şaşkınlık uyandırdı. Halk kendisine sempati gösterdiğinden zamanla bu sevgiden istifâde etti ve halkın teveccühü ile vezir oldu. Daha sonları bir fırsatını bularak Padişahı öldürdü ve yerine geçti. Kendisine, rengi siyâh olduğundan "Karahan" dediler.

Avfi'nin yanlışlıklarla dolu olan bu kaydındaki isimler hayli değişmiştir. Biliç, Bekeç'dir. Zira Şeref-i Zaman Mervezi, harekeli olarak böyle yazmıştır. Bu isimde bir çok tarihî şahsiyete tesâdüf ediyoruz. Meselâ Kâşgârlı Mahmud, Bekeç Arslan diye birisinden bahseder. "H a s n u y e" kelimesi de Cebbuye yâni Cabgu'dan bozulmuştur. Böyle olunca olay şu şekle giriyor: Türkistan hükümdarı Bekeç, Karlukların Yabgusunun kızıyla evlenmiştir. Metnin aslında "İran" kelimesi yokken "Hasnuye" İran ismine benzetilerek bu ilâve edilmiştir. Karlukların yabgusunun kızının çeyizi arasında bir de siyah köle vardır. Türkistan'a gittikten sonra, bu kara zenci halk tarafından sevilmiş ve makbul tutulmuştur. O da bundan istifade ederek, idareyi ele geçirmesini bilmiştir. Afganistan taraflarında oturan Karluklarla, Türkistan hanlarının münâsebeti, anlaşılıyor ki bu efsaneye mevzu olmuştur. Tarihî olarak Karlukların Kuzey Afganistan sahasına hakim bulduklarını, idâreleri altında nisbeten esmer insanların da bulunduğunu biliyoruz. Bun-

lar bir düğünde belki esmer, belki de gerçekten habeshî bir köle göndermiş olmalıdır. Karahan bu efsaneye göre, güneyden gelen, asıl yerli halka yabancı ve onlardan ayrı bir insandır. Böyle asil Hakanlıklar neslinden olmayıp, kahramanlığı ile temayüz eden bir beyin, hükümdarı korkutarak kendisine "Hanlık" ismini zorla aldığına dair bir hikâyeye Avfî'de vardır. Fakat bu sonradan öldürülmüştür. İhtimal Şeref-i Zaman Mervezî'de zikri geçen "Karahan"ın da akıbeti böyle olmuştur. Fakat rivâyetler, "Karahan isiminin böyle dışardan gelen birisinin kalmış olduğunu anlatmak için vesile yapıyor.

"Karahan" ismine Firdevsî'nin Şehnâme'sinde de tesâdüf ediyoruz. Türk rivâyetlerini bazen çok iyi muhafaza eden Şehnâme, İran-Turan cenklerinden bahsederken, Türk hükümdarı Afrasiyab'ın büyük bir ordu ile Hind'e yürüyüşünden bahseder. Türklerin millî kahramanı Alp Er Tunga olan Afrasiyab ordusunu sağ, sol ve orta kol olmak üzere düzenlemişti. Afrasiyab'ın oğlu veya kardeşinin kumandasındaki sağ kol emirleri arasında Karahan'ın ismi de zikredilir. Tibet civarını ihtiva eden sol kolda Karluklar, Oğuzlar bulunmaktadır. Şi-be'nin kumandasında olan sağ kolda ayrıca Beşnek ismiyle Peçenekler de bulunuyordu. Nitekim ilerde Peçenekler Harezm civarını işgâl edeceklerdir. Karahan'ın ismi sonradan da geçer, fakat önemli olan Hind Seferinde sağ kolda bulunmasıdır.

"Karahan", Selçuklular devrinde yazılan "Semek Ayyar" adındaki bir hikâyeler külliyyatında da vardır. Birazı Türkçeye çevrilen, bu kısmın ise aslı kaybolan bu hikâyeye anlaşılıyor ki, Eftalitler devrinde teşekkül etmiştir. Bu hikâyelerde Halep'de yaşayan Hurşid Şah'ın, Afganistan dolaylarındaki Gur adlı kahramanın, nihayet Çin hükümdarının savaşları anlatılır. Bunlar ise umumiyetle Türk şahsiyetleridir. Gurların Türk olduğunu Mes'udî'den başka, Çin kaynaklarından da ifade eden K. Enokide göstermiştir. İsimler değişik ve Türkçe görünmekle beraber, yaşayış, âdet ve an'aneleri Türk'dür. İşte bu hikâyelerde Gur padişahının yanında "Karahan" isminde bir şahsiyet görüyoruz. Bu Karahan'ın bir de Korkut adında bir kardeşi vardır. Bu Korkut, Dede Korkut'dan başkası değildir. İnsanlar arasında ihtilâfları halleden hâkim, dostun da düşmanın da itimad ettiği bir şahsiyettir. Karahan, Hurşidsâhla berâber, bazen Hindistan'a bazen Çin'e gidiyor, bütün etrafı hakimiyetleri altına alıyorlardı. Bu hikâyenin motiflerinde islâmiyetle ilgili hiç bir şey görülmediğinden bunun daha çok Eftalitler devrini ihtiva ettiği sanılmaktadır.

Şeref-i Zaman Mervezî, 1029 senesinde Gazne'ye K'itan padişahından gelen elçiden ve onun getirmiş olduğu mektupdan bahsetmektedir. Bu mektupda Gazneli Mahmud "Horasan Emîri Mahmud Karahan" tesmiye edilmiştir. Yâni, herhalde "Karahan" tabirinin şimdiki Afganistan ve Hindistan taraflarındaki hükümdarların taşıdığı olduğu, bir lâkap olarak K'itan yâni Kitanların malûmu olmuştur. "Karahan" ismi, nihâyet Oğuznâme'de de geçmektedir. Resîdeddin'in Câmî ü-Tevârih'inde Farsca kaydedilen bu rivâyetlere göre, Karahan, Hindistanla olan

münâsebetlerle alâkalıdır. Bütün bunlardan çıkan netice şudur ki, Karahan isminin şu veyâ bu şekilde Hindistan'la alâkası vardır. Bu, Karahanlıların ecdadının oradan geldiğini değil, daha çok bazı temaslarının hatırasını taşıyan bir vakiadır. Mânâsız olmaması gerekir, ki Hindistanla münâsebetlerinin kısa olduğunu gösterir. Karahanlıların güneyden geldiklerini ve onların Hindden çeşitli unsurlar aldıklarını söyleyebiliriz.

Prof. O. Pritsak, meseleyi daha başka açıdan ele alarak izah etmiştir. Türklerde Kara, Kızıl, Ak ve Gök, dört ciheti temsil etmektedir. Kara, kuzey tarafını gösterir ve ekserî şehirlerde ayrı olarak bu yönlerin kapılarının isimleri vardır. Belh'in kuzey, yâni Kara'nın ciheti Türk Kapısıdır. Güney kapısı Hind, Batı kapısı Yahudi, doğu kapısı ise Çin kapısıdır. Kara aynı zamanda kuvvetli, cebbar ve cesur demektir. Bu bakımdan bu ismi almış olmalıdırlar. Gazneli Mahmud'a Çinlilerin verdiği "Karahan" tabiri de aynı mânâda olmalıdır. "Kara, azamet yükseklik ve üstünlük demektir. Meselâ Türk ülkelerinden en doğudan batıya kadar raslanan karasular, hep gür, coşkun su ve nehirlerle verilmiştir.

İ l i k : Karahanlılarda raslanan bir başka tabir de "İlik"dir. Osman Turan, T. Mecmuası, VII. cild'de bunun hakkında bir makale yazmıştır. İlik, daha çok Yağma Türk kabilesinin reislerine itlak olunmuştur. Bu tabir hakkında kesin bilgiyi, Gazneli sarayında şâirlik eden Ebül Ferec Runî adlı zat, hükümdarı şöyle övüyordu: "Yağmaların kıblesi İlik, Tatarların kıblesi Han, sen ise hem İlik, hem Han'ın kıblesisin". Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas, "Yağmaların hanları Buğra Han'dır" der. Hudûd ül-Âlem vrk. 19 a'da "Kâşgâr hükümdarları Yağmalardan veya Karluklardan olur" demektir. Yâni Kâşgâr'da hükümdarlık edenler, ya Yağmaların hükümdarıdır. Yahud da Karluklardan gelir. Hudûd ül-Âlem, Yağmaların 1700 kabile olup, bütün Orta Tienşan'ın da onlara ait olduğunu söyler. Kazak-Kırgız destanlarında bir "Oymaut" tâbiri vardır. Bunlar Isıkgöl ve Çu havzasında ve şimdi Kırgızların yaşadıkları dağlarda yaşamışlardır. Bu tâbir , şüphesiz Yağma kelimesinin çoğul şeklidir. Oyma/Yağma demek olup, "ut"da çoğul takısıdır. Osmanlı kaynaklarında da bu tabire raslanmaktadır. Yine aynı mintikalarda oturan Karluklar da, 120 kabileye mensupturlar. Burada Çiğiller de bulunuyorlardı, ki daha sonraları IX, asırda Kırgızlar geldiler.

Karahanlılar başlıca Yağma, Karluk ve Çiğil kabilelerine dayanıyorlardı. Aslında Göktürklerden bir prens olan Karahanlıların atası, daha sonraları Yağmaların kesif şekilde bulunduğu şehre gelmiş, burada Yağmalara hakim olmuştu. Oğuznâme'de Sir Derya'nın güneyine itlâk olunan bir İlig tabiri vardır. Anlaşıyor ki bu kelime Karahanlılarla ilgilidir. Karahanlıların ülkesi olduktan sonra bu ismi alabileceği gibi, vaktiyle buralarda sakin bulunan Yağmalar da hatıra bırakılmış da olabilir. Ayrıca Keşmir ve Çitral taraflarında da Yağmalar bulunmuştu. Çiğillere gelince, onlar hakkında Kâşgârlı Mahmud'un kaydı dikkate değerdir. Buna göre "Oğuzlarla Çiğiller arasında pek çok hadiseler geç-

miştir. Daima birbirleriyle savaşırlar. Bu yüzden aralarında daimî bir düşmanlık vardır. Oğuzlar kendilerinin şarkında olan bütün Türklere bu yüzden Çiğil diyorlar". Anlaşıyor ki, bu üç kabile, yâni Karluk, Yağma ve Çiğiller de hayli kalabalıktır. Oğuzların tesiriyle olsa gerek, Bizans kaynakları Karahanlıların batı taraflarına bu yüzden Çiğil/Asgil demişlerdir. Karahanlıların dayandıkları asıl kuvvet, işte bu üç kabiledir.

T u n g a : Karahanlı hükümdarlarına verilen Tunga ünvanı efsânevi Türk hükümdarı Afrasiyab'ın Türkçe adıdır. Karahanlılar, kendilerini bu destanî Türk kahramanının neslinden sayıyorlardı. Karahanlılar bunu bazen Tünge, meskû-kâtta ise Tunga şeklinde yazıyorlar. Karahanlılarda anlaşıyor ki, her iki şekil kullanılmaktadır. Bu tabire, Karahanlılardan önce, Göktürklerde de rastlıyoruz Kitâbelerde Tunga Tekin'in yuğuna dair atıflar vardır. Senenin muayyen gününde, muhtemelen Afrasiyab'ın ölüm gününde yuğ yapılırdı ki, onu idare edene "Tungacı" denirdi.

T a m g a ç : Karahanlılarda Tamgaç, Tavgaç veya Tabgaç da denen bir tabir vardır. Bilindiği gibi Türkçe'de Tabgaç, Çin demektir. Ancak bu, Çinden çok aslında Türk iken Çinleşen Wei sülâlesine ve onların hakim oldukları Kuzey Çin sahasına veriliyordu. Bu tabir umumî olarak Tibetle Çin arasındaki mıntukalara ıtlak olunuyordu. Türklerin hükümdarları, kendilerinden şarkta bulunan ülkelere de sahip oldukları vakit bunu belirtmek için kendilerine "Tamgaç Han" diyorlardı. Karahanlılardan Semerkant hükümdarı İbrahim Han, Hoten taraflarını ele geçirdikten sonra kendisine Tamgaç Han adını verdi. Tabir olarak "Tamgaç Han", Sahib-i maşruk ve Mağrib'in Türkçedeki karşılığı gibidir. Azak Denizine bile tam hükmedemiyen Kırım Hanlığı bile, kendisine an'ane icabı olarak Tamgaç Han ünvanını almıştır. Rahmetli M. Halil Yinanç'a göre, Osmanlı Padişahları Kırım Hanına bu ünvanı vermişlerdir. Tamgaç muhakkak ki, bir kabilenin ismi idi. Bu isimde bir şehir de mevcut olmuştur. Z. Kazvî'nin naklettiği bir rivâyete göre, burada batı ile doğu arasındaki ticâreti idare eden müslüman tacirlerin bir kolonisi bulunmuştur. Bu şehir, herhalde bugün Kuke-Nor'un güneydoğusunda bulunan Hsi-Ning vilâyeti ve şehri idi. Bu uzun bir meseledir, fakat isbat edilebilir. Karahanlılar, kendilerinin bu millî unvanlarından başka, Bağdad Halifesinden de Emîr üd-Devle, Şüca üd-Devle... gibi lâkaplar da almışlardır. Karahanlı Hükümdarları, böylelikle bir yığın ünvan içinde neredeyse aslî adlarını kaybediyorlardı. Gerçekte bir tane Türkçe isim taşıyan Karahanlı Hanları, gerek millî gerekse dinî lâkapları da ilâve edince, ortaya kalabalık bir isim gurubu çıkıyordu. Bu çok defa tarihçileri şaşırtmıştı. Ancak Karahanlılar, kendi âdetlerinden olmayanlara hiç ehemmiyet vermediler. Bağdad Halifesinden kendilerine gönderilen ve bir ünvan bahşedildiğini bildiren süslü fermanları, oynamak için çocuklarına vermişlerdi. Hattâ Gazneli Sultan Mahmud, Bağdad'a bir mektup yazarak Karahanlı hükümdarlarının Halife tarafından verilen unvanları suistimal ettiğini bildirmiştir. Arada cereyan eden bir gelin heyeti vasıtasıyla Karahanlı küçük

prenslerinden aldığı bir fermanı Bağdad'a yollayarak, bunu isbat etmek istemişti. Bundan da anlaşılıyor ki, Türk an'anesine gayet sadık olan Karahanlı Hakanları, Bağdad'dan gönderilen bu lâkapları gerçekte hiç kullanmadılar. Lâkin meskûkâtta zikrine de mani olmadılar. Karahanlı sikkelerinde ayrıca Oniki hayvanlı Türk takviminden alınan hayvan resimleri de bulunuyordu.

Karahanlıların Siyâsî Tarihi

Karahanlılar devletinin siyâsî tarihi derli toplu olarak ancak son zamanlarda, O. Pritsak tarafından İslâm Ansiklopedisi, Karahanlılar maddesinde yazılmıştır. (58. cüz, s. 251-273). Aynı müellifin ayrıca Z.V. Togan'a Armağan'da basılan bir makalesi de Karahanlılara aittir. Karahanlılar tarihinin güçlüğü, bilhassa hükümdarlarının neseb bakımından birbirlerine bağlanmasında kendisini göstermektedir. Zirâ lâkaplar ve isimleri bir hayli çoktur ve bunlar ekseriya bizleri şaşırtmaktadır. Karahanlılara dair kaynaklar arasında Cemal Karşı'nin eseri bilhassa ehemmiyetlidir. Kâşgârlı olan bu âlimin eseri, Surahs adlı bir lügat kitabının sonuna eklenmiştir. XIII. yüzyıl sonlarında yaşayan bu zat, Surahs'ı farscaya çevirmiş ve sonuna Türk Hakanları tarihini ilâve etmiştir. Gayet kıymetli olan verdiği bilgi, ne yazık ki kısadır. Zira, Türkler herşeyi kısa, sade ve öz yazarlar. Muahhar bir nüshasından faydalanan Barthold bunu önce, Turkestan... adlı eserinin rusçasında (1. cild, s. 128-152), neşretti. Daha eski bir nüshasını bulan hocamız, bunu Rus Arkeoloji Mecmuasında yayınlamıştır.

Karahanlılara dair bazı kayıtlar İbn Esir'de bulunmaktadır. h. 408 tarihli olaylar sırasında, Kaşgâr hükümdarlarının kıssası da yazılmıştır. Yine bu arada Am'ak-ı Buhârî adlı meşhur bir Buharalı şâiri de burada zikretmeliyiz. İbrahim ve Nasr Hanlar devrinde yaşayan bu şair Melikşâh'ın muasıridir. Methettiği Şemş ül-Mülûk'dan bahsederken, bize Karahanlı hükümdarlarının şeceresini vermektedir: (Galip, muzaffer hükümdar Şem ül-Mülûk Ebu'l-Hasan, Nasr üd-Devle Nasıreddin Nasr İbn İbrahim Tabgaç, İbn Nasr Arslan, İbn Ali İlik, İbn Süleyman, İbn Musa, İbn Abdülkerim Satuk Buğra Han). Bu hususda malûmat, Türk Yurdu, V. (11 Kasım 1966)'da vardır. Karahanlı şairlerinden Suzenî'nin Kılıç Tamgaç Han adına söylediği şiirlerde günümüze kadar gelmiştir.

Karahanlılar tarihine dair bir diğer kaynak da, Z.V. Togan tarafından Manisa Umumî Kitaplığında, no:1795, farsca bir tıp kitabıdır. Hibetullah İbn Muhammed et-Tabari olan müellifi, bu eserini Memnun Togan Tekin için yazmıştır. Diyorki: (Büyük Emir Togan Tekin Memun, İbn Harun Kassağsır Kadir Hakan, İbn Süleyman Aslan Hakan, İbn Yusuf Kadir Han, İbn Harun Burhan ki, İlimlerin merkezi ve şerefî Kâbesidir.; Ben ona büyük bir hizmet gösteremedim. Buna rağmen onun tertip ettiği meclislere katılmak şerefine nail oldum. Bu meclislerde herkes, hükümdara hoş görünmek ister, ona hediyeler getirirler. Bende, kendi iktidarında birini üzerime aldım) der.

Evvelce de bahsedildiği gibi Türk Tarihçisi Münecimbaşı'nın Câmî üd-Düvel adlı eseri de Karahanlılar için önemlidir. Bilindiği gibi Münecimbaşı eserinde kaynak olarak bu gün kaybolmuş bulunan Meveddin Muhammed Adnan'ın Tarih-i Türkistan'ını kullanmıştır. Hasan F. Turgal Câmî üd-Düvel kısaltılmış türkçesindeki ismi ile Sahaif ül-Ahbardaki malûmatı arapça aslından tercüme edip neşretmiştir. Karahanlılar hakkında sikkeler de onların seçerelerini tâyin etmek için faydalıdır. Ancak ilk derslerde de belirtildiği gibi, bu paralardan istifade etmek hayli güçtür. Üzerlerinde olan ünvanlar, isimler, hükümdarları birbirlerine karıştırmaya vesile olmaktadır. Ancak dikkatli bir şekilde kullanılırsa, en sağlam kaynaklardır.

Yukarıda da zikredildiği gibi biz, Karahanlı Hakanlarının eski Aşına yâni Bozkurt Hanedanına bağlamıştık. Nitekim bir Göktürk teginini Karahanlıların ilk neş'et ettikleri yerdeki harekâtından haberdarız. E. Chavannes, maruf "Documents" ... adlı eserinin 86. sahifesinde Te-Meng-le isminde bir prensin adını verir: (Batı Göktürk devleti yıkılıp memleketin idâresi Karlukların eline geçince, Batı Göktürklerinin bir çok kabileleri Karlukların idâresine girdiler. Nu-çö-bi adlı hanın idâresinde bulunan kabileler toplanıp, Tiyaşan'ın şark kısmına yerleştiler. Yalnız Te-Meng-le müstakil kaldı ve Yen-ki (yâni Karaşar'a) yerleşti. Yanına bir çok kabileler toplayarak kendisini müstakil yabgu ilân etti).

766-779 senelerine ait bulunan bu kayıt, tek olarak bir şey ifâde etmiyorsa, da, 850 senelerine doğru, durum aydınlanmaktadır. İşte aynı sahalarda bir zaman sonra Bilge Munçur Han adında bir hükümdardan haberdarız. Bu senelerde İslâm Kaynakları, Kardeşir taraflarında yaşayan bir Buğra Hakan'dan bahsederler. Buğra Hakan ise, Bilge Munçur Han'la muhtemelen aynı şahsiyet olup, Bezir Arslan ve Oğulcak Kadir Han adında iki oğlu vardı.

Karahanlılar hakkında en ehemmiyetli kaynaklardan birisi olan Cemal Qarşi, Bilge Munçur Han hakkında kısacık bilgi verir: "Bilge Munçur Han, Samanî hükümdarlarından Nuh bin Esed ile İsficab da harbetti". Gayet kısa olan bu kayıtdan tarihî neticeler çıkarmak için, metinde geçen tabirleri bilmek gerekir. Burada geçen isimleri anlamak için en iyi el kitabı, W. Barthold'un eseridir. Turkestan down the Mongol Invasion, London 1928. "Cemal Qarşi'nin verdiği kısacık bilgiyi, diğer kaynaklarda kontrol edebiliyoruz. Nitekim Samanî, Esed oğlu Nuh'un İsficab'ı ele geçirmesi Sem'anî'nin Kitab ül-Ensab'ında da vardır.

Oğulcak Kadir Hakan'a gelince, Satuk Buğra Han'ın büyük amcası olan bu zat hakkında Cemal Qarşi epey bilgi veriyor. Fakat diğer kaynaklarda adı, sadece Türk hükümdarı olarak geçiyor. 892-907 arasında hüküm süren Samanî hükümdarı I. Ahmed ile harb ettiğini biliyoruz. Ayrıca Samanî Nasr İbn Mansur ile de savaşları vardır. Bu sonuncu zat, Z.V. Togan'ın fikrinde, Nasr İbn Ahmed olup diğer kardeşleriyle yaptığı taht kavgalarında mağlup olmuş, Kâşgâr'a, Karahanlılara sığınmıştı. İşte Karahanlılar tarihindeki en mühim hadiselerden birisi, Nasr İbn Ahmed'in Karahanlılara iltica etmesi ile başlayacaktır.

Cemal Qarşı, bu hususda der ki: (Nasr Kâşgâr'a geldiği zaman Oğulcak Kadir Han, onu hareretle karşıladı. Artuç ismindeki bir kasabayı ona tımar olarak verdi. Bu sırada Hakan'ın yeğeni Satuk Buğra Han oniki yaşlarında, yakışıklı bir delikanlı idi. Kendisini Oğulcak'ın hanımı himaye ediyordu. Bu Satuk Buğra, sık sık Artuç'a gelir, bu Nasr Ahmed'le görüşürdü. Dinlediği ve anladığı müslümanlık kendisinin hoşuna gidiyordu. Nasr ona gizlice telkinatta bulunuyordu. Onun bu hareketi, Nasr ile Oğulcak Kadir Han'ın bir mülâkatına sebep olmuştu.)

Nasr, Karahanlı ülkesinde iken Oğulcak Kadir Hakan'dan bir öküz derisi kadarlık yer arzu etmiş, Şüphesiz bunun içyüzünü bilen Oğulcak da buna müsâade eder. Nasr bu deriyi gayet ince ip halinde kestirip, bunun çevrelediği yer kadar hak iddia etmiştir. Bu, bir seyyar motiftir. Bizans tarihlerinde Didon kıssası da vardır. Rus muharriri Lev Tolstoy'da "İlyas" isimli hikâyesinde bunu Başkırdlardan rivâyet etmiştir. Bu hırsı ifâde bir motiftir. Sahip olduğu araziye câmi, medrese v.s inşâsına başladı. Küçük bir müslüman kolonisinin bulunduğu Karahanlı ülkesinde, uzun seneler geçer. Yirmibeş yaşlarına giren Satuk Buğra Han, müslüman olmayı düşünerek, amcasını ortadan kaldırmayı istedi. Ona ava gitmeyi teklif etti. Tiyenşan Dağlarının yüksek kısımlarında onu öldürmek ve yerine geçmek ister. Gerçekten de, bir fırsatını bulup, amcasını öldürür. Bu öldürme motifi de, ekseri din değiştirmelerinde de vardır. Bu da tarihî bir hadisenin aksi olabileceği gibi, seyyar bir motif de olabilir. Herhalde bu olay, Yığaşbalık şehrinde olmuştur.

Artık Karahanlı hanı olan Satuk Buğra, önce bu şehri işgâl etti. Bunun akabinde Atbaş'na geldi. Bu şehir, Selçukî Melikşah'ın şark seferinde gittiği son noktadır. Satuk Buğra Han, burada iken, kendisinin yanına Mâverâünnehr taraflarından bir hayli gönüllü müslüman misyoneri geldi. Kâşgâr yakınlarında Nasr'ın yanında da bir hayli müslüman bulunuyordu. Böylece Karahanlı ülkesinde nisbeten kalabalık bir müslüman topluluğu meydana çıktı. Bundan sonra Kâşgâr üzerinde yürüdüler. Şehrin Satuk Buğra Han eline geçmesi, halkın da islâmiyeti kabulü demektir. Böylelikle Karahanlı tarihinde olduğu kadar, Türk tarihinde de büyük bir hadise vukua gelmiş oldu. Budist Karahanlı devleti, müslüman bir devlet haline geçti.

Daha çok Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan takip ettiğimiz bu olayın tarihinin tesbiti hayli güçtür. Bu tezkirenin arapça bir nüshasını, Şehabeddin Mercanî görmüştür. Ona göre eserin müellifi Ahmed ibn Sa'd ül-Ergani'dir. Farsca ve Türkçesinin çeşitli nüshaları vardır. Ancak aralarına, ilerde daha tafsilâtlı olarak görüleceği gibi, hayli efsaneler karışmıştır. Arapçasında, bazı tarihler verilmişken, türkçesinde bunlar yoktur. F. Grenard'ın tetkikatına, (JA, 1900, XV. cild.) Osman Turan, Ülkü Mecmuası'nda türkçeye çevirip neşretmiştir (s. 974-979,980-983) sayılar. Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan anlaşılıyor ki, doksan altı yaşında vefat etmiş olan Satuk Buğra, Oğulcak'ı da yirmialtı yaşında öldürmüştü. Böylece 954 olan ölüm tarihinin yanında, müslüman olup devleti ele geçirmesi 884'lerde

olmalıdır. Bu zamanlarda Karahanlıların hakanı çeşitli faaliyetlerini başka kaynaklarda takipdebiliyoruz. Ezcümle Mes'udî, 893 de Samanilerden İsmail b. Ahmed'ten Tarac şehrini aldığını söyler. Mes'udî Türk hükümdarının ismi olarak Tafgas demektedir. Bunun Tabgaç veya Tamgaç'dan bozulmuş olduğu aşikârdır. Mes'udî "Bu Karluk hükümdarı olsa gerek" diyor. Fakat, eğer Tezkire-i Satuk Buğra Han'ın verdiği tarihler doğru ise, burada kastedilen Satuk Buğra Han'dır Daha bu zamanda kendisinin, veya amcası Oğlu Kadir Han'ın Tamgaç Han ünvanını almış olması zikre değerdir. Nasreddin'in biraderi Hasan Ahmed de, Şavgar adlı şehri Türk hükümdarından almıştı. Elbette, bu da Karahanlıların ve muhtemelen Satuk Buğra Han'ın kendisi idi.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabûlü , Türk Tarihindeki en büyük hadiselerden birisidir. Gerçi daha önceleri, Oğuz ve Kalaç Türkleri arasında islâm olan zümreler olmuş. Hattâ Emevî Ordusunda Türk asker ve kumandanları da bulunmuştur. Devlet olarak islâmiyeti ilk defa kabul edenler, zikrettiğimiz Karahanlılar ile, İdil sahasındaki Bulgar Türk hükümdarı olmuştur. Fakat bunların müslüman oluşlarının tarihi vechesini bilemiyoruz. Bildiklerimizin çoğu, destanî hikâyelerdir. Ancak bazı izler de vardır. Yukarıda da zikredildiği gibi Satuk Buğra Han, Samanî Nasr'ın propagandası ile İslâm olmuştur. Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu, zannedildiği gibi erken olmamış, kendisi Samanilerle birçok defalar çarpışmıştır. Mes'udî'de Tafgas olarak geçen hükümdarın devri, bu zaman olmalıdır. Karahanlıların İslâm oluşlarına dâir, bize kadar gelmeyen kitaplarda bazı bilgiler verilmişti. Münecimbaşı vastitasıyla haberdar olduğumuz Mecdeddin Muhammed Adnan'ın eseri gibi, kaybolan bir diğer eserden de Haydar ibn Ali Hüseyinî Razi, Mecmua üt-Tevârih'inden istifade etmiştir. Burada Karahanlılara dair orjinal bilgi vardır: Ezcümle, Senguce Kâfir adında bir hükümdar dan bahsedilir. Sonradan islâm olacak, buna rağmen İslâm kaynaklarında adını değiştirmeyecek olan bu zat hayli sert ve mutaassıb bir kâfir imiş. Zaten isminde sıfatı da saklanmıştır. Muhtemelen Satuk Buğra Han olan bu zatın müslüman olmasını Haydar Razi, başka türlü bir hikâye ile anlatır:

"Senguce'ye rüyasında bir insan görünür ve ona, mânasını bilmediği şu sözleri söyler: Eslim, teslim fid dünya ve'l-ahire". Bunun mânasını öğrenince müslüman olur. Zira orada: "sen müslüman ol, dünya da ve ahirette sağ olursun" demektedir. Senguce, bunu ilâhî bir emir olarak telâkki etmiş olmalıdır. Şüphesiz bu Satuk Buğra Han'dır. Ona ait bir hikâyedir. Bu münasebetle kendisinin Senguce diye bir ismi olduğunu da öğreniyoruz.

Satuk Buğra Han'dan bir asır sonra yaşayan, şimdilerde kaybolan Tarih-i Kâşgâr adlı bir eserin müellifi olan Abdülgafir ibn Hüsrev'e göre, Satuk Buğra Han hakkında bir hadis vardır. Kâşgârlı Mahmud'un da görüp istifade ettiği, hatta Türkler hakkındaki meşhur hadisi rivâyet ettiği bu kaynağı gören Cemal Qarşî'nin nakline göre, Türklerden en evvel müslüman olacak olan Şaş ehlidir.

Güya bu peygamber tarafından söylenmiştir. Ancak böyle şahıs ismi veya tarih zikredilen hadislerin uydurma olacağı aşikârdır. Bundan gaye, böylece zikredilen sülâleye halk arasında bir şeref kazandırmaktadır.

Satuk Buğra Han hakkında, h. 498/m.1110 yıllarında Bağdad'a gelen Muhammed ibn Abdülcélil Kâşgârî'de malûmat vardır. Doğru, içki ve kötülük nedir bilmeyen samimî müslüman Karahanlıları Bağdadlılara anlatmıştır. O verdiği bilgileri Satuk Buğra'dan dinleyen Ahmed Arslan'dan dinledim" demektedir. Onun söyledikleri arasında Burmekid diye bir isim vardır ve Satuk Buğra Han, müslüman olduktan sonra bu şehri almıştır. Bu şehri biz, daha sonra Cüveynî'nin Tarih-î Cihangüşâ adlı eserinde de görüyoruz. Burası Beşbalık ile Karakurum arasında idi. Bu şehrin Satuk Buğra tarafından zaptedilmiş olması, kendisinin doğuda ve batıda tam mânasıyla bir cihangir hüviyetinde olduğunu gösteriyor. Zira batıda Samanîlerden bazı şehirler aldığını görmüştük. Şimdi de, doğuda fütûhatta bulunduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Doğudaki fütûhatı için, herhalde Uygurların ülkesi aşmış olmalıdır. Devrinde bir fatih olarak görülen Satuk Buğra Han, komşu ülkelerin iç işlerine de karışıyordu. Samanîlerin iç işlerine karıştığını da biliyoruz.

Samanîlere karşı yardımda bulunan Satuk Buğra Han hakkında Cemal Qarşı'den başka, İbn Haldun'da bulunan bir kayda pek dikkat edilmemiştir. İbn Haldun, Unvan ül-İber'de, IV, 339-340 diyor ki: "Leyla ibn Numan Samanîler devrinde isyân etti. Bunun üzerine Satuk Buğra Han Samanîlere yardıma geldi, Leyla ibn Numan'ı yakalayıp öldürdü". Bu haldise ile ilgili bir kayıt da Z.V. Toganın neşrettiği İbn Fadlan Seyâhatnâmesinde vardır. Abbasi halifesi Muktedî'in Bulgar Türklerine gönderdiği dini-siyâsî heyetin kâtibi olan İbn Fadlan, 920 de Bağdat'tan çıkmış Rey'e uğradıktan sonra Nişabur'a doğru hareket etmiştir. İbn Fadlan, Leyla'nın isyânı dolayısıyla gizli seyâhat ettiklerini, Nişabur'a 2 Nisan 921 de vardıklarını ve o gün Leyla'nın yakalanıp öldürülmüş olduğunu söyler. Demek ki bu tarihte Satuk Buğra Han Nişabur'dadır. Samanîlere bir mütefik olarak yardım etmiştir. Gerçi Samanîler, şii ve İran'ın milli hareketinin mümessili olan Leyla'ya karşı birçok Türkleri de yardıma çağırmişti. Hatta Karatekin, Leyla tarafından mağlup edilmişti. Bu Karatekin'in Kümic Türklerinden olduğu anlaşılıyor. Herhalde hanedandı ve Kümicler üzerine hâkim bulunuyordu. Burada Satuk Buğra Han, Leyla'ya karşı islâmiyetin ve sünnilîğin müdafii olarak görünümüş, islâmiyeti büyük bir gaileden korumuştur. Müslümanlığın tek mezhep olarak yaşamasında, ona sapık düşüncelerin sızmamasında, Satuk-Buğra Han'ın, burada da görüldüğü gibi büyük emeği vardır.

Görülüyor ki, önceleri müslüman olmadan da hakim bulunan ve hatta birçok defalar Samanîlerle harbeden Satuk Buğra Han'ı tarihte ilk olarak kesin şekilde, 921 senesinde görmekteyiz. Satuk Buğra Han Samanîlerin işgalinde olan, Yağma, Çiğil ve Oğuz kabileleri ile meskûn batı Türkistan şehirlerini bir bir Samanîlerin

elinden almıştır. Kendisine İslâmiyeti yaymak hususunda yardımcı olan İslâm sofilerinden birisi, Horasanlı bir âlim olan Ebu'l-Hasan Muhammed bin Süfyan Kalamatî'dir. Hakkında Sem'ani'de de bilgi verilen bu zat, 950 senesinde Buhara'da bulunan "Hanlar Hanı'nı ziyâret etmiştir. Kalamatî, 961 de vefat ettiğinden, 955 de vefat eden Satuk Buğra'nın oğulları Musa Han ve onun oğlu Baytaş Arslan Han devirlerini de idrak etmiştir. Sem'ani'nin kaydettiği "Han-ı Hanan" tabirinden, burada mevzubahis olan hanların Karahanlılar olduğunu anlıyoruz. Satuk Buğra Han'dan sonra da oğulları devrinde islâmiyeti yaymak için âlimler geldiler. Bilhassa Ali Arslan Tunga devrinde, Kâşgâr etrafında islâmiyeti yaymak için hayli âlimler geldiler.

Satuk Buğra Han'dan sonra, yerine oğlu Musa Tunga geçti. Ancak bu, uzun zaman hükümdarlık etmediğinden, tarihlerde pek görülmemiştir. Lâkin Haydar Râzî, Musa Han'ı, Satuk Buğra Han'dan sonraki Türk hükümdarı olarak zikreder. Bu aynı zamanda, Am'ak Buhari tarafından, verdiği nesebnâme ile, teyid edilmektedir. Bundan sonradır ki, oğlu Baytaş Süleyman Arslan Han hükümdar olmuştur. Baytaş, bu zatın Türkçe adı olup, Süleyman da İslâmî adıdır. Pritsak'ın, Baytaş ile Musa'nın aynı şahsiyet olduğunu söylemesi doğru değildir. Çünkü, yukarıda da söylediğimiz gibi, Am'ak Buhari ve Haydar Razi, Musa'yı kesin şekilde tefrik edip, yazmışlardır. O, Bilge Munçur Oğulcak, Satuk Buğra'dan sonra Baytaş'ı dördüncü han olarak kabul ediyordu. Gerçekte ise, beşinci olacaktır.

Baytaş'ın iki oğlunu biliyoruz: Ali ve Harun, Kendisinin ölümünden sonra yerine Ali geçti. Bunun adı kaynaklarda Arslan Ali Tünge olarak da geçer. "Harik" sıfatı da vardır. Ancak bunu, belki yanarak şehid oluşu ile almıştır. Harun da, Buğra Han, önce Fergana'yı, daha sonra Buhara'yı Samanîlerin elinden almıştır. Fakat Buhara'ya geldikten sonra sıtmaya yakalanmış, Isıkgöl yanındaki Koçkar başına çekilmiştir. Karahanlılara dair efsanelerde, onun 994 deki ölümü, sona bağlanır." Güyâ bir seyyidler ve evliyâlar şehri olan Buhara'ya karşı terbiyesizce hareket etmiştir. Bunun için hastalanmış, hatta ölmüştür". Hatta bunun Mâverâünnehr'in istilâ etmesini El-Biruni'de menfi karşılamıştır. Asâr ül-Bakiye'sinde Harun Buğra'yı şöyle anlatır: "387 de Samanîler ülkesine hücum etti. Kendisine Şihab üd-Devlet lâkabını vermişti. Haddini bilmiyor. Ayrıca Emîr üd-Devle, Seyyid ül-Müminun da diyordu. Allah onlara bu dünyada cezalarını verdi. Kendisinin acizliğini, Allah bizzat gösterdi" diyerek memnuniyetini izhar eder. Anlaşıyor ki, El-Biruni ve İbn Sina gibi âlimler, daha çok İnan ve Yunan tesirinde, yerleşik medeniyete hayran kimselerdi. Sahra ve bozkır kavimlerinin şehirleri o alıp yıkmalarını istemiyorlardı. Ama olaylar buların istediği gibi ceryan etmedi.

Harun Buğra Han'ın, Mâverâünnehr'i aldığı vakitler, hakkında hayli bilgiye sahibiz. Bu sırada Samanîlerin başında beceriksiz bir şahsiyet olan II. Nuh bulunuyordu. Horasan taraflarını idâre eden vali-fî umumisi Ebu Ali Simcur aslen Kalaç Türklerinden olsa gerektir. Simcur oğulları orada devamlı hükümet süren

bir sülâle olarak görülmektedir. Halbuki Horasan'ın asıl kuvveti, Halaçlardan ibaretti. Samanîlerin sona ermesi ile ilgili olaylar, işte bu Ebu Ali Simcur ile Harun Buğra Han arasındaki anlaşma ile başladı. Herat'da oturan Simcur ile Harun arasında, Samanîleri ortadan kaldırmak için bir anlaşma yapıldı. Buna göre hudud, Amu Derya olacak, berisi Simcur'a, ötesi de Harun Buğra'ya ait olacaktı. Utbî tarihinde (1, s. 163) de mesele zikredilmiştir. Bu mücâdeleler sırasında Harun Buğra Han'ın babası İlik lâkabını taşıyordu. Anlaşıyor ki, bu hükümdar daha çok Yağmalara dayanmaktadır. Şehabeddin Mercânî, bunun "Bu padişah Şihabüddin, Zahir-üd-Dâve, yâni islâmın yayılmasının davası olduğunu ve Melik-i Bilâd-ı Türk" olduğuna dair bir kayıt nakleder. Mercânî, Karahanlılara dair bir çok küçük kayıtları, tarihi olmayan eserlerden almıştır. Harun Buğra Han için verdiği kaydı, da, böyle bir eserden naklettiği anlaşılıyor. Keza Harun Buğra'nın babasının Süleyman olduğunu da söylüyor. Baytaş Arslan Han'ın islâmî isminin Süleyman olduğunu biliyordu.

Harun Buğra ile beraber, Mâverâünnehr'in fethine iştirak eden Ali Tunga, Kâşgâr taraflarına kâfirlerin tasallutu üzerine hemen oraya döndü. Kendisinin ölümü de orada olacak, şehid düşecektir. Yanık İlik Arslan Han da dediğimiz bu Karahanlı hanını, daha çok Kâşgâr'ın şimal taraflarında yaşayan Yağmaların başında bulunduğunu anlıyoruz. İlik Han kendisi de Buhara'ya karşı harekâta katılmış, lâkin oraların fethini tamamlamadan, doğudan sınırlarına giren kalabalık kâfir ordusunu karşılamaya gitmiştir.

Arslan Ali Tunga'nın doğudaki savaşlarına dair tafsilâta sahip değiliz. Doğuda öldüğünü biliyoruz. Ki lâkabı da zaten "Harik üş-şehid"dir. Herhalde bir savaşta yanarak şehid düşmüştür. Süryânî kaynaklarına da akseden, ileride başka seferler dolayısıyla bilgi verilecek olan bu mücâdeleler sırasında Ali Arslan Han İlik'in kızı da, savaş meydanında şehid olmuştur. Gömüldüğü yer kâfirlerin içinde olduğundan, orada rahatsız olduğunu hissettirmiş ve sonra babasının yanına gömülmüştür. Arslan Ali İlik'in şehâdeti, 998 yılı başlarında olmuştur. Kendisinin işleri de ölümünden sonra, oğlu İlik Han Nasr'a kaldı. Kendisi ile beraber şehid düşen Meryem ile ilgili rivâyetleri şöyle özetleyebiliriz: Hacca giden bir Karahanlı Hanı, dönüşünde Mer'jem'i rüyâsında görür. Meryem, kâfirlerin içinde rahatsız olduğunu, İslâm içine götürülmesini söyler ve sonra babasını yanına nakledilir. Bu Karahanlı prensine ait kayıt, Harun Buğra Han'a ait olabileceği gibi, oğlu Yusuf Kadir Han'a da itlak olunabilir. Herhalde Kadir Han o zamanlarda daha hükümdar değil, prensti. Ancak, Hangisi olursa olsun, doğudan akan kâfirleri bırakıp, hacca gitmenin, pek dikkate değer olduğu muhakkaktır.

Harun Buğra Han'dan sonra Karahanlıların başına geçen İlik Han Nasr, cesur ve cengâver bir şahsiyetti. Evvelâ devletinin batı sınırlarında bulunan Samanîlerle mücâdele etmiştir. Hatta II. Nuh'dan sonra Samanîlerin başına geçen II. Abdülmelik'i esir alıp, Özkend'e götürmüştür. Bundan sonradır ki, Mâverâünnehr-

in idâresi İlik Han'ın eline geçti. 994 de Harun Buğra Han sıtmadan hastalanıp Koçkarbaşı'nda öldükten sonra İlik Han Nasr, onun savaşlarını devam ettirdi. İlik Han Nasr, pek büyük bir şahsiyettir. Kutsal bir insan olarak zikredilir. Zirâ İlik Han, İslâmiyetin yayılmayan yerlere yayılması hususunda gayret etmiştir. Özkend ile Isıkgöl arasında sahalar gibi, İslâm olmak hususunda tereddüdü olan yerlerin kesin olarak müslüman olmalarını temin etti. İlik Han, Zerefşan havzası ve Fergana taraflarında yeni bir idare sistemi ve nizam ырrleştirmiştir. Bu bakımdan onun oğullarına ithaf edilen fıkıh kitaplarında birisine "Han Kadısının Fetvaları" ismi verilmiştir. Gerçekten bu fetva kitaplarında yerli adetler aksettirilmiştir. İhtimal bu sebebdendir ki, buraları Reşideddin Oğuznâmesinde "İlig memleketi" olarak geçmektedir.

Sonuncu Samanî hükümdarı olan Abdülmelik, İlik Han Nasr ile olan savaşlarında Oğuzları kendisine yardıma çağırmıştır. Oğuzlar da kalabalık olarak Buhara'nın kuzey ve güneyindeki sahalara yerleşmişlerdi. Oğuzların dahil bulunduğu Samanî ordusu, Karahanlılarla savaşırken, muharebenin en kızgın anında Oğuzlar, Samanileri terk edip, Karahanlılar tarafına geçtiler. Utbî v.s gibi kaynaklarda bu hadise Oğuzların ihaneti olarak zikredilir. Ancak mesele basit bir ihanet olarak ele alınmamalıdır. Oğuzlar artık memleketi Samanîlerin idare edemeyeceğini görmüşlerdi. Bunları gördükten sonradır ki, Karahanlılar tarafına meylettiler. Böylece Havas'de cereyan eden savaş sırasında 10.000 kişilik kuvveti ile Oğuzların şefi , beri tarafa geçivermişti. Böylelikle Karahanlılar Mâverâünnehr'e sahiboldular. Abdülmelik'in halefi Muntasır, tekrar yardım alıp direnmek istedi ise de, 1004 mayısında ceryan eden muharebede kesin olarak yenildiğinden bir daha kendilerini doğrultamadılar. Bu, Samanî devletinin sonu olmuş bulunuyordu. Muntasır'a bu faaliyetinde yardımcı olacak Türk'den ileride bahsedeceğiz.

Oğuzların Samanileri terk edip (1004) Karahanlılar tarafına geçmelerini izah etmek için, Türk Destanlarında enteresan bilgi buluyoruz. Z.V. Togan'a göre, Oğuzların ve Mâverâünnehr'in tarihindeki bu inkılabı yapan zat, Salur Kazan'dır. Erzurum taraflarında da görülen Salur Kazan'ın, buradaki faaliyetini, Z.V. Togan yakında O.Ş.Gökyay'ın neşredeceği Dede Korkud Kitabının "Kahramanlar" faslına yazdığı bir makalede göstermiştir. Kazan adınaki bu zata, sadece Oğuz rivâyetlerinde değil, Kazak-Kırgız Destanlarında da raslıyoruz.

Kublandı ismindeki bu Kazak destanının kahramanı, Kara Kıpçak aşiretindedir. Yanında ise, Karaman v.s gibi beyler bulunmaktadır. Bunlar Kazan'ın reisi olduğu Salurlara muhaliftirler. Halbuki kendileri de Salurlardandırlar. İslâmiyeti kabul edip, Karahanlılar tarafına geçenler Kazan'ın başında bulunduğu Salurlardır. Kaynaklarda bunlar 5-10.00 çadırlık bir kuvvete malik olarak zikredilirler. Karahanlılara geçen Salur Beyinin ismi, Utbî'nin bazı nüshalarında ve ingilizce tercümesinde Muhsin'dir. Ekseri noktalarında ise "مُحْسِنٌ لِحَسَنٍ" olup, son şekilden Muhsin okunuşu istikak etmiştir. Konya'da İzzeddin Koyunoğlunun hususî kütüphanesindeki h. VI. yüzyıla ait Utbî'ni en eski nüshalarından

birisinde bu isim Toğdemir ül-Maruf Hasan bn Tak olarak kaydedilir. Bu zikri geçen beyin isminin kesin şeklidir. Toğdemir, bu zatın islâmiyetten önceki ismi olmalıdır. Hasan, onun müslümanlık adıdır ve Türkler arasında daha ziyâde Kazan telâffuz edilmiş olacaktır. Fakat burada "El-Maruf" yâni şekilde şöhret kesbettiğini belirtilmesi mühimdir. Yâni bu zatı o zamanlar 'Orta Asya'da (Hasan/Kazan) isimi ile meşhur olmuştur. İşte bu Hasan/Kazan'ın, Kublandı destanında zikredilen Kazan Alp ile aynı şahsiyet olduğu muhakkaktır.

Utbi'de tesbit ettiğimiz Hasan'ın tarihte bir defa daha görüyoruz. Şöyle ki, Zahireddin İlik Han Nasr, gayet dindar ve doğru adam olmakla beraber hayli sertdi ve Gazneli Mahmud ile arası da bu yüzden açılmıştı. Gazneli ülkesine taarruz etmiş, savaşlar Belh etrafında olmuştur. Zafer filleri sayesinde Sultan Mahmud'a gülmüştür. Gazneli Sultan Mahmud'un 1007 lerde Multan Seferinde, yâni memleketin şimalinden uzakta bulunması, İlik Han'ın yeniden Gazneli ülkesine saldırmasına sebep oldu. Kendisi Afganistanın kuzey kısımlarını almak istiyordu. Gazneli Mahmud'a şöyle diyordu: "Senin babanın ülkesi daha güneydedir. Samanilerin olan kuzey kısmı, onların varisi olan bana aittir". Gazneli Sultan Mahmud'un beşyüz kadar fille katıldığı bu savaşlar sırasında bir ara İlik Han Has'ın Buhara valisi olan Cafer Tekin, Belh'i almıştır. Diğer bir akrabası olan Subaşı Tekin'i de Horasan'a yollamıştı. Gazneli Sultan Mahmud da Horasan'a, en güvendiği kumandanlarından Arslan Cazib'i bırakmıştı. Her ikisi Tican Nehri kıyılarında karşılaştılar. Birisi Sultan Mahmud'dan, öteki de Buhara'dan gelecek takviye kuvvetlerini bekleyerek nehir boyunca yürüdüler. İşte bu sırada Serahs'a gelindiğinde Subaşı Tekin, Hasan bn Tak'ı yakalayıp, öldürdü. Vaktiyle Karahanlılara iltihak etmiş olan birisinin böyle öldürülmesi önemlidir. Zira Hasan, dört yıl kadar önce son Samanî prensi Muntasır'a yardım için geldiği halde, Karahanlılara iltihak etmişti. Lâkin anlaşıldığına göre, siyâsi sempatisi Horasan ve Serahs'da oturduğu sırada tekrar Samaniler tarafına kaymıştır. Herhalde Karahanlılar, kendi taraflarına geçtikten sonra onun tekrar dönmesini büyük bir suç saydıklarından, Subaşı Tekin onu yakalayıp öldürmüştür. Utbi, 11, s. 79 dan öğrendiğimize göre bu hadiseler 1007 yılı sonlarında veya 1008 başlarında olmuştur.

Oğuzların Samanî veya Karahanlılarla münasebetlerini Hasan bn Tak hakkında verilen bu yeni malûmattan dolayı yeniden gözden geçirmeliyiz. Barthold'ta, burada bahsedilen Hasan'dan bahsetmiş, lâkin onu Selçuklularla karıştırmıştır. Pritsak'da aynı şekilde, "Oğuz Yabgularının İnkırazı" ismi ile Fuad Köprülü Armağanı'nda çıkan yazısında Selçuklulara bağlar. Toğdemir Hasan bn Tak, Orta Asya'da, Kansu taraflarında bir aralık Hristiyanlığı kabul etmiş Salurların isimlerinin diğer telâffuzu ile Sarıgurların oradan ayrılıp, Batı Türkistana gelmiş olan Oğuzların reisi olmuş olsa gerektir. Yani Hasan ismini alan Toğdemir batıya geldikten sonra müslüman olan Salurların, Karaman da hristiyan kalan Salurla beyleri olarak gözüküyor. Fakat bu Kazan Alp ile birlikte son Samaniler devrinde

Horasan'a geçmiş olan Salurların ancak bir kısmı müslüman olmuştur. Diğer kısmı yine Hristiyan kalmış görünüyor. Salurlara ileride yine yer yer temas edilecektir. 1007 sanlarında Salur-Karahanlı mücadelesi sırasında Selçuklular orada yoklardı. Hasan yani Kazan Alp'in mensup olduğu Oğuzlar, Selçukluların çıktığı Oğuzlardan ayrıdır. Onlar Gazneli tarihlerinde "Balkan Türkmenleri" ismi zikredilir ki, bunlar Salurlardır. Hristiyanlık tesirinde kalan Oğuzlar Çin ile Tibet arasındaki yerlerden Isıkgöl, Yedisu havzası yolu ile gelmişlerdir. Öteki Oğuzlar ise daha önceleri Aral Gölü etrafında, bir kısmı da Aral ile Hazar arasındaki sahadada idiler.

922'lerde İbn Fadlan işte bu sonuncu sahadadaki Oğuzları görmüştür. Reisleri olan Yabgu'yu Halifenin Sefâret Heyeti göremedi. Tarhan, Hazarların tarafını tutuyor, bunların yakalanıp Hazarlara teslim edilmesini söylüyordu. Ancak, muhtemelen Selçuk'un dedesi olan Subaşı daha iyi davrandı. Zaten kendisine Halifenin bir mektubu vardı. Halifeye sempatisinden ve cevabı dönüşlerinde vereceğinden bahsetti. Yâni Halifeye hizmete hazır olduğunu hissettirdi. İşte bundan sonra Subaşı islâm tarafına geçmiştir. İslâmlığa yanaşmak Oğuzlar arasında bir ihtilâf yarattı. Yabgu, Hazarların tarafdarı ve belki de musevî idi. Buna karşı olan cereyanın liderliğini de Subaşı yapıyordu. Aralarındaki ihtilâf gittikçe derinleşmiş, nihâyet Selçuk, Oğuzlardan ayrılarak Sir-Derya mıntıkasında Yenikent'e gelmiştir. Yabgu'nun idaresinde bulunan Oğuzlar ise buna düşmandılar. Nihayet Selçuk, Cend ahâlisinin gayr-ı müslim Oğuzlara vergi vermesinin önüne geçerek Yabgu'ya karşı açıkça cebhe aldı. Cend'e yerleşti ve orada öldü. Selçuk'un "Yabgu" dan ayrılıp Cend'e gelmesi epey eski ve Hamdullah Kazvinî'nin Tarih-i Güzide'sine göre, 970 tarihlerindedir. Selçuk'un oğulları ise bir taraftan Samanîlerle, diğer taraftan da Karahanlılar ile iyi münasebetler kurdular. Onların müsâadesi ile Buhara'nın kuzeyinde Nur vilâyetinde yerleştiler.

Samanîlerin son prensi ve Karahanlılara mağlup olmuş olan Muntasır, şahsiyetsiz ve zayıftı. Ancak babaları zamanında Samanî ordularına kumanda eden Arslan Yavlu isminde bir kumandan ile birleşmişti. Buhara etrafında olan Arslan Yavlu, daha sonra Harezmi'ye geçmiş ve orada kuvvetli bir ordu teşkil etmiştir. 1001,1002 yıllarında da Buhara ve Semerkant'ı aldı. İşte bu Arslan Yavlu, Muntasır'ı Karahanlılara karşı koyacak bir kuvvet olarak destekledi. Ancak halk, kuvveti sadece Arslan Yavlu'dan ibaret olan Muntasır'a pek itibar etmiyordu. Anlaşıyor ki, Karahanlıların Türkistan'da Samanîleri mağlup etmelerinin sırrı, halkın kendilerine yardımcı olmalarıdır. Arslan Yavlu Bey, Karahanlılara karşı mücadelede Hasan bn Tak'ı kendisine yardımcı bulmuştu. Arslan Yavlu Bey de, Oğuzlardan olsa gerektir. "Yavlu (:Oklu) demektir". Bu isimdeki "lu" eki, bu şahsiyetin şark Türklerinden olmadığını gösterir. Zira onlardan olsa idi "Yavlı" denmesi icabederdi. Salurların bundan sonraki bir çatışmada, muhtemelen Burmeked'de Karahanlılara iltihak etmesi ile Muntasır son şansını da kaybetti. Türklerin maruf şahsiyetlerinden ve Dede Korkud'ta geçen Salur Kazan'ın tarihlerde geçen

Hasan bın Tak olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Çankü, Kazakların Kublandı Destanında da bu hususta oldukça teferruatlı bilgi bulunuyor. Bu destanın kahramanı Kara Kıpçak aşiretine mensup Kublandı'nın ve müttefikleri hristiyan tesirinde kalan Salurların bey'i Karaman'ın hasımları, müslüman Salurların temsilcisi ve lideri olan Salur Kazan'dır. Destanın devrini içindeki kayıtlardan tesbit edebiliriz. Zira bu destana göre Orta Tiyenşanlarda en kuvvetli birlik "Onsan Oymaut" dur. San, yüzbin demek olduğuna göre burada bir milyon "Oyma" vardı. Sondaki "ut" un çoğul eki olduğunu ve Oyma'nın Yağma demek olduğunu biliyoruz. Bu havalide Yağma Türklerinin kalabalık kütleler halinde bulduklarını ve Karahanlıların temelini onlar olduğunu biliyoruz. Şu halde, bu devirler X. yüzyıllar olup, Kazan Alp bu sırada Sir Derya boylarındadır. 1957, Alma Ata tab'ının (62-64) sayfelerdeki bilgiye göre Kazan Alp, Sir Derya kuzeyinden uzaklaşır İran hududuna gelmiş, orada bazı şehirlere sahip olmuştur. Burada Karaman'a hitab eden Kazak kahramanı Kublandı, şöyle der: "Kazan Alp, Kızılbaş sınırlarında şehirlere sahip olmuş, devlet kurmuş. Ülkesini talan edelim, şehirlerini yıkalım, kendisini öldürelim". Destanda da, aynı mütaka zikredilen bu Kazan Alp'in Utbi'de zikri geçen Toğdemir Hasan olduğu şüphe götürmüyor.

İlig Han Nasr'ın sürüklediği Karahanlı-Gazneli savaşları sırasında kaynaklarımız Karahanlılardan başlıca şu üç şahsiyetten bahsederler: İlig Han Nasr, biraderi Togan Han Ahmed ve nihayet Yusuf Kadır Han savaşlar sırasında Yusuf Kadır, Han, İlig Han Nasr'ın ordusunun sağ kolunun kumandanı idi. Sol cenahı Nasr'ın biraderi Cafer Tekin, orta kol ise bizzat İlig Nasr kumanda ediyordu. Karahanlıların hakani olan Togan Han, İlig Han Nasr'ın Gaznelilere karşı siyasetini tasvip etmiyordu. İlig Han Nasr'ın Gazneli sultan Mahmud ile olan savaşlarına dair Cemal Qarşi, Kemaleddin Muzaffer adlı birisinden bazı hikâyeler nakletmişti. Savaş, Amu Derya sahilinde oluyordu. Muharebeler sırasında nefer kıyâfetine giren İlig Han Nasr, Gazneli ordusuna dalmış, hatta Sultan Mahmud'un ordugâhına kadar gelmişti. Burada kendisinin elçi olup, görüşmek istediğini de bildirmişti. Böyle bir elçi ile önce Mahmud, konuşmak istememişse de, sonradan ısrarına binaen kabul etmiştir. Fakat kabul edilince, kendisinin elçi olmayıp, bizzat İlig Han olduğunu ifade ederek "sulh yapalım" demiştir. Gazneli Mahmud buna inanıp, aralarında vasıtasız görüşmelere başlanılmıştır. Ancak İlig Han Nasr, şimdilik bu kadar, bundan sonrası için resmî elçiler gönderelim demiştir. Sultan Mahmud, daha sonra Ebuett - Tayyib Sehm ibn Mahmud üs-Salukî adlı bir âlimi elçi olarak yollamış ve sulh imzalanmıştır. Geri dönerken İlig Han da Toğancık'ı elçilik heyetine katmıştır. Bu heyet, her iki taraftan evlenme işini temin edecek, İran'dan "Şerif hurre, Turandan da nadir durre" yâni inci getireceklerdi.

İlig Han Nasr'a ait, zamanımızda olduğu gibi, tarihin muhtelif devirlerinde türlü anekdotlar söylenmiştir. Cemal Qarşi'nin bizzat görüşmüş olduğu Cemâled-din İlämişî adlı zat, h. 669 da, İlämiş isimli yerde ona şöyle bir hikâyeye anlatmış:

Sonradan Semerkant olan İlig Han Nasr'ın payitahtı önceleri Özgent idi. Özgent'in etrafı dağlıktı. Oraya sık sık ava çıkıyordu. Bu sırada sırtında odun taşıyan bir şeyh gördüler. İlig Han'ın askerlerinden birisi şeyhin odunlarını taşımak istedi. Şeyh "pekâlâ, sen yorulursan kim taşıyacak" deyince de, İlig Han "ben taşıyım" dedi. Nitekim bir müddet taşımış, lâkin yorulunca durduklarıdır. Şeyh ona dönmüş, elini eline dokundurunca, bir elektrikli tesir olmuş. Şeyh şöyle demiş: "sen bu odunu götürmek için zahmet çekiyorsun. Terliyorsun. Milletin bu kadar zahmetini nasıl yüklendin". İlig Han da bunun üzerine ağlamış ve Şeyh'in ellerine sarılmıştır. İlig Han Nasr'ın kendisi aslında hakan değil, hükümdarın naibi, yardımcı idi. Daha çok. Yağma Türklerine dayanıyordu. İlig Han, Türk hükümdarlarından Yavuz gibi, Timur gibi doğru-sert tiplerden birisidir. Millete karşı nekadardır şiddetle davranırsa davranırsın, doğruluk ve adaletten ayrılmadığı için, çok seviliyordu. Türklerden arapça yazan büyük tarihçi Zehebî diyor ki: "Mâverâünnehr'in sahibi olan İlig Han, burayı sonra aldı. Kahraman, şiddetli ve zalim bir padişah idi. Bastığı yere şiddetle basardı. Onunla büyük biraderi Arslan Ali Han arasında birçok hadiseler olmuştur. İlig Han Nasr'ın yerine Togan Han varis oldu. O, Sultan Mahmud ile uyuşma siyâseti götü. Bu sırada Çin taraflarından yüz bin çadırılık büyük bir kuvvet, Togan ve İslâm ülkelerinin üzerine, İslâmiyeti ortadan kaldırmak üzere hücum etti. İslâm bu güne kadar böylesine kalabalık bir hasım ordu görmemişti. Togan Han'da bunlara karşı asker topladı ve ayrıca birçok gönüllüler de geldiler, Allah ona nusret versin".

Karahanlıların bu devirlerinde iki mesele bizi meşgul etmektedir. Bunlardan birincisi neseb, veya isimlerin karışıklığıdır. Bu karışıklık Karahanlılara dair yazılan bütün eserlere, hatta ilmi neşriyâta da geçmiştir. Prof. Pritsak da İslâm Ansiklopedisinde verdiği Karahanlı şeceresinde kendisini bu karışıklıktan kurtaramamıştır. Bunun üzerinde durmak icab ediyor. İkinci mesele Uzakdoğu ve Orta Asya'dan gelen gayr-ı müslim Türk ve Budistlerin mahiyeti, onların savaşlarıdır. Bu gelenlerin niçin savaştıkları, önemli bir problemdir.

Neseb Meselesi:

Karahanlıların hükümdar ailesi hakkında daha çok Münecimbaşı'nın istifâde ettiği Mecdeddin Muhammed Adnan doğru bilgi veriyor. Bu eserin Türkçeye çevrildiğini Kâtib Çelebî zikreder. Ancak Ali Kuşçunun oğlunun yaptığı bu tercüme ve eserin aslı bize kadar gelememiştir. Neseb hakkında Münecimbaşı'nın Mecdeddin Muhammed Adnan'dan naklettiği yanıda, Tezkire-i Satuk Buğra Han Am'ak-ı ve Buharî de bize yardımcı olacaktır.

Am'ak-ı Buharî, Harun Buğra Han ile Arslan Ali Tunga'nın babasının Süleyman olduğunu söylemektedir. Nitekim Cemal Qarşi de, Baştaş Arslan'ı, oğlu Arslan Ali Tunga'ya atfen Süleyman olarak gösteriyor. Hilâl üs-Sabî'de de Buğra Han hakkında bir kayıt vardır: "İlig Buğra Han'ın oğlu, Harun Buğra Han'dır".

Halbuki, İbn Esîr , bunun babasının Süleyman olduğunu yazmıştır. Müneccimbaşı, onun hakkında küçük bir not bırakmıştır. Buna göre Harun Buğra Han kendisini hutbelerinde “Peygamberin azadlı kölesi, Süleyman oğlu Harun Buğra Han” diye söylediği zikredilmektedir. Bütün bunlardan çıkan gerçek şudur ki, Harun Buğra Han’ın babası Baytaş Arslan Han’ın bir ismi Süleyman’dır. Bunu Cemal Qarşî sarahaten söylemekte, yukarıda zikredilen diğer kaynaklar da teyid etmektedir. Hilâl üs-Sabî’nin kaydından anlıyoruz ki, Baytaş Arslan Han, daha çok, yardımcı hanlardandır. Zira “İlig Buğra Han” lâkabını taşıyordu. Bu zat şehid Arslan Ali Tunga’nın da babasıdır.

Kaynaklarımızda geçen Hasan ve Hüseyin isimli iki hükümdarda meseleyi hayli karıştırıyor. Hatta bu, Pritsak’ı da yanıltmıştır. Çünkü, Harun Buğra Han’ın diğer isminin Hasan olduğunu söylemiştir. Pritsak, Selçukoğullarının hamisi olan Buhara hükümdarı Ali Tekin’i Harun Buğra Han’ın neslinden göstermektedir. Ayrıca kaynaklardan Beyhakî de, Ali Tekin’in biraderi Togan Handan bahsediyor. Bu Togan Han’ı önce zikrettiğimizden ayıralım ve II. Togan Han diyelim. Ali Tekin, Buhara’daki sikkelerinde kendisini Ali bn Hüseyin olarak yazmıştır. O halde Ali Tekin gibi, biraderi Balasagun hakimi II. Togan Han Hüseyin’in oğludur. Baytaş Arslan Han, (yâni Süleyman Han) Cemal Qarşî’de Ebul’l-Hasan diye de zikredilir. Şu halde Tezkire-i Satuk Buğra Han’da da geçen Hasan ve Hüseyin isimleri uydurma isimler değildir. Baytaş Arslan Han’ın Hasan ismini taşıyan bir oğlu vardır. Acaba bu İslâmî adı taşıyan Karahanlı Tekininin türkçe adı ne idi? Sikkelerde kendisine Ahmed de denilen Togan Han, mevcut olup, buna Kutb üd-Devle de deniyordu. Meskûkatdan anlaşılıyor ki, Hüseyin Han, İlig, yâni Sağır Arslan Han’ın kendisidir. Bunun oğlu olan ve bir adı da Muhammed olan II. Togan Han, Muhammed bn Hüseyin olarak da kaynaklarda zikredilir. Türkçe olarak bu prensi adlandıracak olursak kendisine Sağırarıslanoğlu Togan, dememiz icabeder. Ayrıca diğer Muhammed ibn Hüseyin de söylenebilir.

Tezkire-i Satuk Buğra Han’da Hüseyin büyük kardeş, Hasan ise küçük kardestir. Fakat gerçekte Hasan büyük olmalıdır. Nitekim babalarının adı Ali olunca, tarihî hatıralara ve İslâmî an’aneeye uygun olarak böyle isim sırası güdülmüş olmalıdır. Nitekim Arslan Ali Tunga’yı büyük oğlu Hasan’a nisbetle Ebu’l-Hasan denildiğini yukarıda söylemiştik. Bu çift isimli oluşa, biz Türk tarihinin çeşitli safhalarda tesâdüf ediyoruz. Bilhassa yeni İslâm oluş safhasında bunlar hayli yaygındır. Bir adamın iki ayrı ismi olabileceğini bilmeyen İbn Esîr tarihinde şöyle bir kayıt vardır: “Doğudan gelen büyük tufan yâni kâfirlerin hücumundan bahsedirken diyor ki: “Bunlar Togan Han’la harbettiler. Bazıları bunun Ahmed Han devrinde olduğunu söylerler”. Yukarıda Togan’ın İslâmî adının Ahmed olduğunu görmüştük. Anlaşılıyor ki, İbn Esîr’in kaynaklarının bazıları aynı zatın Türk adını, bazıları ise İslâmî adını kullanmışlardır. Böyle olunca, aynı hadiseleri iki ayrı hükümdar yapmış gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Görülüyor ki vaziyet böyle değildir.

Karahanlılar tarihi için hayli ehemmiyetli olan ve evvelce de bahsedilen Tezkire-î Satuk Buğra Han üzerinde, burada daha etraflı olarak durmak gerekmektedir. F. Grenard'ın neşrettiği metinden O, Turan, Ülkü Mecmuasında tercüme edip, neşretmişti. Tezkire-î Satuk Buğra Han, daha çok beş önemli şahsiyet etrafında cereyan eden olayların hikâyesinden ibârettir. Bunlar ise Satuk Buğra Han, Seyit Ali Hakan, Hasan, Hüseyin ve Kadir Han Yusuf'dur. Tezkire-î Buğra Han, içlerinde gerçekten şehid olanlar da bulunmakla beraber bunların hepsini "şehid" olarak zikreder. Eserde, anlaşılıyor ki, İslâmî bir gazâ fikri ön plândadır. Yine anlaşılıyor ki, bu tezkirenin kaynağı, son dört şahsiyeti pek iyi bilen bir eser olmuştur. Bunun ise, Abdülgafir Hüseyin el-Nahif'in "Tarih-î Kâşgâr"ı olduğu biliniyor. 474/1081 de vefat eden müellif, şüphesiz Yusuf Kadir Han'ı görmüş ve ondan faydalanmış olmalıdır. Bu esas malûmatın dışında verdiği bilgilerin içinde yanlış veya gerçeğe uygun olmayanları pek çoktur.

Bu eserin yirmiden fazla nüshasını gören Z.V. Togan'a göre , Tezkire-î Buğra Han, mühim bir kaynaktır. Ancak aslında böyle kıymetli olan bu eser, sonradan Kâşgâr'ı idâre eden "Hocalar"ın eline geçmiştir. Bunlar da kendilerini Satuk Buğra Han'a bağlamak için kitaba çeşitli isimler uydurup, ilâve etmişlerdir. Şehabeddin Mercânî bu kitabın Ahmed İbn Sa'd ül-Argunî'nin telifi olarak zikrediyor, ve ondan arapça nakillerde bulunur. Halbuki Özbek İlimler Akademisi'nin Şark Yazmaları Kataloğu, 1955, III. cild s. 139) sahifede zikredilen Tezkire-î Satuk Buğra Han'ın da müellifi Ahmed bn Sadededdin Argunî idi. Fakat bu nüsha Türkçedir. Ona Veysel Karanî efsâneleri de ilâve edilmiştir. İşte bu Tezkire-î Satuk Buğra Han'a ilâveler yapan Hocalar ise, hiç bir zaman Satuk Buğra Han devrine çıkamıyorlardı. Onlar Semerkant yakınlarında Dehli isimli bir köyün hocaları olup, ancak XVI. yüzyılda Şarkı Türkistan'a geçmişlerdir. Onlar bazı nüshalarda iyice belli olan isimler ve malûmat yerleştirmişlerdir. Ezcümle Hocalar sülâlesinden Abbas Hoca isimli bir zatı Sasanîlerin meşhur hükümdarı Nüşirevan devrinde yaşamış göstermeleri de bu kabildendir. Güya bunu övünülecek bir şey gibi sıkıştırmışlar böylece eserin kıymetini tahrif etmişlerdir. Bu bakımdan F. Grenard'ın onu tahlil edip başka kaynaklarla mukayese etmesi mesaisi bir bir bakıma beyhude gibi olmuştur. Zira oradaki isim ve kayıtların çoğu sahte idi. Tezkire-î Buğra Han'da önemli olanlar, zikredilen şahıs isimleri ile coğrafi yer adlarıdır.

ÇENGİZ'İN SOYU VE KENDİSİNE YAKIN KABİLELER (x)

Çengiz'den evvel Moğolca konuşan kavimler sıfatıyla Amur Nehri üzerinde, onun kuzey ve güneyde, keza deniz kenarında biten köşesinde yaşayan kavimler gelmektedir. Bunların en güney kısmı Kidanlar, Hitaylardır. Gerçi bunlardan kalan dil vesikaları iyice öğrenilmiş değildir. Fakat mevcut vesikaların okunan kısımlarındaki şahıs ve coğrafya isimlerinden Kidan yâni Kıtayların doğrusu Moğolcaya yakın bir dilde konuştukları anlaşılıştı. Bunların daha şarkında, daha milâddan evvel 200 senelerinde Onay yahud Onhu'lar yaşamakta idi ki, Mançu kavimlerinin cedleridir.

Çengiz ve oğulları zamanında muayyen şeklini alan Moğol dili ile konuşan kavimler, Şivey kavimleri idi. Bunlar Amur Nehri kuzeyinde, şimdiki Çita ile Blagovikişki arasında, yâni bugün Rusya'ya ait yerlerde yaşıyorlardı. Bunlar kalabalık bir kütle idi. Bunların arasında Mengü isminde bir zümresi vardı; bunun sonradan Moğol ismini alan kavim olduğu anlaşılmaktadır. Moğol dilinde konuşan bu kavimlerin içtimaî teşekküllerinde Türklerinden farklı cihetleri olmuştur. Bilhassa inek yerine domuzu ehliştirmişlerdir. Kayalara yaptıkları resimlerde de bu domuz resmi pek fazla gözükmektedir. Fakat əralarında hayat tarzları itibariyle Türk oldukları görülen Kumukhlar, Urenkhaylar ve Su Tatarları denilen kavimler vardı.

Bu kavimler çok eski zamanlarda, yâni M.Ö. asırlarda vaki mecburî muhacretlerden buralara gelerek yerleşen ve Moğol dilini alan kavimlerdi. Kumukhlara gelince; bunların "T'u-kiu'larla aynı nesilden gelen ve Kidanlardan başka hayat süren bir kavim olduğu kaydedilmiştir. Bunlar beş kabile imiş; Nu-he, yahud Kumusi veya sadece Hsi, sonra da Muha-fey ve Bayançu isimlerinde idiler. Bunlardan Hsi'lerin "Kay" oldukları, Bayançu'ların da "Bayandır" oldukları anlaşılmaktadır. "Urenkhay" Beyaz Kay demektir. Bunların Yenisey havzasında oturanları zamanımızdaki ahfadı gibi Türkçe konuşmuşlar. Fakat Şiveyler arasında yaşayan Kumukh (Si/Hsi ve Bayançu) lar ise asırlar zarfında Moğolca konuşmuş görünüyorlar.

Bu kavimlere ait Çin kaynaklarını tetkik eden Prof. Vasiliev, Mengü, Hsi ve Kumukhların garpta, yâni Yenisey-Selenga taraflarında yaşayanlarının Türkçe

(x) Çengiz Han (1155-1227), İÜEF Tarih Bölümü, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, 1969-1970 Kış Sömestresi Ders Teksiri, İstanbul 1970 s. 18-22.

konuştuklarını, Amur nehrinde yaşayanların ise Moğollaşmış olduklarını ileri sürmüştür. Çengiz Han'ın zuhurundan evvel bu Mengu isimli kavmin reisleri, XII. asrın ilk yarısından pek kuvvetlenmişler. Onlar 1139 senesinde Cucenleri mağlup ettiler. 1147 senesinde Cucenler Amur nehrinin kuzeyindeki 27 kaleyi bu Mengu kralına bırakmak mecburiyetinde kaldılar. Moğol rivâyetlerinde Cucenlerle harbeden Moğol'lardan bahsedilmektedir. Vladamirtsov bunları Reşideddin ve Gizli Tarih'te isimleri geçen Çabul Han ile Çutula Han'ın faaliyetleri olarak tanımaktadır. Grum Garjimaylo da bu fikri kabul etmektedir.

Amur nehrinde yaşayan Şivey ve Muke kavimlerine dair "Cucenlerin Altun Memleketi tarihine ve komşuları'na ait yakında neşrettiği araştırmalarında V.E. Lavritsef (İstoriî Sibiri, 1, 1968 s. 320-342, bilhassa 334-35). Cucenleri Amur sahasında 27 kaleyi kendilerine vermek mecburiyetinde bırakan Mangu yahud Menguların Çengiz'in ecdadı oldukları fikrine hiç yanaşmıyor. Herhalde Çengiz'in cedleri olan Çabul Han ve Qutula Han'lar, Cucenlerle harp etmişler iseler de, onlar Amur nehri kıyılarında yaşayan Mengu, Manguların reisleri değil, Orhun, Selenga ve Yenisey havzasında yaşayan Tayciyut ve Kırgızların reisleri olmuşlardır. Yani onlar da Cucenlerle harp etmişler ve Cucenler Boyurnor taraflarında yaşayan Tatarlarla araları açıldığı vakit, bu batı Mengularına dayanmak mecburiyetinde kalmışlardı. Mengular, hem Amur nehrindeki Doğu Mengularıyla, hem de Selenga-Yenisey havzasındaki Mengularla temasta bulunmuşlar ve kendilerine itaatsizlik gösteren, gerçekte ise Cucenlerin askeri olan Tatarları takip ederken onların yardımlarından istifâde etmişler. Bu şekilde nihayet 1194 senesinde Kirayitlerin reisi Ong Han, Tatarların reisi Sayın Tegin ve Temuçin, yani sonraki isimle Çengiz, Cucenlerin müttelikleri sıfatıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. Prof. Vasilev'in Uzakdoğu ve Amur havzasındaki kavimlerin tarihine dair 1858 de neşrettiği eserinde, Menguları ikiye ayırarak Çengiz'i ve cedlerini bunların, Yenisey havzasındaki Moğolların reisleri sıfatıyla gösterirken isabet etmiştir. Buna delil, Cüveynî'de zikrolunan Selenga ve bir haberdir.

Ögedey Kaan zamanında, sonradan Orhun Kitâbelerinin bulunduğu Karakurum-Koşu Tsaidam sahrasındaki bir kuyudan kitabelerle dolu taşlar bulunmuş. Bunları kimse okuyamamış. Fakat Kidanlardan birisi bu yazıyı okumaya muvaffak olmuş. Burada Uygurların meşefine dâir meşhur rivâyetler tafsilâtıyla anlatılmış imiş. Bunu Cüveynî kitabının 1. cildinde s. 40-43 de anlatmıştır. Burada Orhun nehrinde iki ağacın arasında bir dağ zuhur edip, bu dokuz ay on gün içerisinde şişerek, nihayet içinden beş prensin doğduğu anlaşılmıştır. Bunların en küçüğü olan Buku Han umumî hükümdar olmuş, kardeşlerinden Sungur Tegin'i 100.000 asker ile Moğollar ve Kırgızlar tarafına göndermiştir. Koru, yahud Kutur Tegin Tangut tarafına, Tüngök Tegin'i Tibet tarafına yine o kadar askerle gönderdiği, kendisinin ise 300.000 askerle Hitay memleketine gittiğini yerine dördüncü kardeş Ortegin'i bıraktığı anlatılmış. Demek ki, Sungur Tegin'i batıya Moğollara karşı gönderirken bu Moğollar Kırgızlarla beraber, yani Yenisey havzasında yaşamışlar.

Bu hikâyeler, Oğuz Destanında, Oğuz'un fütûhatına iştirak etmeyip ona karşı savaştan üç amcasının, sonraları Moğolistan tesmiye olunan Orhun taraflarına kaçmak mecburiyetinde kaldıklarına dair olan rivâyetle bağdaşır. Bunlara Oğuz Han "Mung ol" ismini vermiş Mun'un manâsı "bunlu", yâni mağmun; kaygılı, kederli demektir. Oğuz da onlara "işte siz artık Türkistana gelemezsiniz. Burada kaygı içerisinde yaşarsınız" demiş imiş. Elbette bu Moğolların bir kısmı Yenisey-Selenga sahalarında kaldığı gibi, diğer kısımları daha uzaklara, Amur nehrinin aşağı kısımlarına gitmiş olurlar. Heihalde Plano Karpini ve Rubruk'un zikrettiği Su Tatarları, şimdiki Habarovsk ve Viladivostok taraflarında yaşadıkları Çin kaynaklarından anlaşılan ve Çinliler tarafından Karasu Moğolları tesmiye edilen kavimleri de olmuştur. Fakat ne Çengiz ve ne-de onun babaları bu taraflarda yaşamış ve bu Şiveyler arasında yerleşen Mengularla temasta bulunmuşlardır. Çengiz. Han'ın seferlerinde onun Amur Nehri havzasına gittiği yerler Belcuvana ismiyle maruf olup, tarihlere geçen Yukarı Amur bataklıklarından ileriye gitmemişlerdir. Bu da şimdiki Nerçenski'nin biraz şarkında olmuştur.

Çengiz'in yükselişinde büyük rol oynayan kavimler, Orhun-Selenga nehirleri üzerinde ve onun batısında yaşayan kavimlerdir ki, bunlardan en kuvvetlileri Uyratlar, Tayciyutlar, Uysunlar, Salciyut, Barlas, Urugut, Ürenküt ve Baykut kabilelerinden ibâret olmuştur. Bu ailenin umumî ismi Börçegin'dir. Ki, Börü Tegin demektir. Mahmud İbn Veli'nin topladığı rivayetlerde bu isim doğrudan doğruya Börü Tegin olarak, iki kelime şeklinde yazılmıştır. Bunlar elâ gözlü, sarışın olduklarından umumiyetle elâ gözlü ve sarışın insanlara Börçegin demişler. Börçeginler,. Kerulen ve Orhun havzalarında yaşayan Kıyat aşiretlerinin başında gelmiştir.

Şivey kabilelerinden Çengiz'in zuhuruna kadar ve faaliyetlerinde kendisine yardım eden kabile pek yoktur. Yalnız Urenkhit ve Mengu adında iki kabile zikredilir. Mengu'nun ne olduğu zaten pek malûm değildir. Ancak pek cesurdurlar. Diğer Türk kavimleri dört hayvanı (at, koyun, deve ve inek) bildikleri halde, bunlar aynı zamanda domuzu da biliyorlardı. Bu bakımdan Türk olmayabilirler. Zaten Köprülüzâde de öyle der. Bazıları Mengu'yu Çengiz'in ecdadı olarak addederler. Halbuki bundan yüz yıl kadar önce Vasiliev bu sakat görüşü tenkid etmişti. Çengiz'in yakın münasebet kurduğu, akraba olduğu kabileler Baykal-Orhun ve Kukenor hattının batısında otururlardı. Bunların hepsini bilmek gereklidir. Bu kabilelerin ve kavimlerin isimlerinin sonundaki çoğul eklerini "at veya "as" attığı takdirde, geriye Türkçe isimler çıkar. Onaltı yirmi aşiretten ibâret on Nirun aşiretlerinin başlıcası şunlardır; Tayciyut, Salciyut, Kanglıyat. Bunlardan "at" eki atılınca Taycı, Salcı ve Kanglı kalır.

Çengiz'in meşhur bir kumandanı Sübidey vardır. Bu isim, Moğol değil Türkçedir. Meselâ Gazneli Mahmud'un babası Sübektegin'dir. Ki, "sü" yâni ordu kelimesinden gelir. Yukarda zikredilen kabilelerden Urankaylar Baykal gölünün güney-batısında bu günkü Urankha ülkesinde otururlar. Urankay, Beyaz Kay demektir. Uran, Kaşgârlı Mahmud da beyaz manâsındadır. Bunların bir kısmı

bugün de Sayan Dağlarında otururlar. Dilleri halis Türkçedir. Radloff, Proben...'-inde bunların dillerinden örnekler vermiştir. Şimdilerde içlerinden birçok âlimler de çıkmıştır. Hristiyanlık propagandasına rağmen, çoğunluğu şamanidir. Barulas'daki "as" da Altay kavimlerinde kullanılan çoğul ekidir. Geriye Barula, daha tam ismiyle Erdemli Barula kalır ki faziletli Barula demektir. Keza bir Uranavut aşireti de vardır ki, çoğul edatı kaldırılınca geriye "Urun" kalıyor. Bu çok maruf bir Kıpçak kabilesidir ki, F. Köprülü bunları tetkik etmiştir. Çengiz'in maiyetinde İğres ve Sığreş adlı iki kabile de ardır. Bunlar da İğrek-Çiğrek diye Dede Korkut'da geçmektedir. Yine Çengiz'in dayandığı kabilelerden Nüküz vardır ki, mağara manâsına imiş. Ancak Türkçemizde mağara manâsına böyle bir kelime yoktur. Fakat bu kelimeyi Şaz/Lir esasına göre tahlil edersek, kelime "nükür" şekline girer. Türkçemizde "mağara" manasına "üngür" kelimesi vardır, ki, r/z olmuştur.

Çengiz'in büyük annelerinden birisi Alangua'dır. Ki bunun hakkında Hz. Meryem kıssaları gibi bir hayli hikâye vardır. Çengiz'in maiyetini teşkil eden kabilelerden en kudretlilerinden birisi Uyşun ismini taşımaktadır. Çin kaynakları da bunu bu isimle kaydederler ki, Dede Korkut'da Uysun Khoca olmuştur. İğrek ve Çiğrek de onun oğulları olarak zikredilir. Uysunlar önceleri Batı Türkistan'da, Aral'in doğu kısımlarında oturuyorlardı. Çengiz'in zuhurundan bir asır kadar önce doğuya kaymışlardı. Çengiz devrinde, Şarkî Türkistan'da idiler. Çengiz'e yakın kabilelerden birisi de Bayautlardır. Bunların Bayat oldukları açıktır ki, Kıpçak Dilini konuşurlardı. Bunların dilinde "y" yerine "ç" (meselâ Yerdî-cedi) kullanırlardı. Keza "ç" yerine de "ş" kullanılırdı. Harezmsâhın annesi Türkân Hatun bunlardandı. Harezmsâh Gurluları mağlup ettiği sırada doğan oğluna "Gur'u yendi" manâsında "Gursançtı" adı verilmiştir ki, bu kaynaklarda Şanştı diye kaydedilmiş, ki bu tam bir Kıpçak şivesidir. Bayatların birçok aşiretleri vardı ki, birisi Yedi Bayat'dır.

Çengiz'in yani Timucin'in Hakan olduktan sonra aldığı "Çengiz", deniz demektir. Değişik bir şekildir. Çengiz'in ecdadında Deniz isimli şahıslar çoktur. Ancak Çengiz'in zuhuru devirlerinde Moğolca galib geldiği için kelimenin Türkçe aslı pek bilinmemiş Çengiz diye değişik biçimde söylenmiş. Çengiz'in maiyetinin büyük kabilelerinden Kongratlar vardır ki, Kongrat, Kangr'dan geliyor. Kongr ismi daha Ptolomaios'un eserinde vardır. Dede Korkut Bamsı Beyrek hikâyesinin asıl hamilleri ve kahramanları da Kongratlardır. Dede Korkut'un Özbek rivâyetlerinde bu açıkça belirtilmiştir. Kongratlar, Çengiz'in Harezmi almasından hemen sonra orayı idâre ettiler. Kongratlar burayı alır almaz ilim hayatında atıldılar. Aralarında pek kültürlü şahsiyetler, hatta üç dilde (Arapça, Farsça, Türkçe) şiir yazarlar bile çıkmıştır. Bunlar Moğolca bilmemişlerdir. Zaten Moğollar içinde de böylesi hiç olmamıştır.

Çengiz devri kabileleri arasında sonra Aktatarlar geliyor. Bunlar Çengiz'in ilk mücadeleleri sırasında ona düşman olmuşlardı. Zira bunlar, Çengiz'in dede-

sini öldürmüşlerdi ki, arada bir kan davası vardır. Fakat Çengiz sonraları bunları tenkil etmiş, bir kısmını ezmiş, kalanlarını ise dost edinmiştir. Bunlarda şunlardır; Celâyir, Yala er demektir. Sunit; Sunlar. Sugun, Sun bir Kıpçak aşiretidir. Kürlevüt, Kürleler. Kürle, Şarkî Türkistan'da bir yerdir. Kingüt, Kâşgârlı'da da zikredilir. Turgavut gece bekçisi, uyumamış manâsındadır. Ancak bu kabile bugün Moğollaşmıştır. Tamgalık, Tamga ustası, ki hayvanların hangi kabileye ait olduğunu belirtendir. Damgayı hayvanların sağırlarına vururlardı. Tülegüt; Köle, fidesi ödenmemiş, parası verilmemiş manâsındadır. Bugün de mevcut olan Tülegütler, halis Türkçe konuşurlar. Kürikan, Yakutların olduğu sahalarda yaşadılar. "Üç Kürikan" Orhun yazıtlarında da zikredilir. Küri şimdi Yakutlardır. Şakayit simdilerde Altay Dağlarında yaşayan küçük bir aşirettir.

Çengiz zamanında en büyük rolü Tatarlar oynamıştır ki, Ak, Kara ve Vahşi Tatar diye üç kısma ayrılmışlardır. Karatatarlar, kendi mensup olduğu kavimdir. Aktatarlar Çin hududlarında yaşıyorlardı. Ki büyük babasını öldürdükleri için bunlara düşmandır. Bunların tarihleri bellidir. Karatatarlar Çengiz'in mensup olduğu büyük bir aşirettir. Hotan vesikalarında bunlar Çomul aşiretiyle birlikte zikredilir. Bunlar 920 lerde Kansu'ya gidip, orayı aldılar. Lobnor'dan hareket ederek Kansu Uygur hükümdarını öldürdüler. Onun iki üç yaşındaki oğlu Buku'yu Han yaptılar. Şehri aldılar, istediklerini han yaptılar. Ancak halk kendilerini sevip benimsemeyince geri çekildiler. Hoten veksikalarında bunlar "Karalar" diye zikredilir ki, Altın Dağlarında otururlarmış. Bunlar yavuz ve kervan basan çok cesur insanlarmış. Kaylara da pek yakınmışlar. Şüphesiz ayrı hususiyetleri de olmuştur ki, en iyi misk oradan çıkıyordu. Buna "misk-i tatüri" denilmiştir. Geçen asırda Çinli âlim Tu-ci'nin topladığı vesikalarda Karatatarlar, Dokuztatar diye geçiyor ki, gerçekten dokuz aşiretmisler.

Çengiz'in mensup olduğu Börçeginler, Şatolar, Karatatarlar arasında dolaşan sülâlelerdir. Çengiz'in ecdadı, Lobnor-Kansu arasındaki Altın dağlarda dolaşan bir aşirettir. Bunlar sonradan Orhun ve Kerulen yöresine gidip Şiveylerle karışmışlardır. Orhun kitabelerinde de Dokuz Tatar ismi geçer Çin kaynaklarında geçenlerle her ikisinin bir olduğunu Prof. B. Ögel, (CAJ,VI,1961, s. 169-181) isbat etmiştir. "Şato" Türklerindeki Şatonun, bir türkçe ismin Çince telâffuzu olduğu ve burada asıl kelimenin ise "Sart" olduğu malûmdur. Bir diğer isim "Çümikien" dir ki, bu kavim ticârette mahir ve ekser mensubları hep tüccar olmuşlardır. Bilindiği gibi Çengiz neslinde de ticarete büyük kabiliyet olmuştur. Çengiz'in asıl mensubolduğu aşiret Börçegin'dir. Burada durumu bir gözden geçirirsek şöyle görürüz: En büyük camia Karatatar'dır. Bunların içinde Çömükien Çömükien (Şato)lar vardır. Bunun içinde de Börçegin sülâlesi olmuştur. Börçeginlerin gözleri mavi imiş ve umumiyetle sarışın addedilmişlerdir. Börçegin kelimesinde, enteresandır ki, T/Ç olmuş. Bunun asıl ismi "Börü Tegin" yahut "Börh Tegin" dir. Börteginler kurt anneden doğan bir prensden türemişlerdir. Börçeginler bazı büyük hadiselerden sonradır ki, Orhun taraflarına hicret ettiler. Bir kısmı da Baykal

gölünün batısında, Selanga taraflarına vardılar. Bütün bu karışık ve muğlak meseleler yüzünden Çengiz'in mensup olduğu kabileler üzerinde çalışmak pek güçtür.

Çengiz'in pek yakın saydığı kabileler şunlardır: Kürlevüt, Elçiliğin, Bargut ve Kongrat, Kürle , Bağraşgöl yanındaki bir yerin adıdır. Buradan neş'et eden meşhur şahsiyetler hayli çoktur. "Elçiliğin"ın aslı Eltegin'dir. Yine bu Tiyaşan sahasındadır. Çengiz'in zuhurundan çok önceleri yaşayan Gerdezî, Karaşehir'de yaşamış bu isimde bir Uygur prensinden bahseder. Oğuznâme'de de Buğra Han'ın Kortegin ve İltegin diye iki oğlu olmuştur. Hayli yaygın olan bu tip hikâyelerden Oğuznâme'dekine göre Kortegin'den sonra İltegin geçmiştir. Bargutlar, Bayurku'lar olsa gerek. Bunlar, Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşamışlardır. Bu kabileler her zaman Çengiz'in maiyetini teşkil ettiler. Yurtçı, Kuşçı, Korçu ve Kezikçi hep bunlardan çıkmıştır. Yurtçı: Hanın çadırını yapan ve yıkan yemeğine de bakan kimsedir. Kuşçı: av kuşlarını yetiştiren, avda bunları idâre edendir. Bu özelliğiyle Kuşçı da o hakanın en yakın mahremlerinden sayılabilir. Korçop silâhçı demektir. Kor silâh demek bir ve Osmanlıların "silâhdarı"ı karşılığı olabilir. Kezikçi: çadırın dört tarafında, dört köşesinde nöbet tutanlardır. İşte Çengiz'in pek yakın olması icab eden bir subayları sayılan bu dört kabileden neş'et etmiştir.

Zikri geçen Uymavut aşireti ise Uyma'lar, yani Yağmalardır. Yağmalar hayli eskidir ki, Orhun kitabelerinde de Tinesi oğlu Yağma diye geçer. X.yy sonlarında Yağmalar 2000 kadar kabile imişler. Destanlarda da "Kırkbinevli Kıyat, onbin evli Uymavut" diye geçmektedir. Bunlar Karahanlıların dayandıkları başlıca kabilelerden biridir.

Yukarıda zikredilen kabileler, Çengiz'in ecdad devrinde de bir yerde oturmuş olmalıdırlar. Zira bütün bu kabilelerin damgaları birdir. Keza Çengiz'in ve ecdadının evlenip en çok sıhrî münasebet kurduğu kabileler de bunlar ve Kongratlardır. Tabii ki, böyle sıhrî münâsebetler bir nesilde teessüs etmiş olmaz. Arada nesillerce bu tip münasebetlerin devam edip gelmesi icapedir. Çengiz'in hareketlerinde bütün bu kabileler ona pek muti olmuşlardır. Çengiz'in ecdadının nereden geldiğini tespit etmek için Çengiz'in akrabalık kurduğu kavimleri bilmek gereklidir. Bu onun nesli için en büyük delildir. Bu kavimlerin belki bir kısmı Şiveyleler birlikte oturmuşlardır. Ancak asıl onların vatani Baykal-Kukenor hattının batısidir.

Çengiz'in şeceresi kısaca şöyledir:

Yulduz Han
Ümeni
Duyun Bayan
Alangua
Buzencer/Budunçar
Buka

Qaydu Tudun Menen (burada Tudun bir rütbedir)
Baysungur
Tümene Hana
Qabul Han
Berten Bahadır
Yesükey
Çengiz

Çengiz'in seceresi de bir çok bakımdan çok enteresandır. Bir kısım ecdadı Tibet lâkapları almışlardır ki, o taraflarda yaşamış gösteriliyor. Bunların bir kısmı, Börçegin sülâlesi Budizmi kabul ettikten sonra Tibetli rahiplerin uydurduğu şeylerdir. Gerçi gerçekte de Tibet Hükümdarları ile de Çengiz'in ecdadı arasında sıhrî bağıllık mevcut olmuştur. Aybek ed-Devaddarı, Çengiz'in ecdadına dair mufassal hikâyeler nakletmektedir. O, bunları Baycu devrinde Azerbaycan taraflarına gelen Moğollardan öğrenmiş olmalıdır. Buna göre Çengiz'in büyük ceddî Karaarslan imiş. Bu, bir Tibetli kadının çocuğu imiş. Tibetli kadın ormana ağaç toplamaya gitmiş. Ancak orada vakti gelmiş , bir erkek çocuk doğurmuş. Lâkin bu çocuk demir gibi, pek ağırmış ve eve getirememiş. Ormandaki arslanlar ve vahşi hayvanlar arasında bu çocuk büyümüş, Olgunlaştığı zaman insan dili bilmezmiş. Burada dikkate değer olan, annesinin Tibetli gösterilmesidir. Azerbaycan taraflarındaki Moğollardan Abdülhak İbn Süleyman'dan alınan bu rivâyet Tibetli lâmaların uydurması olamaz. Yâni , Çengiz'in anne tarafı Tibetli gösterilmiştir. .

Diğer taraftan Çengiz'in dokuzuncu ceddî Alangua adında efsanevî bir kadındır. Bunlar Heredot'da Amazon diye geçen bir kadınlar ülkesinin sâkinleridir. Burada da esas nokta, kadınların hakim olduğu bir ülkedir. Çinlilerin Bey-şu tarihlerinde Kukenor taraflarında bir kadınlar ülkesinden bahsedilmektedir. Burada bir hükümdarın adı da Alanguadır. Bu tarihî kayıt Çengiz'in efsanevî ceddini tarihe bağlamaktadır. Bunu Rus Kyuner, 1961 de, "Orta Asya Kavimlerine ait Çin Kayıtları" adıyla neşretti. Çengiz'in ecdadına ait rivâyetlerde Alangua'nın çocuklarından Budançar'dan bahsedilir. Bu kelimenin manâsı münakaşa mevzuudur. Bir Çek âlimi, Çengiz'in neslini tarihlerden dokuzuncu cedde kadar takip etmiş ve bunları gerçek kabul etmiştir. Ona göre, dokuzuncu cedden sonrası efsanedir. Budançar + Buzançar = Budunçur, Budun-çur demektir. Budun, millet kavim, "çur,, "çor,, ise kul, hizmetçi ve Buzançer da milletin hadimi demek oluyor. Milletin hizmetinde olan "çor,,; tegin ve prens demektir. Eski Türk destanlarını Hannâme adıyla kaleme alan İmamî'de Buzencer'den bahseder. Frasca nüshası yakında bulunan, Türkçe aslını ise Prof. Togan'ın daha 1913 de Buhara'da gördüğü Hannâme bir "Zeban'-ı Buzenceri" yâni Türkçeden bahseder.

Buzencer devrinde anlaşılıyor ki, Çengiz'in ecdadı daha Türkçe konuşmakta imişler. Alangua devri, Çengiz'in ecdadının henüz Kukenor taraflarında yaşadığı

devre aittir. Çin kaynaklarının Alangua'dan bahseden kaydı 539-542 yıllarına aittir. Timur'un mezar kitâbesinde de Alangua'dan, tıpkı Hz. Meryem gibi ihtiram ve hürmetle bahsedilir. Bunları gerçek olarak kabul edebiliriz. Diğerleri Çengiz devrinde uydurulan hadiseler olarak kabul edebiliriz.

Çengiz'in ecdadına dair daha bazı hikâyeler de vardır. Ki, en önemlisi Ergenekon Efsanesidir. Bu efsanede, Çengiz'in cediti bir kurttan doğar. Kurt onu bir mağaraya kaçırır ve cediti olan şahsiyet, oradan bir kahraman olarak çıkar. Bu zat, mağarada yetişmiş ve millî kıyâfet ve üniforması ile milletin ortasına çıkıp, onlara rehberlik etmiştir. Bu üniformalı prens hakkındaki hikâyeler islâmîyetten önce Buda dininin yayıldığı sıralarda Kabil'de de olmuş. Börütegin ecdadı, kaynaklara göre başında şapkası olduğu halde Türklerin huzuruna çıkmış ve milleti onu alkışlamıştı. Bu bakımdan olsa gerek, Çengiz'in ecdadını medheden halk şâirleri onları "elbiseleriyle doğan prensler" olarak tavsif edip, övmüşlerdir. Bütün bunlar pek dağınık rivâyetlerdir.

Kurt efsanesi Göktürklerde de vardır. Kurt anne çocuğunu alıp, düşmanların sıkıştırdığı batıdaki denizin batı sahilinden doğu sahiline kaçırmıştır. Bu hikâye Kukenor'a itlak edilir. Batıdan doğuya geçiş burada mevzuubahistir. Bu hikâye Ergenekon kıssasıyla bağlıdır. Bu da türlüce yazılmıştır ki, birisi British Museum'da bulunan İbret ün-Nazîrî adında Timurlular devrinde yazılmış bir eserdir. O derki; Ergenekon'a Nüküz ve Kıyan adında iki prens kaçmıştı". Diğer bir rivâyete göre bunlar kadınmış. Nihayet bunlar hâmile kalmışlar, çocukları olmuş. Kurdukları devlet ise Amazonlar ülkesi olmuş. Buraya, mağaraya kaçmak, dağları arasında saklanmak, hicretin 200 senelerinde olmuş imiş. Alangua kıssasının Çin kaynaklarındaki tarihi de 539 yılları idi. Halbuki hicretin 200 yâni 815 yıllarını gösteriyor.

Bütün bu hikâye ve kıssalardan çıkan netice şu ki, Çengiz'in ceditine anne tarafı hakimdir. Kadının rolü büyüktür. Nitekim Çengiz'in evlâdı arasında bir çok kadını hükümdar da olmuştur. Bütün bu destan ve kıssalarda Çengiz ve evlâtlarına, "sizin aslınız batıda idi, doğuya gelmeye mecbur oldunuz" denilmiştir. Çeşitli destanlar hep bunu anlatmıştır. Çengiz'in ecdadına ait secereler Moğolca ve Türkçeleri pek mufassaldır ki, tarihî bilgileri de takip edilebiliyor. Gerçek bilgilerimiz dokuzuncu cediten bu tarafa olanıdır. Burada, Baykal'ın batısında olan kabileler bahis mevzuudur. Şiveyler ise Amur nehri dolaylarına hakimdirler. Gerçi Şiveyler hayli cesurdurlar ve Çengiz sonradan onlardan da istifade etmiştir. Çengiz'in ecdadı Kabul Han'ı Şiveyler öldürmüşlerdi. Bu hikâye hem Çin kaynaklarında hem de Resîdeddin'de bulunmaktadır ki iki taraflı kontrol imkânı vardır. Çengiz'in menşesine ait hikâyelerin en mufassalı Aybek ed-Devaddârî'ninkidir. Diğer "Destan-ı Nesl-i Çengiz Han" adı ile Kıpçak rivâyetidir ki, 1820'lerde basılmıştır. Burada Alangua v.s hikâyeler Kıpçak şivesiyle anlatılmıştır.

Diğer bir rivâyet Sibiryâ'nın fethinde büyük hizmet gören Rus ailesi Strogonovların letopisinde zikredilmiştir. Burada Naymanlardan bahsedilmektedir.

Naymanlar Çengiz'in zuhuru sırasında ona karşı mücadele eden üç uruktan biridir. Naymanlar, Çengiz'in üstün gelmesinden sonra Altaylara geçtiler ki, Taybuğa başlarında idi. Sonradan buralara bu sebeble Taybuğa Yurdu denilmiştir. Bunlara dair Tatarca bir rivâyet Strogonov ailesinin eline geçti. Gerçi bu hikâyenin tam metni neşredilmedi. Ancak, V. Zernov'un Kasım Hanları Tarihi, 11, s. 386-388 de bir hülâsası verilmiştir. Burada Naymanların Çengiz'in karşısında ikiye ayrılması hikâye edilmektedir. Bunlardan Küçlük batıya gelip, Mâverâünnehr'de Harezmsahlarla ittifak etmişti. Sibiryaya taraflarına giden Taybuğa ise Çengiz'in tımarı ile buralara sahip olmuştu. Taybuğa devrinde Tatarların başında bir bey vardı. Bu aslında ehemmiyetli değildi. Taybuğa'nın ecdadı daha mühimdi. Çengiz, Taybuğa'yı çağırıp, ona Sibiryaya taraflarını verdi. Taybuğa da oralara giderek, bugünkü Çengi Tura şehrini kurdu. Taybuğa'dan sonra yedi neslin seçerisi takip edilmektedir ki, bunlar artık müslüman olmuşlardı. Yâni bir kısım Naymanlar İrtiş havzasına yerleşip, bazı şehirler kurdular.

Bu Naymanların haberidir. Kıpçakların rivâyeti "Destan-ı Nesl-i Çengiz Han" dır. Bütün bu rivâyetlerde Çengiz ve ecdadı hakkında çok enteresan bilgi veriyorlar. Bunlarda Moğolca hiç bir kelime yoktur.

Hayat hikâyeleri, pek eski rivâyetler karışmış olmakla beraber gençtir. Bu kavimler içinde en kudretlilerinden birisi Kıyatlardır. Bunlardan bilhassa Urenkaylar, yani Beyaz Kaylar olmuş. Kay'lara çoğul halde Kıyat denmiştir. Bunlar dört kabile imişler: 1-Yörük, (Yörük ?) 2-Yasar, 3-Çenkşiyut 4- Börçegin Kıyatları. Çenkşi, hükümdar müşâviri anlamına Çince bir kelimedir. Kıpçaklarda da müstâmeldir. Harezmsah'ın annesi Türkân Hatun'un babası "Cenkşi" idi. Harezmliler de ayrıca "Munlu" yâni "Bunlu" Kıyatlar da olmuştur.

Eski Türk Yazısı

Türkleri eski millî medeniyetlerle de tanıştırmayı ülkü edinen «Türk Yurdu» dergisi, okuyucularına herşeyden önce, eski türk yazılarını hatırlatmak lüzumunu görüyor. Bu yazılar da, örnekleri Avrupada olduğu gibi, kendi dilcilerimiz tarafından da neşrolunmuş bulunan Orkun ve Uygur yazılarıdır. Yayınımızın bu sayısında Orkun yazıları bahis mevzuudur.

Türkçü gençler bu yazıları öğrenirler, hattâ mektub yazıp hiç olmazsa imza olarak kullanırlarsa, bu en eski türk medeniyeti eseri de aramızda tanınıp yaşamış olur. Başka milletlerin gençleri de böyle yaparlar (Meselâ alman milliyetçi gençleri eski cermen rûna yazılarını severek öğrenirler).

Bu yazı sağdan sola yahut yukarıdan aşağıya yazılıyor. Bu yazılarda c, j, f, v, h harfleri bulunmuyor; ve sesli harfler sessizlere tâbi tutulmak esasına dayanıyor. Bunun için sessiz harflerde kalın ve inceleri için iki alâmet var (Biz bunların kalınlarını 1, incelerini 2 işaretiyle gösterdik). Sesli harflerde ise bu fark yoktur. Sessiz harflerde, muhakkak bir sesli ile beraber telâffuz edildiği tasavvur olunduğundan, yazılırken birçok sessiz harflerin önündeki sesli harfler atılarak yazılır. Meselâ *at* ve *ok* yerine sâdece *t* ve *k* gelir. Kalın *ķ* harfi *ı* ve *o* (yahut *u*) ile ve ince *k* de *e* ve *ö* (*ü*) ile başlamalarına göre ikişer alâmete; m, n̄, p, ş, z sessiz harfleri ise kalın ve ince için aynı alâmete maliktiler.

Harfler şunlardır: √ a, e, ; √ ı, i; > o, u; √ ö, ü; X e ile i arasındaki ses: «bel», «beş», «el» kelimelerindeki gibi; ∅ b¹; ∅ b²; ∅ ç; ∅ d¹ (ve ∅); ∅ d² (ve ∅); ∅ g¹; ∅ g²; ∅ k¹; ∅ k² (ı dan önce yahut sonra); ∅ k¹ (o, u dan önce yahut sonra); ∅ k² (e den önce yahut sonra); ∅ k³ (ö, ü den önce yahut sonra); ∅ l¹; ∅ l²; ∅ m; ∅ n¹; ∅ n²; ∅ n̄ (sağır nun); ∅ p; ∅ r¹; ∅ r²; ∅ s¹; ∅ s² (fakat bâzan ş yerine de kullanılmıştır); ∅ ş; ∅ t¹; ∅ t²; ∅ y¹; ∅ y² (bâzan kalın olarak ta kullanılmıştır); ∅ z. Bunlardan başka ∅ = iç, ∅ = nd, ∅ nç, ∅ ld olmak üzere çifte sesleri ifade eden harfler ve bir de eski türkçede n ile y arasındaki bir sesi ifade eden ∅ harfi vardır.

Eski Türk yazılarında kelimeler iki nokta ile ayrılırlar. Bu yazıda sesli harfleri yazıp yazmamak (meselâ ∅∅∅∅ «skndm,»

yani «sakındım» gibi hep seslisiz ; 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰽 «şuñayış» yâni «Şunga ormanı» gibi sesli harflerle yazmak) muayyen kaidelere tâbidir¹⁾. Biz bugünkü türkçemizi eski türk harfleriyle yazacak olursak, bunlara riayet etmeğe lüzum yoktur, yâni biz her yerde sesli ile yazarız ve sesli ile başlayan kelimeleri de, gereken sesliyi yazarak okuruz.

«Eski Türk yazısı», «Orhun yazısı» yahut «Tokuzoğuz yazısı»²⁾ isimleriyle maruf olan bu yazı Türkün kendi millî mahıdır. (Bu yazının Önasya Aramîlerinden alınmış bulunduğuna dâir olan fikirler teyyüd etmemiştir). Arablardan Muhammed bn İshak an-Ne dim bu harfleri, türk hükümdarlarının fermanlarını ağaca kertme, tahtaya oyma alâmetleri olarak anlatır. Bu yazıyı Göktürklerin en ziyade dayandığı Çigil Türkleri kullanmışlar ve onlar vâsıta-siyle Volga Bulgarlarına ve Macarlara da malûm olmuştur³⁾. Bu yazı Macarlarda da «kertme» yazı olarak tanınmıştır Türklerde kertme âletine *bıçak* denildiği gibi, yazıya da bundan alınarak *biçik* (bu şekil Moğollarda var) ve *bitik* denilmiştir.

Bu yazının birçok harfleri, Türk uruklarının damgalarında görüldüğü gibi, harflerin sessizinin sesli ile birlikte telâffuzundan alınmış olduğunu istidlâl ettiğimiz isimlerinin de bunların asıllarına delâlet etmiş olacağını tahmin edebiliyoruz. Meselâ ↓ harfinin adı muhakkah «ok» olmuştur; çünkü bu harfin biçimi de ok resminden ibarettir⁴⁾. O halde 𐰽 nin ismi «ay», çünkü «ay»a benzer; ↓ nin ismi «ok»; 𐰽 nin ve diğer şekli 𐰽 nin ismi «eb», yani «ev»; 𐰽 nin ismi «er», yani insan; 𐰽 ninki «el»; 𐰽 ve 𐰽 ninki «at»; 𐰽 ninki «ag», olduğunu anlayabiliriz⁵⁾

Türk milleti bugün medeni dünyanın kullanmakta olduğu lâtin harflerini kendi diline uydurarak bir millî ve asrî alfabe kabul etmiştir Tarihimizde geçen bâzı hataları sayan büyük Ziya Gökalp: «Öz işini daim yarım terk etmiş, Turfanı bırakmış Orhuna gitmiş. Unutmuş evvelki elifbasını, İlim ve fende ki îtilâsını» derken, bu eski Türk alfabesini, sırf millî bir hâtıra olarak andığı gibi, biz de bunu eski medeniyetimizin bariz bir bakiyesi sıfatıyla anmaktayız. Eski Türkler bu yazı ile yalnız kitabeler değil, kitaplar da yazmışlardır.

Soklıkayoğlu

1) Bunlar için bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*. II. s. 5-20

2) Bu isim on üçüncü asır başlarında yaşayan Mubarekşah-i Gur'inin eserinde görülmektedir.

3) Bk. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*. s. L 193-196.

4) Bk. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 10; Vilhelm Thomsen, *Turcica*. 1911. s. 4-8.

5) Bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II. 22.

A. ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN NOTLARI'NDAN:

J. Deguignes, "*Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongoles et des autres Tatars Occidentaux*" ve Türkçe Tercümesi'nin Tenkidi

Hazırlayan: Nazmiye TOGAN

Erzurum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün, rahmetli çşim Prof. Zeki Velidi Togan hakkında bir anma nüshası çıkaracaklarına dair değerli ilim adamı ve çşimin en çok sevdiği talebelerinden biri olan Doç. Dr. Fahriettin Kırzioğlu'ndan mektup alınca, cidden çok sevindim.

Benim de bir şey yazmamı istediklerinde, ilk aklıma gelen, Deguignes'in, "*Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Garbi Tatarların Tarihi Umumisi*" kitabının tenkidi mahiyetindeki notları neşretmek oldu. Bu tenkid yazısının başında, bana hitaben yazılmış olan bir mektuptan da çşimin bu yazıyı, hapiste olduğu yıllarda (Mayıs 1944-Ekim 1946) kaleme almış olduğu anlaşılıyor. Ancak, not halinde olan bu tenkidî yazıyı hazırlarken, istediği kitapların yanında olmadığı, aşığıda dercolunan mektuptan açıkça görölmektedir:

(Tarihsiz)

"Sevgili Nazmiye,

Deguignes, *Histoire Generale des Huns* etc... kitabı Türkiyat'ta var. Şundan bir şey bakın. Bu kitap, beş cilttir. Birinci cilt, *part I* mukaddeme ve sülâlelerdir. Sahife rakamları Roma rakamlarıdır. I. III,... XXX şeklinde yazılmıştır. kitabın diğer kısımları ise, sade rakam iledir ve *livre*'lere taksim edilmiştir. İşte bu I. ciltte Şarki Tatarlar (Tatars orientaux) sırasında 15. sülâle olmak üzere, Kara Kitans (yahut Cara Kitans) vardır. (Hüseyin Cahit tercümesinde cilt VIII, s. 204-206), bir de kitabın II. veya III. cildinde 14. *livre*'de, Harzemşahlar faslı vardır. (Hüseyin Cahit tercümesinde cilt IV, s. 441-449). Bunlar da, benim mürekkeple yzđđığım parçanın altına kurşun kalemle çizip işaret ettiğim isim ve kelimelerin aslı, Fransızca nasıl yazılmış ise, onları satır arasına yazın. Kitabın Fransızca aslından bu bahisleri bulmak için, kitabın 4,5. ciltlerinin indexine de bakın. *Nustaygir-ili*, *Ki-ulh-shan* isimlerine bakarsan, o isimlerin karşısında o isimlerin sahi-

feleri gösterilmiş olur ve lâzım gelen yerleri hemen bulursun. Fihristinden bulamazsan, I. cilt *part 1* de "Şarkî Tatarlar" kısmında *Karahitaylar*; ve *livre XV* de *Harezmsahlr* kısmını bulmak müşkül olmaz. İşte azizim, Türkiyat'a giderseniz, bunları yapınız ve kitabın Hüseyin Cahit tercümelerinin bu VIII ve evdeki IV. ciltlerini ve benim bir sahifelik müsveddemi, bana getiriniz. E mi?"

Benim yaptığım iş, bu makaleyi Arap harflerinden Lâtin harflerine çevirmek; ve bu makalede gösterilen cilt ve sayfa numaralarını, 1976-1977 yıllarında İstanbul'da "Türk Kültür Yayını" tarafından 8 cilt halinde basılan *Büyük Türk Tarihi* ismindeki *Deguignes*'in yeni tercümesi ile karşılaştırmak olmuştur. Şunu da kaydedeyim ki, Z. V. Togan'ın notları aynen bırakılmıştır. Benim yaptığım ilâveler ise, köşeli parantezle gösterilmiştir x).

(Zeki Velidi Togan)

J. Deguignes: Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongoles, et des autres Tatares Occidentaux,

Paris 1756-8. 4 Tomes in 5 volumes. (tenkidi)

Bundan 200 yıl önce yazılmış olan bu eser, daha intişar ettiği senelerde, tam olarak Almancaya tercüme edilmiş; ve zamanımıza kadar Türk tarihine ait başlıca eser sıfatıyla, ilmi eserlerde istifade edilmekte devam etmiş; ve Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yapılan tercümesi de, ancak 1915-1923 senelerinde neşredilmiştir. Moğol ve Şark dillerine vâkıf olan ve 18. yy. Fransa ilminin yüksek simalarından sayılan Deguignes, zamanına kadar kimse tarafından istifade edilmemiş kaynakları tetkik ederek; Çin, İslâm, Bizans ve Avrupa kaynaklarında, Asya ve Doğu-Avrupa tarihine ait malûmatı, ilk defa olarak ve bizzat bir araya getirerek, medeniyet âlemini, insanîyet tarihinin en karanlık köşelerine kavuşturmuş, ve büyük eseriyle o zaman için, başından sonuna kadar keşif mâhiyetinde olan bilgilerini, tam bir vukufla ortaya koymuştur. Bu itibarla Deguignes, ilim âleminin en mesut ve büyük kâşiflerindedir.

Dört ciltlik büyük eserde müellif, Osmanlıları ancak Fatih zamanına kadar getirmekle beraber, diğer bütün Türk ve Moğol kavimleri tarihini, kendi zamanına kadar getirmeye çalışmıştır. Eser, bir methal (giriş) ve anlaşılmasını kolaylaştıracak tam bir hülâsasını teşkil eden ayrı bir ciltle başlamış; ve bu ciltte o Türk tarihi tetkikinde elde bulundurulması zaruri olan İslâm, Hristiyan kezâ Çin Hristiyan takvimlerinin cetvelini, aynı tarihle sıkı teması olan Çin ve İslâm Dünyasının kısa tarihini; ve sülâlelerin listesini verdiği gibi, asıl kitapta bahis mevzuu olan Türk ve Moğol sülâlelerin kısa tarihi ile sülâle seçerelerini vermiş. O zamanki Paris Kırallık kütüphanesinde mevcut meskukâttan da istifade ederek, onlardan da ma-

x) Bu yazıyı baskıya hazırlarken, Z.V. Togan'ın notlarından tam olarak okuyamadığım bazı kısımlarda, bana yardım eden Dr. Tuncer Baykara'ya teşekkür ederim.

lûmat ilâve etmiştir. Sonra da Ortaasya'nın coğrafyasına ait, Çin ve Yunan menbalarında bulunan kısa malûmatı karşılaştırmış; ve kendi zamanında okunmuş Arapça ve Farsça eserlerden ve muasır haritalardan da istifade ederek, bunların yerlerini tayine çalışmıştır.

Hüseyin Cahit Bey bu ilk cildi, tercümesinin ancak sonuncu cildi olan 8. cildinde, kısaltarak tercüme etmiş; takvimleri ve islâm Arap sülâlelerinin listelerini ise, tayyetmiştir. Tarihi coğrafyaya ait kısmını da, tercümesinin ilk cildinin baş tarafına dercetmiştir. (Hüseyin Cahit tercümesi cilt I, s. 9-155; Yeni Baskı cilt I, s. 21-120)x.

Asıl eser, 22 kitap (livre) den ibarettir. Sıra ile şöyle:

I. kitap: Eski Hunların tarihi.

II. kitap: Çin hududunda kalan Güney-Hunlarının ve onlardan türeyen sülâlelerin Topaların, Hiya ve Çao ve sairenin tarihi.

III. kitap: Aynı Çao'ların milâdî 352 ve kadar ve Hiya Leam'ların V. yy. ortasına kadarki tarihi.

IV. kitap: Batı-Hunlarının tarihi (Milâdî 95-618)

Ortaasya'daki Eftalitlerin ve Çücon/Avarların tarihi.

V. kitap: Doğu-Göktürkleri.

VI. kitap: Batı-Göktürkleri. Kezâ Hazar, Peçenek, Uz ve Macar gibi Doğu-Avrupa Türk ve Turanlıların Tarihi.

VII. kitap: Huei-hu ların (yani Tokuzoğuz Uygurların) (740-840) yılları arasında Moğolistan'da, sonra Doğu Türkistan'da olan tarihi, İsmi bilmediği Karahanlıların, Samanî devletinin bu kavimler tarafından inkiraza uğratılmasına kadar ki tarihi.

VIII. kitap: Kuzey-Çin'de 8-10 y.y larda hükümlanlık Şato, Hou Tsin ve saire kavimlerin kurduğu sülâlelerin tarihi.

IX. kitap: Huei-hu'ların devamı zannettiği Türklerin Bağdat halifeleri hizmetinde teşkil ettikleri sülâlelerden Beni-Tulun (Tulunoğulları), İhşitler, Gazneliler ve Gurluların tarihleri.

X. kitap: İran ve Kirman Selçuklularının tarihi.

XI. kitap: Anadolu-Selçuklularının Haçlılarla münasebetinin tarihi ve Osmanlıların başlangıç tarihi.

XII. kitap: Halep ve Şam Selçukluları, Ahlat hükümdarları, Artikoğulları vesaire Türkmen sülâleleri, Fars vilâyetindeki Salguriler ve Fars Atabekleri.

x) Bundan sonra Hüseyin Cahit tercümesi için HC, yeni baskı için de YB kısaltma işareti kullanılacaktır. Ciltler Roma rakamları ile, sahifeler ise Arap rakamları ile gösterilecektir. N.T.

XIII. kitap: Suriye-Atabekleri. Eyyübiler ve Azerbeycan Atabekleri.

XIV. kitap: Ortaasya'da Harzemşahlar tarihi. Bunların Selçuklular ve Karahıtaylar, Gurlular ve Moğollarla münasebetleri ve batıdaki Harzemşahların Haçlı Franklarla muharebeleri.

XV. kitap: Cengiz Han

XVI. kitap: Çin'deki Moğol sülâleleri ve Halha Moğolları (bugünkü Moğol Halk Cumhuriyetindeki).

Bu kavimlerin, müellifin zamanındaki vaziyeti.

XVII. kitap: İran'da İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlular.

XVIII. kitap: Deşt-i-Kıpçak Altın Ordu Devleti, Kırım, Kazan ve Sibir Hanları, Maverâünnehir Özbekleri, Kazan ve Karakalpak Hanları, bunların ahlâk ve âdetleri.

XIX. kitap: Harzem-Özbekleri, Ukrayna, Rus Kozakları, Zaporoy, Don ve Yayık Kazakları.

XX. kitap: Timur tarihi ve Kalmuklar.

XXI. kitap: Mısır Memlûkları.

XXII. kitap: Yine onların devamı ve sonunda İstanbul'un fethine kadar Osmanlıların kısa tarihi.

Dequignes Çin, Arap ve Fars dillerini bilen, ve Cihan tarihini de iyi kavrayan bir dâhi olmuş; ve zamanımıza kadar münakaşa edilmiş ve hakkında müteaddid nazariyeler söylenmiş olup, bir çok meseleleri daha 200 yıl evvel isabetli bir nüfuz nazarı ile anlatmış ve halletmiştir.

Meselâ; Hunlar, onca, muhakkak bir Türk kavmidir. Batı-Hunlar, Doğu Hiung-nu'ların bir şubesidir. Bu mezele ise, geçen yüzyılın sonuna kadar daima münakaşe edilirdi. Batı-Hunlarının, Doğu-Hunlarının bir kolu olduğu, son defa olarak 1858 yılında Alman müşteşriki F. Hirth tarafından halledilmiştir. Oğuz destanlarına ait kahramanın, büyük Hun hükümdarı Mete tarihine ait tafsilâta izah edildiğini de, Dequignes keşfetmiştir. (H. C, I, 172-178; YB I, 132-137).

Keza 6-8 y.y. Moğolistan ve Türkistan'da hükümlük eden Göktürklerin, bir Türk sülâlesi olduğunu da, o söylemiştir. Halbuki Tou-kiu kelimesinin "Türk" demek olduğu, ancak 1892 de Göktürk kitabelerinin bulunması ve okunması neticesinde anlaşılmıştı. Cücenlerin, Avrupa-Avarları ile bir kavim olduğunu; Bizans hududundaki Uz'ların Arap kaynaklarında (İbn Al-Athir'de) zikredilen Guz yani Doğu-Avrupa Oğuzları olduğunu da Dequignes keşfetmiştir. (H.C., II, 510; YB III, 750).

Doğu-Türkistan'da İslâmiyeti kabul eden ve Samanileri inkiraza uğratarak, her iki Türkistan'ın idaresini kendi ellerinde birleştiren Karahanlılar'ın, eski

Huci-hu'ların devamı olduğuna ait nazariyesi de, reddedilemez. Fakat, Karahanlılar sülâlesinin, eski Hakanlar sülâlesinin devamı olduğunu anlayışı, muhakkak ki doğrudur. Zamanımızda bile bazı âlimlerin bir Aryani kavim zannettikleri Çeşi'lerin Uygur olduğunu; Milâddan önce Hunlar zamanında, Maveraünnehri idare eden Kam-Kiu (Kam-giu) hanedanının ve kavminin Türk Kanlı olduğu (H.C.I., 112 ve II, 299; 1,92 ve II, 583); bunların kuzey batısındaki Tien-Kuen'lerin ve Yenisey başlarındaki Kieh-Kia-su'ların, Kırgız demek olduğu (H.C. I, 99; YB, I, 84); Cengiz Han'ın menşey itibarıyla Göktürk Hanları neslinden geldiği; Çin menbalarındaki Koza'ların, Hazarlar demek olduğu (H.C., II, 488; YB, III, 73), hep Deguignes'nin dahiyane buluşlarıdır.

Deguignes'nin nazariyelerinden: Eski klasik müelliflerde zikri geçen ve zamanımızda Çerkeslerin ceddı sayılan Kerkesize'nin de, Yenisey Kırgızlarının batıya giden bir şubesi (H.C. I, 97; YB, I, 82); ve Valahlar'ın, vaktiyle İle havzasında (doğrusu Âhengeran'da) yaşayan İlaq'larını bir kolu olmuş olması (H. C., II, 510; YB, III, 750) hakkındaki nazariyeleri de, bir kalemde reddedilemez. Çünkü her iki kabilenin, batıda bulunduğu dair deliller, vardır. Mamafih Kafkasya'da Derbend yanındaki Kitan'ların, XI. yüzyılda Türkistan'ı işgal eden Kitan (Katay)'ların bir kolu olduğu hakkındaki fikri (H. C., III, 203; YB, III, s. 882-883), yalnız bir kelime benzerliğine dayanmaktadır.

Gerçi Kitan'ların eski dilinin, Moğolca olduğu Barthold tarafından, Evliya-Çelebi'nin malûmatına binâen ileri sürülmüşse de; bu kavim orada XI. yüzyıldan önce dahi mevcut olduğundan, Moğol ve Kataylarla münasebeti olamaz. Bununla beraber Deguignes, Çin kaynaklarında zikri geçen Ortaasya Coğrafi isimlerinin tayini hususunda, birçok defalar muvafık olmuştur.

Deguignes'in zamanında Ortaasya ülkelerinin arkeoloji, sanat tarihi ve etnoğrafyasına ait tetkikat namına daha hiç birşey yapılmamıştı. O cihetten de Deguignes'in eseri, sırf siyasi tarihe münhasır kalmıştır. Fakat bu hususta da, Türk ve Moğolların tarihine ait Arapça, Farsça ve Türkçe başlıca kaynaklar, daha hiç malûm değildi. Ortaasya'ya ait coğrafi tetkikat henüz başlangıcında, idi. Haritalar, pek zayıf ve yanlışlarla dolu idi. Deguignes'nin, daha Obi nehri ile Yenisey'in ayrı nehirler olduğunu ve mecralarını bilmediği görülüyor. Deguignes, bütün Çin sülâleler tarihinden istifade etmiş; fakat Çin tarihini aydınlatan diğer yardımcı Çin kaynakları, Çin kitabeleri, Çin'de Çin'i idare eden Türk sülâlelerinden kalan medeniyet eserleri, âbideler ona hiç malûm değildi.

Deguignes'in islâm kaynaklarından: Mes'udi, İbn-ül Athir, Şerif ü'l-İdrisi, İbn-Tagrıberdi, İbn-Şihne, Abülfedâ, Abülferec, Bundarî, Hatib Bağdadî, Şuyî, Mîrhond, Hondemir, Şerefeddin Yezdi, İbn-Arapşah, Beydavi tarihi, Abülgazi Şecere-i Türk, İbn-Hallikân, Merakeş Türk menbalarından Rıdvan Paşazâde Abdullah'tan istifade etmiştir.

Batı kaynaklarına gelince, Bizans ve Lâtin kaynakları kendisine malûm olduğu gibi, Plano Karpini, Rubruck, Marco Polo, Contarini, Tatarlar ve Kırım Hanları için Herberstein, P. Duban gibi kimselerin seyahatnamelerinden; kendi zamanına kadar neşrolmuş olan D'Herbelot, Bergeron, Guillaume de Tyr gibilerin tarihlerinden ve Rus vakanüvislerinin eserleri daha neşrolunmamış olduğunda, bunlardan ancak Cramer'in Rus anallerinden (Analles Russiennes) istifade etmiştir. İşte bütün menbaları, bunlardır.

Türk tarihine ait: Cuveynî, Reşideddin, İbn-Bîbî, Aksarayî ve Osmanlı tarihçileri, ismen bile olsa kendisine malûm değildir. Özbekler ve Mâverâünnehir Hanları için, yegâne bildiği menba, Abdülaziz Han idi. Temürlüler ve Özbek Şibanlılar zamanında yazılan diğer eserler, keza Hindistan'daki büyük Moğollar namına yazılan büyük eserler, hattâ Baburname bile Deguignes'e tam olarak meçhuldür. Cengiz Han'ın ve oğullarının tarihi de, Cizvit misiyoneri Pere Gaubil'in Mogollar Tarihi'nden alınmıştır. Ona yaptığı ilâveler, Abdülgazi ile Avrupa seyahatlarının ifadelerinden ibarettir.

Bütün bu mehzaz fakirliğine rağmen Deguignes'in eseri, bütün sülâleleri ve onlara ait malûmatı ile bir yerde toplayabilmiş olduğundan, millî tarihimizin umumî hatlarını anlatabiliyor. Bunlardan da eserde; Hunlar, Göktürkler, Haçlılarla temasta bulunan Batı-Asya sülâleleri, oldukça mufassal anlatılmıştır. Bununla beraber müellif Tatar Türklerinin eski medenî münasebetleri (H.C., II, 297-298; YB, II, 581) örf ve âdetleri, karakterlerini (H.C., III, 153-158; VI, 244-252, 325-328, 333; YB, III, 852-856; VI, 1867-1869, 1924-30), seyyahların ifadelerine göre anlatmak hususunu da, ihmal etmemiştir.

Deguignes, Türk ve Moğol kavimlerini herhangi bir medeniyetten mahrum bilindiğinden, onların yazılarından Orhon ve Uygur yazılarından haberi olmadığı için, Yenisey havzasındaki kitabelerin de onlara ait olacağını imkân haricinde buluyor. (H.C., I, 346; YB, I, 263-264) Kitabın son sözleri de, bu mealde bir hülâsadır. Fakat Deguignes'nin gayesi, tarihî sentez değil, hadisatın muhtelif kaynaklardan doğru olarak tesbiti olmuştur. Bu işi yaparken, o her ne kadar zamanın oğlu ise de, dini hislere de kapılmamıştır.

Bu arada mehzazların ve vesaikin kesikliği yüzünden Deguignes'nin düştüğü hataların büyüklerinden bazılarına da işaret etmeden geçemeyiz. Ezcümle, Hucihuların, Uygur olduğunun farkında değildir. Bu yüzden, Kansu vilâyetinde Sarı-Uygur'larla Beşbalık Uygurlarını ve Karahanlıları, hep Hucih devleti addeder. Uygur manasıyla o, (H.C., I, 315-332, II, 129; YB, I, 240-244; II, 458-459), ancak Doğu-Türkistan Çeşitlerine yer veriyor ki, bunlar M.Ö. 140 lardan miladî 301 e kadar On-Uygur, Tokuz-Uygur adıyla hükümet sürmüşler ki, yanlıştır. Deguignes bu Uygurların çoğunun da, Hunlarla birlikte Doğu-Avrupa'ya geçtiği fikrindedir. On- ve Dokuz Uygur nehirlerinin, Çeşi Uygur memleketinde değil de,

Orhon'da olduğu hakkında Reşidde'din'de verilen malûmattan, tabii Deguignes'nin haberi yoktur.

Ayrıca, sırf isimlerine bakarak ve Türklerle karışmış olmalarını mubalağalı surette tasvir ederek, Güney-Rusya Rus-Kozaklarını, Türkler arasına sokmuştu. Tiyaşan'dan Kırgız camiasından haberi olmadığı gibi, Bozkır-Kazaklarını, Rus menbalarından Rusça ismiyle Kazaçya-Orda şeklinde okumuştur. Yine bu Kazak Hanlarının, keza Kaşgar-Çağaltaylılarının 16. y.y. daki büyük rollelerinden, Deguignes'nin haberi yoktur. Çin menbalarındaki Ta-wan, Fergane olduğu halde, o bunu Arap kaynaklarındaki Bersican (doğrusu, Isıkgöl yanındaki Barshan) ve Sayram tarafı zannetmiş (H.C., I, 332-YB, I, 254) ve Mâverâünnehir'deki Kam-Kiu'ların ülkesini, Astarhan'a kadar uzatmış; bu yüzden batı Kazakistan'da Alanlar ülkesi olan Yen-tsai'yi tetkik ettiği halde, ne olduğunu bilememiş (H.C., I, 126; YB, I, 101); bütün bu step kavimlerine, Yunanlıların Scythie (İskitya) mukabili olan Tartarie tabirini kullanmış (H.C. I, 68; YB, I, 90); Tokuz-Oğuzlara ait haberi, İdrisi'ye göre, Bogardar okuyarak, bunu da, muasırımız Barthold gibi, yanlış olarak, Şato-Türleriyle birleştirmiştir. (H.C., III, 61, 68; YB, III, 789).

Türkmenlerle Kumanları da, yalnız galiba Türk Koman zanne ederek birleştirmiştir (H.C. IV, 238; YB, IV, 1221). Birçok isimleri, Hertelot'ya nisbetle doğru okuyorsa da, yüzlerce isim hâlâ tanınmayacak halde duruyor. Mezelâ Mahmut Yalvaç'ı da, Makinat Jalandji okumuştur. Umumiyetle eserde bu muhtelif Türk ve Moğol kabilelerinin isimleri, Arap ve Çin menbalarından alınırken, son derece yanlış nakledilmiştir. (H.C. I, 165, 180, 359; VI, 244; YB, I, 126, 127, 138-39, 256-57; VI, 1867).

Bunun gibi, Çin kaynaklarında Hunlar, muhtelif Türk sülâleleri, Göktürkler ve Moğollar devrinde zikri geçen coğrafi isimlerin (H.C. I, 359; III, 95-96, 121-123, 191; YB, I, 271-272, III, 812, 829-831, 880) tayini de, çok eskimiş ve çoğunca yanlıştır. Bir de Deguignes tarihe ve tarihî coğrafyaya âit birçok yanlışlarını, kitabının tabii esnasında tashih etmiştir. Bu, bilhassa Kırgız meselesinde görülüyor. (H.C. I, 97; III, 14, 48; VII, 400; VIII 243; YB, I, 82; IV, 756, 728; V, 1438; VII, 2341; VIII, 2642). Bu ise, eserde tezat şeklinde görülmektedir.

Deguignes'nin eserini, zamanımıza kadar ilmi eserlerde mehz olarak kullandıran hususiyeti, bu eserin İslâm eserlerinden alınarak yazılan kısımları değil de, Çin tarihlerinden toplandığı kısımlardır. Bilhassa Ortaasya ülkelerinin coğrafyasına ait Çin kaynaklarından topladığı malûmatı, Yunan kaynaklarıyla karşılaştırdığı kayıtlar, mühimdir.

Hun ve Göktürkler, Hucui-hu'lar ve Çin sınırlarındaki Türk sülâleleri hakkında topladığı ve tasnif ettiği malûmat, aradan iki yüz yıl geçtiği halde, Avrupa'da diğer bir müellif tarafından toplu olarak verilmemiştir. Ruslardan rahip Hiyakint Biçurin bu malûmatı, Deguignes'e nisbeten daha etraflı toplamış ve daha geniş bir

plânla neşretmiş ise de, bütün isimleri Pekin telâffuzuna göre ve eksik Rus harfleriyle yazılmış olduğundan, Deguignes'in eserine bakmadan istifade edilemiyor. Zamanımızda bu malumatın, eski milâttan önceki Hunlara ait kısmı, De Groot tarafından Almanca; Hunlar ve Göktürklerle ait haberler İngiliz Parker tarafından; ve orta çağlara ait malumatın bir kısmı da Bretschneider tarafından İngilizce neşredilmiştir. Keza ayrı bahisler, sinolojiye ait Avrupa neşriyatında izah edilmiş ise de, Hiyakint ile Deguignes'nin eserlerinden müstağni kılacak toplu bir eser, meydana çıkarılmış olmadı. Deguignes'den istifade eden adam, orada verilen malumatın daha mufassal şeklini, Hiyakint'ten okuma, fakat Hiyakint ve okuduğu isimlerin nisbeten daha doğru şekillerini Deguignes'ye müracaat ederek tesbit etmek mecburiyetindedir. Yani bu iki eser, birbirini tamamlamaktadır.

Deguignes'nin Türkçe tercümesinde, ilk iki cildinde özel isimlerin Fransızca şekli yazılmıştır. Sonraki ciltlerde, bilhassa 8. cilt olan methal cildinde, tamamen terk edilmiştir ki, büyük hatadır. Çünkü Deguignes'nin eserinin kıymeti, bu isimlerdedir. Şimdi eserin Türkçe tercümesinde, umumiyetle vakti geçmiş, eskimişse de, nisbeten kıymetini muhafaza etmiş olan klasik ilmi tetkikatın tercümelelerinde kullanılacak usulü göstermek için temas ediyorum:

Deguignes'nin, bu gibi eski tetkikatın birisi sıfatıyla dilimize çevrilirken, şu üç şeklin birine göre tercüme edilebilir:

1) Eserin eskimiş kısımlarını tayı ederek, yalnız zamanımıza kadar ilmi kıymeti muhafaza eden kısımlarının, bilhassa Çin kaynaklarından alınan kısımlarının tercümesi; ve zamanında izah edilmeyen malumatın izahı; yanlışlarının tashihi ile yapılması.

2) Eserin tam olarak tercümesi: fakat , eski malumatın izahı, yanlışların tashihi ile neşri, Meselâ bu eserde çiniyata ait kısımlar bir sinolog tarafından; klasik İslâm menbalarından alınan kısımlar da, bu sahaların mütehassısları tarafından tashih ve izah edilebilir. Ve coğrafi kısım için de bir harita ilâve olunabilir.

3) Eserin tam, fakat popüler tercümesi ki, bu da izahlar ve tashihler yapılmadan, yalnız transkripsiyonların doğruluğunu tesbit etmek üzere, bu sahalardan bir iki mütehassısa gözden geçirtmekle olur. Tercüme edenin mütehassıs olmaması yüzünden, zuhur eden yanlışlık (zuhûl) ve nisbetsizliklere de, aynı mütehassıs tahir etmelidir.

[Tenkidli bir neşre misal olarak, Deguignes'nin eserinde iki yerde mukaddime (eserin Fransızca aslı: Cilt I, s. 204; Hüseyin Cahit tercümesi cilt VIII, s. 204-205; Yeni Baskı, cilt VIII, s. 2610) ve metin içinde (eserin Fransızca aslı: cilt II, Part II, 252-253, 255; Hüseyin Cahit tercümesi cilt IV, s. 444-449; Yeni Baskı, cilt V, s. 1369-70, 1372) bulunan ve aralarında farklar olan, Karahitaylar hakkında ki malumat, Z.V. Togan'ın hazırladığı şekliyle aşağıya alınmıştır].x.

x) Bu karşılaştırmayı yaparken Z.V. Togan'ın, Hüseyin Cahit tercümesinden esas konu için çok önemli olmayan bazı cümleleri çıkarmış olduğu görülmektedir. Burada özel isimlerin Lâtin harfleriyle yazılanların Yeni Baskı, Arap harfleriyle yazılanlarında Z.V. Togan'ın notlarında görülen Hüseyin Cahit tercümesi şekilleridir. N.T.

Si-Leao yahut Batı-Leaolar
Kırallığı veya Kara-Hıtaylar
(Mukaddeme)

1125 senesi hadisesi olarak

Leoa'ların (له أئو) yahut

Hitan'ların (خیتان)

Hitan'ların (خیتان) kısm-ı

müteaddit kolları Leao (لوأئو)

azamı Obi nehrine doğru Kır- ailesinden Nusi-Taycir-İli (نوسی تا یجیرالی)

Ki'lerin (قرقی) ülkesine ve c-

Nusi-taigir-ili) x) kumandasında

radan Ak-Su (اق سو) taraflarına

Kırgız yahut Sibiryա-Kırgız'ları

geçtiler. Eski Leaolar

(قرغیز Kergis) nezdine

ailesi hükümdarı olup,
Çinliler tarafında İli-Taşe

gittiler. Sonra Kaşgar civarlarına
geldiler. İşte onların

(ایلی تاشه) diye yad

buraya vücudundan sonra, bu

edilen Noşi-Kaygır-İli

memlekete Kara-Hıtay namı

(نوشی قایغیر ایلی), bunların

verilmeğe başlamıştır.

başında idi. Hoey-Ho (هوئه ی هو)

yahut Hoey-Ka (هوئه ی که)

Çinlilerin Pileko (پی له قو)

hükümdarı olup, Çinlilerin

dedikleri Hceyika (هوئه ی که)

Pi-Lu-ki (پی لوقی) dedik-

Hanı İllik Han (ایلك خان) Balasağon

leri İllik Han (ایللیك خان)

(بلا ساغون) şehrinde ikamet

Balasağon (بالا سغون)

ediyordu.

şehrini kendisine merkez

x) Parantez içindeki bu transkripsiyonlar, Hüseyin Cahit tercümesine aynen aktarılmış olan Degu-ignes'nin kendi transkripsiyonlardır. N.T.

ittihaz etti. O tarihlerde

Bu şehrin civarında sâkin olan

Kıpçak kavimlerinden Kang-

Kanklı'ların (قانقلى) icazına

Li'ler (قانغلى) ile

karşı Nusi-Taycir-İli'den (نوسى تا يغير ايلي)

harp ederdi. Hitan'lardan
istimdat etti (yardım istedi),
ve onları kendisine metbu ta-
nıdı. İli Taşe, bütün aşiret-
leriyle ilerledi. Çinliler
onun (İli-Taşe'nin) San-

imdat istedi.

Bunun üzerine Hitay hükümdarı,
daha sonra ilerledi. Kutbeddin

Sekan'a (سان سه قان) kadar

Muhammed'in son senelerini rahat

giidiğini söylüyorlar. Garp

geçirtmedi. Mâverâünnehir'de

kavimleri 100.000 asker

Sun-Se-Han (سون سه قان Sun-se-khan) yani

çıkardılar. Hao-U-Ulh-Şan

Semer kand (x) şehrine kadar sokuldu.

(ها ئوا و اولخ شان)

adında bir Horezm Sultanı, bunun müruruna

hüküdarları, kendilerine karşı
yürüdü. Fakat perişan oldu.
İli-Taşe, dokuz gün Horasan'da

100.000 kişi ile mümanaat etmek
istediyse de, mağlûp olu. Bu
muzafferiyetinden sonra 90 gün

Merverruz (مروالروضى)x

Semer kand'da (سون سه قان) kaldı.

kurbinde Sun-Sekan'da (سون سه قان)

tevakkuftu etti (durakladı).

Bütün Müslümanlar, buraya
vergilerini getirerek,
kendisine tâbi oldular.

Orada Müslümanlar kendisine itaat edip.
vergiler verdiler. Sonra harekât devam etti.

Sonra garbe doğru ilerleyerek,

Ki-ulh-nan xx) (قى اولخ نان)'a gitti.

Ki-Ulh-Man'a (قى اولخ مان)

x) Yeni Baskı'da "Merverruz Kurbinde (yakınında) sözleri atlanmıştır. N.T.

x) Deguignes'nin haşiyesi: cetvellerde bu mesele hakkında yanlışlığı görüyorum.

xx) (Deguignes'nin haşiyesi) ihtimal Kermine (Carminia) (Metindeki bu cümle, Yeni Baskı'da atlanmıştır. N.T.)

geldi. Sultan Sencer i mağlûp etti. Derbent'ten yukarıya çıktı. Hazar denizini

dolaştıktan sona, tekrar Tataristan a girdi. Nusi-

Taygır-İli (نوسى تايجير اىلى) 1125 tarihinde Kor-Han (قورخان) ünvanını

aldı ve Kaşgar ı merkez ittihaz etti. Buraya Ordu-

Kend (اورد و كند) namı verildi.

Orada Kur Han (قورقان Kour) ünvanını aldı. Kendisini yardıma davet

eden İllik Han (ايلك) ise, İllik Türk-

men (ايللىق توركن) ünvanıyla iktifa etti.

Bazı müverrihler Hitan

hükümdarının Hazar Denizi nin

garp sahilini takip ederek, bu gölü dolaştıktan sonra Tataristan'a girdiğini iddia ediyorlar. Kaşgar'ı ikametgâh olarak intihap ile buraya

Hu-se-u-ulh-tu (هوسه ئو اولختو) Hou-se

ou-u.h-tou) yani Huseordu (هوسه اوردو)

House ordou) namını verdi.

Buraya, Orduken de denilmiştir.

Kutbeddin Muhammed in bu barbarlar-

dan bu suretle halâs oldu ise de,

az sonra öldü. Yerine oğlu Atsız

geçti. (1127)

Kaşgar'daki Hitan'ların reisi

Taycir (تايجير) ve kumandanı

Aris (آريس), Niyuçe (نيوچه)

Tatarlarıyla harp etmiş ve mağlûp olmuştur. Bunun 1136 da vefatını

müteakip oğlu İli yi (ئىلى) Han

ilân ettiler. Yaşı küçük olduğundan,

vâlirdesi Siao-Şi (شيا ئوشى Siao-chi),

nâibe ilân edildi. Atsız bunu, Sencer'e karşı muharebede yardıma çağırdı.

Sencer, Hitan'lara karşı geldi ve
1141 de mağlûp edildi.

Hadiselerin bu şekilde tesbiti o zaman için Çin kaynaklarının haberini İslâm menbalarının haberleriyle birleştirerek meydana getiren bir keşifti. Fakat şimdi, Deguignes'ye malum olmayan veya onun görmediği kaynaklardan istifade edilerek meydana getirilen D'ohsson, *Histoire des Mongols* (IV, 441-445), E. retschneider, *Mediaeval Reseraches* (I, 297-135) e R. Grousset, *L'Empire des Steppes* (s. 219-222) de izah edilen intkişaf safhasına nisbetle bu küçük parçada, pek çok hatalar münderic bulunmaktadır (x).

Ye-Lu-ta-Shi'nin zamanında, Kansu vilâyetini idare eden Şarki Uygur hükümdarı Pi-le-ko ile, Karahanlıların memleketini idare eden Arslan Han (Bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (1928, s. 319-21) iki devleti temsil ettikleri gibi bu ikisinin ortasında, üçüncü bir devlet olmak üzere, Beşbalık Uygurları vardı. Demek Deguignes, Huei-hu ismi altında üç devleti birleştirerek, yanlışmıştır. Ye-lu-ta-shi Merourroudh'a kadar gitmiş, hattâ Derbend'den Hazar Denizine ulaşmış gösteriliyor. Bu da, kıyıları yanlış anlamasından ileri geliyor. Keza, daha ancak Selçuklular'ın vâlisi olan Kutbeddin Muhammed'i, Ye-lu-ta-shi'yi karşı harp ettirmesi gibi; Hou-ulh-shani Muhammed Haizemşah farzetmesi, uydurmadır. Kuzordu Balasagun Mahmut Kaşgari'de var ve meskûkâtı teyit içindir. Kaşgar'a nisbet etmek ve onun eski ismi Ordukent ile Kuzordu'yu birleştirmek, Ye-lu-ta-shi'yi oradan çekilmiş göstermek, Deguignes'in mütalaaları mahsûlüdür.

(Şimdi de aynı çerin içinde bulunmakla beraber, farklı olduğunu gördüğümüz bu metinlerdeki özel isimleri, Deguignes'nin kullandığı transkripsiyona göre düzeltecek; ve bunları bugünkü (1944-1946) bilgilerimize göre haşiyelendirecek olursak, metinlerin aşağıda görüldüğü şekilde olması gerekir:)

Mukaddeme

Leao'ların yahut Hitan'ların kısmı-ı azamı memleketlerini terk ederek, Obi nehrine doğru Kerkis'lerin ülkesine, oranda Aksu (2) taraflarına geçtiler Çinliler tarafından İli-ta-şe (Ye-lu-ta-shi) diye yad edilen Nusi-taigir-ili (3), bunların başında idi. Huei-hu yahut Huei-

1125 senesi hadisesi olarak

Leao aiesinden Nusi-taigir-ili kumandasında, Kızılgız yahut Sibirya Kırgızları nezdine gittiler. Sonra Kaşgar (2) civarına geldiler. Çinlilerin Huei-kı Hanı İllik Han, Balasagun şehrinde ikamet ediyordu.

Çinlilerin Pi-le-ko dedikleri

x) Bu husustaki son araştırmalardan birinin de, Karl A. Wittfogel and Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao* (Philadelphia, 1949) olduğunu, kızım Dr. İsenbike Arıcanlı'dan öğrenerek, onu haşiyelerde kullandım. N.T.

ki hükümdarı olup Çinlilerin Pi-li-ko (4) dedikleri İllik Han, Balasagun şehrini kendine merkez ittihaz etti.

Kıpçak kavimlerinden Kanglı'larla harp ederdi.

Hitanlardan istimdat etti.

İli-ta-şe (Ye-luta-shi)'yi

metbu tanıdı (5).

Çinlilerin İli-ta-şe'nin Sun-se-kan'a (6)

kadar girdiğini söylüyorlar. Batı ka-

vimleri hükümdarları Hao-u-ulh-shan,

(7) 100.000 askerle karşı çıkıp mağlûp oldu. İli-ta-şe

(Ye-lu-ta-shi) dokuz gün (8)

Horasan'da Merou-erroudh dolayların-

da Sun-se-kan'da idi (9)

Bütün Müslümanlar, buraya vergi

getirdiler. Sonra garbe doğru daha

ilerleyerek, Ku-ulh-man'a (11) geldi.

Derbend'den yukarı çıktı.

Hazar Denizini dolaştıktan sonra (13),

tekrar Tataristan'a girdi. Nusi-taigir-ili,

1125 tarihinde Kur-Han ünvanını aldı.

(15) Kaşgar'ı merkez yaptı. Buraya

Ordukent (16) ismi verildi.

Huei-kı Hanı İllik Han, Balasagun şehrinde ikamet ediyordu.

Şehir civarında sakin Kanglıların iza-

cına karşı, Nusi-tai-gir-İli'den imdat

istedi (3). Nusi-taigir-ili daha garbe iler-

lediyse de, Kutbeddin Muhammedin

son senelerini rahat geçirtmedi ve

Mâveraünnehirde Sun-se-han yani Se-

merkand'a kadar sokulup, Horezm

Sultanı, bunun müruruna 100.000 kişi

ile mümanaat etmek istediysen de, mağ-

lûp oldu.

Bu muzafferiyetinden sonra, doksan

gün, Sun-se-han'da kaldı. Orada Müs-

lümanlar kendisine itaat arz ettiler,

vergiler verdiler:

Sonra herakât devam etti. Ki-ulh-

man'a (x) gitti. Orada Kur-Han Ünva-

nını aldı. Kendisini yardıma davet eden

İllik Han ise, İllik-Türkmen ünvanıyla

iktifa etti. (5) Bazı müverrihler Hitan

hükümdarının Hazar denizinin garb

sahilini takip ederek bu gölü dolaş-

tıktan sonra Tataristan'a girdiğini iddia

ederler (6). Kaşgar'ı ikametgâh olarak

intihap ile buraya Hu-se-u-ulh-tu yani

Huseordu namını verdi. Buraya Or-

dukent de denilmiştir. (7) Kutbeddin

Muhammed bu barbarlardan bu su-

retle halâs olduysa da, az sonra vefat

etti (1127). Yerine, oğlu Atsız geçti.

Kaşgar'daki Hitan'ların reisi Taigir

ve kumandanı Aris (x) Niyüçe Tatar-

larıyla harp etmiş ve mağlûp olmuş-

lardı (8). Bunun 1136'da vefatını (9)

müteakip, oğlu, İ -Yi-yi han ilân etti-

ler ki, yaşı küçük olduğundan, annesi

Siao-şi -nâibe ilân edildi. Atsız, bunu

Sencer'e karşı muharebede yardıma

çağırıldı. Sencer hitan'lara karşı geldi,

fakat 1141 de mağlûp oldu.

x) Deguignes'nin haşiyesi: ihtimal Kermine (carminia). Bk. haşiyeye 11 (mudaddeme)

x) Deguignes'nin haşiyesi: Çin menbalarında, Uo-Li-La.

Haşiyce

1) Ye-lu-ta-shi'nin, önce Kırgız ülkesini fethettiği haberi Deguignez'e, Mirhond vasıtasıyla Reşideddin ve Cuveyni'den geçmiştir. Fakat bu Kırgızların Obi nehri yanında olduklarına ait mütalaalar, Deguignez'nin kendi mütalalarıdır ki, Yenisey ile Obi nehrinin bir olduğunu zannetmesinden ileri gelmiştir.

2) Aksu kelimesi, Mirhond vasıtasıyla Cuveyni'den gelen Uygur ülkesi sözünden çıkarılmıştır.

3) Mirhond'da. Reşideddin'den naklen alınan Nusi-tayfu kelimesinde yanlıştır.

4) Bk. Bretschneider I, 224 te Pi-le-ko Kansu Uygurları hükümdarı. (Pi-le-ko'nun, *bilgeye* tekabül ettiği görülmektedir. Wittfogel, *Liao*, s. 635, n. 19-N.T.)

5) Bu sözler, Mirhond vasıtasıyla Cuveyni'den geçmiştir. Han'ın ismi Ahmet Aslan Han'dır. (Barthold, *Turkestan down to the Mongolian Invasion* (1928, s. 319-321). Karahıtayların merkezi olan Han, 1130 da vefat etmiştir. Yerine oğlu Mahmut Han geçmiştir.

6) Semerkand, Bk. Bretschneider I, 76, 215.

7) Bretschneider I, 215: Hurh-shan. Bu da bunun 1097-1127 de yaşayan Kutbeddin olması ihtimalini ileri sürer. İhtimal Sultan Sencer bu Horzemşahlı'yı, Karahanlı Ahmet Han'a yardıma göndermiş olabilir.

Haşiyce

1) Bu isim için Bk. yukarıda mukaddeme: haşiyce 3.

2) Cuveyni'den Mirhond'a geçen kayıttır. Kırgızlar, Uygurlara geldi sözünü Deguignez mukaddeme de, Aksu şeklinde yazdığı gibi, burada da Kaşgar'a çevirmiştir.

3) Cuveyni'den Mirhond vasıtasıyla almış.

4) Müslümanların hükümdarı namını Sultan Sencer'in mümessili olan Horezmşah, Aslan Han'a yardıma gelmiş olabilir.

5) Cuveyni'den Mirhond vasıtasıyla alınmıştır. Bk. Barthold, *Turkestan*, s. 333-334.

6) Bu mütalaa, Karahıtayların Termiz'deki Demir kapı (Derbend) yanına geldikleriyle ait birer kayıttan istihraç edilebilir.

7) Kuzordu'nun, Balasagun demek olduğu yukarıda mukaddeme haşiyesinde (n. 16) izah edildi ki bu şehir, Çu nehri üzerinde bulunup, Karahıtayların merkezi olmuştur Bk. (Z.V.T.)

"Balasagun" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*.

8) Bretschneider: Siao-wa-li-la. Bunu Deguignez, bir İslâm menbaında okuduğu Aris ile birleştirmiş olacak.

9) Ye-lu-la-ta-shi'yi güya 1136'da ölmüş ve oğlunu Sultan Sencer ile harp etmiş göstermiş. Bk. Bretschneider, I. 232: Barthold, *Turkestan*, 326. Halbuki Ye-lu-ta-shi 1143 yılında ölmüştür. Bk. Bretschneider I, 233. (Wittfogel, *Liao*, s. 621-N.T.)

(Bk.: Wittfogel, *Liao*, Hu-erh-shan Horasan (s. 639, n. 30-N.T.)

8) Doksan olacak. Bk. Bretschneider I, 215.

9) Burada Merou-erroudh kelimesi, Sun-se-han kelimesini ihtimal Yakut,taki (III, 84)

Asfinaqan (اسفان) yerine Sengan

سنان maddesi ile (bk. (Z.V.T.)

Ibn Fadlan mukaddemesi, s. x) birleştirmekten ileri gelmiş olacak. Yoksa asıl Merverrud (bk. Barthold, *Turkestan*, s. 79) ile alâkası yoktur.

10) Liao-shi'de, Müslümanların (hui-hui) hükümdarı denir.

11) Bretschneider, (I, 216) Ki-rh-man okumuş, O da Kermine ile birleştirmiştir..Bk. yukarıda Deguignes'nin haşiyesi, s. 37.

12) Sultan Sencer ile harp, 1141 de olmuştu. Bk. Barthold, *Turkestan*, 326-327.

13) Bunu nereden çıkardığı, bence meçhuldür, fakat, aslı yoktur.

14) Tataristan sözü, Deguignes'nin kendi mutad mütalaasıdır.

15) Bretschneider (I, 216): Govern-han, (Wittfogel, *Liao*, s. 431 ve 632.-N.T.)

16) Deguignes burada, Cuveynî'de Balasagun ismiyle zikredilen şehrin Çin menbalarındaki Kuzordo şeklini Kaşgar'ın ismi olarak Ordukent ile birleştirerek Kaşgar'a nisbet etmekle, yanlışmıştır. Kuzordo adı,

Karahıtaylar başlangıçta, Ahmet Aslan Han'ın hizmetine girmişler (bk. Barthold, *Turkestan*, 320) sonra 1124 yahut 1121 de Semerkant'de Han'ı mağlûp ederken Kermine yanında Ye-lu-ta-shi kendisini Kanglı hüümdarı ilân etmiştir. (Bretschneider, I, 216).

Mahmut Kaşarı'de de var.

Bretschneider (I, 226-227): Husz-wo-rh-do.

Demek Deuignes'nin bu şekilde dikkatle tercümesi, ancak uzun bir mesainin mahsulü olacaktır. Bunu yapmak için, bizde ne imkân ve ne de vesait vardır. O halde Hüseyin Cahit Yalçın gibi birisi bu eseri böyle tetkik etmeden tercüme ederken, yani bizim memleketimizde tercümelere, üçüncü şekilde yapması icap edecektir. Böyle bir tercümede mütercim, evvela Deguignes'nin eserinde, şark özel isimlerini yazmak için, bir transkripsiyon kabul edecek ve bu transkripsiyon ona refakat erecektir: j harfi j değil Almanca j yani y dir; g de Fransız kayidesine göre j değil, her yerde g okunmak üzere yazılmıştır. Avrupa isimleri, Fransızca telâfuzlarına ve müslüman isimleri de, transkripsiyon usullerine göre yazılmıştır. Buna riayet etmek, iyi idi. Bu olunca isim bir yerde Taigir, bir yerde Taicir yazılmaz, ancak Taigir diye yazılırdı. Sonra karşılaştırmamaktan ileri gelen Kır-ki (قرقي), Kırgız (قرغيز) gibi hatalardan sakınılır. Yani tercüme bir ehil olan zat tarafından, görülür. düzeltilir. Deguignes'nin de, ancak fâhiş hatalarına ve tezatlarına işaret edilir.

Hüseyin Cahit Bey tercümelerinin İslâm menbalarından alınan kısımlarını, Mükrimin Halil'e göstermiş ve 8. cildinin sonuna (s. 174-369) bir cetvel ilâve etmiş olup, bununla da ancak Deguignes'in eseri, tahrip edilmiştir. (x) Çünkü Deguignes'in hataları, olduğu gibi yanında yahut eserin haşiyesinde muhafaza edilmiştir. O da tarih için mühimdir. Eğer bir Deguignes'nin Mihond'dan alarak Türk kabile isimleri sı'atiyle yazılan kavim isimlerini (H.C.) VIII, s. 369-372 de tasnih edildiği gibi alsak ve منسك (Mensck), برطاس (Bertas), (توتوك)

(Tütük), ايردمجى (Taycut), تايچوت (Berscar), برسجار (İrdemci) şeklinde yazsak, onun eserini tahrif etmiş oluruz. Çünkü o, hakikaten Maninach , توناق , Taunak , به تاس , Bethas , ما بيباق , Berzazar

şeklinde yazmıştır. Jedemzi مجى , بايزوج , Baizutz , برزازار (eserin Fransızca aslı: Cilt I, Part 1, s. 6, cilt, I, Part 2, s. 373, 377; H.C., I, 166; II, 274 ve 281; YB, I, 127, 128; II, 565, 570). Çünkü elindeki nüsha, ona ancak bu şekilde okumak imkânını vermiştir. Sonra Berscarı'da tashihte doğru değildir. Çünkü aslı, Barshan'dır.

x (Bu kısım Yeni Baskıda yoktur. N.T.)

Atılküzü	Atelcasu	أ تیل سوی	II, 493	Etel suyu	III, 736
Azak Denizi	Palus Meodites	پالو مره توتید	II, 123	Palus Meotid	II, 154
İskitya	Scnytie	شیتستان	I, 69	Şitistan	I, 90

Elbette biz H. Cahit Beyin, bu eserin tercümesinde tam ilmî usulü temin etmiş olmasını talep edemeyiz. Onu yaparsak, eser hiç meydana çıkmamış olurdu. Halbuki millet, bu eserden istifade ediyor. Burada ancak bu gibi tercümelemlerin nasıl yapılması icap ettiğini göstermek için, bir usul meselesi olarak, bu tercüme tekniğine bu kadar temas ettim.

TARİHTE TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİ HAKKINDA ÇİN ve TÜRK GÖRÜŞLERİ

Dr. İsenbike ARICANLI

Tarihte Çinlilerin kuzey ve batı komşuları ile münesebetleri, özellikle siyasi ve ticari açıdan bir çok kereler ele alınmıştır. Ancak, ticaret münasebetleri, ticaretin özel şekli gözönünde tutularak, genellikle Çin dünya görüşü ve Çin müesseseleri ile izah olunmuştur. (1) Bu görüşe göre Çin, ticari ve genellikle bütün barış içindeki ilişkilerin hangi esaslar içinde yapılabileceğini, kendi geleneğine göre tesbit ediyor ve herkesin bunlara uymasını veya hiç olmazsa yapılacak uzlaşmaların kendi geleneklerine ters düşmemesini bekliyordu. Tarih boyunca İç-Asyalı Kavimlerin Çin sınırlarına yaptıkları akın ve istilâları da Çin'in katılığı karşısında meydana gelen uyumsuzluk ve anlaşmazlıkların sonucu olduğunu ileri sürenler de vardır (2).

Aşağıda belirtileceği gibi, bu durum, her ne kadar Çin açısından doğru ise de, ilişkiler iki taraflı olduğundan mesele, bütünüyle ele alınmış olmamaktadır. Burada tarafların bir parçası da, ticaret olan ilişkilerin tümüne nasıl yaklaşmış olduklarını göstermeğe çalışacağız (3).

1) Bu hususta bakz.:

John F. Fairbank (neşreden): *The Chinese World Order*, (Harvard University Press, 1968; kısaltılması; *CWO*) Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China* (University of California Press, 1967);

Cha-ch'i:su-ch'in, (jagcid Secen) *Pei-ya you-mu ming-tan yü yüan nung-yeh ming-tan wen ti ho-p'ing chan-chi yü mao-i yü yüan nung-yeh ming-ten wen ti ho-p'ing chan-chi yü mao-i chih kuan-hsi* (Taipei, Cheng chung shu-chü, 1973).

Morris Rossabi, *China and Inner Asia, From 1368 to the Present Day*. (London, Thames and Hudson, 1974);

Venry Serruys, *The Tribute System and Diplomatic Missions (1400-1600)*, *Melanges Chinois et Bouddhiques*, Vol. XIV, Bruxelles, 1967. Hilda Escedy, "Trade and War Relations between the Turs and China in the second half of the oth Century, " *Acta Orientalisa XXI* (1968);

2) Meselâ Cha-ch'i Ssu-ch'in (jagcid Secen)'in yukarıda bahsedilen eseri.

3) MarcsMürCALL, " *The Ch'ing Tribute System: An Interpretative-Essay*" (*CWO* s. 63-59) de bu meseleye kısaca değinmiş ve Orta Asya Türklerinin yaklaşımını" yaşamak için gerekli siyasi istihza" olarak nitelendi miştir (s. 65); John F. Fairbank, "A Preliminary Framework" *CWO* s. 10; Yang Lien-sheng "Historical Noles on the Chinese World Orde, *CWOw* (s. 21; s. 292. n.1)

Çin'de tarih boyunca hâkim olan görüşe göre: *Chung-kuo*^{x)} "Orta Kırallık" denen Çin'in, dört tarafı yabancılarla çevrilmiş (4) kuzeyde olanlar, köpek cinsinden veya köpek gibi yırtıcı, güneyde olanlar da, haşaret cinsinden ufak tefek yaratıklar olarak görülmüştür (5).

Hâkim konfüçyanist telâkkiye göre, "göğün-oğlu" (*t'ien-tzu*) ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan hükümdar (*huang-ti*), "bütün göğün altındakiler"i (*t'ien-hsia*) yani yerli ve yabancıları, ahenk içinde tutamaz, daha doğrusu yabancıları kontrol edemezse, "göğün vekâletini (*t'ien-ming*)" kaybetmiş olurdu. Bu da, hâkim sülâlenin meşruiyetini, temelden tehdit eden bir tehlike idi (6).

Bu bakımdan yabancılarla, özellikle hayvancılığa dayanan bir ekonomiye ve kuvvetli bir askerî güce sahip olan "kuzeydeki yabancılar", yani Türk ve Moğol gibi İç-Asya kavimleriyle ilişkiler, her zaman en ön plânda tutulmuştur. Hattâ "milletlerarası" diyebileceğimiz ilişkilerle ilgili prensip ve kaideler, bu kuzeydeki yabancılar göre ayarlanmış ve tesbit edilmişti. Bunlar ancak 19. yüzyılda Avrupa karşısında, eski işleriüklerini kaybetmişlerdir. Bu gibi prensip ve kaidelerin esnekliklerini kaybedip müesseseseştikleri Ming (1368-1644) ve özellikle Ch'ing (1644-1911) devirlerindeki durumu şöyle özetleyebiliriz:

1. Yabancılar, ancak Çin imparatorunun hâkimiyetini tanıdıkları takdirde, ilişki kurabilirler.

2. Yabancılar için Çin'le ticaret, ancak hâkimiyet meselesinin kabulüne dayanmaktadır.

3. Çin imparatorunun hâkimiyetinin tanınmasının belirtisi olarak da, bu yabancıların Çin imparatorunun şahsıyla olan ilişkilerinde, bazı merasimleri yerine getirmeleri gerekir.

Devletler arasında değil de, yabancı hükümdarlar ile Çin imparatorunun şahsı arasında kurulan bu ilişkiye, batıda *tribute* ilişkileri adı verilmektedir ki, türkçeye

x) Çince kelimelerin transkripsiyonunun Türkçe okunuşları için bk. W. Eberhard, *Çin: Sinoloji'ye Giriş*, (Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 54, Sinoloji Enstitüsü No. 6, 1946), s. 22-23 ve cetvel I (s. 64).

4) Genellikle batı literatürüne "barbar" diye tercüme edilen kelimenin Çince karşılığı *fan* dır. Burada, "yabancı" tabiri kullanılırken, Eski-Türkçedeki *yat* "yabancı" tabiri de gözönüne alınmıştır. *Fan* için bk: John K. Fairbank, "A Preliminar Framework", *CWO* s. 9-10.

Ayrıca kuzeydeki ve doğudaki kavimler için kullanılan *i* tabiri *ssu-i* "dört i" adı altında, dört taraflı yabancıları kapsıyarak kullanılır. Kuzeydeki ve güneydeki yabancılar" anlamına gelen *man-i* tabiri de bütün yabancıların *genel* adı olarak kullanılmıştır.

5) Bu husus için bk: Yü Ying shih, *a.g.e.*

Yang, "Historical Notes" *CWO*, s. 27.

6) Bk. Marc Mancall, "The Ch'ing Tribute System" *CWO*, s. 70.

”harâç” diye tercüme edilebilir. Yakında bu mezâlelere, ticarî ilişkiler açısından değinon Dr. İzgi'nin de belirttiği gibi (7), Çin'i anlamak hususunda batı terminolojinin kullanılması, yanıltıcı olabilir. Nitekim kaynaklarda yabancı hükümdarlar-dan gelen heyetler için ”Çin imparatorunun hükümranlığını tanıyarak, törelere (li) uygun olarak tabiyetini arzetti”, anlamında *kung* kelimesi kullanılmıştır ki, batı dillerine *tribute* ”harâç” olarak çevrilen de budur. (8)

Batıda ”tribute (harâç) sistemi” adı verilen törelere uygun olarak, tâbiyeti arz merasiminde, yerine getirilmesi gereken hususlar da (Ch'ing devri için), şöyle sıralanabilir:

1. Yabancı hükümdarlara, bir ”tayin beratı” ile beraber, yazışmalarda kullanılmak üzere bir ”mühür” verilmesi,
2. Bu kişilere Ch'ing hiyerarşisi içinde, bir asâlet ünvanı tevcihi.
3. Bu hükümdarların Çin ile olan yazışmalarında, Çin takvimini kullanmaları,
4. Çeşitli vesilelerle, meselâ yeni yılda, birer ”arznâme veya bağlılık belgesi” göndermeleri,
5. Aynı zamanda ”mahallî ürünlerden” müteşekkil, sembolik bir harâç takdim etmeleri,
6. Yabancı hükümdarlara veya elçilere refakat edeceklerin, belirli sayıda olmaları,
7. Elçilik heyetlerinin, kendileri için resmen çizilen yoldan, imparatorluk askerleri refakatinde başkente getirilmeleri.
8. Sarayda bunların ”secde etmek” gibi, gerekli merasimleri yerine getirmeleri,
9. İmparatorun, kendilerine ”ihsanlar”da bulunup, ziyafet vermesi,
10. Elçilik heyetlerine, sınırda ve başkentte ticarete bulunabilmeleri için, bazı belirli imtiyazların tanınması (9),

7) Özkan, İzgi, ”XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile yaptığı Ticarî Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978), 87-106

8) *Kung* kelimesi, metinlere göre küçük devletin büyük devletle Konfuciyenist prensiplere göre kurabileceği ilişki anlamında kullanılmıştır. Bk, Wang Gungwu, ”Early Ming Relations with Southeast Asia. A Background Essay” *CPO*, s. 37 ve 294 n. 6. Genel olarak bu terimden, ne anlaşılması gerektiği hakkında bir Jiscop Fletcher, ”China and Cenartl Asia 1368-1884”, *CWO* s. 208. Genellikle hükümdar ve teb'ası, baba ile oğul, koca ile karı (çe c ile ze ce) ağabey ve kardeş, ve arkadaş ile arkadaş ürasındaki münasebetlere ”5 Konfuciyenist ilişki” denilmektedir;

Edwin O, Resichauer - Juhn K. Farbinak, *East Asia: The Great Tradition* (Boston, Houghton, Mifflin, 1958). s. 38.

9) Fairbank, Preliminüry Framework”, *CWO* s. 10; J,F. Fairbank ve S.Y. Teng, ”On The Ch'ing Krubiary System”. *HJAS* 6 (1941). 135-246 (s. 163-17u) *Wai-fan meng-ku ui-pu wang kung piao-chüan*, Bibliotheque Nationale-College imperiale de France nüshası) 110, 4R ve Li HLAN, *Kuo-ch'ao ch'i-hsien lei-cheng ch'u-pien* 51884-1890 baskısı). 212. 3R.

İlişki kurulan kavim, sülâle veya devletin ,eski deyimle "harâçgüzâr" olması gerektiği görüşü ile beraber, ilişkinin ancak iki hükümdarın şahsı arasında görülmesi nedeniyle, o hükümdarların göndordikleri yazılara, 'elçilerden daha fazla önem verilmesi' ve elçilerin de, Çin imparatoruna secede etmelerinin beklenmesi, 17. yüzyıldan sonra, Çin'in batı ile ilişkilerinde büyük güçlükler doğurmuştur (10). Ch'ing devrindeki bu katı davranış, sonradan bütün Çin tarihi için vârit sayılmışsa da, son senelerde yapılan araştırmalarla, batıda *tribute* "harâç sistemi" adı verilen bu prensiplerin, uzun bir gelişme devresinden geçerek, Ch'ing devrindeki katılığına ulaştığı ortaya çıkmıştır.

Bu araştırmalardan çıkan sonuçlar da şöyle özetlenebilir (11): "İlkbahar ve Sonbahar devresi" adı verilen zamanlarda (M.Ö. 771-481), hükümdarın evrensel olması gerektiği prensibi yanında, yabancılarla ilişkiler hususunda, Çinlilerin çevredeki yabancılardan farklı ve üstün olduğuna dâir fikirlerin olgunlaşmış olduğu görülüyor. Chou devrinin (M.Ö. 1122-M.Ö.255) sonuna kadar da, bu görüşleri haksız çıkararak olaylar meydana gelmiyor. Büyük filozofların yetiştiği bu devirde, yabancılarla ilişki hususunda, 1) askerî istila, 2) Karşı koyanların kovulup çıkarılması, 3) Durumu kabul eden hükümdarların "tebâ" statüsünü almaları, 4) Yabancılarla hiçbir ilişkide bulunmamak gibi, başlıca dört görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir. (12) Bunlardan ilk iki görüşün savaşçı, üçüncüsünün de barışçı olduğu dikkati çeker. Çin'de ilk defa tek bir sülâlenin hâkim olduğu Ch'in devrinde de (M.Ö. 255-M.Ö.206), küçük ülkelerin, büyük ülkeye (Çin'e) tâbi olması gerektiği görüşü kuvvet kazanmış ve teorik olarak bir devlet felsefesi haline gelmiştir.

Hunların Çin sınırlarını tehdit ettiği, yani kuvvet dengesinin Hunlardan yana olduğu önceki Han (M.Ö.206-M.S.8) devrinin büyük bir kısmında ise, barışçı fikirler hâkim olmuştur. Hun hücumlarına karşı bir korunma mekanizması olarak ortaya çıkan ve Çin'in Hunlara harâç vermesi ile başlayan bu ilişkilere, savaşçı görüşü savunanlar, "yabancıları kontrol altında tutmak, yukarıda olan imparatorun görevidir; harâç getirmek ise, aşağıda olan yabancıların "Göğün-oğlu'na karşı yerine getirmele:ri gereken bir ödevdir; şimdi ise, ayaklar yukarıda, baş da aşağıdadır", diye karşı çıkmışlar ve böylece devlet felsefesine uyulmadığını ileri sürmek istemişlerdir (13). Bütün bu itirazlara rağmen, "barış içinde yakın mü-

10) Meselâ: O. Edmund Clubb, *Russia ad Chink* (New York, Columbia, 1971). s. 24 ve Marc Manchall, *Russia and China. Their Diplomatic Relations to 1728.* (Harvard Uni. Press, 1971). s. 44-50.

11) Özellikle Yü Ying-chih, *a.g.e.*; Wang Gungwu, "Early Ming Relations with Southeast Asia", *CPO* 34-62; Yang Lien-sheng "Historical Notes". *CWO*, 20-33; M.sMancall, "The Ch'ing Tribute System", *CWO* 63 89.

12) Wang Gungwu, *âlgel* s. 37.

13) Yü Ying-shih, *a.g.e.*, s. 11. Mao-tun = "Bogatur?" ve diğer okunuşlar için bk: İbrahim Ka-esoglu, *Türk Millî Kültürü* (Ankara, K K E, 1977) s. 40 n. 72.

nasebet" anlamına gelen *ho-ch*'in kelimeleriyle ifade edilen bu ilişkiler, tarihlere genellikle Mete olarak geçen Mao-tun'un Çin'den yıllık harâç almağa başladığı devreden (M.Ö. 200), Hunların iç mücadeleler sonucu ikiye ayrılmalarına kadar sürmüştür.

M.Ö. 53 yılında zor durumda bulunan Güney-Hunları, Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar; M.Ö. 51 yılında da Güney-Hun hükümları Hu-han-yeh, Çinlilerin öne sürdükleri şartları kabul ederek, Çin imparatorunu resmen ziyarette geldi. Bu olaylar, kuvvetler dengesinin Çin lehine değişmiş olmasının işareti olmak üzere, devrin resmî tarihinde bir harâç seferi olarak nitelendirilmiştir. Ancak harâç getirdiği kaydedilen bu Hun nükümdarı, gene aynı kaynakta "tebâ" (*pu-ch'en*) değil, "misafir" (*k'o*) olarak kaydedilmiş; ve kendisine, mevasimde saraydaki vasallar sayılan asillerden (*chu-hou*) daha yüksek bir yer verilmiştir. (14) Ayrıca Güney-Hun Devleti "dış tebâ" (*wai-ch'en, wai-fan*) değil de, eşit statüde "düşman devlet" (*ti-kuo*) olarak telâkki olunmuştur.

Böylece, resmî kaynağa göre, eşit statüde düşman devletin hükümdarı Çin sarayında misafir olarak bulunurken de, "harâç" vermiş sayılıyordu. Açık bir çelişki gösteren bu ifade, aslında kuvvet dengesinin ileride gösterebileceği değişiklikler açısından da, bir esneklik göstermiş oluyordu. (15) Diğer taraftan, devletlerin statüsü ne olursa olsun, "harâç" terimini kullanmakla da, o devrin sözcüsü mâhiyetinde olan resmî tarih, devlet felsefesi ile uyumluluk göstermiş oluyordu. Böylece yalnız o devrin olayları izah edilmekle kalmıyor, tarih kitaplarının gelecek için bir ayna olarak kullanıldığı bir ülkede, gelecek için yol gösterilmiş oluyordu. Nitekim, bundan sonraki devirlerde, statüsü ne olursa olsun, herhangi bir yabancı devletten gelen elçi ve elçilik heyetleri, resmî tarihlerde harâç getirmiş olarak kaydedilmişlerdir. Bir taraftan devlet felsefesine uyulurken, diğer taraftan da ilişkide bulunan devletlere karşı esnek bir politika takip edilmiş olunuyordu. "Gevşek dizgin" (*chi-mi*) (16) adı verilen bu politika sayesinde, kuvvet dengesinin zaman zaman tekrar Çin'in aleyhine geliştiği devirlerde (13. yüzyıla kadar), Ch'ing devrindeki katılık mevzu bahis olmadan, meseleler halledilebilmiştir. Her ne kadar ilişkiler için kaynaklarda "harâç" tabiri kullanılmışsa da, bu daha çok teoride kalmış; kuvvetler dengesine göre, devletlerin statüsü belirtilmiş, veya 16. yüzyıl devlet adamlarından birinin belirttiği gibi, "barışı kimin kontrol ettiği" hususunda, hiç şüphe olmamıştır (17).

14) Yü Ying shih, s. g.e 44-46; Yang Lien-heng, *CPO*, 30-31 ve Wang Gungwu, *CWO* 39-40.

15) Meseleyi ilk defa bu açıdan ele alan tarihçi Pan Ku'nun *Hansgu* adlı eserinin, dış ilişkiler açısından incelenmesi için bk. Wang Gungwu, *CWO*, 40-41.

16) *Chi-mi* politikası için bk. Yang Lien-sheng, *CWO*, 31-33.

17) Chang Chu-cheng adlı Ming devlet adamının görüşleri için bk. Yang Lien-sheng, *CWO*, s. 30.

13. Yüzyılın başında, 1368 tarihine kadar süren Moğol istilâsı ve idaresi devrinde ise, bambaşka bir durum ortaya çıkmıştır. Bu devirde Çin'in tümü yabancı idaresine girdiğinden, durumun devlet felsefesiyle izahı güçleşmiştir. Bulunan çözüm yolu, Çin'deki Moğol hanedanına, hakikî bir Çin imparatoru gözüyle bakmak olmuştur. Bu suretle, Çin, kaynaklarda yabancıların idaresine girmiş sayılmamış; bilâkis, bütün Moğol uluslarının tâbi olduğu, evrensel bir imparatorluk olarak kabul edilmiştir.

1368 de Moğolların Çin'den, ayrılmalarından sonra da, Ming sülâlesinin ilk imparatoru, "Tarihteki ilk imparatorluklardan beri, Çin yabancıları içeriden kontrol etmiş, barbarlar da dışarıdan Çin'e hürmet göstere gelmişlerdir. Barbarlar hiç bir zaman, imparatorluğu (*t'ien-hsia*) içinden idare etmemişlerdir. Sung sülâlesi yıkılıp da, Yuan'lar kuzey barbarları (*ti*) olarak Çin'e hâkim olunca, İçte ve Dışta bütün halklar, istisnasız tâbiiyetlerini arzetmişlerdir. Bu da, tanrının inayetiyle olmuştur." şeklinde bir bildiri ile, sanki tarih boyunca bu iş böyle olmuş gibi, gösterebilmiştir (18).

Böylece, önceleri teoride kalan devlet felsefesi, Ming devrinden itibaren hakikî devlet felsefesi olma yolunu tutmuştur. Bu gelişmede muhakkak ki, bu devirden sonra ne Moğolların, ne de Türklerin sınır akınları ve kısa istilâlar dışında, Çin'in varlığını tehdit edecek bir varlık gösterememiş olmalarının da, büyük bir rolü vardır. Bunun yanında gerek Moğollar gerekse Türkler Çin ile olan ticarî ilişkilerini devam ettirmeğe, Çin'den daha muhtaç bir durumda idiler. Bu sebeplerden dolayı da, Ming ve Ch'ing devirlerinde, Çin merkezî idaresi tarafından kendilerinden istenilenleri 'siyasî bir istihza' ile de olsa, yerine getirdikleri anlaşılıyor.

Ancak "harâç" takdim eden ve kendilerinden istenileni dikkatle yerine getiren Türklerin, bu ilişkileri ne şekilde değerlendirmiş olduklarına dair kaynaklar, hiç bir bilgi vermemektedir.

Çin'e harâç göndermiş olan diğer kavimlerden Vietnamlılar, kendileri konfüçyanist felsefeyi kabul etmiş olduklarından, Çin imparatorunun yüceliğini ve hâkimiyetini tanıyarak, kendi tabiiyetlerini, törelere uygun olarak teslim etmek, yani Çin konfüçyanist devlet felsefesi içinde, kendilerine bir yer arama, onlar için doğal olmuştur.

Konfüçyanist olmayan Siam'da ise hükümdarlar, dinî lider olarak kendi ükeleri içinde, evrensel lider (çakravartin) lerden biri vasfını koruyabilmeleri sayesinde, dış ilişkilerinde politik liderler olarak pragmatik bir görüşle, kendilerinden küçük ülkelerden harâç almış, kendilerinden güçlü olan Çin'e de harâç vermişlerdir. Bu politik ve ekonomik alışveriş, Siam hükümdarlarının dinî şahsiyetleriyle çelişki içinde olmadığı için de Siamlılar, dış ilişkilerini uzlaşma içinde yürütebilmişlerdir (19).

18) Wang Gungwu, *CWO*, 34.

19) M. Mancall, *CWO*, 66-70; ve Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit. Sino-Siamese Trade, 1652-1853* (Harvard Uni. Press, 1977).

Türklere gelince, gerek Orhun kitabelerinden beri kendi yazdıklarından, gerekse komşularının onlar hakkında söylediklerinden, konar-göçer bir ekonomiye dayanmalarını kendilerinin en önemli özelliklerinden biri olarak gördükleri ve yerleşik kültürlerle, özellikle Çin ile ilişkilerinde, ihtiyatlı, hattâ kuşkulu davranmak gerektiği görüşünü savunmuş oldukları görülmektedir (20).

Diğer taraftan, Tanrının yardımıyla başa geçtiklerine inanılan Türk hükümdarlarının da, Çin hükümdarları gibi evrensel olmaları gerektiği; ve fetihlerle dört tarafa, yani dünyaya hâkim olmaları ve düzen vermeleri gerektiği inancını da, gerek yazıtlarda, gerekse destanlarda görmekteyiz (21). İslâmî devirde de bu ananeler, İslâmî motiflerle işlenerek, Nuh Peygamber'in oğlu Yasef'in oğlu olan Türk'ün, dünyaya hâkim olması veya Oğuz'un hak dinini (İslâmiyeti), bütün kavimlere kabul ettirmek için yaptıkları mücadeleler şeklinde ele alınmıştır. Ayrıca Türklerin hür oldukları, hiç kimseye kendileri üzerinde tahakküme yol vermedikleri hakkındaki görüşlerin, yabancı kavimler arasında da yaygın olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır (22). İşte bunun içindir ki, kuvvet dengesinin Türklerden yana olduğu devirlerde, Türklerin "harâç sistemi" nin bir parçası olmaları, kendi devlet felsefeleri açısından imkânsız olmuştur. Her iki devlet felsefesi de, kendine birbirine benzer haklar tanıdığı için de, arada ancak, kaynakların belirttiği eşit statüde "düşman devlet" ilişkisi olmuştur.

Kuvvet dengesinin artık Çin'den yana olduğu Ming ve Ch'ing devirlerinde ise, Çin ile ilişkide bulunan Türkler, ilişkiyi sürdüröbilmek ve bu münasebetlerle beraber yürüyen ticareti devam ettirebilmek için, "harâç sistemi" ni hiç olmazsa Çin'deki ilişkileri açısından kabul etmiş görünüyorlar. 1655 tarihinde Çin başkentine gelen Turfan'lı bir elçinin, "Bizim gibi küçük ülkeler büyük ülkenin töresini bilmiyor" şeklindeki ifadesi, bu bakımdan ilginçtir (23).

20) Talat Tekin, *A Grammer of Orkhon Turkic* (Indiana University, Uralic and Altaic Series, 1968), metin s. 231-232, tercüme 261-262; M. Ergin, *Orgun Abideleri*; (1000 Temel Eser, 1970) metin s. 49-50, tercüme s. 2; Hüseyin Namık Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, (4 cilt, TDK, 1936). cilt I. s. 24-26.

21) Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, ikinci baskı, 1970). s. 108-110; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* (2 cild, İstanbul Turan Neşriyat Yurdu, 1969) cild I, 84-86 ve 94-101; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara Selçuk Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları: N.L, 1971) s. 264-270, 274.

22) Meselâ bk. V. Minorsky *Saharaf al Zaman Tahir Marvazi on China. The Turks and India* (The Royal Asiatic Society, 194). s. 38. Aynı metnin Türkçe tercümesi için bk. Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975), s. 107.

23) *Wai-fan meng-ku hui-pu wang kung piao-chüan*, 110. 3v ve Li Huan, *Kuo-ch'ao ch'i-hsien lei-cheng cn'u-pien*. 212. 2v.

Her ne kadar bu gibi kayıtların Çin'de devlet felsefesine uygun düşecek şekilde hazırlanmış olduklarını biliyorsak da, (24) yukarıdaki sözlerin, kendisini belki de Çin'in harâçgüzarı görmemekle beraber, Çin ile ilişkilerinde "harâç sistemi" ni kabul etmiş görünen Türklerle ilgili olduğunu kabul etmek gerekir (25).

Ancak yukarıda da değinildiği gibi, aynı devrin yerli kaynakları bu meseleden hiç bahsetmemektedirler. Sanki Çin'e "harâç" değil, hiç kimse ve hiçbir şey gönderilmemiştir. Bunun sebebini de, bu Türklerin kendilerini, tam anlamıyla harâçgüzar olarak görmemiş olmalarında aramak gerektir.

Nitekim bize bu hususta ipucu veren dil malzemesine göre, gerek Ming devrinde, gerekse Ch'ing devrinde Çince *kung* "yani "harâç", Doğu-Türkçesinde *tartık* kelimesiyle karşılanmaktadır. Beş dilli Ch'ing devri lûgatında, sırayla bu ibareleri görmekteyiz (26).

1. tartık tutub kelgen müsülmân تارتیق توتوب کلگان مسلمان

2. tartık تارتیق

3. tartık tutadu تارتیق توتادو

4. tartık yitkezeduğan yildaem kemi تارتیق ییتکه زاد وغن ییلد آم کمه

Tartmak "çekmek" fiilinden gelen *tartık* ve *tartuk* (her iki şekil de vardır) muhtelif Türk lehçelerinde "hediye, armağan, takdim" anlamlarında görülmek-

24) Ming devri kaynaklarında bulunan, Timurleng'in Çin imparatorunun hükümlerine ve evrenselliğinin tanıdığını bildiren sahte mektup hakkında bk. Fletcher, "China and Central Asia", *CWO*, s. 209-210 ve s. 349, n. 22.

25) Bu devirdeki Doğu-Türklerinin durumunu gözönünde tutulacak ve kaynakların verdikleri haberler genel olarak değerlendirilecek olursa, durumun Timurleng devrinden farklı olduğunu kabul etmek gerekir. İkinci Ming imparatorunun, neden "harâç" göndermiyorsun diye bir sefalet heyeti gönderdiği zaman, Timur'un göstermiş olduğu hiddetli tepkiyi biliyoruz. J. Fletcher, "China and Central Asia", *CWO*, s. 210.

26) Bu hususa ilk değinen Paul Pelliot olmuştur. ("Bur la legende d'Uguz-khan en ecriture ouigoure", *T'oung Bao* 1930, s. 294.

Beş dilli lûgatın Japonya'da hazırlanmış transkripsiyonu için bkz.

Jitsuzo Tamura, Shunji Imanishi ve Nisashi Sato, *Wu't-i Ch'ing-wen-chien* (2 cild Institute for Inland Asian Studies Faculty of Letters, Kyoto University, 1966), No. 1181, 1817. 2293, 13911; Lûgatın aslı 1957 yılında -*Yü-chih wu-t'i ch'ing weh-chien* adıyla Pekinde 3 cild olarak basılmıştır. (I, 309; I, 479; I, 606; III, 3700).

tedir (27). Başka kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de, hediye, armağanın özel bir yeri olduğunu, ve hattâ armağanların verildikleri vesilelere göre adlandırıldıklarını da biliyoruz. Tartık~tartuk kelimesinin de, herhangi bir armağan olmayıp, büyüklere, hükümdarlara sunulan "yani büyüklerin önüne çekilen" bir hediyeye olduğu da, başka misallerden anlaşılmaktadır (28). Kelime tartük şeklinde, Anadolu metinlerinde de görülmektedir (29):

1. Şâh dahi çekilen tartuk'lara nazar kıldı, nesnelere gördü kim hiç kimseler görüp haber vermiş değil.
2. Çeker Han-oğluna takdime tartuk ziyâde nesne verdi hadden artuk.
3. Şu yıl kim salmayalar Çin'e tartuk Turabilmez dahi ol yerde mahlûk.
4. Ana tartuk salıp gönderdi peygam Bunu yazdı kim ey şâh-ı nigû-nâm

Bu örnekler de, *tartuk*'un hükümdarlara sunulan bir hediye olduğunda müstereklerdir. Hattâ "Çin'e tartuk salma" deyimini ile, yalnız Doğu-Türklerinin değil (30), diğer Türklerin de Çin'e gönderilen "hediyeler" için *tartuk* deyimini kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Kaçgarlı Mahmud'un "at ve ata benzer armağan olup,

27) *tartuq*: Runnür Jarring. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, (Lunds Universitets Arsskrift, 1964), s. 296.

tartığ: Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, (İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1934) ve s. 175.

tartu: K.K. Yudahin (terc. Abdullah Taymas), *Kırgız Sözlüğü*, (Cnkara TDK, 1945). II, s. 712.

tartık: Besim Atalay, *Ettuhfet-üs- ekiyye fil-Lugat-it-Türkiye*, Ankara TDK, 1945), s. 16.

tartığ: Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Lûgat-i Çağatay ve Türkii-i Osmani*, (İstanbul, Tehran matbaası 1298H/1580 M). b. 99.

tartığ: Besim Atalay, *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, (Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1970), s.161.

tartu: W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte* (St. Petersburg, 1905), III, 865.

tartuk: Burhan Şehidi, *Uygurca-Hanuça-Ruşça Lûgat* (Pekin Milletler Neşriyatı, 1953), s. 147.

28) Gerhard Dörfer, *Türkische ud Mongölsche Elemente im Neupersischen*. Band II. *Tükkiche Elemente alif bis ta* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1965), s. 436.

29) Bu misaller, muhtelif fasılalarla çıkmış olan *Tanultarıyla Tarama Sözlüğü*'nden alınmıştır.

1: XIV ve XV. y.y. "ender Kitabı" -*Tanıklarına Tarama Sözlüğü* (I. 1943) s. 682.

2: XVI. y.y. Diyarbekirli Şerifi, "Şehnâme Tercümesi" -a.g.e., 682. 3. ve 4. XV.

3. ve 4. XV. y.y. Antepi İbrahim bin Bali, "Hikmetnâme" a.e.ge. cild III. (1954) s. 672; 1971 yılın da çıkarılmış olan genişletilmiş baskıda da (cild g, s. 3764), bu son iki misal verilmiştir.

30) Pelliot a.g.le., s. 294.

beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime her türlü armağan için kullanılır olmuştur” diye açıkladığı *artut* kelimesinin de, Karahanlılar devrinde *tartuk*'a benzer bir anlam taşımış olduğu anlaşılmaktadır (31). Hediyein cinsinin *at* ile belirlenmesi ilginç olduğu kadar, doğaldır da. Tarih boyunca Türklerin Çin'e "saldıkları tartuklar" da, genellikle atlardan müteşekkildi.

Artut kelimesinin kökü *artmak*, "yüklemek" fiilidir. Dede-Korkut'da görülen *yüket* "yük hayvanı" gibi, *artut*'unda, aslı manası yük ile ilgili olmuş olmalıdır. (32) *Tartuk* - *tartuk* kelimesinin Divân'da *tartığ* şekliyle, "yük ipi, denk sargısı" anlamına gelmesi, her iki kelimenin de ilk başta "uzun yola gönderilen yüklerle ilgili" olarak kullanılmış olmalarını hâtura getirmektedir.

Diğer taraftan *tartuk*'un kökü olan *tart*- "çek" fiilinin, çoğu kere hükümdar veya beylerin huzuru ile ilgili deyimlerde kullanıldığını görüyoruz (33):

- aş tart- : Hükümdarın ziyafet vermesi.
tartığ : Bir iş çıkması üzerine hakanın adamlarını çağırması
tartıgçı : Beyden tartıgçı geldi. Beyden okuyucu, davetçi geldi.

18. Yüzyıl Çin kaynaklarında "harâç" olarak nitelenen *tartık-tartuk* kelimesinin aslı manasının, "uzun yola çekilen gönderilen yük" e yakın bir anlamdan "büyükle-re, hükümdarlara takdim edilen hediye" anlamını almış olacağına, yukarıda değinilmişti. Kelimenin ikinci anlamını taşıdığı metinlerin 14. Yüzyıldan eski olmaması da, bu fikri desteklemektedir.

Orhun yazıtlarında da Kağanlara gönderilen hediyeler, ya adlarıyla sayılmakta veyahut da, *arkış* "kervan" *arkış tirkış* "kervan, kafile" adları altında toplanmaktadır. Hattâ Költigin yazıtında, kendi yurtlarında (Ötüken) oturup, kervan kafile gönderilmesi, Çin'e yaklaşmak ve tatlı sözlerine kanmak tehlikesine karşı bağımsızlığı, hürriyeti koruyucu bir yöntem olarak gösterilmektedir. Kervan, hediye göndermekle, "tabiiyet" arasında ilişki bulunmadığı; kervan göndermenin iyi ilişki, dostluk sembolü olduğu; ve kervan göndermemenin anlaşmayı, dostluğu bozma anlamına geldiği de, gene yazıtlardan görülmektedir. Kervan göndermeyen Basmlar, askerî güçle tabiiyet altına alınırlar. Diğer bir deyimle tabiiyet, dostluğun bozulması üzerine meydana gelir. Düşmanlar ise, doğrudan doğruya tâbi kılınırlar. Kervan ve mal göndermenin anlaşmaya dayandığıda, ayrıca belirtilmektedir (34). Moğolların Gizli Tarihi'nde de, dost ve yardımcı olacağını bildiren Uy-

31) Kaşgarlı Mahmud (400. Besim Atalay) *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, (Ankara, TDK, 1943) cild I, . 109.

32) Bu hususu aydınlatan Prof. Talât Tekin'e, teşekkürü borç bilirim.

33) Kemal Eraslan, "Manzum Oguznâme". *Türkiyat mecmuası*, XVIII (1973-75) s. 178; *Divanü Lûgat-it Türk*, I, 462.

34) Hüseyin Namık Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 24-24, 60,68 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, metin s. 50, 66, 69, 49 tercüme: s. 2, 24, 28.

Talât Tekin, *A Grammer at Orkhon Turkic*, metin: 231 32, 243, 245, 231. tercüme: 262, 275-76, 278, 261.

gur İdikut'unun hediyeler sunması için, izin istemiş olduğunu gösteren pasaj da, ilişki kurmak ve hediye vermek arasındaki bağlantıya işaret etmiş olmaktadır (35).

Çince *kung* kelimesinin karşılığı olarak gördüğümüz *tartuk-tartık* kelimesinin salt ilişki kurmak, dostluk ve barışı elde etmek ve bunun devamını sağlamak için verilen hediye anlamında olmadığını, Uygurca Oğuzname'de görmekteyiz. Oğuz Han, kağanlığını elçilerle dört tarafa ilân ederken:

Kim ağzına bakıp durursa, (yani sözümü dinlerse), tartuğu tartıp dost tutarım onu. Kim ağzıma bakıp durmazsa (yani sözümü dinlemezse) çamut çakıp, çerig çekip düşman tutarım onu demektedir. (36) Burada *tartuğ* denilen armağan hediye, söz dinleyen, yani muti olanlardan alındığı görülmektedir.

Kavram açısından Çince *Kung* kelimesine yaklaşma olarak niteliyebileceğimiz bu değişikliğin, Büyük Moğol imparatorluğu zamanında meydana gelmiş olduğunu, ve merkezileşme içinde tâbi ülkelerden alınan "hediye" yani "tabiiyet sembolleri" ne verilmiş olduğunu düşünmek gerekiyor.

Büyük Moğol imparatorluğunun kuruluşundan önce, Mogolcada görülmeyen *tatalğ-a* kelimesinin, 18. Yüzyıla kadar *tartık* karşılığı olarak kullanılması da, bu hipotezi destekler mahiyettedir. (17. Yüzyıl sonunda Çin hâkimiyetine giren Moğolların, artık *tatalğ-a*-yı bile kullanmayarak, sadece "mecburî hizmet ve mecburî hizmetle ödenen vergi" anlamında olan *alban*'ı, kullanmış olması, ilginçtir.

Sonuç olarak, şunları söyleyebiliriz: Büyük Moğol imparatorluğundan önce Türkler arasında ilişki kurmak, barışın devamını sağlamak ve bunun uzantısı olarak da ticaretin akımını sağlamak amacıyla, "hediyeler" gönderilmesi ve alınması söz konusu iken, Büyük Moğol imparatorluğundan sonra, *tartuk-tatalğ-a* kelimeleriyle, büyükler tarafından kabul edilen hediye anlamında, harâca benzer bir kavram gelişmiş oluyor. Ancak bu kavram, Çinde olduğu gibi, teb'a ülkelerin uyması gereken bir sistem hâline dönüşmüyor. Kuvvet dengesinin Çin'in lehine geliştiği Ming ve Cn'ing devirlerinde, "büyükler verilen armağan" şeklinde kullanılıyor. *Tartuk* kelimesinin bu çerçevede içinde kullanılışı, Çin devlet felsefesinin, Türkler tarafından kabulüne işaret etmemekte, eski gelenekler çerçevesinde, barışın bir uzantısı olan ticaretin devamını sağlamak için, "büyükler verilen hediye" anlamını taşımaktadır. Her ne kadar "büyükler" ifadesi ile, bir statü farkı gözetiliyorsa da, bu ifade tâbiyet anlayışını içermemektedir.

35) Ahmet Temir, (çev.) *Moğolların Gizli Tarihi* (Ankara, TTK, 1948). s. 158-160.

36)W. Bang ve G.R. Rachmati, "Die Legende von mghuz Qaghan", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Phil. Hist. Kalesse. 25 (1932) dan ayrı basım) s. 10, 29 ven. 110. A.M. Şerbak, *Oğuz-Name - Muhabbet - Name* Moskova, 1959), s. 34 ve 75.

Ayrıca bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 119-120. (beyt - 63-65) ve E. Pelliot a.g.e. s. 298.

Prof. Zeki Velidi Togan
için Atatürk Üniversitesi
tarafından hazırlanan Hâtıra
Kitab'ına Dr E. Esin'in katkısı

TONGA—ALP—ER

(KÜLTÜR VE SANAT TÂRİHİ BAKIMINDAN BİR DENEME)

İthâf

Tonga/Tunga-Alp-Er , veya Frâsyâb, yahud Afrâsiyâb adları altında, Türk, Aıab ve İran kaynaklarında, H. III/M.IX.yüzyıldan beri bahsi geçen cihângir Türk Hâkânına, merhûm Hocamız Prof. Zeki Velidi Togan, de'ın alâka duymakda idi. Tonga-Alp'ın efsânevî şahsiyetine târihî bir hüvviyet vermek isteyen târihcilerin başında, Prof. Togan gelmekte idi. Prof. Togan'ı kaybetiğimizden sonraki yıllarda, Tonga-Alp ile alâkalı olabilecek ve Prof. Togan'ın kanâatlarını teyyid eden buluşlar ortaya çıkdıkça, kendisinin bunlardan haberdâr olamadığına elem duymakdayım. Bu sebepten bu yazıyı, aziz Hocamızın hâtırasına ithâf ederken, bana bu fırsatı veren Atatürk Üniversitesi Târih Bölümü Başkanı, Doçent.Dr.F. Kırzioğlu'na şükrânımı arz ederim.

I- Prof. Togan'ın Milâddân önceki binyılda Türkler ve Tonga-Alp-Er hakkındaki görüşleri

Tonga-Alp/Afrâsiyâb'a târihî bir hüvviyet tayin etmeğe çalışan araştırmacıların çoğu gibi, Prof. Togan da, onu, Çinlilerin "Sai", "Sai-wang"; İranlıların "Saka"; Hindlilerin "Şaka"; Yunanlıların "Sakai", "Sakarauka" ve "Skythai" (Saka'ların Avrupa kolu) dediği (1) Eurasia göçebeleri muhitinde aramağa mütemâyil idi. Çünkü, Sâsânî kaynaklarından istifâde edebilen, H. III/M.IX. yüzyıldan erken İslam müellifleri, "Türk Hâkânı Frâsyâb" (Afrâsiyâb) hakkındaki rivâyetleri, Sır-daryâ vâdisindeki Saka boylarına bağlanmaktadır. Frâsyâb destânınının *Avesta*'da adı geçen, Tûra boylarının ve Kañha ilinin hükümdârı Frañrasyan menkıbelerinin hâtıralarından ibâret bulunduğu kanâatine varılmışdır. Kañha ilinin ise, Çin târihlerinde K'ang-kü; İslam kaynaklarında Kang, Kangar ve bir Kök-Türk kitâbesinde, Kengeres ismi aldığı tesbit edilmiştir (2). Milâdî VIII. yüzyılda, Kengeres, Kök-Türlere tâbi olan, en Batıdaki Türklerle meskûn il idi. Bizans ve erken Ermeni târihcilerinin de Türkleri Saka'lar ve "Skythai"'ın ahfâdı olarak bildiklerine göre, (3) Tonga-Alp-Er bir Türk-Kengeres Hâkânı olabilmekde idi.

1- De Leeuw, 30.

2- *KT*, 21-22, 26-9'da verilen kaynaklar.

3- *Ibid.*

Târihcilerin kimisi bu izâhı kabûl ederken (4), bazıları kabûl etmemekte idi. Bu sonunculara göre ise, Saka'lar aslen Türk değildi; Batıdan gelen Hind-Avrupaîler idiler. Türkler ise, Doğudan gelen, kısmen Mongoloid boylardan müteşekkildi. Türklerin Doğudan Batıya göçleri neticesinde, tedricen, Saka'lar türkleşmişti (5).

Prof. Togan, (6) her iki düşünceden ayrı, bir üçüncü kanâat ifade ediyordu. Ona göre, Saka'lardan Batı Türkistanda yaşayanlar, Türk idi. Milâddan önceki binyıl başında Hind-Avrupaîlerin İç Asyayı istilâsı devrinde, Batı Türkistandaki Türkler, o zaman Çinli olmayan boyların vatani bulunan, bugünkü Şimâli Çine göç etmişlerdi. Çinlilerin "Chou" dediği ve Eberhard'ın (7) ekseriyetini Türk saydığı, Şimâli Çinde M.Ö. 1050 sıralarında devlet kuran boylar, bu Türklerden idi. Yine bunlar, Doğudan Batıya dönerek, M.Ö. 655 sıralarında, Herodotos'un /Protohyes oğlu Madyes dediği hükümdâr idâresinde, Ön Asyayı da fetih etmişlerdi. Tonga Alp, belki Madyes idi.

Türklerin aslen Batı Türkistanlı olduğu husûsunda, Eberhard da, Togan'ı destekleyerek, şöyle demektedir: "Ön Asya ve hattâ Hindistan târihinde çok şeyler, ancak erken Türk tesirleri ile izâh edilebilmektedir.... Prof. Zeki Velidi Togan gibi Türkolog ve İranist'lerin araştırmaları, şu husûsu imkân dâhiline sokmuş bulunmaktadır: M.Ö.XII. yüzyılda, Batı Türkistanı, kalabalık Hind-Avrupaî boyların istilâsı önünde, aslen bu illerde yaşayan Türkler gerilemiş ve (müstevli- lere) karışmıştı" (*Westlich*, 239).

Prof. Togan'ın Batı Türkistandaki Saka boyları arasında Türklerin bulunduğu hakkındaki görüşü, başka bakımlardan da, gittikçe artarak, desteklendi. Saka boylarının katıksız Hind-Avrupaî'lerden müteşekkil bulunduğu, Türklerin ise mongoloid oldukları nazariyelerini, anthropoloji araştırmaları, her çevrede, tekdüz etmektedir (8). Gerek Saka'lara atfedilen; gerek Kök-Türk yazıları ile Türk hüviyeti tesbit edilmiş bulunan mezarlarda, karışık ırktan insanların kalıntıları bulunmuşdur. Böylece, Hind Avrupaî'ler ile Mongoloid'lerin karışması, Saka devrinden evvel, belki Eberhard'ın sandığı gibi (9), Milâddan önceki binyılın başında yerleşmişti. Batı Türkistanda yaşadıkları farzedilen Türkler de, bu karışmadan uzak kalmamıştı. Eberhard, Çin kaynaklarında "Sai" (Saka) denen boyların bir kısmının, "Sai" gruplarına sonradan teşmil edilen, başka ırklardan boylar olduğuna da dikkati çekmektedir.

Esâsen, Pruşek'in (10) işaret ettiği gibi, Milâddan önceki binyılın başı, İç Asya kültür târihinde bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Daha önce, münferid ve bir-

4- *KT*, not I/87, 94; II/2; III/13'de verilen kaynaklar.

5- Bkz. yuk. not 2 ve 4.

6- Giriş, 18,19, 34-36, 41,44,47, 49-50, 108, 16-68, 174 ve alâkalı notlar.

7- *Çin*, 17,33.

8- *KT*, 3-4'de verilen kaynaklar.

9- *Westlich*, 226,239.

10- Pruşek, 116.

birinden ayrı yaşayan, küçük çiftçi toplumları, o târihlerde, hayat tarzlarını değiş-
direrek, atlı-çoban-göçebe yaşayışına girmişdi. Göçebeler ise, hareketli hayat tarzı
içinde, İç Asya'nın geniş bozkırlarını, her yönde, boydan boya geçmekte ve muh-
telit ırklardan müteşekkil boylar hâlinde, yeni birlikler kurmakta idiler. Her
hangi bir göçebe boylar birliğini, tek bir ırka mensûb saymak imkânsız gözük-
mektedir. Fakat hükümdâr sülâlelerindeki gelenekler, aslı kültürü uzun zaman
muhâfaza ediyordu. Çinlilerin "Sai-wang" (Sai kralları) dediği ve de Leeu'un
(11), Yunanlıların "Sakarauka" adını verdiği boylar ile eş sandığı, Saka hükümdâr
soyları, burada, söz konusu olmaktadır. Bunların aslı kültürün idârelerindeki
Saka boylarına müessir olduğu tasavvur edilebilir. Nitekim, Prof. Togan, Avrupa
"Skythai" inin hükümdâr sülâlesini Türk neslinden sanmakta ve bunlar ile, Şi-
mâli Çin'de M.Ö. 1050'de devlet kuran ve yine Türk sanılan "Chou" 'lar arasındaki
kültür yakınlıklarını, müşterek sülâle geleneklerine bağlamakta idi (12). Prof. Togan
ile, *Türk Kültürü El-kitabı* neşriyatı çerçevesinde çalışmak şerefine nâil biri olarak,
ömrünün son safhasında, Prof. Togan'ın, Saka hükümdâr unvânları (13) üzerinde
durduğunu hatırlıyorum. M.Ö. 130 sıralarında, Belh ilindeki Yunan krallığını
yikan Saka beyleri arasında, bazısının mensûb bulunduğu boyun isminin, Peçenek
adından muharref gözükdüğü de bu münâsebetle kaydedilebilir (14).

Arkeolojik araştırmalardan belirlediğine göre (15), Milâddan önceki binyılın
ikinci yarısında, o devirde Çinli olmayan boyların vatani bulanan bugünkü Şimâli
Çinden, Batıya doğru, İç Asya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bozkırlarda, aşağı
yukarı mütecânîs bir göçebe kültürü teşekkül etmişti. Son yıllarda, Saka'lara atf-
olunan uslubda eşyâ ile tebâruz eden, iki arkeolojik kazı, bu keyfiyeti büsbütün
destekledi: Kem (Yenisey) ırmağı vâdisinin kaynağındaki, Tuva çevresinde, Arjan
mezarları (16) ve Ala-tağ silsilelerinden şimâle akan Esik (17) çayı kıyısındaki bir
mezar. Esik mezarında bulunan gümüş tas üzerindeki, Saka'lara atfedilen yazının,
Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzemesi (18); ve hattâ türkçe olarak okunma
ğa teşebbüs edilmesi (19), Saka'ların Türklerin ataları meyânında olduğuna işâ-
ret edebilmektedir. Esâsen, Esik mezarının devri olan M.Ö. IV.-III. yüzyıllarda,
Batı Türkistan ve şimâlinde, târihi devirde Türk olarak beliren Kırgızlar,
Uygurlar ve Türklerin atalarından buldukları anlaşılan, Çinlilerin "Ting-ling"

11- Bkz. yuk. not 1.

12- Bkz. yuk. not 6

13- Rosenfield, 16, 114-15; I. Bölüm, not 40 ve IV. bölüm not 29'daki, Hind dilinde olmayan,
Saka hükümdâr unvânı "Erjhuna" Prof. Togan'ın dikkatini çekmişti.

14- Klyaştorıny, *Pamyatniki*, 177.

15- *KT*, birinci bölüm.

16- Kızlasov, "Arjan".

17- *KT*, 20-25'de verilen kaynaklar.

18- Bkz. Rolle, 77.

19- Bkz. Süleymanov.

(20) dediği boyların da yaşadıkları, Çin kayıtlarından bilinmektedir(21). Kırgızların bazı kollarının Doğu Türkistanda, hattâ Schmitt'in nazariyesine göre, Kâşgâr'da, yani Kâşgârî'nin Tonga-Alp-Er'in "Ordu-kendi"'i (başkenti) olarak bildirdiği şehirde buldukları da, dikkate değer (22).

II- Milâddan önceki binyıldaki İç-Asya kültürü çerçevesinde, Tonga-Alp-Er destânına bakış

Tonga-Alp-Er'in unvânları, Milâddan önceki binyıldaki İç-Asya kültürü çerçevesinde, bazı ip uçları verebilmektedir. Bu devir hakkında, elimizde kaynak olarak, Çin ve Yunan metinleri mevcûddur. Yunan rivâyetlerine göre(23), "Skythai" boylarının kral soyu, arslan öldürüp onun postuna bürünen kahraman Herakles ile, ocak tanrıçası, yılan-kadın, Tabiti'den türemişdi. Bu soyun alâmetleri, belle-rindeki altın kemer ve ona asılı olan yay ile, ancak düşmân öldüren kahramanların hakkı olan altın şarab kadehi idi. Bu kadeh ile, kahramanlar, birbiri ile kan andı içerlerdi. Kan ile şarab, Yunan mabûdu Ares'e (Merih) karıştırılırdı mümâsil bir savaş ilahının timsâli olan bir kama ile, Herodotos'un muharref şekilde, *akinakes* olarak ismini verdiği "Skythai"'ın (ve Farslıların) kamasının, aslı adının, türkçe, "kıngırak" (24) (iki tarafı keskin kama) olduğu sanılmaktadır. Kıngırak kelimesinin belki İranî asıllı olduğu ileri sürülmüş, fakat isbât edilememiştir. "Chou" sülâlesi kurucusu Kral Wu'nun (M.Ö. 1050 sıraları) kılıcının çince muharref şekilde verilen *khyen-lio* adı da, yine "kıngırak"dan muharref addedilmektedir (25). "Chou"ların, *Pi-yung* dediği askerî mektebde, Merih'e mümâsil, bütün silâhları icâdettiği rivâyet edilen bir savaş tanrısına tapılıyordu (26). Kaplan postlu olarak tarif edilen, Çinlilerin *Ch'ih-yo* adını verdiği bu mabûd, aşağıda anlatılacak efsâneye göre, şimâllî bir göçebe hükümdârı idi. Chou devrinde semâvî veya mucizevî kılıç hikâyeleri de anlatılmakta idi. Çinli olmayan göçebe kavimlerden, bugünkü Bar-köl civârında (şimâl-doğu Türkistan: 43° 40' Ş, 92° 40'D) bir göçebe boyu, yeşim-taşını bile kesebilen bir kılıç yapmış ve bu kılıç semâvî hükümdârlık ve alplık timsâli olmuştu (27). "Chou"larda, kılıç üzerine sadâkat andı

20- KT, not I/10'da verilen kaynaklar.

21- *Ibid.* ve Masao Mori, a.g.e.

22- Schmitt, a.g.e. Ordu-kend; Kâşgârî, I, 343

23- Herodotos, IV/6,8,9, 59, 62,70; VII/54 ve ilgili notlar.

24- "Gök ve yer", not 140-54, 359, 383, 402-403, 428, 507'de verilen kaynaklar (Pulleyblank, *AM* IX, 226-27; Shiratori, *MRTB*, V, 52-5; Pruşek, 130-35'e atf).

25- *Ibid.*

26- "Gök ve yer", not 148. ["Lokal.", 14/1, 37/1-2; Granet, 350-60, 555-56 (not 2), Bodde, 122-26, res, 2; *SMT*, III, 392'ye atf] Mucizevî kılıcın yapıldığı Kun-wu Bar—köl idi: L. Giles, "A Chinese geographical text", *Bulletin of the School of Oriental studies*, VI/4 (1932),832.

27- "Gök ve yer", not 149-150, 381, 507 ["Lokal.", 154-55; Granet, 449-50 (not 5), 464-69 494, 610'a atf.]

merâsîmi mevcûdiyeti açıkca belirli değil ise de, şölenle sadâkat andı içilmekte ve alplara, ona bağlı olarak, kılıç, ok, yay, kadeh, madenî ayna, mertebe işâretci kemik levha ve mendil gibi alâmetler verilmekte idi (28) (Mendilin içinde mühür saklanıyordu).

Chou'lardaki alplik ongunu, "Skythai" krallarının atası Herakles efsânesinde olduğu gibi, arslan değildi, çünkü İç Asya'da arslan yoktu. "Chou" alplik ongunlarından biri kaplan, yâni kahramanımızın unvânlarından olan "*tonga*" idi. Tonga kelimesinin manâsını Kâşğari (29) şöyle vermektedir:

"*Tonga: bebür* (kaplan). Bu, fili öldürür. (Kelimenin) aslı budur. Fakat bu kelime Türklerde yaşarken, manâsı (tedricen) gölgelendi. Ekserî lakab olarak kullanılmaktadır. *Tonga Han*, *Tonga Tigin* gibi. Türklerin azim *Hâkâmı Afrâsiyâb*'ın asıl lâkabı *Tonga-Alp-Er* idi. Yâni, yiğit ve kaplan gibi kuvvetli adam demektir".

Clauson (30), Kâşğari'nin verdiği bilgiden şüphe ederek, Türklerde kaplana *bars* ve *yolbars* dendiğini ileri sürmüştü. Halbuki Zieme (31), yeni neşrettiği Uygur metinlerinde, "*Tonga*"'nın, "*yanga*" (fil) ile beraber adı geçen ve kuvvet timsâli olan, kaplan cinsinden bir hayvan olduğunu meydana koydu. Nitekim Kâşğari de "*Tonga*"'nın manâsının unutulduğunu söylüyordu. Kâşğari, "*tonga*" 'nın "*yanga*"-y'ı (fili) öldürecek kuvvetde olduğunu söylerken, birbirine benzeyen bu iki adı birlikde hatırlamış olsa gerek. O hâlde, *Tonga-Alp-Er*'in *Tonga* lâkabı da, "*Chou*" devrinde kadar geri gidebilmekte idi. Nitekim, silahların mücidi *Ch'ih-yo*'nun, kaplan postu giydiği rivâyet ediliyor ve Chou alpları kaplana teşbih ediliyordu (32). Sarayın girişine "*Kaplan kapısı*", saray muhafızlarına "*Kaplan Adamlar*" denirdi ve saray bağçesinde, kaplanlar gezerdi. M.Ö. 683'de akın etmek isteyen bir alp, kaplan postu giyiyordu. M.Ö. 631'de ise bir diğer alp, akına çıkarken, harb arabasının atlarını kaplan postu ile örtmüştü. Cezbe hâlinde alpların, kaplan şekline girdiği rivâyet ediliyordu. "*Chou*"larda, her alpin vurduğu hayvan, o alpin özü ve bayrağında yer alan ongunu da olmakda idi (33). Fakat, alplik faâliyetlerinde, Chou hükümdârı, kaplana benzetilse de, onun avı, özü ve ongunu sayılan hayvanlar, kaplan değil, cenûb-doğu Orta Asyanın karlı zirvelerinde yabancı yaşayan *boğa* (kotuz) ve *geyik* idi. Hükümdâr ve alp rûhunun makamı, türkçe *kotuz*/*kutaz*/*kutâs*/*hotoz tüylü* denen *kotuz* kuyruğundan tuğ idi (34). *Kotuz kuyruğunun* Çinli

28- Bkz. yuk. not 24'de verilen kaynaklar ile "Gök ve yer", not 405-407 (*Lichi*, I, 85,218-19, 288,449; II,124, 248-50 ile Pruşek, 101'e atf).

29- Kâşğari, III/368 (varak 605).

30- *Dictionary*, s.v .

31-Zieme, "Erntsegen", 58,not 59.

32- Bkz. yuk. not 26, Granet 556 (not(2)'ye atf).

33- Bkz. Erkes, a.g.e. ve Granet, 262, 326 ve not 3.

34- Granet, 382 (ve not 4), 384-388. Biot, II, 134,149,174, 222-23, 489. *Li-chi*, I, 1,4,38 (Kotuz tuğu, râh makamı). Hükümdâr avı: Biot, II, 207 (not5), Bodde, 327-34, 337. *Kotuz: Dictionary*, s.v. ve Pelliot, *Marco-Polo*, 96. "Ting-ling"ler; bkz. yuk. not 20. *Kotuz*'lu at tasvîr eden tunç plastik: Maenchen-Helfen, res. 74. Ak bars: Pritsak "Qara", 249.

olmayan şimâli boylarca da kullanıldığı M.Ö.VI.IV. yüzyıllarda Uygurların ataları Baykal gölü çevresinde yaşayan "Ting-ling"lere atfedilen bir tunç plastik'de at boynunda kotuz kuyruğu bulunmasından anlaşılır. Kaplan ve ayı, "chou"ların dokuz bayrağından, ancak dördüncüsünde bulunup, hükümdâra değil, tımar sâhiblerine ve ordu başbuğlarına mahsûs idi. Altı "dilli" olan bu bayrak, Batı yönü timsâli *Ak-Kaplan* adlı yıldız manzûmesini tasvîr ediyordu (türkçe adı Ak-Bars) (35). Böylece, *Tonga* (kaplan) unvânı, büyük hükümdâr lakabı olarak "Chou"larda değil, ancak başka, yine Çinli olmayan, *Şimâl ve Batı Göçebeleri*'nce kullanılmış olabildi.

Kaplan ongunlu ve Çinli olmayan Şimâl ile Batı Göçebe hükümdârları arasında, "Ch'ih-yo" (36) ve efsânesi, bilhassa dikkati çekmektedir. "Ch'ih-yo", zırh ve silâhları icâd eden bir alp olarak, Çin hükümdârı "Huang-ti"ye rakib çıkmış ve onunla mücâdeleye girişmişti. "Ch'ih-yo"yı mağlûb eden "Huang-ti", onun başını kesmişti. Mağlûb alpin başı, kaplan, ejder ve yabani boğa (veya koç) vec-heli bir korkutucu maske şeklinde (T'ao-t'ieh), muhâfız rûh olarak, kapılara tasvîr edilirdi. "Ch'ih-yo", aynı zamânda savaş mabûdu sayılarak, Çinde ibâdet görmekte idi. "Chou"ların askerî mektebinde, "Ch'ih-yo" ve "Huang-ti"nin destânı, uygun maskeler giyilerek, onların ahfâdı sayılan kimseler tarafından, icrâ ediliyordu. Maskeler, bu ölmüş alpların rûhlarının makamı sayılmakta idi. Mîlâd sıralarından bir Çin mezarının kapısında, "Ch'ih-yo" ayakda duran *kanadlı kaplan* vechesinde tasvîr edilmişti (lev.VII). Başında beş oklu tâc, ellerinde ve ayaklarında silâhlar bulunmakta idi. Bu tasvîrin daha eski numûneleri, belki, "Ch'ih-yo" raksından mülhem idi. Çinde, "No" denen ve İç Asyadan gelme olduğu anlaşılan âyinlerde, *Oniki Hayvanlı Takvîm'in* remzlerine uygun maskeler, ve bu arada kaplan maskesi giymiş kimseler, birbirleri ile mubâreze ederdi. Çin'de yabancı sayılan bu tarz mubârezelerin, orada unutulduktan sonra, Orta Asyada devâm ettiği ve Eberhard tarafından, Türkler ile alâkalı sayıldığı, gelecek bölümde anlatılacaktır.

Kaplan ongunu, İç Asya hükümdâr mezarlarında, ve bu arada, *Esik* (37)'de görülmektedir.

Esik'de yatan genç alpin göğsü hizâsında, kaplan cinsinden bir yırtıcı başı tasvîr eden altın maske bulunuyordu (lev.II/a). Alpin kıyâfetine âid bir altın levhadaki kanadlı kaplan, bu ongunun tabîat üstü mâhiyeti de olduğuna işâret etmekde idi (lev II/b). *Esik* mezarında yatan ve *Tonga-Alp*'ın ongununu taşıyan gencin kıyâfeti, şunlardan müteşekkil idi (lev. I): Altın levhaların birbirine bağlanmasından ibâret bir zırh ve çizmeler; "kınırak" denen cinsden bir kama ile bir kılı-

35- Bkz. yuk. not 32.

36- "No" *Weltbild*, 343-44; "Lokal.", 16/7, 7a; Granet, 318-23, 335-37 (ecdâd ongunları maskeleri).

37- Bkz. yuk. not 17-19.

cın asılı bulunduğu altın kemer; tüyler ve oklar ile müzeyyen altın tulga. Tulganın üzerinde, çift kuş veya çift kanad şeklinde tezyinât taşımak geleneği, bir "Chou" bayrak direğinin tepesindeki insan-başı şeklindeki tunç âlem'de de dikkati çekmektedir (38) (lev. III/a).

III- Milâd sıralarındaki İç-Asya kültürü çerçevesinde Türkler ve Tonga-Alp-Er destânı

Prof. Togan, Tonga-Alp-Er'in izlerini bilhassa Milâddan önceki binyılda aramak ile beraber, onun destânının Milâd sıralarında yaygın olması ihtimâlini de vârid sayıyordu (39). Bu imkânın sebebi, Tonga-Alp-Er hakkındaki rivâyetlerde, Buddhism tesirleri de bulunması keyfiyeti idi. Buddhism ise, Orta Asya'ya Çinlilerin "Hsiung-nu" dediği (Doğu Hun'ları) ve "Yüe-chih" dediği boylar devrinde yayılmıştı.

Tonga-Alp-Er destânının Buddhism ile alâkasını ele almadan, Buddhism'i Orta Asyaya yayacak boylardan "Hsiung-nu" ve "Yüe-chih" lerin alplık geleneklerini hatırlatmak gerekmektedir.

"Chou"ların ve "Skythai"ın dinî veheli alplık teşkilâtı, ekserî araştırmacıların Türk sandığı "Hsiung-nu"larda da, mümâsil şekilde mevcûd idi (40). "Hsing-nu" lar da, semâvî kılıç şeklinde tasavvur edilen bir savaş tanrısına tapıyordu. Semâvî kılıcın, "Hsiung-nu" devrinde, çince kaynaklarda muharref şekilde verilen adı da (*keng-lou/ching-lu*), yine türkçe "kingirak" şekline ircâ edilmektedir. "Hsiung-nu" lar da, kan andı içmekte idiler ve kan ile şarabı, semâvî kılıç timsâli olan bıçak ile karışdırıyorlardı.

Alplık teşkilâtı bakımından "bagatur" (bahâdır) unvânını, Shiratori (41), Çinlilerin "Wu-huan" dediği ve Clauson'a (42) göre Oğuzların bir doğulu kolu olan boyların diline bağlamaktadır. Shiratori'ye göre bagatur, "alpların başı" demek idi. Cihângir "Hsiung-nu" *shan-yü'sünün*, çince, muharref şekilde Mao-tun olarak verilen adının aslının, Bagatur olduğu sanılmaktadır (43). Mao-tun/Bagatur'a ve başka İç Asya beylerine, onları kendine tâbi alplar olarak görmek isteyen Çin sarayında, askerî maiyete verilen hediyeler yollanırdı. Bunların arasında, her halde "bagatur" luk timsâli olarak, altın kemer ve ona asılı kılıç (veya kama/-kingirak) ile mendil bulunuyordu (44).

38- Watson, 166-69.

39- *Giris*, 168.

40- "Hsiung-nu"lar: *KT* not I/10'da verilen kaynaklar. "Kingirak" ve and merâsimi; bkz. yuk. not 25

41- "Gök ve yer", not 413 (Shiratori, "Sinologisch", 4'e atf).

42- Clauson, "Turk", 117.

43- *Dictionary*, s.v.

44- "Gök ve yer", not 415 (*Hunnen*, I, 78-9; II, 181'e atf).

“Hsiung-nu”ların M.Ö. 176 sıralarında mağlûb ettiği ve Çin sınırlarından Orta Asya’ya sürdüğü, Çinlilerin ”Ta Yüe-chih ” dediği kavmin de, Türkler ile alâkalı olduğunu sananlar vardır (45). “Ta-Yüe-chih”ler bugünkü Türkistana ilerler iken, târihî devirde Türk olarak ortaya çıkan boylardan Kırgız’ların, Kaşgari’ye göre Tunga-Alp’ın ”Ordu-kent”i olan Kâşgar’da, Saka’lara komşu buldukları hakkındaki, Schmitt’in yukarıda kaydedilen nazariyesi de hâtıra gelmektedir (46).

“Ta-Yüeh-chih”ler M.Ö. 35 sıralarında, Orta Asya’nın cenûbuna hâkim olup, Kuşân devletini kurdukları zamân, bu illerde Yunan krallığını M.Ö. 130 sıralarında yıkmış bulunan İç Asyalı Saka beylikleri mevcûd idi (47). Bu Saka beyleri, sikkelerinde, İç Asya geleneklerini, meselâ atlı hükümdâr tasvirini muhâfaza etmekle beraber, Yunan ve Hind kültürleri tesîrine girmişlerdi. Mevzû’umuzu ilgilendiren yırtıcı hükümdâr ongunları (48) arasında, elinde arslan postu ile gürz tutan Herakles ile (Kuşân sikkelerinde Erakilo), kaplan postuna bürünmüş Hind mabûdu Şiva tasvirleri, hem Saka, hem de Kuşân hükümdârlarının sikkelerinde ve mühürlerinde yer almıştı. Ayrıca, Parth’lardan Romaya da geçen güneş mabûdu Mithra dîninin ikonografisinde, Mani dîni yolu ile, Türklerde de ibâdet gören zaman ilahı Zurvan-Kronos arslan başlı olarak tasvir ediliyordu. Son Kuşân devrinden, belki’de Sâsânî soyundan Kuşân vâlisine âid bir sikkede, Herakles ve Zurvân ikonografisini hatırlatan bir çıplak adam, arslan başı ile tasvir edilmişdi. Bu devirde, arslan postu ve maskesi, (49) Roma ordusunda, bilhassa Parth ve Avrupalı göçebelere askerler arasında da yaygın idi ve muhtemelen Mithra dînine intisâb edenlere verilen bir mertebenin remzi olmaktadı idi. ”Leo” (Arslan) mertebesinde kimseler, hükümdâr pâyesinde değil, nisbeten aşağı rütbede kimseler idi (Böylece, Türklerde hükümdâr remzi olan Arslan unvânı, Mithra dîninden değil, aşağıda görüleceği gibi, Burkan ongunu vechesi ile görünecekti). Kuşân sikkelerinde, yırtıcı ongunlu mabûdlar, savaş mabûdu Orlagno/Oşlagno ile de birleştirilmekte idi (50). Orlagno/Oşlagno, Saka kıyâfetinde tasvir edilip, daha ziyâde, elindeki kılıcı ve tuğsındaki kuş, veya çift kanad alâmeti ile tebârüz ediyordu. Saka savaş mabûduna atfedilen mümâsil şekilde bir dıvar resmi, Saka memleketlerinden Seistân’da Kûh-i Hvâcâh denilen yerde bulunduğuna göre, Orlagno/Oşlagno’nun ”Skythai”ın kılıç şeklindeki savaş mabûdu (51) ile alâkalı olduğu hatıra gelebilmektedir. Ku-

45- Bkz. *KT*, 44’de verilen kaynaklar ve *Westlich*, 229.

46- Bkz. yuk. not 22.

47- Rosenfield, 11,119,-37.

48- Herakles ve Şiva sikkeleri: Rosenfield, IX-XI, 12,64-5, 77-8, 102,103,124,127,135. Arslan başlı Zurvan tasviri ve Mithra dîninde Leo (Arslan) rutbesi: F. Cumont, *The mysteries of Mithra* (USA, 1956), 152. Arslan maskesi giyen göçebe asıllı Roma askerleri : bkz. aşağı. not 61. Türklerde zurvan ibâdeti: bkz. aşağı. not 82. Arslan-başlı Kuşân sikkesi: Göbl, I, 1-; lev. 2,1/a. Türk sülâleleri devrinde (bkz. aşağı.not 59), aynı remz: Göbl, KM 101 (Em.240). Türklerde Arslan unvânı: bkz. aşağı. not 58.

49- Bkz. yuk. not 48.

50- Rosenfield, 89,92 -93,956-166-67, sikkeler 167-168.

51- Bkz. yuk. not 23.

şân'lar Çin ve "Hsiung-nu"illerinden geldiğine göre, Orlagno/Oşlagno ile âlakalı, çiftkuş veya çift kanad ve kılıç şeklindeki âlâmetler, "Chou" (52) ve "Hsiung-nu"lar (53) ile "Yüe-chih"lerin, müşterek kültür mirâsları da olabiliirdi. Rosenfield, (54) orlagno/Oşlagno adlı kuşân savaş mabûdunu, *Bahrâm-Yaş't*ın 14. kitâbında bahsi geçen Irânî harb ilahı Verethraghna ile eş sanmaktadır. Verethraghna'nın ongun-ları kuş, koç, teke ve erkek deve idi. Rosenfield'e göre Orlagno/Oşlagno, İrân hükümdârlarına insan-üstü bir fer (parlaklık) şeklinde, hükümdârlık kutu verdiği sanılan, ateş mabûdu Pharro ile de ilgili idi. Kuşânlar Buddhism'i kabûl ettikten sonra, Orlagno-/Oşlagno ve Pharro, krallara kut veren Buddhist alp-mabûdlar (*lokapâla*) şekline gireceklerdi.

IV. Kök-Türk, Uygur ve Hâkânî çevrelerinde Tonga-Alp-Er destânı

Prof. Togan *Tonga-Alp/Afrâsiyâb destânını*, "Afrâsiyâb-oğulları" unvânını taşıyan *Hâkânî Türk sülâlesi* ve onların ataları oldukları anlaşılan *Kök-Türk Kagan soyu*'nun gelenekleri ışığında da araştırmışdı. *Tonga-Alp/Afrâsiyâb*'in *Kök-Türk* devrinden beri, Kagan soyunun cediti sayıldığı, Kök-Türkler ile her zaman muhtelif Sâsânî destanlarında ve onlardan kaynaklanan erken İslâm müelliflerinde, *Afrâsiyâb*'in *Türk ve Türkistan Hâkânı* olarak tanıtılmasından bellidir (55). Sâsânî destanlarında, Tûr ve Türk ile Tûrân ve Türkistan, müterâdif tabirler idi. *Dinavari*, *Tabari* gibi erken İslâm târihcilerine göre, *Afrâsiyâb*'in babasının büyük babası, "bütün Türklerin intisâb ettiği Türk" idi. "Türk" ise, Kök-Türk Kaganlığına adını veren alp ve Türk'ün dördüncü nesilden torunu, Kök-Türk devletinin kurucuları *Bumin* ve *İstemi*'dir. *Afrâsiyâb*'a mümâsil şekilde, İrân ile savaşan şahsiyet olarak *İstemi*'nin, aynı efsânevi hüviyete büründüğü tasavvur edilebilir. Narşahi'nin *Afrâsiyâb*'ı, *Togan*'ın tabiri ile, "Uzak-Doğu (Çin) ve Güney-Asya (Kuşân) Buddhist kültürünün başlıca hâmili ve İrân Zerdüştiliğinin düşmanı" olarak görmesi, Kök-Türklerin Buddhism ile ilgisine işaret etmekte idi (56). Nitekim, *Narşahi*, Buğâra'ya "Budperest"liğin, (Buddhism'in) gelişini, Kök-Türk Kagan soyunun bir kolu olan sülâlenin devrine bağlamaktadır. Bu

52- Bkz. yuk. not 39.

53- Bkz. yuk. not 40.

54- Bkz. yuk. not 50.

55- *Sâsânî* devrinde *Afrâsiyâb*'in bir Türk ve Türkistan hükümdârı bilindiği ve Türk, Türkistan tabirlerinin müterâdif olduğuna, muhtelif destânları neşr eden kimseler dikkati çekmiştir. *H.W. Bailey*, "Iranian studies", *Bulletin of the School of Oriental and African studies*, VI/4(193.) 'de, kuvvetin İranlıların elinden gidip, İranlı olmayan *Hyon*'lara ve *Türklere* geçtiği, *Afrâsiyâb*'in kardeşinin *Sogd*'da hükümdâr olduğu anlatılmaktadır. *E.Benveniste*, "Le Memorial de Zarer", *JA* (1932)'de Tûr, Tûrân ile Türk, Türkistan'ın müterâdif sayıldığı belirtilmektedir. Aynı mü-lâhaza için, bkz: F. Justi, *Der Bundelesh* (Hildesheim-New York, 1976), 112. *Dinavari*, *Kitâb ul-ahbâr ut-tivâl* (Tahran, 1346), 10-11. *Tabari*, *Annales*., I/528. Türk: Liu (1958), 13.

56- *Giriş*, 49. Narşahi rivâyetlerinin tefsiri için, mkz. : *KT*, 67,85.

sülâleye mensûb olduğu anlaşılan *Yel-Tigin* adlı (Iran kaynaklarında Barmudha) Türk beyi, M. 579-90 Kuşân devletinin illerinden Gandhâra'yı (Kâbul deresi vâdisini) ilhâk etmiş ve orada Buddhist âbideler binâ etmişti. *Bahrâm Çûbin*, *Yel-Tigin*'i mağlûb edince, *Yel-Tigin*'in başkenti olan *Baykend*'de mahfûz, bulunan *Afrâsiyâb'ın hazinesi*'ni elde etmişti.

Kök-Türk Kagan sülâlesinin *Tonga Alp/Afrâsiyâb* ve Buddhism ile erken alâkasına, dolaylı olarak, işaret eden bir husûsa da, Eberhard dikkati çekmektedir (57). *Wei-shu*'da yer alan, 450 sıralarına âid bir rivâyette göre, o devirde, *Kök-Türk* kaganları boyu, Kâşgar'ın 400-500 km. kadar şimâl-doğusunda bulunmakla beraber, Kâşgar onlara tâbi idi. *Kök-Türkler* 439-460 arasında *Turfan* vâhasında (şimâl-Doğu Türkistan: 42-43° Ş, 89-90° D) bulunmuş, fakat daha sonra *Altun-Yış* dağlarına gidip, ancak 539'da *Turfana* dönmüşlerdi. *Chavannes, Eberhard* 'ın nakl ettiği rivâyetten şüphe etmekle beraber, bu rivâyet doğru olup, Kök-Türklerin Altun-Yış'a göç etmesinden önceki safhaya, *Turfan*'da buldukları yıllara âid olabilir. Kâşgarî'nin *Kâşgar*'ı *Afrâsiyâb*'in "*Ordu-kend*"i (başkenti) olarak bildirmesi, bu şehrin VIII. asırda bu adı taşımış bulunması ve Buğâra gibi, *Tonga-Alp-Er* destânının merkezlerinden biri olması ile de izâh edilebilir. *Kâşgar*, İslâmdan önce bir Buddhist kültür merkezi idi.

Kültür ve sanat târihi vesikaları da, Buddhist kültürünün Türklere, hem *Kuşân* ,hem *Çin* merkezlerinden geldiğine işaret etmektedir. Mevzû'umuzu alâkadar eden zâviyeden bakılırsa, *tonga ongunu* ve unvânının, tetricen, Buddhism tesileri ile, Burkan ongunu olan arslan (58) şekline girmesi, Buğârâ ilinde nisbeten erken yer almıştı: Kök-Türk soyuna mensûb ilk Buğârâ hükümdârı Türk Hâkânî Kara Çurin'in oğlu, "Şir-i Kişvar" (İl-Arslan) unvânını taşıyordu. Buddhism'i devlet dîni olarak VI. yüzyılda kabûl eden Taspar Kagan da, Arslan unvânına sâhib idi. Bundan sonra Arslan veya Kesari (Kesarin: sanskritçe uzun yeleli arslan) unvânı ve Burkan'ın *simhâsana*'sının mümâsili "arslanlıg örgün" (arslanlı taht), Türk hükümdâr ve alplarının alâmeti oldu.

Herakles'in arslan maskesi giymiş tasvirinin (59) de, Kuşân ilinde III. yüzyılda başlayıp, VIII. yüzyıla kadar, yani Kök-Türk Kaganları soyundan Yabgular ve Türk-şahl sülâleleri devrinden bir sikkede tekerrür etmesi, bu remzin Türk çevresine Kuşân ilinden geldiğine işaret olabilir.

Arslan veya kaplan postu giymiş şahısların tasviri, *Tonga-Alp/Afrâsiyâb* destânının benimsendiği diğer bir Türk merkezi olan Doğu Türkistan Uygur Kağan-

57- *Wei-shu* rivâyeti: Eberhard, *Şimâl*, 87. Kâşgar târihi: *KT*, not IV/19. Kök-Türklerin Koço'ya ve Altun-yış'a göçleri: *KT*, 67, 85.

58- İl-Arslan: bkz. yuk. not 56. *Simhâsana* Rosenfield, 184-86. "Arslanlıg örgün": *KT*, not III/101. Kesarin: Müller-Gabain, "Uigurica", IV, 276,283; manâsi: Soothill, s.v.

59- Bkz. yuk. not 48.

lığı (850-1220) çevresinde de görülmekte idi (Uygurlar (60) Afrâsiyâb'ı M. 762'de Mani dinini kabul eden Buku Kagan ile eş tuyordu). Uygur ilindeki tonga, veya arslan postu giymiş tasvirlerin biri portre mahiyetinde, ikincisi alp veçhelidir (lev. VIII/b, IX/a). Diğeri ise, sivri azı dişlerinden anlaşıldığına göre, tabiat-dışı vasıflara hâiz bir şahsiyet, bir rûh , veya kosmik bir timsâl sayılıyordu (lev. VIII/a). Bu son imkân üzerinde daha sonra durulacaktır. Şimdi bu tasvirlerin alpları temsil etmesi faraziyesi ele alınacaktır. Le Coq, arslan postunun Roma ordusundaki, Avrupalı göçebeler tarafından giyildiğine işâret ile, bütün bu şekilleri Herakles ikonofragisinden mülhem saymaktadır (61). Ancak, Le Coq, "İç Asya" da (lev. II/a) ve Çin'de de mümâsil bir gelenek olduğunu kaydetmemişti. Halbuki, Koço'da Uygur Kaganlığı devrinden bir alp resmi (lev. IX/a), arslan değil, çizgili kaplan postu giymiştir ve böylece, kaplan postu giyen "Chi'ih-yo" ve "Chou" alpları geleneğine bağlanmaktadır (62) (bkz. lev. VII). Ayrıca, M. 429 târihli bir kayıddan bilindiği gibi (63), kaplan ongunu, Uygurların da mensûb bulunduğu, çince adlarına "T'ie-le" ve "Kao-ch'e" denen boyların bayrağında bulunuyordu. Uygurların da mensûb bulunduğu bu Türk boyları, M.429'da, şöyle anlatılmıştı: Bunlar (Esik'de yatan alp gibi; bkz. lev.I) başlarına (alplık nişânesi) tüyler takmıştı ve bir tüy ormanına benzer manzara arzetmede idiler. Bayraklarında kaplan ongunu bulunması sebebi ile de, onlara "Kapan gibi cesûr askerler" (Hu-pi) deniyordu. Böylece, Buddhist Türk edebiyâtında, kahramanlara "kesari" (uzun-yeleli arslan) yanında, "tonga" denmesi, "Chou" ve Türk geleneğinin tezahürü idi. "Tonga" unvânı, Buddhist metinlerde, *kşatriya* (alp ve hükümdâr sınıfı) karşılığı olarak da kullanılıyordu:

"Çaştani İlig (hükümdâr unvânı) Beg, tongalar beği teg, kşatrik begler mengiz manlıp... Tongalar begi-teg ya tartıp, alku yağılar.... mış. Kim bolsar, anı neçük utğalı-yigedgeli ugaysızlar? Ertिंगü katıklanmaklıg, bilge, biligke tükellig, yağız yer erkliği Çaştani ilig begmen (Çaştani İlig Beg, tongalar beği gibi, *kşatriya* begleri tavrı ile.... Tongalar beği gibi yay gerip, bütün düşmanları.... (yendi.). Bu kimseyi, nasıl, alt ederek yenebilirsiniz? Ben, yağız yer yüzüne hâkim, çok cesûr, bilgili, mükemmel bilgi sâhibi Çaştani İlig Beğim. "Uigurica" IV, 265, satır 14-15, 267 satır 73-79).

"Tonga"ların saçının "kesari"ler (uzun yeleli arslanlar) (64) gibi uzun olduğu, şu metinden anlaşılmaktadır.

"Arçuni Tonga uzun saçın kidin, arkasında itip...
(Arçuni Tonga, uzun saçını arkaya, arkasına itip..."
"Uigurica", II, 25, satır 15).

60- Boyle, I, 54.

61- Bkz. BSM, I, levha 26/b ve Le Coq, *Bilderatlas*, 80.

62- Bkz. yuk. not 33-7.

63- Kollautz- Miyakawa, I, 110.

64- Bkz. yuk. not 39.

Prof. Togan'ın Bezekli tapınaklarının birindeki bir resim yanında, "Tonga Tigin" "Tonga ol" yazılı bulunduğunu bildiren makalelerini maalesef göremedim (65) Kâşgarî'nin (66) kaydettiği gibi, "Tonga Tigin", "Tonga Han" unvânları tekerrür etmiş olsa gerek. Kök-Türk kitâbelerinde bahsi geçen "Tonga Tigin yoğı" (mâtem merâsimini)", Orkun, Tonga Tigin adlı beyin 714 de ölümü ile alâkalı sanmışdı (67). Prof. Togan bu "yoğ"un Tonga-Er-Alp'ın her yıl tekerrür eden mâtem merâsimi olabileceği imkânı üzerinde durmuşdu (68).

Kaplan postu veya maskesi giymiş Uygur tasvirleri (lev. VIII/a, b; IX/a), başka pek çok sebepler ile de izâh edilebilirdi (69). Milâd devrinden beri. Çinde, yapılan ve Eberhard'a göre Türkler ile alâkalı olan "No" âyinde, Oniki hayvanlı yılın şekillerinde, bu arada "bars" (Çinde kaplan) kıyâfetleri giyiliyor ve mubârezeler yapılıyordu. Nitekim Uygur sanatında Oniki-hayvanın müşahhas şekilleri, ilgili maskeler ile tasvîr edilmişdi (lev. VII/b). Destânların raks şeklinde oynanmasında, ölmüş alpları temsil eden oyuncular, o alpların ongunları olan hayvanların maskeleri ile sahneye çıkıyordu. Doğu Türkistanda, Kuça'da, beş yönün krallarının arslan şeklinde temsil edildiği bir raks vardı. Tonga-Alp'ın "Ordu-kend"i sayılan Kâşgar'ın kralı ise, arslan başı şeklinde bir altın tâc giyiyordu. Türk mezar âbidelerinde de, arslan/kaplan başlı bir insan heykeli mevcûddur.

Alp ve hükümdârlara mahsûs Tonga ve Arslan unvânlarından başka, Türk beylerine, Bars (Pars) ve İrbiş gibi, yırtıcı adları da, unvân veyâ isim olarak veriliyordu (70). Kâşgarî'ye göre Afrâsiyâb/Tonga-Alp'ın oğlunun adı Barsgan idi. Isık göl civârında, aynı adı taşıyan şehri o kurmuşdu. Bars'ın alplik ongunu olduğunu, *Irk-bitig* adlı, M.VIII-IX. yüzyıllardan kalan fâl kitabı da teyyid etmektedir:

"Bars men.... alp men" (Orkun, II.75).

İrbiş (71) (Sibirya akparsı) adı, yıldızlara da veriliyordu. "İrbiş kudruğı" bir yıldız manzûmesi, veya Utârid seyyâresinin ismi idi. "İrbiş veya başka yırtıcı kudruğı" şeklinde bir tuğ, Türk Buddhist metinlerinde ve sanatında en çok tas-

65- *Giriş*, 168 (BSOS, VI, 1932, s. 852'ye atf).

66- Bkz. yuk. not. 29.

67- Orkun, Orkun, I, 50 (I-Ş-7), 62 (II-D-31).

68- Bkz. yuk. not 65.

69- Kadim Çinde:bkz. yuk. not 36, Kuça'da arslanlar. raksı: Liu, *Kutscha*, 107, 207-208.

Kâşgar hükümdârının arslan başı şeklinde tâci: *Westlich*, 199. Uygur divar resminde Oniki - hayvanlı takvimin maskeli müşahhas şekilleri: *BSM*, Atlas, lev. 17. Arslan başlı mezar heykeli: *KT*, lev. LII/c.

70- Yırtıcılar: *KT*, not III/101. Barsgan: Kâşgarî, III,135,417.

71- Bkz. *Dictionary*, s.v. "TT", VI, satır, 93; "Uigurica", IV, 44,6, 11.

vîr edilen, Şimâl Alp-mabûd'u (*lokapâla*) Basaman (72)'in (Vaişravana-Kubera) elinde temsil ediliyordu (lev. V/a, b). *Lokapâla*'ların ve Bilhassa Basaman'ın, Kuşân Buddhist kültürü çerçevesinde, Kuşân savaş mabûdu tasavvurundan geliştiği kaydedilmişdi (73). Türk Buddhist geleneğinde, Basaman hükümdârlar ve bilhassa "tilgenlig kan" denen, Tonga-alp gibi büyük hükümdârlara kut vermek ile mükellef idi (74). Basaman'ın eşi sayılan Hâritî/Vasundhâra (75) adlı tanrıça, Buddhist Türklerde "yir katunu" (76) (yer yüzü hatunu) addediliyordu.

Kâşgarî, Tonga-Alp-Er'i, "Ajun beği," (77) olarak tavsif etmektedir. "Ajun", türkçe Buddhist metinlerinde hayât manâsına gelirken, İslâmî Türk edebiyâtında, arabça "dünyâ" karşılığı olarak kullanılmıştı. "Ajun beği", dünyâ hükümdârı, Buddhist metinlerdeki "tilgenlig kan" (felek çarkına hâkim han: sarskrit *cakravartin*) tasavvuruna müşâbih olmaktadır. "Tilgenlig kan"lar, yukarıda söylendiği gibi, Basaman adlı alp-mabûd ve onun eşi Hâritî/Vasundhâra gibi ilâhlardan kut almış sayılıyordu. Dünyâ manâsına ajun'u, *Kutadgu-bilig* şâiri, müşahhas olarak tasavvur etmişdi (78). Ajun, bu eserde, yer-yüzünü temsil eden, nice hükümdârlardan dul kalmış bir kadın şeklindedir. Af.âsiyâb oğullarından Kâşgar "İlig"i için, "Hâkân beğim boldı (oldu)" demektedir. Ajun, bu müşahhas görünüşde, Türk kaganlarına kut veren, Ötüken tanrıçası, veya başka kut verici "yer-su" rûhlarını andırmaktadır (79). Fakat, Kâşgar'ın eski bir Buddhist merkezi olduğu düşünülürse, kadın şeklindeki Ajun, Buddhist kültürünün hâtıralarını da taşıyabilirdi. Türk Buddhist metinlerinde "tilgenlig kan"lara yanî "ajun beglerine" kut veren alp-mabûd Basaman'ın eşi, Türklerin "yir katunu" (yer hatunu) dediği, Hâritî/Vasundhâra (80) gibi.

Tonga-Alp destânında, "ajun beği" ile ilgili mefhûmlar, başka türlü de tezâhür etmektedir. Bu tezâhürler, Kuşân devri sonunda, krallara kut verdiği tasavvur edilen (81) ve Türk Buddhism'inde de mevki tutan, iki çehre ile alâkalıdır. Bunlar Hind mabûdları kralı İndra ile Kâla, Kâla-cakra ve Yama adları altındaki zamân,

72- *Drevneturskiy Slovar*, s.v. ("TT" VII, 13, 54'e atf).

73- Bkz. yuk. not 54.

74- *Altun-yaruk*, VI. bölüm (s. 229-31). Tilgenlig kan: bkz. aşağıda not 77.

75- Getty, 117, 130-31, 143, 156, 168.

76- Arat, *Şiir*, 386 (*Altun-yaruk*, VI, 12'ye atf).

77- Ajun-beyi: Kâşgarî, s.v. Ajun: *Dictionary*, s.v. Tilgenlig-kan/cakravartin: *KT*, not II/111-112.

78- *KB*, beyt 81-55, 404.

79- "Gök ve yer", not 515-24'de verilen kaynaklar.

80- Bkz. yuk. not 71-76.

81- Rosenfield, 204.

82- İndra, Ahi: Dowson, s.v. İndra-Ahi mücadeleleri: Combaz, 142. Bkz. "Gik ve yer", not 181-94. Yama: Dowson, s.v. Yama'nın Kâla ve ejder maskesi vechesi: Dowson, s.v; Auboyer, 21; Combaz, 61-70. Kâla-cakra (Kâla-çarkı) bir Uygur Buddhist tasavvur idi: Laufer, "Uiguren". Yama'ya türkçe Buddhist metinlerde Erklig Kan (Han) denmekte idi: *Dictionary*, "Erklig". Kâla'nın Zurvân ile alâkası ve at, atlı veya arabacı şeklinde tasavvuru: bkz. Wesendonk. Türklerin Zaman mabudu Öd-tengri, Zurvan-yazdan ile eşdir: Bazın, *Calendriers*, 242; Humbach, 13-4, 31, 38. Türk metinler de Ezrua-Zurvân: Zieme, *Manich.*, satır 440-450. Türkçe metinlerde Öd, Ödleg: *Dictionary*, "ödleg"; Kâşgarî, indeks "öd", "ödleg"; *KB*, beyt 1388-89, 1583, 1586, 5136, 5688, 6095. Yıldızlar "çığrı" sını (çarkını) çeviren ve kut veren zamân timsâli "Evren" (Eider): "Gök ve yer", not 89, 1 86, 505 (Kâşgarî, varak 212 ve *KB*, beyt 92 ile 126'ya atf).

zamân çarkı ve ölüm mabûdu idi (83). İndra, insan görünüşünde; diğeri ise, hem insan, hem havan (ejder, at keçi, sığır) ve felek-zamân çarkı şeklinde tasavvur ediliyordu. İndra, Kâla'nın bir şekli olan ejderi (Ahi) mağlûb etmekle hükümdâr olmuşdu. Kâla-Yama, Yama (ölüm) simâsı ile, Türk Buddhist metinlerinde, Erklîg Kan (Han) adını almakda idi (84). Aynı müşahhas mefhûmun zaman timsâli olan Kâla vechesi ise, Uygur çevresinde. Kâla-cakra (zaman "çığrı"sı, çarkı) nazariyesinde geliştirilerek, Kaşgari'deki ifâdesini bulmuşdu. Yıldız manzûmelerini taşıyan ve zamân ile dönen, bir gök çarkı ("kök çığrısı") tasavvur edilmişti (85). Bu gök çarkını, Evren (eviren:çeviren) denen semâvî ejder çeviriyordu (86). Ejder Evren ile, Hind'deki Ahi adlı zamân ejderinin benzerliği âşikârdır. Evren, *Kutadgubilig*'de hükümdâra kut da vermiş sayılıyordu. Ayrıca, Türklerde Öd-tengri, veya Ödleg adlı zaman mefhûmu, İran zamân mabûdu Zurvân, ve dolayısı ile, Kâla ile alâkalı idi. Ödleg ise, Kâşgari'nin bazı beytlerini verdiği destânda, Hind zaman ve ölüm timsâli Ahi-Kâla-Yama'ya benzer bir mevki tutmaktadır. Mabûdlar kralı İndra'nın zamân timsâli Ahi'yi mağlûb ettiği gibi, Tonga-Alp-Er'de "ajun beği" (88) (dünyâ hâkimi) olmak için, zamân timsâli Ödleg'i zebûn etmişti. Fakat daha sonra, Ödleg, Kâla (zamân: öd, ödleg) vechesinden; Yama (ölüm, Erklîg Kan) simâsına geçip, Tonga-Alp-Er'i öldürmüştü.

Ajun ile Ödleg ve onun ejder şekli Evren, dünyâ ile felek-çarkı ve zamân mânâsında. hem kut verici, hem öldürücü kuvvetlerin remzi olarak, İslâmî Türk (ve İran) edebiyâtında yaşamağa devâm edeceklerdi. Bu remzlerin Tonga-Alp-Er destâmı ile alâkasının unutulmadığı da, yazının sonunda görülecektir.

Tonga-Alp-Er hakkında Kâşgari'nin rivâyetlerinde Türklerin eskiden Ön-Asyada yaşadığı hissini uyandıran bir şahsiyet de, *Hâkânın* kızı, Siyâvûş ile evlenen Kaz'dır (89). Kâşgari, Kaz'ın Kum'da avlandığı ve Kazvîn denen şehrin asıl adının Kaz-oyun olduğunu, çünkü Kaz'ın o şehri binâ edip, orada oynadığını söylemektedir. Kaz, İla suyuna akan bir ırmağa da adını vermişti; çünkü orada da, bir tepede, kale binâ etmişti. Siyâvûş, Buhârâ ilinde, Dîz-i Rûyîn'de, Afrâsiyâb tarafından öldürüldükden sonra, İranlılar, her yıl onun mâtemini tutardı. Milâdî VII.-VIII. yüzyıllarda, bir Türk-Halaç sülâlesinin hâkim olduğu Pencikent'te, bir dıvar resmindeki Türk "yoğ" (matem) usûlünde cenâze merâsimi sahnesi (lev. IV), Prof. Togan'ın, bu resmi münâkaşa ederken,

83- Bkz. yuk. not 82.

84- Bkz. yuk. not 82.

85- *Ibid.*

86- *Ibid.*

87- *Ibid.*

88- Bkz. yuk. not 77.

89- Kâşgari, III, 149-151 (varak 509-10).

ifâdesine nazaran, Kâşgari'de bazı beytleri verilen Tonga-Alp-Er "yoğ" 'ı (90) ile alâkalı olmalı idi. Belenitzkiy (91) ise bu sahnenin, Siyâvûş'un mâtemini tasvîr ettiğini düşünmekte; fakat, Türklerin "yoğ" geleneğine uygun bulunduğunu kaydetmektedir (ölü, kubbe altına konmuş ve muhtemelen yakılacaktır; matem tutanlar, yüzlerini ve kulaklarını kesmektedir). Eğer matem tutulan ve kubbe altında yakılması hazırlanan ölü Siyâvûş ise, elinde ateşli çırağ ile, ön planda diz çökmüş, mahzûn sîmâlı, sarı saçlı ve tâclî kadın, Kaz'ı tasvîr etmiş olmalıdır.

"Chou" devri Çinde, kaz remzinin iki manâsı vardı: Kazların ve diğer su kuşlarının uçması, hikmet sâhibi kimselerin veya semâvî ruhların uçup gitmesi manâsına geliyordu (92). Bu manâda, kaz ve su kuşları ölüm remzi idi. Türklerde de, ilk devirlerde rûhun su kuşu şeklinde tasavvur edilmiş olması mümkün gözükmektedir (93). Rosenfield (94), Kuşân kültüründe, *hamsa* (kaz) denen remzin, ruh ile alâkasına işâret etmekle beraber, Kuşân hükümdârlarının kemerinde yer alan bir beylik timsâli de olduğuna dikkati çekmektedir. Nitekim Kâşgaride Türklerde, kaz ve su kuşları remzinin, bey (seyyid) ve kut (*tâli*) timsâli olduğunu bildirmektedir. Türk kaganlarına ve hatunlarına Bilge unvânı verildiğine göre, Kaz adı, "bilge" (hikmet sâhibi) rûhlara atf edilmiş olabilirdi. Nitekim Buddhist Türk metinlerinde, Burkan, "kazlar beği" (96) diye adlandırılırdı. Fakat "Chou"larda, kaz, aynı zamanda sadâkat timsâli olarak, düğün hediyesi idi (97). Tonga Alp-Er'in kızı Siyâvûş'a gelin giden Kaz'ın ismi, belki bu son remz ile ilgili bulunuyordu. Bu son remzin Kök-Türk devrinde, Batı Türkistanda da bilindiği anlaşılmaktadır. Afrâsiyâb adını taşıyan eski Samarğand harâbelerindeki, Kök-Türkler ile alâkalı sarayda, bir dıvar resminde, gelin alayında, kazlar da görülmektedir (98).

Tonga-Alp-Er'in alplık ve erlik unvânları da Kök-Türk, Uygur ve Hâkânî Türk muhîtlerinde, kadim manâlarını muhâfaza etmekte idi. Uygurların da mensûb olduğu, Çinlilerin "T'ie-lê" dediği Türk boyları arasında sayılan Gurgân Ak-Hunları (99) hakkında, Prokop'un naklettiği bir rivâyet (100), bu devirde alplık ve erlik mefhûmlarına ışık tutmaktadır. Ak Hunlarda, kemerli olmakla temâyüz eden alplar teşkilâtı mevcûd idi. Bunlar beraber şölen yapar ve içerdi. Başdaki alp ölünce, diğerleri, canlı olarak onunla gömülmeğe râzî olurdu.

90- Bkz. yuk. not 69.

91- Bkz. Esin, "Butân-i Halaç", 40-42 ve lev. VIII'de verilen kaynaklar.

92- SMT, 241, not 4. "Gök ve yer", not 113 (Williams, "Crane"'e atf).

93- *Ibid.*

94- Rosenfield, 147, 181, 262, 316 (not 12), res. 17.

95- Kâşgari, I, 104; II, 177 (varak 64, 355).

96- Gabain, "TT", X, satır 133.

97- Williams, "Goose".

98- Al'baum, *Afrastab* res. 12. *KT*, not IV/33.

99- Bkz. *Ost-Türken*, 127 ve Franke, "Türkvolker", 42.

100- Dieterich, I, 28.

Ak-Hunlara mümâsil şekilde, Türklerde de mevcûdiyeti aşağıda görülecek olan alplik teşkilâtının, kadîm göçebelere geleneginin (101) devâmı olduğu âşikârdır. Bu bakımdan, Ak-Hun ile Uygur, Kök-Türk ve Hâkânî alplik teşkilâtı ve onun maddî kültür eserlerindeki ifâdeleri de, Tonga-Alp-Er hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunacaktır.

Türklerde de, "kur" (102) denen ve mertbe işareti olan kemerin, bazen sayısı kırk-elliye kadar çıkabilen "toku"ları (madenî levhaları), hükümdâr tarafından, erlik timsâli olarak, verilirdi (103). "Er atı (adı)" kazanılması gereken bir unvân idi (104). Er'ler kendilerine "eş-tuş" (105) denen kader -birliği arkadaşları seçerdi. "Eş-tuş"lar aralarında kılıç üzerine, kan ve şarab ile and (106) içerek, "antlıg" / "andlıg" (107) vâfına giriyordu. "Eş"ler, beraber avlanır ve savaşırdı (108). Erler ölünce, onlara "er benküsi" denen âbide yapılırdı (109). Kitâbelerden anlaşıldığına göre, alp unvânı er'den yüksek idi ve er'ler alp'lara tâbi olabiliyordu (110). Clauson'a göre, "alpagu" unvânı, kadîm göçebelere "bagatur"un karşılığı idi ve böylece alpların başı demek idi. Alplar da, "güç" birliği" yaparak, teşkilât tesis ederlerdi (112). Rütbe alâmeti "toku"ları, "kan" (han) verdiği göre (113), belki bütün teşkilât, "Chou"larda olduğu gibi, (114) hükümdâra bağlı idi. Belki de, Ak-Hunlarda (115) olduğu üzere "andlıg"lar, ayrıca ikinci derecede âmirlere de tâbi oluyordu: Bir "alpagu" kitâbesinde, (116) bu kimsenin "antlıg" bir "İç sü-baş" (saray askeri âmiri) olduğu kaydedilmesi, bu imkânı hâtıra getirmektedir.

101- Bkz. yuk. not 25-28; 40-44.

102- Kâşgari, varak 163. Yine bkz. Esin, "Kur-kurşak", not 71. *Id.*, "Samarrâ": 60-62 *Id.*, "Türk ul-acem", 318. Toka, toku: Kâşgari, s.v.

103- "Erdemi bar için kanı ta Aza Tutuk toka teğmiş... Begim, siz er!": Malov, 94 âbide 48, satır 2. "Er Erdem iki elig (kırkiki) tokum". Malov, 97, âbide 49 satır 3.

104- "Er atım yok üçün...": Malov, 735 âbide 41, satır 3.

105- *Dictionary*, eş. "Er atım yok üçün yeti aşnukı eşim taşru ertili": Malov, 73-5, âbide 41, satır 3.

106- Bkz. Inan, "Ant"; Esin, "And" ve *id.*, "Gök-yer", not 420-25. *Ost-Türken*, 64,468 Biçurin, I, 78-9.

107- *Dictionary*, s.v. Malov, 68, âbide 39, satır 2; *ibid.* 31-2, âbide 11, satır 8 (düzeltilmiş okunuş: *Dictionary* "andlıg"). Orkun, III, 193 (andlıg, öküş alpagu âbidesi).

108- Av: "Angda kalar eşim, bin erem" Malov, 73-5 âbide 41, satır 3. Savaş: "beş sünüş sünüşdükde Küli Çur andak bilge eşi, çab eşi erti. Alpi, bükesi erti"; Orkun, I, 138, satır 17.

109- "Er benküsi": Malov, 61, âbide, 32, satır 1.

110- Bir alp olan Bars'a agıt söyleyenler, şöyle demekde idi: "özin üç erig...": Orkun, III, 101, satır 1-3.

111- *Dictionary*, s.v.

112- "Alplar küç bir kılıp arkaşur": Kâşgari, I, 237.

113- Bkz. yuk. not 103.

114- Bkz. yuk. not 25-28.

115- Bkz. yuk. not 100.

116- Orkun, III, 193.

Bu münâsebetle şu sual sorulabilir. Türkler, çince, muharref şekilde, adı "Ya-lo-shan" (117) (belki Atlaşgan) olarak verilen ve ongunları yırtıcı hayvanlar olan, kadim göçbelerin semâvî kılıç (118) şeklindeki mabûduna mümâsil, bir savaş tanrısına tapıyorlardı. Kılıç üzere "andlıg" vasfına girmek, belki bu mabûd ile alâkalı idi. Kâşgari, (119) Türklerin kılıç üzerine and içtiğini anlatırken, Türklerin demiri saydığını ifade etmekte ve "kök temür" tabirini kullanmaktadır. "Kök-temür", gök rengi kılıç mı, veya semâvî kılıç mı idi?

Kâşgari'nin (120) naklettiği beytler, alpago ve alp'ları, hayâlimizde uyandırmaktadır. Alpago'lar yalnız başına, bir orduyu mağlûb edecek kadar yiğit idiler. Alplar, her silâhı, mahâret ile, kullanabilirdi. Bugra'lar (erkek develer) gibi "kök-reşerek" (birbirine kükreyerek), "okuşurlardı" (birbirlerini mubârezeye davet ederler, meydan okurlardı). Birbirlerini "alkaşdıkları" (öğdükleri, alkışladıkları) da olurdu.

Alpların alâmetleri, atlarının kuyruğunun ipekle bağlı, veya örülü olması idi (çermetmek). Öne ve arkaya, aynı mahâretle ok atanlar, başlarına bir çift şâhin kanadı takardı (121) Öz bayrağı olan, "urungu alp"lar, çift "kur" (kemer) (122) takardı. "Kur"un biri kılıç, diğeri "altunlıg keş", yanî altınlı okluk içindi. "Kur"a, kılıç ve okluk dan başka, "suvlık"denen mendil (veya kese) ve başka eşyâ da asılırdı (123).

Alplık alâmetlerinin belirlediği sanat eserleri arasında bazıları bilhassa dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Bir Karluk hükümdârının tahta çıkışını temsil ettiği sanılan, gümüş tabak üzerindeki tasvîrde, hükümdâr, tulgasına çift-kanad ve beline çift-kemer takmış bulunmaktadır (124) (lev. V). Prof. von Gabain'in, Ankara'da toplanan XIII. Altaistik konferansına tebliğinde hükümdâr tasviri olarak işaret ettiği bir Uygur resmindeki (125) atının, hem tulgasında çift-kanad vardır, hem de kendisi, benekli bir yırtıcı hayvan derisinden çakşır giymiştir (lev. III/b). Bu al-

117- Pulleyblank, *An-lu-shan*, 16.

118- Bkz. yuk. not 24, 27,40.

119- Kâşgari, varak 182.

120- Kâşgari, I, 144, 183, 237, 359; II, 223, 349.

12- Kâşgari, I, 110.

122- Bkz. Esin "Sâmarraâ" 60-62. *Id.*, "Türk ul-ücem, 318. *Id.*, "Kur-kurşak", res 4'deki kitâbeli Uygur resminde, (Le Coq, *Chotscho*, lev. 7). "Urungu alp"lar, çift kemerli gösterilmiştir. Sibirya'da bulunmuş ve bir Karluk hükümdârının tahta çıktığını gösterdiği sanılan gümüş tepsi üstünde, çift kemerli ve başında çift kanad, hükümdâr tasviri: Pugaçenkova-Rempel", 153, lev. 134 (*KT*, lev. XLIII/b).

123- Bkz. yuk. not 102'deki kaynaklar.

124- Bkz. yuk. not 119.

125- Le Coq, *Chotscho*, lev. 48.

pın atının boynunda da, "Chou" (126) ve "Ting-ling" alplik alâmeti, "kotuz" kuyruğu asılı görülmektedir.

Tonga, arslan, irbiş, bars gibi yırtıcılardan (127) ve "kotuz"dan (128) başka, "büke" (129) ve "böri" (130) (kurd) da, Kök-Türk devrinde, alplik ongunu idiler.

Türkçe "sin" (131) denen mezar heykellerinin ekseriyetle, ölenleri temsil ettiği (132) anlaşıldığına göre, bunlar arasında da alp ve er şahsiyetleri olacağı muhakkaktır. Bilhassa, bellerinde "kur" (askerî mertebe işâreti kemer) (133) ve kama veya okluk taşıyanlar, "er" veya "alp" olsa gerek. Sol eli ile kamayı tutup, sağ eli kadehi göğüs hizasına kaldıranlar ise belki "antlıg/andlıg (134) vasfını haiz idi.

V. Tonga Alp-Er destanının son hâtıraları

Alp Arslan'ın Türklerø vatan olarak fethettiği memleketimizde, *Selçuklu* ve erken *Osmanlı* devrinde, alplik canlı bir müessese idi (135). Bütün alplik gelenekleri kadim İç Asya'ya bağlanıyordu. *Oğuz Boyları*'nın, şölen sırasında, "tolu" (kadch) ve "müç" (içki içmeğe kullanılan boynuz) ile and içmek geleneği, *Oğuz Han* töresi sayılıyordu (136). Timsâli, İç Asyadaki gibi, "kur-kılıç" olan bir "alp-er" müessesesi, *Selçuklu* ve *Osmanlı* ordularında da kurulmuşdu: (137) "*Alâuddin Key-kubâd*"ın alpları, kendi aralarında ve sü-başı ile hükümdâra, kılıç üzerine and içiyorlardı. İç Asya gelenegine uygun olarak, "alay basan bahâdır ve alp-er" ler, bazen saz-şâiri olarak, cezbe içinde "türki" söyleyen, "delir" ve "deli" ler (çoşkun yiğitler), kendilerine and bağı ile bağlı savaş "yâr"ı seçmekte idiler (138). Kaplan postu giymiş (lev. XI, XII, XIII), bazen kaplan "giyim"i (maskeli: lev. X) ile yüzünü gizlemiş alplar, İç Asya'da destânları temsil eden, dinî ve askerî voheli mubâre-

126- Bkz. yuk. not 35.

127- Bkz. yuk. not 29-31.

128- Bkz. yuk. not 123.

129- Bkz. yuk. not 108.

130- "Kagan süsi böri-teg imiş": Orhun, I, 34.

131- *KT*, not II/8, lev. XLVII, XLVIII/a,b.

132- Bkz. Kızlasov, "O naznaçenii...".

133- Bkz. yuk. not 102.

134- Bkz. yuk. not 107.

135- Bkz. "Gök ve yer", not 451-78'de verilen kaynaklar.

136- "Gök ve yer", not 452-57 (Yazıcı-zâde, 204, Levent, 33-4 'Aşık paşa-zâde, Bayezid 3633, 9. böl. varak 4'e aft). Müç: bkz. Radloff, *Wörterbuch*.

137 Bkz. "Gök ve yer", not 451 (Yazıcı-zâde, 211-12, 359-60'a atf). Kur-kılıç: Âşık Paşa-zâde, 4-10.

138- Bkz. Köprülü, 273, not 2 (alplik geleneği). "Alay basan ve bahâdirlik eden alp-er" timsâli kutâs: Yazıcı-zâde, 211. Kutâs, hotoz, kotuz, kotaz: bkz. yuk not 34. Delir: Yazıcı-zâde, 234.

Deli: Sermed Muhtâr, 42. şâiri: bkz. aşığ. not 139.

zeler ve raksları hatırlatıyordu (139). Alplar, İç Asya'da olduğu gibi, atlarının boyuna, bu devirde *kutâs* ve *hotoz* denen, eski adı ile "kotuz" kuyruğunu asıyorlardı (140). Bu alâmet, Osmanlı resimlerinde, ekserî pâdişâha mahsûs idi (lev. XIII/b). Başına "çifte-çeleng" denen, çift kartal kanadı takmak, yine alplık alâmeti idi (141) (lev. XI, XII). Yurdumuzda hâlâ söylenen destânlar ve elde, kadim mertebe işareti mendil. (142) veya kalkan ve kılıç ile, icrâ olunan oyunlar, alp geleneğinin hâtıralarıdır.

Tonga-Alp-Er/Afrâsiyâb destânı, İranlı Firdevsî'nin rivâyetlerinden ilhâm almakla berâber, Yazıcı-zâde, Aşık Paşa-zâde, Firdevsî-i Tavil gibi müellifler, Türk alplık geleneğini de idâme ettirmekte idiler. Nitekim, XV. XVI. yüzyıllarda yaşayan Türk şâiri Firdevsî-i Tavil, "Turan şahı Afrâsiyâb"ı, İranlı adaşından epey farklı olarak anıyordu. Afrâsiyâb'ın ongunları, İç Asya alplık alâmetleri, tonga yerine arslan, kurd (142), (*gurk*). cvren (ejder) (143), yırtıcı kuş (144), Türk Firdevsî tarafından unutulmamıştı. Kâşgari destânında, Afrâsiyâb'ın zamân timsâli ile mücâdelesini (145) safhaları hâtırası da, Ödleg yerine felek çarkı ve "evren"i şeklinde, Türk Firdevsî'nin eserine aks etmişti. Firdevsî-i Tavil'in eserinde Afrâsiyâb, Yakın Doğu cihângîri Süleymân'a şöyle meydan okumakta idi: (143)

"Afrâsiyâb Turân şahıdır. 'Acem mülkü anın eli altındadır.

Keykubâd ile yağdürür. Rüstem-i Zâl, Afrâsiyâb'a cevâb viremez. Anın korkusundan, yedi-başlı cvrenler, mülküne giremezler.... bir na're ura, râd-i felek kan kaşanur. Çenge girse Kahramân'ı (Merih'i) yılan kuşandırır. Bir aslandır kim Rüstem-i Zâl anın katında tavşandır... (Afrâsiyâb şöyle diyordu): "Ben şol tavşancılık ki.... cihân şâhinleri benim elimde turna gibidir"..... Afrâsiyâb-ı Türk, ol köhne gürk, pûlâd, kalkanın omuzuna salub, çınar ağacı saplı, ejderhâ derisi kaplı, engerek dilli sünüsün eline alub, at'a mahmûz urub, yıldırım gibi gelüb erdi".

139- "Gök ve yer", not 476-78 (Nâi'mâ, VI, 47; John Rylands Library tomar 34; Tuhfat ul-mulûk, Topkapı Kütübh. yazma H. 415, varak 165/a,b, 238/b'a atf).

140- Çifte-çeleng: Evliyâ Çelebi, I,10 (Fâti'h'e Ak Şemseddin tarafından verilmişdi). Kartal kanadı (Sorguç-ı per-i kartal): Celâl-zâde târihi, Topkapı Kütübh., yazma E.H. 1427, varak 166.

141- Bkz. yuk. not 138.

142- Bkz. yuk. not 28.

143- V.M. Kocatürk, *Türk edebiyâtı tarihi* (A. 1964), 301.

KISALTMALAR VE ADI MÜKERREREN GEÇEN ESERLER İÇİN BİBLİYOGRAFİYA

A: Ankara

AA: Alma-ata

ABAW: *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*

AARP: *Art and Archaeology Research papers* (London)

ADAW: *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften*

AIUON: *Annali dell' Istituto Univers. Orientale di Napoli*

K. AKIŞEV 1) "Esik": "Esik'ten tabılğan eskertkiş" *Julduz XI* (AA, 1974).

2) "Issik": "Kurgan Issik" *V Glub' vekov* (AA, 1971).

L.I. Al'baum *Jivopis' Afrasiaba* (T, 1975).

Altun-yaruk: bkz. Radloff.

AM: *Asia Major*

An-lu-shan: bkz. Pulleyblank.

AOASH: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest).

APAW: *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin).

R. ARAT *Eski Türk şiiri* (A, 1965).

'AŞIK PAŞA-ZADE, *Târîh* (I., H. 1332).

J. AUBOYER, *Le Trone dans l'Inde ancienne* (P, 1949).

ADTCF: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi.

W. BANG- A. VON GABAIN, 1) "TT", I; 2) "TT", II; 3) "TT", III; 4) "TT", IV; 5) "TT", V; *EDTF*, II (Leipzig, 1972).

W. BANG- A. VON GABAIN- G. R. RACHMATI "TT", VI, *EDTF*, II (Leipzig, 1972).

W. BANG-G.R. RACHMATI- "Die Legende von Oghuz Qaghan, *SPAW* (1932).

I.A. BATMANOV- A.C. KUNA, *Pamyatniki drevneturskoy pis mennosti Tuvi* (Kızıl, 1963).

L. BAZIN, 1) *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux* (Lille, 1974).

2) "T'opa": "Les Parlers des T' opa-Wei", *TP XXXIX* (118).

- A.N. BERNŞTAM, *Sozial' no ekonomičeskiy stroy Orxonon-Yeniseyskiy Turok VI-VIII. vekov* (M. 1946).
- N. YA. BIÇURIN, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Asii* (M. 1950-53). *Bilderatlas*: bkz. Le Coq.
- E. BIOT, *Le Tchéou-li* (Paris, 1851).
- D. BODDE, *Festivals in classical China*, (Princeton, 1975).
- J. BOYLE, *Atâ Malik Juvâini's History of the World-conqueror* (Manchester, 1958). *BSM*: bkz. Le Coq.
- CAJ*: *Central Asiatic Journal*.
- "Cakravartin": bkz. Esin.
- Calendriers*: bkz. Bazin.
- E. CHAVANNES, 1) "Le Cycle turc des douze animaux" *TP* (1906). 2) *Docs.: Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles* (P. 1903). 3) *Notes: Docs ile aynı cild'dedir*. 4) *Sculpture: La Sculpture sur pierre en Chine au temps; des deux dynasties Han* (P. 1953). 5) *SMT: Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*
- CHÊNG TÊ-K'UN, *Chou China* (Cambridge, Mass. 1973).
- G. CLAUSON, 1) *An Etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972), 2) "Turk, Mongol, Tungus", *AM*, New series, VIII/1 (1960). "Cycle turc": bkz. Chavannes.
- CT*: *Cultura Turcica* (Ankara, TKAE).
- K. DIETERICH, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde* (Leipzig, 1912). *Drevneturskiy Slovar* (M., 1969).
- Dictionary*: bkz. Clauson.
- W. EBERHARD, 1) *Çin târihi* (A. 1947). 2) "Lokal. ": "Lokalkulturen im alten China", *TP*, vol. XXXII (1942). 3) *Şimâl: Çinin şimâl komşuları* (A. 1942) 4) *Toba: Das Toba Reich Nordchinas* (Leyden, 1949). 5) *Weltbild: Sternkunde und Welbild im alten China* (Taipei, 1976). 6) *Westlich China und seine westlichen Nachbarn* (Darmstadt, 1978).
- EDTF*: *Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung* (Leipzig, 1972).
- M. ERĠN, *Dede Korkut Kitabı* (A. 1958).
- E. ERKES, "Der Ikonografische Charakter einiger Chou Bronzen", *Artibus Asiae*, IV, (Leipzig 1932).
- E. ESİN, 1) "Alp görünüşü": "Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü, I-IV, *TK*, 34 (1965), 70 (1968), 82 (1969), 94 (1970). 2) "And", *Forsch. zur Kunst Asiens in Memor. K. Erdmann* IUEFTISE yayınları (I. 1969). 3) "L' Aıme zoomorphe du guerrier turc" *Protokollband der XII. Tagung der PIAC* (Berlin, 1974). 4) "Butân-ı Halaç", *Türkiyât Mecmuası*, XVII (I. 1972). 5) "Cakravartin": "The

Turkic and Ilkhanid universal monarch representations and the cakravartin", *Proceedings of the XXVth Congress orientologists*, II (Delhi, 1968). 6) "Gök ve yer", *Türk kosmolojisi (İlk devir)* (I. 1979). 7) *KT*;: *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (I.1978). 8) "Kur-kurşak", PIAC'ın XX. toplantısına bildiri, *CAJ*'de baskıda. 9) "Sâmarrâ": "The Turk ul-ajam of Sâmarrâ and the paintings attributable to them in the Jawsaq ul-Hâqâni", *KO*, IX/1-2 (W. 1975). 10) "Selçuklu devrine âid resimli bir Anadolu yazması", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Târîhi Enstitüsü yayınları*, I (I. 1963). 11) "Togrıl and Kara-kuş", *AIUON*, 36 (N.S. XXVI) (1976).12) "Tös and moncuk *CAJ* /XVI/1 (W. 1972). 13) "Türk ul-acem'lerin eseri Sâmarrâ'da Cavsak ul-Qâkâni dıvar resimleri", *STY*, V (1973).

EVLİYÂ ÇELEBÎ, *Seyâhat-nâme* (I.H. 1314).

L.A. EVTYUXOVA, "Kammenne izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii", *MIA*, 23 (M. 1952).

G.A. FEDOROV-DAVIDOV, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı* (M. 1966).

O. FRANKE, *Geschichte des chsinesischen Reiches* (B. 1925). 2) "Türkvölker": "Zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens", *APAW* (1904).

A.VON GABAIN, "Türkische Turfan Texte", X. *ADAW*, (Berlin, 1959).

GARDÎZÎ ('ABD UL-HAYY B. ALZAHKAK), *Zayn ul-abbâr* (Tahran, H. 1347).

A.A.GAVRILOVA, *Mogil'nik Kudurge* (M. 1965).

Geschichte/ bkz. Franke.

Giriş: bkz. Togan.

R. GÖBL, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, (W. 1967).

M. GRANET, *Danses et legendes dela Chine ancienne* (P., 1959).

J.J.M. DE GROOT, 1) *Hunnen, I: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).

2) *Hunnen, II: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens* (Berlin, 1926). 3) *The Religious system of China* (Taipei, 1964).

L.N. GUMILEV. *Drevnie Turki* (M. 1967).

HERODOTOS, *L'Enquete*, A. Baguet terc., (P. 1964).

A. HERRMANN, *An Historical map of China* (Edinburgh, 1935).

H. HUMBACH, *Die Baktrische Denkmaeler*, (W. 1966).

Hunnen I, II bkz. de Groot.

İ: Istanbul

İA: *İslâm Ansiklopedisi*

A. INAN, "Eski Türklerde ve folklarda ant'", *Makaleler ve incelemeler* (A. 1968)..

Irk-bittig/ Orkun, c. II,

IÜEFTİSE: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-İslam Sanatı Enstitüsü.

JA: *Journal Asiatique* (Paris).

K. JETTMAR. *Die Frühen Steppenvölker* (Baden-Baden, 1964).

JRAS: *Journal of the Royal Asiatic Society.*

KAŞGARI (MAHMUD) *Ad-Divân u-lugât it-Turk* (A. 1941-43).

KB: bkz. Yûsuf Hâss Hâcib.

S.P. KISELEV, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri", *MIA*, IX (M. 1949).

L.P. KIZLASOV, 1) "Arjan": "Uyuskskiy kurgan Arjan", *SA* (M. 1977/2).

2) O" naznaçenii derevneturskix izvayaniy izobrajajuşçix lyudey", *SA*, (M. 1967/2).

S.G. KLAŞTORNIY, *Drevneturskie runičeskie pamyatniki*, (M. 1964).

KO: *Kunst des Orients* (Berlin).

F. KÖPRÜLÜ, *İlk Mutasavvıflar*, (İ., 1918).

KSİİMK: *Kratkie soobşçeniya Instituta material' noy kulturii* (Moskova-Leningrad).

KT: bkz. Esin.

B. LAUFER, "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren", *TP*, Serie II, vol. VII (1907).

A.VON LE COQ, 1) *Billderatlas zur kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*

(Berlin, 1925). 2) *BSM: Buddhistische Spatantike Mittelasiens* (Berlin, 1925). 3) *Chotscho* (Berlin, 1913).

A.S. LEVENT, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (A. 1960).

J.E.VAN LOHUIZENDE DE LEEUW, *The Scythian priod*, (Leiden, 1949).

"Lokal.": bkz. Eberhard.

LIU MAU-TSAI- 1) *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2.J.h. bis 6 Jh.n. Chr.*, (W. 1969). 2) *Ost-Türken: Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (W. 1968).

M: Moskova

O. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, (Berkeley, 1973).

S.E. MALOV, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov* (M. 1952).

MASAO MORI, "Çin kaynaklarında Türk, veya Türik adları" *TKEK*, seri II, cild 1/b (I., 1978).

MIA: Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR, (Moskova).

MRTB: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (Tokyo).

NA'İMÂ *Târîh* (I., H. 1281).

Ost-Türken: bkz. Liu Mau-Tsai.

P. PELLIOU, 1) "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale", *TP*, XXVI (1928). 2) *Notes to Marco-Polo* (p. 1959).

PIAC: Permanent International Altaistic Conference.

O. PRITSAK, 1) "Kara-Hanlular", *IA*, (I. 1955). 2) "QARA'", *Z.V.Togan'a Armağan* (I. 1950-55).

J. PRUŠEK, *Chinese statelets and the Northern Barbarians in the period 1400-300 B.C.*, (Dordrecht, 1971).

G.A. PUGAČENKOVA-L.I. REMPEL, *Istoriya isskustv Uzbekistana*, (M. 1965).

E.G. PULLEYBLANK- 1) *AM*, IX: "The consonantal system of old Chinese", I,II. *AM*, IX/1-2, (London 1962). 2) *An-lu-shan: The background of the rebellion of An-lu-shan* (London, 1966).

G.R. RACHMATI W. EBERHARD, "'Türkische Turfan Texte" VII, *EDTF*, I (Leipzig, 1977).

W. RADLOFF, 1) *Altun-yaruk| Suvarnaprabhâsa-sûtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt* (Leningrad, 1930). 2) *Wörterbuch: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialects* (G1avenhage, 1960).

R. ROLLE, "Neue Ausgrabungen skytischer und sakischer Grabanlagen, II. Teil, (Kazakistan)", *Praehistorische Zeitschrift*, Bd 47 (Berlin, 1972).

J.M. ROSENFELD, *The Dynastic arts of the Kushans*, (Berkeley, 1967).

S. RUDENKO, 1) *Noin-ula* (Bonn, 1969). 2) *The Pazyryk burials of Iron-age horsemen* (London, 1970).

SA: *Sovetskaya Arxeologiya*.

SAD: *Selçuklu araştırmaları dergisi*

G. SCHMITT, "Wo siedelten nachweislich türkische Staemme im ersten Jh. vor bzw. nach der Zeitwende?" *AOASH*, 24 (Bud. 1971).

SE: *Sovetskaya Etnografiya*

SERMED MUHTÂR, *Müze-i askerî-i Osmânî rehberi* (I., 1920).

SMT: bkz. Chavannes

W.E. SOOTHILL-L. HODOUS, *A dictionary of Chinese Buddhist terms* (Taipei, 1968).

SPAW: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin).

ST: *Studia Turcica*.

A. STEIN, *Innermost Asia* (Oxford, 1928).

STY: *Sanat târihi yillığı* (Istanbul).

O. SÜLEYMANOV, "Yetisudın kone jazıları", *Kazak edebiyâtı* (AA., 25-X-1970).

YA.A.ŞER, *Kamennie izvayaniya Semireç'ya* (M. 1966).

Şiir: bkz. Arat.

Şimâl: bkz. Eberhard.

T: Taşkent.

Tarama: *Tanıkları ile tarama sözlüğü*, TDK (A. 1963-72).

TDK: Türk Dil Kurumu

TK: Türk kültürü

TKA: Türk kültür araştırmaları.

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TKEK: Türk kültürü el-kitabı

Z.V. TOGAN, 1) *Giriş: Umûmî Türk târihine giriş* (I., 1970) 2) *Ibn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig, 1939).

TP: *T'oung-Pao* (Leyden).

"TT": "Türkische Turfan Texte", "TT", I-VII: bkz. Bang-Gabain; Bang-Gabain-Rachmeti; Rachmati-Eberhard. "TT" X: bkz. Gabain.

UJ: *Ural-Altäische Jahrbücher* (Hamburg).

UB: Ulan-Bator.

I.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı târihi*, I (A., 1961).

VANK: *Vestnik Akademii Nauk Kazak. SSR* (AA.).

W.: Wiesbaden.

W. WATSON, *China before the Han dynasty* (London, 1961).

Weltbild: bkz. Eberhard.

Westlich: bkz. Eberhard.

YAZICI-ZÂDE (MEHMET B. SALÂHUDDÎN), *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, M. Th. Houtsma bask. (Leide, 1902).

YUSUF HASS HÂCÎB, *Kutadgu-bilig*, R. Arat neşri, (Istanbul 1947).

P. ZIEME, 1) Erntsegen: "Ein Uigurischer Erntsegen", *Altorientalische Forschungen*, III, (Berlin, 1975). 2) *Manichäische türkische Texte*, (Berlin, 1975).

Levha I- Esik mezarında yatan alp'in kıyafetinin rekonstitüsyonu. Akışev "Esik"den. Bkz not 17-19,37.

Levha I/a,b- Esik mezarında yatan alp'in kıyâfetinden, altın kaplan maskesi ve dağlarda kanatlı bır kaplan tasvir eden altın levha. Akışev, "Issık"dan. Bkz. not 17-19-37.

Levha III/a- Bir "Chou" mezarında bulunmuş, tunç eşyâdan, çift kuş-kanadlı tulga giymiş baş tasvir eden bayrak direği alemleri ile çift-kuş kanadı şeklinde boynuzları olan, yırtıcı başı görünüşün de bir at koşumu. Watson-dan. Bkz. not. 38,

Levha III/b- Uygur şehri Yar-loto'da bulunmuş kağıd üzerine, mürekkebe ile çizilmiş, bir atlı alp tasviri. L. Coq, *Chotscho*, lev. 43.

Levha IV- M.VII.-VIII. yüzyıllarda , bir Halaç -Türk sülâlesinin hâkim olduğu Pencikent'de, Türk usulünde, ölümün kubbe altına yatırılıp yakıldığı ve matem tutanların yüzlerini ve kulaklarını kesdiğini gösteren divar resmi. Tonga-Alp, veya Siyâvüş'un ölümünü gösterdiği sınımlanmaktadır. *Jivopis' drevnego Pyancikenta* (M.1954)'dan. Bkz. not 90-91.

Levha V- Sibirya'da bulunmuş bir gümüş tepside, bir Karluk hükümdarının tahta çıkışını gösterdiği sanılan tasvir. Pugaçenkova-Rempel', lev. 134. Bkz. not 122.

Levha VI/a,b- Bezeklik tapınaklarından bir Uygur duvar resminde ve bir dinî bayrak üzerinde, Şimal alp-mabûdu Basaman'ın ve onun yırtıcı kuyruğu şeklindeki tuğunun tasvirleri. Le Coq, *Chostcho*'dan. Bkz. not 72.

Levha VII- Bir Çin mezarında, yırtıcı (kaplan?) maskeli (?) savaş mabûdu, efsârevî Şimâlli-göçebe alp-hükümdârı "Ch'ih-yo"'nun tasviri. Bodde, res..2. Bkz. not 36.

Levha VIII/a- Doğu Türkistanda, Kuça'da bulunmuş, Kok-Türk (550-745) veya Uygur (845-1220) devrine âid, boyalı pişmiş topraktan, arslan, veya kaplan postuna bürünmüş heykelin başı. *BSM*, I. lev. 26/a. Bkz. not. 60.

Levha VIII/b- Uygur başkenti Koço 'da bulunmuş, Uygur Kağanlığı devrine âid (845-1220), boyalı, pişmiş topraktan, kaplan postuna bürünmüş heykelin başı. Le Coq, *Bilderatlas*, res. 80. Bkz. not. 60.

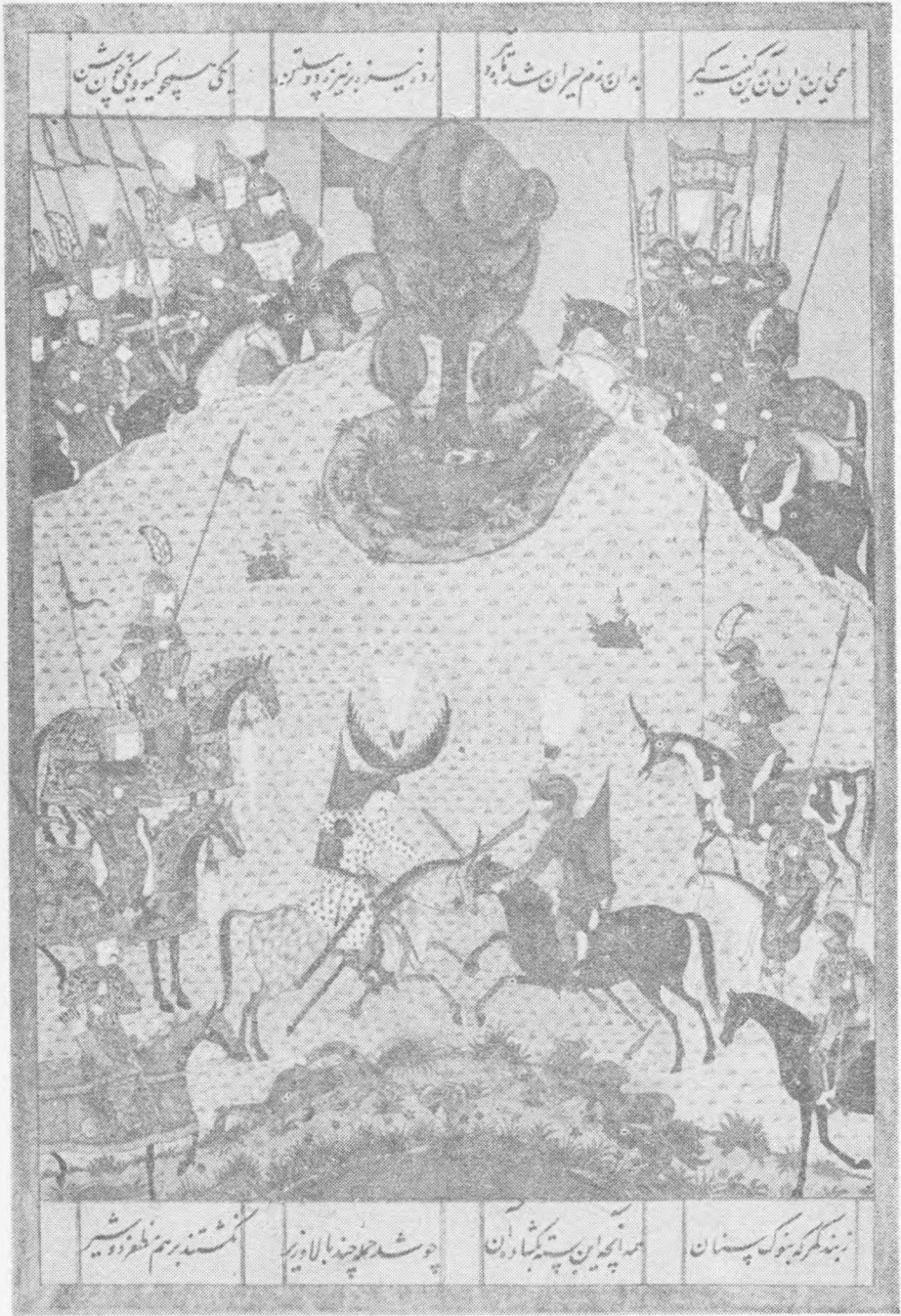
Levha IX/a- Uygur başkerti Koço'da bulunmuş, Uygur Kaganlığı devrine âid (845-1220), bir ipek üzerine resimde, kaplan postuna bürünmüş, alp görünüşünde (lev.IV/a,b ile mukayese ediniz) şahsın tasviri. Staatliche Muscen, Dahlem, Turfan Sammlung, II 4799. Bkz. not 60.

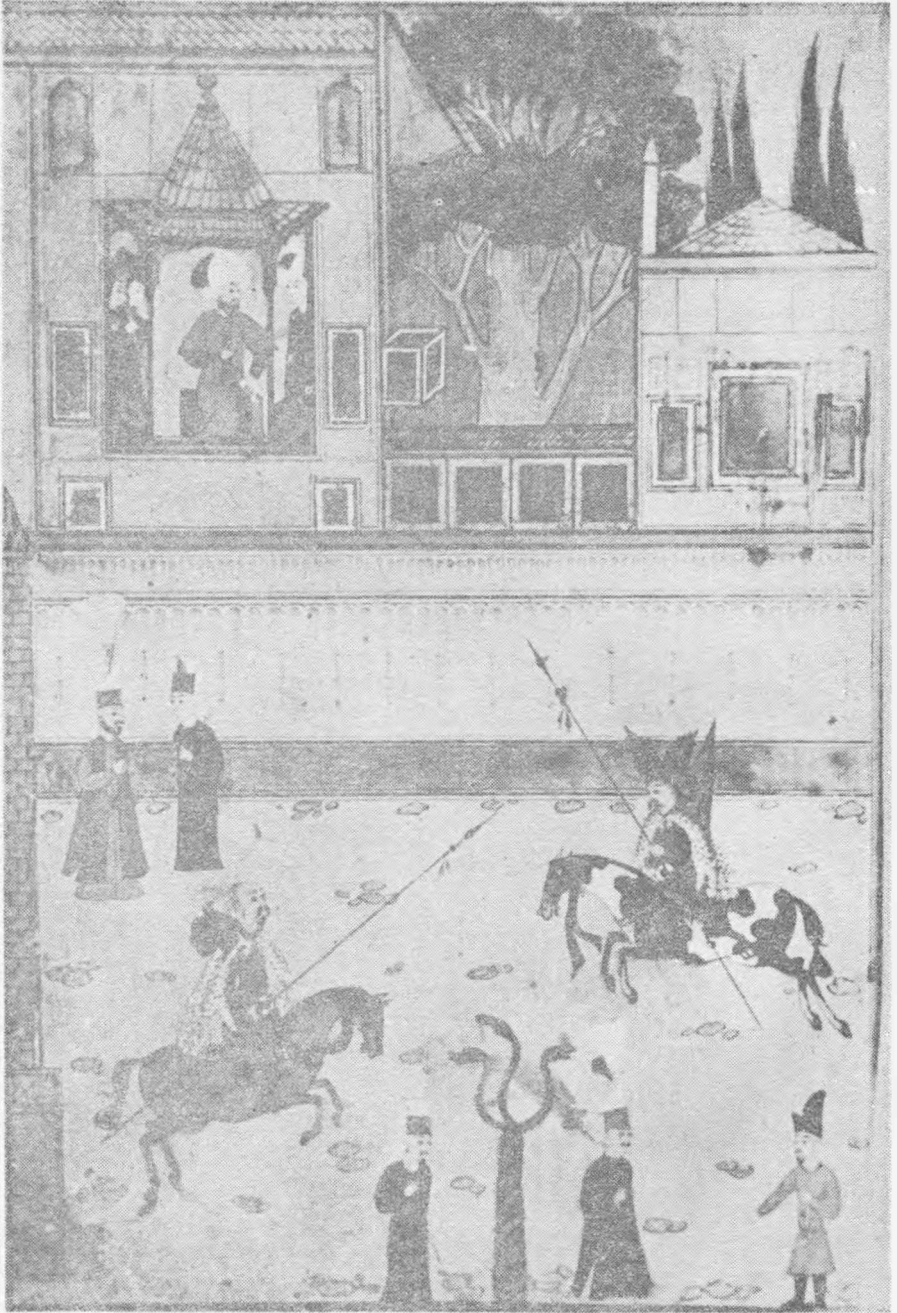
Levha IX/b- Bir Bezeklik Uygur mabedinde, Oniki hayvanlı takvimin remzlerini, müşahhas olarak ve uygun maskeler ile tasvir eden, Uygur harfleri ile türkçe kitâbeli dıvar resmi ("bars" en üst sıradadır) *BSM*, Atlas, lev. 17.

Levha X- Topkapı Kütübhânesi, M.XVI.-XVII. yüzyıllardan *Tuhfat ul-mülûk* yazmasında (H. 415), kaplan "giyim"i (maskesi) giymiş, kaplan postu ile örtülü at'a binmiş bir mubâriz resmi. Bkz. not 138.

L.çvha XI- Topkapı Kütübhânesi, H. 965/1557 tarihli *Süleyman-nâme*'de (H.1517) varak 212'de kaplan postu ve "çift çeleng"li bir Türk alpi ile bir Freng'in mübârezesini gösteren resim. Bkz. not 138.

Levha XII- Topkapı Kütübhanesi, H.990/1582 tarihli III. Murâd Sûr-nâme'sinde (H.1344) iki kaplan postlu alpin mubârezesini gösteren resim. Bkz. not 138-39.

Levha XIII/a-oJohn Rylands Kütübhânesi, tomar 34'deki Osmanlı resminde, Ocakağası çorbacılar ve kaplan postlu Yeniçeriler. Bkz. not 138-39.

Levha XIII/b- Topkapı Kütübhânesi, H. 992/1584 târihli *Hüner-nâme*'de (H.1524), kaplan postu giymiş Yavuz Sultan Selim'in "irbiş" (ak Sibiryâ kaplanı) avladığını gösteren resim. N Anafarta, *Hüner-nâme* (I. 1969) lev. 19.

T Ü R K D Ü N Y A S I (x)

Prof.Dr. A. Cevat Eren

"Türk Dünyası", başlığı altında üzerinde duracağımız konu, Türk milletinin tarihi, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel ve daha diğer bir çok problemlerini de kapsadığından, yalnız dünya üzerinde mevcut Türkleri değil, bütün dünya siyasetini, bir çok devletleri de yakinen ilgilendiren önemli bir mesele teşkil eder. Bu sebeple konumuzu başlıca iki bölüme, nazari "teorik" ameli "pratik" olarak inceleyeceğiz.

I- Nazari (Teorik):

Türk tarihinin uzak ve yakın devirleri gözden geçirildiği zaman olaylar bize açıkça gösteriyor ki, Türk dünyası ile meşgul olmak üzere demek bir bakımdan dünya siyaseti ve kültürü ile meşgul olmak da demektir. Bu suretle "Türk Dünyası" insanlık tarihinin bir parçasını teşkil eder. Dünya tarihine etkisi, tesiri olan böyle büyük bir problem karşısında, hem dünya tarihinin ve hem de kendi tarihimizin telkinatını bilmek ve öğrenmek özet dahi olsa faydalı olacaktır. (Burada telkin hem anlatmak, açıklamak hem de ihtar, hatırlatma manasına göre kullanılmıştır). Büyük Türk âlimi Sadri Maksudî Arsal'ın dediği gibi "tarih bir millet ve ırkın karakteri ruhî halleri, yani psikolojik durumu, yaşama gücünü ve geleceğe ait yol göstererek en önemli bir ilham kaynağıdır. Bundan dolayıdır ki tarih, dinamik bir sosyoloji olarak milletler için büyük bir değer ifade eder. Bundan başka tarih milletlerin yaşama ve yükselmek arzusu ile yakinen ilgili olduğundan daima istikbâl endişesine maruz kalındığı devirlerde değeri artan bir ilim olarak devam edegelmiştir."

Bu ilmi gerçekler göz önünde tutulduğu zaman görüyoruz ki "Türk Dünyası" da Türk milletinin felakete maruz kaldığı ve istikbâl endişesine düştüğü devirlerde ortaya atılmış yeni bir fikir, yeni bir hayat görüşünü ifade eden siyasi ve kültürel bir terim olarak tarihimizde yerleşmiştir. Bu durum yalnız Türklere mahsus değildir. Hemen bütün medenî mülletlerin tarihinde de "Tarihin seyri" tarih akımı aynı rolü oynamıştır. Yani diğer milletler de darda kaldığı devirlerde kendi milli bünyelerine dayalı güçten faydalanmışlardır. Meselâ büyük Fransız ihtilâline gelince-

x) 12 Şubat 1975'te Milli Savunma Akademisinde verilen Konferansın metnidir.

ye kadar Fransa milli mutlak bir kraliyetten ibaret idi. Fransada bir köylü Fransa deyince "kendi kralını" ve vatan olarak kendi "köyünü" ve doğduğu şehri zander. 14 Temmuz 1789 da Fransız ihtilâli Bastil hapisanesinin zabtından sonra iyice gelişti. 1790 senesi Temmuzunda bütün Fransa'nın eyaletlerinden Paris'e delegeler geldi, şenlikler yapıldı. Bugünün hatırası olarak bütün Fransa'nın tek bir vatan olduğunu anlatmak için Pariste Champs de Mars meydanında vatan mihrabı - Autem de la Patrie - âbidesi dikildi. Bundan sonra Fransız ihtilâlinden en karakteristik vasfı olan "vatan" fikri ve Fransız milletinın toplandığı ülkenin tek bir vatan olduğu görüşü milletin ruhunda yerleşmeye başladı. Böylece bir fransız dünyasının varlığının temelleri atıldı. Aynı dil kökünden aynı kültürün tesirleri altında gelişmiş olan idealine bağlamakta mahzur görmediler. İtalya bu Lâtin âleminin en güçlü evladı olarak meydana çıktı. Bunun gibi, Pan-Amerikan, Unuion fikri de yine Başkan Monroe (1758-1831) doktrininden sonra Amerika'da yerleşti (Amerika, Amerikalılarındır.) Büyük Britanya ve nihayet Commonwealth hep aynı vatan ve millet duygularının gelişmesi üzerine kuruldu. Bugün dünyanın büyük devletleri arasında başta gelen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin temel dünya görüşü yine Slav âleminin başı olarak hükümran olmak esasına dayanmaktadır. Daha 1543 senesine kadar Kırım Hanlığı'na bağlı olan Çarlık Rusyası 17. asrın yarısından sonra yükselmeye başladı. Romanof hanedanının yükselme ve gelişmesinde Golzin, Kotoşşın, özellikle bir Hırvat papazı olan Yuri Krişniş (1656-1680)'in Ruslar, Slavlar'ın siyasi bir birlik altında toplanmasında önemli tesirleri oldu. Büyük Rusya ve Slav âlemi fikri bu devirde ortaya çıktı. Büyük Petro'nun meşhur vasiyetnamesi bunların eserlerinden mülhem olmuştur. Pan-Slavizm, Pan-Cermanizm, daha sonra Pan-Helenizm cereyanları başladı. 19. Yüzyılda milli duygular vatan, hürriyet fikirleri, bu devletlerin idari, hukuki, ekonomik ve kültürel siyasetlerinde devletin temel ilkeleri arasında yer aldı ve gelişti. Bu durum yalnız hristiyan milletlere münhasır kalmadı. Yahudiler, müslümanlar arasında (özellikle Araplar) milli mefkûre, ideallere dayanan devletlerin kurulması akımları, cereyanları başladı. Bugünkü İsrail devletinin kurulması fikri daha Napolyon Bonapart zamanında ileri sürülmüştü. Müslüman Arap kavimleri arasında ise daha 1730 tarihinde Derniye Şeyhi Abdülvehab'ın ortaya attığı Vehhabilik mezhebi, bir ara dünyasının yahud bir Arap devletleri birliği'nin başlangıcı oldu. Vakıta Arap uleması Emevîler'in 7. yüzyıl sonlarında ve 8. yüzyıl başlarında İran ve Orta asyaya kadar uzanan fütuhatları esnasında bir mevali sistemi kurmuşlardı. Kendilerini "İrk-ı Necib, Kavm-ı Arab" diye bilecek kadar ırklarına mağrur olan Araplar, İslamiyeti kabul eden diğer milletlere, Perslere, Türklere büyük haklar tanımamışlar "Me-vâli" yani köle nazariyle bakmışlardı. Büyük idari ve siyasi makamlar hep Arap soyundan olanlara verilmiştir. Bilindiği üzere Araplar'ın bu davranışı diğer müslüman milletleri memnun etmedi. Özellikle ırk, mezhep ve sınıf farkı tanımayan Türkler'in 11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasını tamamiyle ellerine geçirdiklerini görüyoruz. Türkler'in bu toleranslı siyaseti, Büyük Selçuk İmparatorluğu, Büyük Anadolu Selçuk Devleti ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük Türk

devletleri'nin kurulması ve gelişmesinde önemli rol oynadı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu eski gücünden kaybetmeye balayınca 18. yüzyıl yarısından sonra Araplar arasında Vehhabilik mezhebi gelişti. Araplar Türk idaresinden ayrılarak müstakil bir Arap devleti kurmak gayretine düştüler. Nihayet müslüman Türk devletinden ayrılmak çabasında olan Arap kavimleri, kendi dinlerinden olmayan ve esasen ırkçı olan Kolonal ve müstemlekeci devletlerin istilâ ve istismar siyasetine maruz kaldılar. Fakat tarih ve taziinin getirdiği güç Arap milletinde yerleşen millî duyguları, kuvvetlendirdi. Neticede bilindiği üzere, II. Dünya harbinden sonra, Tanger (Fas)'den itibaren bütün Kuzey Afrika, Arabistan yarımadası, Suriye ve Irak'ı kapsayan geniş topraklarda müstakil Arap devletleri kuruldu. Bu devletler bugün "Bir Arap Dünyası" yahut "Arap Devletleri Birliği" mefkûresinin gelişme ve güçlendirilmesi için gayret sarf etmektedirler. Bunun gibi İsrail Devleti de 150 seneden fazla bir zaman önce düşünülmüş ve nihayet 1948 de eski Arz-ı Kenan denilen bölgede bir İsrail devleti kurulmuştur.

Yukarıda arzolunun bu özet bilgilerden ve tarihi claylardan açıkça görülmektedir ki istikbâl endişesi darda kalan her millet için kurtuluş yolu millî güç ilkesinden ve millî duygulardan ilham almaktır. O halde Türk Dünyası'nı tetkik ederken dünya tarihinde Türk tarihinin akımını, seyrini gözden kaçırmamak mecburiyeti vardır. Büyük Atatürk'ün ifade ettiği gibi "tarih kitaplarının yazdıklarını değil, tarihin icablarını yerine getirmek" lâzımdır.

1) Türk Dünyası'nın Tarifi :

Bugün birçok bilim adamlarımızı da ifade ettikleri gibi "Türk Dünyası" dediğimiz zaman geniş manasiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi hududları içinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi hududları dışında çeşitli devletlerin ülkelerinde yaşayan bütün Türkler'in siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve daha diğer yönlerden durumlarını araştırmak demektir. Aynı zamanda yabancı devletlerin topraklarında kısmen yarı müstakil ve kısmen o devletlerin teb'ası olarak yaşayan Türkler'in Türkiye Cumhuriyeti ile olan bağılıklarının derecesini değerlendirme gerekmektedir. Türk Dünyası terimi, bu tarif gereğince henüz yeni bir terimdir. Zira, dünya etnografya haritasında takriben 18 milyondan fazla bir kare araziye, sahaya yayılmış ve 120.000.000 kadar bir nüfusa sahip bulunan Türk Dünyası'nın durumu Anglosaks, Cerman alemleri, Latin dünyası, Arap Devletleri Birliği ve özellikle Slav dünyasına nazaran daha başka bir manzara, görünüm arzeder. Türk Dünyası'nın en karakteristik vasfı, Dünyanın en eski kütür ve medeniyetlerine sahip ve Dünya siyasi haritasında geniş ülkelerde büyük devletler kurmuş olan Türkler'in kendi dünyalarının manasını anlamakta geç kalmış olmalarıdır. Bundan dolayıdır ki, Türk Dünyası terimi de Türk dilinde ve kültüründe yenidir ve bir gelişme devreindedir. Bu sebeple Türk Dünyası bir hipotez, yani üzerinde tecrübe geçirmemiş ve gerçekleştirilmesi için çalışılması ve araştırma yapılması gereken bir konu olmuştur. Bugün bütün ilim dünyası pek iyi biliyor ki bir Türk Dünyası vardır. Fa-

kat bu varlık bir formendir. Mecudiyeti kabul edilen bir olaydır. Bu fenomenin kanunları esasları tahlil ve tesbit edildiği vakit ancak bu varlığın mahiyeti ve değeri anlaşılabilir. Bu bakımdan "Türk Dünyası" terimini bir jeopolitik terim olarak ifade etmeği şahsen doğru görüyorum.

Jeopolitik terim nedir: Bilindiği üzere, jeopolitikçiler ve büyük devlet adamları geleceğin kanunları ile meşgul olarak olayları değerlendirirler. jeopolitikçilerin tabiri ile, geçmiş kanunlara göre değil (Lex Lata) bir hüküm vermek zarureti vardır. Zira rasyonel olan ile irrasyonel olan ilkeleri, yani akli düşünceye dayanan fikirleri hayal yahud tahakkuku çok güç meseleleri birbirinden ayırarak tahlil etmek gerekmektedir.

Bu bakımdan dünya siyaseti değiştikçe, medeniyet ve kültür ilerledikçe yeni-yeni hadiseler olur. Bu olaylar gelecek devirlerin symptomleri, alâmet, arıza ve işaretleridir. İşte tabiat kanununun yahud gelişme kanununun bu değişmez prensibidir ki, istiobale ait olan meselelerde, millet ve devletleri günün olaylarına ve geçmiş devirlerin tarihlerine önem vemeğe mecbur etmiştir. Daha başlangıçta söz konusu olduğu üzere, Türk Dünyası da, bütün Türk milletinin hayatını ilgilendirdiğinden, dün, bugün ve geleceği düşünerek, mütalaa edilmesi zaruri olan çok yönlü bir problem arz eder.

Bu problemin arz ettiği birçok zorlukların mevcudiyetine rağmen, Türk Dünyası'nın geleceğini daha güçlendiren, kuvvetlendiren işaret ve alametler artık günümüzde belirli bir surette ortaya çıkmış bulunmaktadır. Ümitli görünen bu meselelerin açıklanmasına geçmeden önce, özet de olsa Türk Dünyası teriminin bir fikir olarak ne zaman ortaya atıldığının tarihine toplu bir bakış yapmak lazımdır.

Türk Dünyası terimi, bir görüş ve bir fikir olarak ne zaman ortaya atıldı:

Türk Dünyası bir terim olarak, II. Dünya harbinden sonra Türk literatürüne ve fikir hayatına girmiştir. Yapılan araştırmalara göre, Türk Dünyası tâbiri ilk olarak 1950 ilâ 1955 yılları arasında, Türkiye'de yayınlanan bir mecmuanın adı olarak kullanılmağa başlanmıştır. Bugün bile aynı adı taşıyan bir mecmua el'an yayına devam etmektedir. Türk Dünyası, yalnız bir mecmuaya ad olarak inhisar etmemiştir. Ülkemizde Türk Dünyası adı atında bazı eserler, diğer mecmua ve gazetelerde yine aynı adı altında bir çok makaleler yayınlanmaktadır. Bu suretle Türk Dünyası terimi Türk dilinde iyice yerleşmiştir. Böyle yeni bir terim altında Türk Dünyasını tetkik etmek zaruretinin başlıca sebepleri arasında, Dünya siyasetinin ortaya attığı çeşitli fikir cereyanları karşısında Türklerin de Dünya siyasi haritasında işgal ettikleri değerin belirtilmesi zaruretinden doğmuştur. Zira bugün en küçük millet ve toplumlar bile, hattâ tarihte devlet kurmağa muvaffak olamamış milletler dahi Birleşmiş Milletler anayasasından yahud dünya siyasetinin icabı kendi milletinin hukukunu ve bir millet olarak devam etmek arzusunu gerçekle-

tirmek emelindedirler. Bu durum karşısında Türk milletinin de kendi tarih ve millî varlığını düşünmesi zamanın icabı olduğu kadar tarihin de icabıdır.

Türk Dünyası terimi yeni olmakla beraber, Türklerde millî duyguların ve Türk milletinin kültür ve medeniyetini araştırmak ideali, ülküsünün tarihi çok eski devirlere kadar çıkar. Türklerin bir çok yüksek insanî vasıfları, medenî karakteri, tahammül, cesaret ve fitrî dayanma ve ırkını devam ettirmek gibi bir millet için en lüzumlu varlıklara sahip olmasına rağmen, bazı önemli kusurları da vardır. Bunların başında kendi başardığı büyük işlerden ve dünya tarihinde oynamış olduğu önemli görevlerden ilham almamak, gurur duymamak gelmektedir. Bu vasıf gerçekte yüksek bir insanî vasıf olarak değerlendirilmesi icab eder. Çünkü kendi milletimizin kusuru olarak gördüğümüz bu vasıf yani gurur duymamak Türk'ün karakterinde mevcut müsamaha zihniyetinden ileri gelmektedir. Çabuk af edici, merhamet, şefkat, vicdanlı olmak, itaatkârlık Türk milletine kendi tarihinden miras kalmıştır. Bundan dolayıdır ki, Türklüğün 3500 yılı aşan Devlet hayatında Türkler'in bir "Genosist" siyasetine başvurduklarını göremeyiz. Uzak ve yakın tarihimiz (diğer medenî milletlerle mukayese edildiği zaman) Türkler'in bir kusuru diye vasıflandırılan bu insanî hareketlerini gösteren bir çok misaller vardır. Gururlanmaktan hoşlanmayan Türk'ün bu karakteri Dünyada af etmeyi tanımayan, bilmeyen, duymayan milletler karşısında milletimize bazı zararları da mucib olmuştur. Bu zarar millî tarihimizi çok ihmal etmiş olmamıza yol açmıştır. Çanak-kale müdafaasının, I. Cihan harbinde büyük bir muvaffakiyetle sona ermesi üzerine, tarihini 1916 da bir yazarımız şöyle yazıyordu: "Bizim neslimiz fena bir terbiyenin neticesi tarihini öğrenememizi, tarihten bir şey duymuyor, his etmiyordu. Tarihimiz bir dağdı, biz dünyaya bu dağın eteğinde geldik, eğer bu zafer olmasaydı kendi varlığımızı duymamış olacaktık. Kendi benliğimizin iyi ve kötü taraflarını görerek millî terbiyeye önem vermemiz bu bakımdan her zaman muhtaç olacağımız bir davadır."

Hepimizin bildiği gibi büyük Atatürk, bu millî terbiye konusunda bize çok büyük bir öğüt vermiştir. Yetiyecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklâline, benliğine, anânât-ı milliyesine, düşman olan bütün anâsırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Bu metodu öğrenmekte moral duygularının üstün olmasında, en yüksek ve sarsılmaz temel, millî terbiyeden millî varlıklarımızı öğrenmekle mümkündür. Türk Dünyası ancak ruhumuza millî terbiyesine bu duyguların aşılması ve yaşatılması ile anlaşılabilir. Bu durum tarihimizin temel felsefesidir. Fakat, çok yanlış bir terbiye altında Türkler çok defa kendi devlet hayatlarında bu felsefeye önem vermemişlerdir. Bu konu ile ilgili olarak bir misâl daha vermek faydalı olacaktır. Hepimiz biliyoruz ki, bugünkü ana vatanımız, Türkiyemiz 1071 Malazgirt zaferini kazanan Çağrı Beğ'in oğlu yüce Alparslan tarafından kazanılmıştır. Fakat bize bu vatani, bu memleketi bırakan bu büyük kahramanın mezarının nerede bulunduğu bundan takriben 10 sene evveline kadar Türk literatürüne geç-

memiştii. Belki arapça, farsça yazılı eserlerde mevcut idi. Fakat tarih yazmakta ve öğrenmekte takib dilen metodsuzluk yüzünden Türk gençlerine ve Türk umum efkârına açıklanamamıştı. Hattâ son zamanlara kadar yazılan en ilmî ve ciddi ansiklopedilerde bile Alparslan'ın nerede medfun olduğu yazılmamıştır. Ancak Malazgirt zaferinin Türkler için ne büyük bir manâ taşıdığı iyice anlaşıldığı vakit Alparslan'ın mübarek mezarının nerede olduğunu öğrendik. Bilindiğı üzere Alparslan (asıl adı Muhammeddir. 1029-1072) 27 Nisan 1063 de Selçuk Sultanı olduktan sonra, 1071 de Malazgirt zaferini kazandı. Bu zaferden sonra, Mâverâünnehre gitmiş, Semerkant civarında çıkan isyanları bastırmak için mücadele ettiği bir sırada yaralanmış ve bir kaç gün sonra da 25 Kasım 1072 tarihinde vefat etmiştir. Mehmet Alparslan'ın vefatından sonra nâşi Semerkant'tan alınarak babası Çağrı Beğ ve amcası Tuğrul Beğ'in medfun buldukları 'Merv' şehrine getirilmiş ve burada yaptırılan ayrı bir türbeye defn edilmiştir. (Bugün Merv şehri Türkistan Halk Cumhuriyetindedir. Vaktiyle Büyük Selçuk devletinin başşehri idi. Son senelerde bu şehir biraz gelişmeye başlamış ise de, yine ihmal edilmiş olan harap bir tarihî şehir manzarası arzmettedir.) Bugün Türkistan'ın harap bir şehrinde yatan Anadolumuzun bu büyük fatihinin mezarını bilenler ancak tarih ile meşgul olanlardır. Bu duyguları milli varlığımızı tesleyen birer sönmez ışıklardır. Onlar karanlıkta kalınca ilham membaraları kurur. Türk Dünyası da bu varlıkların duyurulması, kunulması, hiç olmazsa millî terbiye sistemine girmesini dünya siyasî cereyanları arasında bir ülkü olarak yaşar. Bu sebepledir ki, konumuzun başında Türk Dünyası'nı bir hipotez olarak arzetmiştik.

Diğeri milletlerin bu husustaki görüşleri dikkati nazara alındığı vakit daha başka bir manzara ile karşılaşırız. Meselâ III. Haçlı seferine iştirak eden Mukaddes Roma-Cerman imparatoru Frederik Barbarosa 1190 senesinde Anadolu'nun güneyindeki Göksu (Salef-Silifke çayı) da boğularak ölmüştü. Almanlar bu imparatorun adına memleketimizde aynı yerde bir hatıra, âbide diktiler. Bu durum şüphesiz memleketimizin medeniyet icabı olarak müsaade etmiş olduğu takdirle karşılanacak bir şeydir. Fakat önemli olan mesele hangi Alman tarihini açarsanız açınız orada kızıl sakallı Frederik Barbaros'un nerede öldüğü yazılıdır ve her Alman münevveri bu haçlı seferi yapan imparatoru tanır ve nerede medfun olduğunu bilir. Yalnız şurasını da bugün şükran ve minnetle hatırlatmak lazımki, 1951 de insanlığın hür yaşaması için Kore'de canlarını veren kahıaman Mehmetçiklerin hatırasına Kore'de bir âbide yapıldığını görmek bahtiyarlığını, saadetini kavuşmuş bulunuyoruz. Bu hal Türk Dünyası'nın ilerde gelecekte ümit verici bir devrin yaklaştığına yahud açılacağına bir işaret olarak kabul edilebilir.

Türk Dünyası'nın felsefesi aydınlatılmadıkça ve bu hususa gerekli millî terbiye eğitimde ve öğretimde bir kuvvet olarak benimsenmedikçe, Türkler'in dünya siyasî haritasında 18.000.000 km2 bir araziye yayıldıkları ve 120.000.000 bir nüfusa sahip bulduklarından söz edilmekle bir gayeye ulaşmak zordur. Nasilki geçen yüzyılın tarihçileri, yalnız dinî duygulara dayanarak Osmanlı İmparatorluğunun

idaresini ve terbiye sistemini suçlu göstermişlerse, Türk Dünyası meselesinde ilmi ve terbiyevî sahalara önem vermeyecek olursak, bizden sonra gelen kuşaklar da bizi ihmal ile suçlayabilirler.

Türk Dünyası'nın teorik safhasına, devirlerine göre açıklamak konumuzun hudunu aşacağından bu bölüme son vermeden önce önemli olan bazı noktalara da temas etmek faydalı olacaktır.

Türk tarihçilerinden Abdurrahman Şeref Beğ (II. Millet Meclisi üyesi olmuştur) millî duyguların nasıl ihmal edildiğini ve hâkimiyet-i millîye fikrine Osmanlı Devletinde neden büyük bir değer verilmediğini Lütfi Efendi'nin 8. cilt tarihinde Türkiye'de reform meseleleri üzerinde Avrupa devletleri ile mukayeseli olarak yazdığı makalesinde; 1300 seneden beri İslâm ulemâsı ve hukukçularından hiç bir kimse İslâm dünyasında hâkimiyet-i millîye fikrini ortaya atmamışlardır. Zira İslâm devletlerinde müslümanlar kardeşler "El-mü'minül uhve" hükmünü verdiği kudret ve kuvvet karşısında milliyet fikirleri tabii olarak unutulmuştur. Nihayet şarkta kurulan İslâm devletleri hep kurucularının adlarına göre, Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Osmanlılar, adlandırılmıştır. Bu durum saltanat zihniyetini kuvvetlendirmiş hattâ islâmiyetin gerçek esaslarının da zedelenmesine yol açmış, özellikle kendi millî varlığını devam ettirmekte olan Türk milleti'nin tarihini, millî ananelerinin, ahlâkının yüksek medenî vasıflarında unutulmasına ve ihmâl edilmesine büyük çapta bir zarar vermiştir.

Türkler'in 3500 yıldan beri bir devlet hayatı kurmağa muktedir olduğunu Orhon âbidelerindeki ifâdelerden, destanlardan ve Kudatgu Bilik müellifi Yusuf Has Hacib'in devlet felsefesinin ne olduğunu anlatan eserinden anlamakta olduğumuz gibi Türk dil ve kültürünün yüksek olduğunu gösteren Divan-ı Lügat it-Türk yazarı Mahmud-u Kaşgârî, Fârabî gibi büyük Türk feylesofu bulunduğunu garbın en büyük şair ve edibi olarak tanıtılan Dante, Bokayço karşısında Yunus Emre'nin varlığının ne kadar büyük bir mana taşıdığını bilmiyorduk.

Türkler'in 3500 yıldan beri bir devlet hayatı kurmağa muktedir olduğunu, Orhon âbideleri gibi âbideler meydana getirdiklerini, destanlar yazdıklarını, Yusuf Has Hâcib gibi devlet felsefesini anlatan Kudatgu Bilig gibi eserlerin mevcudiyetini, Divan-ı Lügat-ı Türkî'yi yazan Mahmud-u Kaşgârî gibi şahsiyetlerin mevcudiyetini, Farabî gibi feylesofların yetiştiğini ve garbın en büyük şair ve edibi olarak tanıtılan Dante, Bokayço karşısında büyük bir Türk şairi ve feylesofu olan Yunus Emre'nin varlığının ne kadar büyük bir mâna taşıdığını kavrayamıyor ve bilemiyorduk. Türk Dünyası'nın felsefesi gerçeğe dönmek, darda kaldığı günlerde tarihimizin kültür ve medeniyetinden gurur duyarak zekâ, kabiliyet ve isdidadımızın bizi çağdaş medeniyete ulaştıracağına çalışmakla mümkün olacağına inanmamız gerekmektedir.

Milletimiz ve devletimizin kurucusu Büyük Atatürk, Türk tarihinin bu çok önemli cephesini pek iyi görmüş ve sağlığında bütün Türk kültür ve medeniyetinin

tarihteki mevkiini öğretmek ve anlatmak için 1931 senesinde 4 ciltten ibaret umumî bir tarih yazdırmış ve yayınlattır. Bu eserin I. cildi Eti devrinden başlar Orta Asya'da kurulan çeşitli Türk devletlerinin medeniyetlerini anlatır. II. cildi ise yine Büyük Türk Hun imparatorluğunun 450 senesinde son bulmasından sonra kurulan Tukyü, Uygur imparatorlukları, Türklerin batıya doğru yaptıkları akınlar kurulan devletler hakkında bilgi verir. İnsan bugün Atatürk'ün bu tarih kitabını niçin yazdığını ve ne maksatla Türk tarihini her münevverin öğrenmesini istediğinin manâsını daha iyi anlayabiliyor. Zira Atatürk yalnız günü değil geleceğin dünyasının da nasıl bir durum arzedeceğini çok iyi görmüştü. Eğitim hususunda, moral üstünüğünün ne kadar büyük bir önem taşıdığını yaşamış, öğrenmiş ve tatbik etmek istemiştir. Hattâ Fransız bîşvekili Meriot İstanbul'a geldiğinde (1931) Atatürk'ü ziyaret ettiği zaman Atatürk o'na bu tarih kitabından da söz etmişti. Fransa'ya döndükten sonra Türkiyedeki intibalarını anlatırken, Atatürk'ün bu görüşlerine Fransız feylesofu Descartes ile mukayese etmiş ve onun da idealist ve rasyonalist olduğunu ifade etmişti.

Türk Dünyası üzerinde ileri sürülen nazariyelere son verirken, bir noktaya daha temas etmek lazımdır. Özellikle Türkiye'nin, 19. yüzyıl yarısından itibaren Avrupa ile kültürel münasebetlerinin daha geniş mikyasta gelişmesi üzerine, yabancı dillerde Türkler hakkında yazılan eserlerin ve Türkler'in eski ve orta çağlarına ait yapılan arkeolojik tetkiklerin de Türk tarihinden aydın bir şekilde araştırılmasına önemli tesirleri oldu. II. Meşrutiyet devrinde (1876-1918) Türkiye'de görülen fikir hayatındaki mücadelelerde Türk kültür ve medeniyetinin tarafını iltizam edenler daha büyük bir başarı elde ettiler. Bu devirde ileri sürülen nazariyeler kültürel sahada "Türklük" siyasî sahada "Türkçülük" yahud "Pan-Turanizm" terimleri ile ifade edildi. Fakat bu devir, Cumhuriyet devrinde Türk kültür ve medeniyeti üzerinde yapılan araştırmaların seviyesine ulaşıldı. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve Türk milletinin yüzyıllardan beri arzu ettiği bir devlete tekrar kavuşması ile Türk Dünyası'nın büyük bir temeltaşı atılmış oldu. Bu sebebledir ki, Türk Dünyası'nın var olması zihniyeti, mefkûresi ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığı ile kaimdir.

II. Bölüm

Bugünkü Türk Dünyası'nın Durumu (Yani Pratik ameli durum)

Dünya etnografya ve siyasî haritasında, bugünkü Türk Dünyası'nın içinde bulunduğu durumu açıklamak için, Türk Dünyası'nı bir kaç bölüme ayırarak mütalaa etmek lazımdır.

- 1) Türkiye Cumhuriyeti siyasî hudutları içinde bulunan Türkler,
- 2) Vaktiyle Osmanlı İmparatorluğunun siyasî hudutları içinde olup, şimdi yabancı devletlerin tabiyetinde yaşayan Türkler,

Bu ikinci guruba dahil olan Türkleri de yine başlıca iki guruba ayırmak mümkündür.

a) 1. guruba İslâm devletlerinin, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve daha diğer ülkelerde yaşayanlardır.

b) 2. gurub ise, Hristiyan devletlerin siyasî hudutları içinde olan ve bu devletlerin tâbiyetinde yaşalan Türklerdir. Bütün Balkan devletlerinde yaşayan Türkler bu guruba dahildir.

3) Bu guruba dahil olan Türkler, mühim bir kitle teşkil ederler. Bunlardan bir kısmı yine vaktiyle Osmanlı Devleti'nin siyasî hudutları içinde ve tâbiyetinde idiler, yahud doğrudan doğruya öteden beri müstakil hanlıklar olarak devletlerini devam ettiren Türklerdir ki, büyük bir kısmı Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyetlerine dahil bulunmaktadır. Bundan başka, bugün Çin devletine bağlı olan Doğu Türkistan, müstakil bir Cumhuriyet olan Mongolistan, ayrıca İran, Afganistan ve küçük gurublar halinde olsa dahi Finlandinaya, Güney Amerikadaki Kalmuklar (Honduras, Paraguay) gelmektedir.

Bu ülkelerde yaşayan Türkler'in nüfusu

Türk Dünyası'nın nüfusu ne kadardır. Nüfus bir milletin bir millî gücünü geliştiren itici, dinamik bir kuvvettir. Bu sebeble jeopolitikçiler nüfusu demodinamizm diye vasıflandırmışlardır. Yani "İnsan gücü" her millet için önemli bir kudüettir. Bugün dünyanın en güçlü devletleri, en çok nüfusa sahip olan devletlerdir. Birleşik Amerika, Sovyetler, Çin, Japonya, Hindistan gibi. Hindistan büyük bir nüfus kitlesine sahip olduğu içindir ki, süratle bir kolonyal devlet olmaktan kurtulmuş ve bugün büyük devletler arasında yer almıştır. Nüfusça az olan devletler, ne kadar büyük bir istiklâl ve hürriyete sahip olursa olsunlar millî güç bakımından büyük devlet sayılmazlar.

Bütün Türkler'in Dünyadaki nüfusuna gelince:

Bu konuda kesin bir rakam göstermek imkânından mahrum bulunuyoruz. Fakat kesin olan bir cihet varsa da, Türkiye Cumhuriyeti dahil bütün dünyada Türkler'in sayısı 100-110 milyonu aşmaktadır. Şayet Türkçe konuşan yahud ana dilleri Türk gurubuna dahil milletler hesaba katılacak olursa, Türkler'in nüfus bakımından sayısı 120 milyonun üstündedir. Meselâ, bugün Yunanistan, resmen 120 bin Türk Batı Trakya'da yaşamaktadır. Halbuki Yunanistanda Türkçe konuşanların 1 milyonun çok daha üstündedir. Elde ettiğimiz araştırmalar ve 1968 istatistiklerine göre umum Türkler'in nüfusu dünya etnografya haritasında şu suretle sıralanmıştır:

Türkiye Cumhuriyeti 40 milyon

Balkanlarda, Romanyada 60-70 bin burada bir kısım Gagavuzlar var ise de Besarabya havalisinin bir eyalet haline

getirilmesinden sonra 200 bin kadar Gagavuz Rusya'ya geçmiş bulunmaktadır.

Yunanistan	120 bin
Bulgaristan	735 bin (Resmî istatistikler bu sayıyı vermekte iseler de esasında 1 milyona yakındır).
Yugoslavya	270 bin, fakat burada Müslümanların sayısı 1 milyondan çok daha fazladır. Bunlar Türk kültürünü ve islâm dinini benimsemişlerdir.
Arnavutluk:	Kesin bir rakam bilinmiyor.
Kıbrıs	120 bin

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri siyasi hudutları içinde yaşayan Türkler

1) Batı Türkistan

Kazaklar	5 milyon 185 bin
Özbekler	11 milyon 766 bin
Kırgızlar	1 milyon 696 bin
Türkmenler	1 milyon 357 bin
Karakalpaklar	371 bin
Uygurlar	190 bin

Umumi Batı Türkistan: 20 milyon 565 bindir.

2) Doğu Türkistan Türkleri:

Uygurlar	9 milyon 300 bin
Kazaklar	930 bin
Özbekler	17 bin
Kırgızlar	141 bin
Tatarlar	10 bin
Sarı Uygurlar ve Sajrlar	750 bin

Umumî Doğu Türkistan: 10 milyon 148 bindir

3) Ülkeler, İdil-Ural Bölgesi Türkleri

Tatarlar	5 milyon 645 bin
Çuvaşlar	2 milyon 290 bin
Başkırtlar	1 milyon 420 bin
Tebterler	590 bin
Nişerler	525 bin

Umumî yekûn 13 milyon 470 bin

b) Azerbaycan ve Kuzey Kafkasyadaki Türkler

Azeriler	3 milyon 806 bin.	Son istatistiker daha fazla gösterir.
Dağıstan Türkleri	498 bin	
Kumuklar	353 bin	
Kzraçaylar	205 bin	
Balkarlar	100 bin	
Nogaylar	127 bin	
Tatlar	7 bin	

Umumi yekûn: 5 milyon 782 bin

c) Yakutistan ve Sibiryada yaşayan Türkler:

Yakut Türkleri	545 bin	
Altay Türkleri	85 bin	
Hakaslar	90 bin	
Tannu-Tuva	142 bin	
Tobol Tatarları	172 bin	
Doğu Sibiry Türkleri	5 milyon 628 bin	

Umumî yekûn: 6 milyon 662 bindir.

ç) Komşu veya İslâm Devletlerinde yaşayan Türkler:

Irak Türkleri	800 binden fazla	
Suriye Türkleri	106 bin	
Efganistan	2 milyon 71 bin	
İran	4 milyon 876 bin.	Fakat bu rakam doğru değildir.

Umumî Yekûn: 7 milyon 853 bin

Bütün bunlardan başka, diğer ülkelerde yaşayan Türkler'in sayısı 3 milyon 627 bin olarak hesap edilmektedir. Bunlar sırasıyla Lübnan, Arabistan, Mısır, Libya, Hicaz, Yemen, Tunus, kısmen Cezayir ve Maroka'dır. Bir de Finlandiya, Şimali Amerika ve Cenubi Amerika'da bulunan Türklerdir.

Yapılan bu istatistiklere göre kesin olarak ifade edilebilir ki bütün Dünyada yaşayan Türkler'in sayıları 100-110 milyonu çok daha fazla aşmaktadır. Yalnız Türkiye'de 40 milyon, Rusya'da 50 milyon nüfusun bulunduğu düşünülürse bu iki ülkedeki Türkler'in sayısı 90 milyon civarındadır. Bu bakımdan Türk milletinin nüfusu itibariyle Hostel Warren'in de ifade ettiği gibi üçte biri Türkiye siyasi hudutları içinde yaşamaktadır.

Türkler'in coğrafi bakımdan büyük bir kısmı ana vatandan, Türkiyemizden uzak ülkelerde kalmıştır. Bir kısmı ise daha yakın ülkelerde yaşamaktadır. Fakat Türkler kendi milletlerini ve kendi kültürüne bağlı bulunan ve Türkiye dışındaki Türkler hakkında esaslı bir surette çalışma ve araştırma yapmamışlardır. Türkçe konuşanların sayısı dikkat nazara alındığı takdirde Türkçeyi, bazı Türk şiveleri dahil 120 milyondan daha fazla insan konuşmaktadır.

Buraya kadar vermiş olduğumuz açıklamalardan kesin olarak anlaşılmaktadır ki, dünyada bir Türk âlemi vardır. İşte, bugün bizim için en ehemmiyetli olan nokta bu Türk Âlemini araştırmanın usulünü, yolunu öğrenmek, yapılmış olan hata yahut noksanlıklar var ise onları doğrultmak ve tamamlamaktır. Bu meselenin üzerine ilmi olarak eğilmek gerektir.

Burada Ratsel'in bir sözünü yine tekrarlayarak bu hususta çalışmaların hangi istikamette olması lâzım geldiği üzerinde durmağı faydalı buluyoruz. K. Ratzel bir sözünde diyor ki insanlar başları ile göklere yükselmiş olsalar bile, insan olduklarından ayakları yine yerde kalacaktır. Bu söz tarihin bir devrinde milletlerin ve bütün insanlığın başlıca gayret sahasını teşkil etmiştir. Medeniyetler ne kadar yükselir ve değişirse değişsin, insanlar, milletler netice olarak yine toprak meseleleri ile meşgul olacaklardır. Bu hal tarihin değiştiremediği bir dünya görüşü olarak devam edegelmiştir ki, iki devlet aynı nazariyelere istinat eden bir dünya görüşü içinde yaşarlar. Meselâ Çin ve Rusya'da olduğu gibi. Fakat toprak meselelerinde tarihi görüş yine değişmemiştir. Bu iki devletin dostluk kurduğundan bu tarafa, yani ikinci dünya savaşından beri coğrafya atlasında izah edildiği gibi 1963 den beri Rusya ile Çin arasında toprak davaları yüzünden beşbinden fazla hudutlarda vuku olmuştur (Rusya'nın verdiği malumat). Bu hadiseler birleşerek, yavaş yavaş içinden çıkılması pek zor bir "kördüğüm" haline gelmesi, yahut bir barış yolu ile çözülmesi davasını ancak zaman ve gelecek isbat edecektir. Toprak meseleleri büyük devletler arasında böyle olduğu gibi, küçük devletler arasında da daimi huzursuzlukların devamına sebep olmuştur, olmaktadır. Meselâ, İtalya ile Avusturya arasında I. Dünya harbindenberi devam edegelen bir cenub Tirol meselesi vardır. Brenner üzerindeki Bolzano ve havalisi dir ki buradaki ahalinin büyük bir kısmı Almanca konuşur. 1918 St. German muahedesi ile Avusturya'dan alınarak İtalya'ya bırakılmıştır. İtalya'nın "Trento" eyaletini teşkil eder. Son zamanlara kadar Tirol ahalsininin büyük bir kısmı isyanlar çıkarmış, ya Avusturya'ya bağlanması yahut müstakil bir Tirol teşkili fikirleri mücadele mevzu'u olmuştur.

Bunun gibi Balkanlar'da da çeşitli toprak davaları vardır. Bunların başında Makedonya ve Niş meseleleri ile Batı-Trakya- gelmektedir. Balkanların bir huzur ve sükün içinde yaşamalarında bu davalar başlıca engeldir. Netice olarak toprak meselesini her memleket kendi milli güvenliği açısından mütala'a eder. Bu bir tarihi ve hayati zarurettir. O halde Türk Dünyası'nı mütala'a ederken toprak davalarını bugünkü dünya siyasetine göre ve Türkiye'nin milli güvenliği

hesaba katılmak suretiyle düşünülmesi ve araştırılması zaruri ve hayati meseledir. Vaktiyle Atatürk zamanında, İran ile Türkiye arasında Ağrı isyanları dolayısıyla hudud meseleleri doğdu. Bu dost ülkenin o zaman başında bulunan Şah Rıza Pehlevi ile büyük Atatürk Ağrı dağı meselesini başbaşa vererek çözdüler. İran'a ait nokta Ağrı dağının müdafaası bakımından ehemmiyetli olan bazı topraklarını Şah Rıza Pehlevi Türkiye'ye bıraktı. İran Türk dostluğunu bozmak ihtimali olan hudud meselesini ortadan kaldırdılar. Bu realist iki devlet adamının görüşü iki devleti birbirine daha yaklaştırdı. Türk-İran dostluğunu bozmak isteyen yabancı emellere bir sed çekildi. Türkiye ile İran arasında toprak davası tamamen ortadan kaldırıldı. Demek ki, Türkiye'nin milli güvenliği bakımından ehemmiyetli olan bu mesele çözüldüğü gibi, bugün İran'da yaşayan, hepimizin bildiği üzere Âzerî Türkleri meselesi de Türkiye için bir Türk davası olarak ortaya çıkarılamaz. Bu sebeple iki devlet arasında her iki devletin milli (güvenliğini bozacak ırkı meseleler) iki devlete de faydadan ziyade zarar getirir. Vaktile Ağrı meselesinde olduğu gibi, her iki devletin topraklarında fütuhât siyaseti takip eden yabancıların başarı elde etmelerine büyük bir fırsat ve imkân sağlar. Türk Dünyası meselesinde İran ile kültürel, siyasi, iktisadi bir kaynaşma ve büyük iş birliği hem Türk Dünyası ve hem de iki devletin devamının başlıca teminatıdır. Bunun bu suretle çözülmesi hayırlıdır.

Yukarda tasnifi yaptığım gibi, İran'da bulunan yerlerin esasen, Osmanlı İmparatorluğu siyasi hudutları içinde olmayıp, ötedenberi İran'a ait olan topraklardır. O halde Türk Dünyası nasıl mütalâa edilecektir. Bunun bir plânını ve yolunu çizmek zarureti vardır. Bu çalışma ve araştırma konusu üç bölümde mütalâa edilmesi daha ilmi ve faydalı olur kanaatindeyim.

- 1) Birinci Dünya savaşından evvel Türkiye siyasi hudutları içinde bulunan topraklarda yaşayan Türkler,
- 2) Osmanlı İmparatorluğu'nun vaktile siyasi hudutlarına dahil olup yavaş yavaş yabancı devletlerin ellerine geçmiş olan topraklardaki Türkler,
- 3) Umumî olarak Türklerin ana-vatanı olup, müstakil devletler yahut müstakil beyler idaresinde yaşarken düşman istilâsına uğramış bulunan ülkelerdeki Türkler.

Böyle bir tasnife zaruret şu noktalardan ileri gelmektedir. Bugün Arabistan, Lübnan, Hicaz ve Mısır'da yaşayan Türkler milli güvenliğimiz icabı, bu memleketlerin bize dostluğunu sağlamak zaruretidir. Halbuki, buna mukabil Suriye, Irak meselesi böyle değildir. Bundan daha ehemmiyetli olarak Batı-Trakya, Kıbrıs, Bulgaristan Türkleri ayrı bir dava teşkil eder.

Birinci kısma ayrılan yani I. Dünya harbinden evvel Osmanlı Devletine ait olan yerlerde bulunan Türkler: Bu kısımda Türkiye'den ayrılmış yerler, arasin da başlıca Batı-Trakya, Şarkı-Rumeli, Ege adaları (12 Ada, Kıbrıs), Suriye,

Hicaz, Yemen, Arabistan, Irak gelmektedir. Türkiye'nin milli güvenliği bakımından bu memleketlerde yaşayan Türkleri de yine bir tasnife tabi tutmak lâzımdır:

a) Türkiye'ye komşu olan ülkeler, Yunanistan, Bulgaristan, Suriye ve Irak gelmektedir. Burada ilk olarak Irak'ta yaşayan Türklerin durumunu tetkike başlatalım.

Irak Türkleri:

Bugün Türkiye'nin siyasi hudutları dışında kalan Türklerden mühim bir kısmı da Irak'da yaşamaktadır. Türkiye'nin milli güvenliği bakımından Irak Türklerinin meselesi Kıbrıs davası kadar hatta ondan daha mühim bir problem arz eder. Irak Türkleri hakkında son zamanlarda birçok makaleler ve etüdler yayınlanmıştır: (Necmeddin Esin, Irak Türklerine Toplu bir bakış, Cultura Turrcica, sayı 2, sene 1964; Mustafa Kafalı, Milli Işık Mecmuası, Kasım 1970; Enver Yakup-oğlu, Irak hakkındaki konferansı).

Irak'a Türklerin gelişi, Emeviler zamanına kadar, hatta daha eski çağlarda burada yaşayan Sümerlerin de Türk dil kültürü ile alakalı bir millet olduğu birçok tarihçiler tarafından bilinmektedir. Irak'ın tamamen fethi Kanunî Sultan Süleyman zamanına rastlar. Osmanlı devleti zamanında salyane ile idare olunan vilâyetlerimizimizden idi.

Irak I. Dünya savaşından sonra Osmanlı devletinden koparılmış ve burada daha sonra yeni bir devlet kurulmuştur (1920). Bugün Irak 444.442 km² bir araziye sahiptir. Nüfusu 1961 sayımlarına göre 6.265 bindir. Halen 8 milyonu aşmıştır. Bu ülkede başlıca üç unsur mevcuttur 1) Arablar, 2) Kürdler, 3) Türkler. Bundan başka bir miktar İranlı ve bir miktar da hıristiyan ekalliyetler vardır. Irak nüfusunun % 56 sını Arablar, % 15 inin Türkler, % 22 sini de Kürdler ve % 4 miktarını da diğer milletler teşkil etmektedir (Mustafa Kafalı). Irak'taki Türklerin nüfusu hakkında kesin bir sayı ve rakam vermek pek zordur. Fakat birçok müelliflerin görüşlerinin ve yaptıklarına istatistikler dikkat nazara alındığı takdirde Irak'da 900-950 bin kadar Türk yaşamaktadır. Irak'da bulunan Türkler, haritada görüldüğü üzere, kuzey batıda Tilafer şehriden başlayarak Musul, Erbil, Kerkük istikametinde güneye doğru uzanmakta ve Bağdad'ın doğusunda Bedre şehrinde son bulan havalide oturmaktadırlar. Yani Dicle nehrinin kuzeyde doğu kıyıları tamamen Türk köy, kasaba ve şehirleri bulunmaktadır. Bundan başka, Bağdad içinde ve Bağdad havalisinde ve Irak'ın diğer muhtelit bölgelerinde yine tecrid edilmiş bir vaziyette birçok Türk yaşamaktadır. Bilindiği üzere, Lozan muahedesiinden sonra Türkiye'nin buradan ayağının çeken İngiltere bugünkü Türk Irak hududundan bir adım geri çekilmedi. Fransızlar da bugünkü Suriye hududunda (Hatay hariç) yerleştiler. Bu devirde Irak'dan Türkiye'ye birçok muhaceretler oldu. Bilhassa İngiltere, o zaman Süleymaniye ve havalisi ve Türk hudud boylarındaki Türkleri tazyik ettiler ve buralara birçok Kürd aşiretlerini yerleştirdiler. Bu

suretle kitleler halinde Irakta yaşayan Türklerle, Türkiye'nin arasındaki Türkler tecrid edilmiş ve Kürdler tarafından iskân edilen bir tampon bölge hasil oldu. Irak Türklerinin Türkiye ile kara yolu irtibatı kesildi.

Irak Türkleri siyasi bakımdan üç devre geçirmişlerdir. 1) Krallık devri, 2) Abdülkasım devri, 3) Abdülkerim gibi yani bugünkü Irak idaresi.

Bunlardan Lozan anlaşması ile Musul vilâyetinin Irak'a bırakılması Irak'da bulunan Türklerin Anavatan dışında kalmasına İngiltere'nin önemli rolü oldu. Türkler krallık devrindeki 14 Temmuz 1958 de krallığın yıkılmasına kadar aynı durumda kalmışlardır. Krallık devrinde Türklerin durumu çok acı olmuştur. İngiltere ve onun taraftarı olan meşhur Kürd Nuri Said Paşa, Irak'ın kuzey kısmındaki Türkleri tedrici bir imha siyasetine maruz bırakmışlardır. Bu zulüm devri (hâpishanelere sevk, zindanlara atılma) uzun sürmüştür. Bu devirde Irak'ın kuzeyinde, Musul ve Erbil havalisinde yaşayan Türkler, Türkiye'ye iltica etmişlerdir. (Esasen malum olduğu üzere bu sıralarda Kürd isyanları da olmuştu. Şeyh Said isyanı, Ağrı isyanı gibi. Münevver Türkler mülki teşkilattaki mühim mevkilerden uzaklaştırıldılar. Bunların yerine Sırb veya Kürdler tayin olundu. Kürdleri İngilizler teşkilâtlandırdılar. Ordunun mühim kademelerine bunlar getirildi. Nuri Said Paşa'nın himayesi ile Türkiye'de bulunan bazı Kürdler de Irak'a geçmişlerdir. Fakat 1930 dan sonra Avrupa'da siyasi buhranın artması, Mussolini ve daha sonra Hitler'in çıkması İngiltere'yi Türk siyasetine karşı cephe almaktan vaz geçirmiş ve Türkler Atatürk'ün himayesile biraz nefes alabilmişlerdir. Atatürk'ün düşündüğü ideal Sa'd-âbed paktı tamamiyle gerçekleştirilememiştir. II. Dünya savaşında ve savaştan sonra, Irak'da Rusya'nın nüfuzu gittikçe gelişmeğe başladı ve nihayet Sosyalist Arap partileri krallığı 1958 de ortadan kaldırdılar (Faysal öldürüldü).

Büyük bir solcu sosyalist Irak devlet bakanı Abdülkerim memlekette Arab milliyetçiliği adı altında ve Rusya'nın tesirinde kalarak bilhassa gençliği yeni bir teşkilâta bağladı. Sosyalist ileri gençlik, işçi sendikası, kadınları koruma derneği, ileri öğretmenler derneği gibi yeni yeni dernekler kurdu. Bu derneklerin başlıca ödevi, kapitalizm ile savaş idi. Şüphesiz ki, bu teşkilâtlarda milliyetçi memleketciler de vardı. Fakat bunlar yavaş yavaş tasfiye edildiler. Esasen Türklerin küçük mevkilere bile getirilmesi düşünülmedi. Rusya'dan hatta Çin'den teknisyen mütahassıslar Irak'a sızdılar. Birçok milliyetçi Araklı arablar da bundan zarar gördü. Birçok Arab gençleri Ba'as oldukları ileri sürülerek tecziye edildiler. (Ba'as arabca yeniden ihya demektir). Birçok Türkler de Pan-Turanist taraftarı olduğu ileri sürülerek takibata maruz kaldılar.

Mustafa Barzani, Irak'da iyice yerleşti. Irak'ta tam bir komünist sosyalist devlet kuruldu ki, meclise "Meclis'ül-Vatan adı verilmişti. Nihayet Abdülkerim de bildiği üzere, bundan birkaç sene evvel öldürüldü. Nihayet Irak bugünkü idareye kavuştu. Nuri Said Paşa, Abdülkerim devrinde Türklerle beraber Arablar

da büyük zarar gördüler. Kürdlerin isyanlarında binlerce Arab öldü. Abdülkerim devrinde Arablar ister istemez, Türklerle işbirliği yaptılar ve daha sonra Abdülkasım devri başladı. Bugün durum daha da başkadır. Son zamanlarda Irak'da yeniden Türklere karşı baskı başladı. Memlekette demokratik seçimler için hazırlıklar yapılırken, 1969 da plebisit meselesi geldi. Türkler için iki yoldan birini seçmeleri lâzım geliyor. Ya Kürd hükümetini yahut Arab hükümetini kabul ederek bir tarafı iltizam etmek icap ediyor.

1969 da Anayasa değiştirilmiştir. Irak'ta eski anayasada 3 millet yani, Arab, Kürd ve Türk olarak kabul olunuyordu. Şimdiki anayasa 2 unsur kabul ediyor. Kürd ve Arab. Bu yeni terime göre bilhassa Musul'un % 10 u Türk olduğu halde, bunların burada ya Arab'ı ya da Kürd'ü tercihi lâzım geliyor.

Bu özet malumattan anlıyoruz ki, bugün Irak'da cereyan eden hadiseler Irak'dan ziyade büyük tarihi bir davanın ortaya attığı mesleyi, çözerek yine Türkiye hesabına zararlı bir durum yaratmak, Türkiye'nin doğu hudutlarında yeni bir siyasi enerji bölgesi, yeni bir buhran yaratmak gayesi ile Sovyetlerin mücadelesidir. Bunun tarihine kısa bir göz gezdirelim: Büyük devletlerin, ileri siyasetleri de büyüktür. Vaktile Rusya 1815 de, bugünkü Ermenistan'da bir Ararat devleti kurmak istemişti. Fakat o devirde bu havalide mücadeleci Kafkas Türkleri buna mani olmuşlardı. Rusya daha sonra Türkiye'nin batısında Rumeli'de de bir Grek devleti projesi hazırlamıştı (sene 1778). Bu meselelerden Ararat projesi ancak 200 sene sonra yani 1915 de tahakkuk mevkiine girdi. Şimdi bir Kürd doğu meselesi vardır. Bunun tahakkuku ile Rusya, Doğu Türkiye hudutlarında "Türkiye ve İran"ı tehdid eden bir nüfus bölgesi kazanmak ve buradan kolayca hem İskenderun hem de Şat-tül-arab'a uzanmak amacındadır. İşte Irak'da Türklerin durumu memleketimizi alâkadar eden bu mesele ile yakinen ilgilidir. Vaktile Atatürk, milli ittihadı sarsacak bu neviden hadiselere pek meydan vermedi. Irak'da bulunan 900 bin Türk'ün meselesi Türkiye'yi de alâkadar eder. Irak devleti'nin hatta Arab dünyasının bu Türkler hakkında takip edecekleri siyasetinde milli varlıkları için de bir ehemmiyet taşır. Çünkü Sovyetler fütuhât siyasetine son vermemişlerdir. Bu mesele günün siyaseti ve ilerde devlet adamlarımızın alacağı kararlara bağlı olduğundan burada bir fikir beyan etmek mevzu'un dışında kalmaktadır.

Suriye Türkleri:

Suriye'de 150 bin Türk vardır. Suriyeliler sancak meselesini zaman zaman siyasi hadise yapmaktadırlar. Suriye'deki Türklerin umumî duruma hakkında bir mütalâa beyan etmek pek zordur. Çünkü burada sık sık değişen hükümetler, Suriye'nin istikbali hakkında endişe verici bir durum arz ediyor. Türkler daha ziyade Halep havâlisinde meskûndurlar. Birçok Türk malları burada sosyalize edilmiştir. Türkiye ile Suriye arasında bunun için karşılıklı bir anlaşma yapılmıştır.

Kıbrıs Türkleri:

Kıbrıs'a ait günümüzde birçok neşriyat olduğundan, Kıbrıs Türkleri hakkında burada tafsilat vermeği lüzum görmüyorum. Bizim için Kıbrıs meselesi Türkiye'nin milli güvenliği bakımından en başta gelen bir ehemmiyet taşır. Kıbrıs yalnız bir milli güvenlik davası değil, aynı zamanda bir şark ve garp kültür mücadelesidir ve "Orient-Gksident" meselesidir. Kıbrıs meselesinin evveliyatı çok derin bir felsefeye dayanır. Bu felsefe bizim literatürümüzde belki de hemen hiç lâyük olduğu şekilde aks etmiş değildir. Bu mesele'nin evveliyatı Napolyon Bonapart zamanına kadar çıkar. Kıbrıs meselesi, Mısır, Suriye ve Irak, Türkiye toprakları ilgilidir. 1859 dan sonra Süveyş Kanalı'nın açılmağa başlaması üzerine (Ateş çenberi altında Orta-Şark, İwan Kirchner, Syerrfeuer um Nahost, 1941) İngiltere endişeye düştü. 1865 tarihinde Filistin'e mukaddes yerlerde hafriyat, kazılar yapılması için bir heyet gönderilmesine karar verdi. Bu sırada Mısır, Suriye, Lübnan'daki karışık hadiseler yanında, bilhassa Mısır'ın işgal veya İngiltere idaresine geçmesi meselesi yer aldığından uzak planlara daha yavaş yavaş gidildi. 1872 de Hazret-i Süleyman, Hazret-i Davud ve İsa'nın yaşadığı yerleri tetkik ve hafriyat yapılması plânının tatbikine başlandı. Hafriyat din perdesi altında idi. Aslında mesele daha başka esasa dayanıyordu. Süveyş Kanalı'nın muhafazası için Filistin'de İngiltere'nin yerleşmesi imkânını aramaktı. Gönderilen, arkeolojik tetkik heyetinin başında yüzbaşı rütbesinde Conder adında bir subay bulunuyordu ki, bu heyet buraların haritasını yapmağa muvazzaftı. Mısır'ın ve ilerde kurulacak olan Filistin'in muhafazası gerekiyordu. Bunun için bir deniz devleti olan İngiltere'ye Akdeniz'de stratejik mahallerin tesbiti ve buraların İngiltere himayesi altına alınması mecburi idi. Bu hususta en çok çalışan İngiltere devlet adamlarından Lord Disraeli, Cecil Rhode, Layard ve diğerleri, bilhassa Türk ve İslâm düşmanlığı ile tanınmış olan İngiltere başvekili Gladston oldu. İngiltere diğer taraftan da, Sudan-Kahire ve cenubi Afrika demir yolu plânlarını hazırlamağa başladı ki, bugün Rodosia dediğimiz ve İngiltere'nin bir kolonisi mesabesinde olan davanın da temelleri yine bu devirde Cecil Rhode tarafından atıldı.

Bütün bunları anlatmaktan maksad, devletlerin hayatında coğrafi ve stratejik noktaların muhafatasının pek önemli olduğuna işarettir.

İngiltere'nin şarktaki emellerinin gerçekleşmesi, ancak Kıbrıs gibi stratejik bir adanın elinde bulunması ile mümkündü. Nihayet Berlin Muahedesi'nin açılması sırasında pek darda kalmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu (II. Abdülhamid) Kıbrıs için 1878 de İngiltere ile bir anlaşma yapmağa razı olmak mecburiyetinde kaldı. Rusya Kars ve Ardahan'ı işgal edecek ve Rusya buralarını tekrar tahliye ettiği taktirde, İngiltere de işgal ve idaresi altına aldığı Kıbrıs adasını Osmanlı devletine iade edecekti. Malum olduğu üzere, Kıbrıs adası İngiltere'nin işgaline bırakıldıktan sonra burada bulunan Türklerin ve müslümanların durumu, Irak'da olduğu gibi gittikçe zorlaştı. Daha bu anlaşma olmadan evvel, Osmanlı Devleti

Kıbrıs'a 10 bin muhacir yerleştirmek için plân yapmış ve bir kısmını da buraya yollamıştı. Biraz evvel arz olduğu gibi, Filistin'in kurulmasında ve İngiltere'nin Orta-doğu'daki menfaatlerinin korunmasında Kıbrıs adası bir kal'a oldu. Fakat müslümanların burada nüfusca çoğalması ve adada çoğunluğu müslüman Türklerin teşkil etmesi, Türkiye'nin tabii bir ön kal'ası olan Kıbrıs İngiltere için tehlike idi. 1878 senesinden itibaren Kıbrıs'da hristiyanların, bilhassa Rumların nüfusca çoğalmasına ve Türklerin buradan yavaş -yavaş çekilmesine ve nüfusunun azaltılmasına büyük ehemmiyet verildi. Bilhassa zengin ve mahsulden bol olan topraklar, hep müslümanların elinde idi. Rumeli'de olduğu gibi burada da müslümanlar topraklarının bir kısmını satmaya ve anavatana hicret etmeğe yahut diğer ülkelere ilticaya mecbur kaldılar. Birinci Dünya harbinden ve daha sonra Kıbrıs Türkleri üç mühim soru ile karşılaşmışlardır. 1) Kıbrıs'ı terk etmek, 2) Hristiyanlığı kabul etmek, 3) İngiltere tabiyetine geçmek.

Birçok müslüman Kıbrıslılar vatanlarını terk ettiler. Bazı mahallerde tanassur hadiseleri vuku buldu. Fakat geniş ekseriyet İngiltere tabiyetine geçtiler. İkinci dünya savaşında, Almanya'nın tazyikinden kaçan birçok Rumlar Kıbrıs'a yerleşti ve Kıbrıs'da hristiyan ve Rum nüfusu gittikçe arttı. 1931 de Enonsistçiler, burada İngiltere kolonyal siyasetine karşı bazı isyanlar çıkardılar. Fakat Atatürk bu meseleleri kısmen yatıştırmağa muvaffak oldu. II. Dünya savaşında Kıbrıs'da hadiseler pek olmadı, kısmen sükunetle geçti. 1947 de hadiseler başladı. 12 Ada'nın Yunanistan'a terki Kıbrıs üzerinde de müessir oldu. Rumlar bu adanın da Yunanistan'a bağlanmasını Enosisi istiyorlardı. Fakat İngiltere'nin Mısır ve İsrail dolayısıyla adadan çekilmesi bütün bütün Orta Şark'ı terk etmesi gibi mühim bir hadiseyi icab ettiriyordu. Ada 1948 de islahat yapılması ve bir anayasa çıkarılması cihetine gidildi. Fakat adada rumları buna razı olmadılar. Adada referandum yapılmasını istediler. Yunan hükümeti Kıbrıs davasını "Birleşmiş Milletler"e götürdü. Adada "E-OKA" gizli teşkilâtı kuruldu (manası, Kıbrıslıların hürriyeti için Millî teşkilât demektir). Türkiye kendi iç davaları ile meşğül olduğundan, bilhassa 1946 Stalin planı (Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemesi) dolayısıyla Kıbrıs ile pek meşğül olamadı. Adada bu defa Rusya'nın nüfuzu ile bir komünist partisi kuruldu. Bu parti gerçekte Ortodoks kilisesi tarafından hazırlanmıştı. Arşevak, Makarios başa geçti. İngiltere büyük bir zorlukla karşılaştı. Adadan çekilmesi, hem İngiltere menfaatine aykırı, hem de komünistlerin arzusunu yerine getirmek demek idi. 1950 den sonra, adada Türkler de kendi mal ve can emniyetlerini korumak için "Volkan" adında bir teşkilât kurdular. Türkiye Kıbrıs'ın Rum idaresine geçmesine muhalif idi. 1954 Eylül hadiseleri çıktı. Bilindiği üzere 19 Şubat 1959 da Londra'da bir anlaşmaya varıldı ve Zürih'de tasdik edildi. Kıbrıs'da bazı yerler İngiltere himayesinde kalmak üzere, Kıbrıs'ın müstakil bir cumhuriyet olması esası kabul edildi, bir anayasa yapıldı. Buradaki cemaatlerin yapacakları intihaba göre bir prezidial rejim kuruldu. Cemaatler tarafından intihab olacak bir zat başkan ve diğeri de başkan vekili olacaktı. Üç şahsiyet bu intihapta devlet başkanlığı için 1959 Ara-

lık'ında mücadele ettiler. Arşevек Makarios 144 bin rey ile başkanlığa, Sol Radikal partinin başkanı olan Klerides ise ancak 71 bin rey alabilmişti. Buna mukabil bütün Türkler Fazıl Küçük'ü cumhurbaşkanı yardımcılığına seçtiler.

Kıbrıs anayasasına göre: Kıbrıs vekiller heyetinde 7 rum ve 3 Türk vekil bulunacaktı. ordunun miktarı 3 bin kişi olacaktı. Bunun % 60 rum, % 40 ını Türk teşkil edecekti. jandarma, polis teşkilâtında eşit bir sistem kurulacaktı. Kıbrısın iki ayrı müstakil devlet olması kat'i surette kabul edilmeyecekti. Kıbrıs'ın emniyeti bakımından bir miktar Türk ve bir miktar rum askeri birlikleri burada bulunacaktı. 1963 hadiselerinden sonra, Kıbrıs'da siyâsî durum tamamen değişmiştir. Türkler maruz kaldıkları hadiseler dolayısıyla, bir çok topraklarını terk ederek, daha emin olan ve çoğunluğunu Türk teşkil eden yerlere göç etmişlerdir. Adada Türkler'in en çok maruz kaldıkları tehlike iktisadi güçlüklerdir. Birçok Kıbrıs Türk tüccarları, esnaf ve sanatkârlar işsiz güçsüz kalmışlardır. Bir nev'i müstehlik durumundadır. Adada Türkler'in istikbâli gün geçtikçe tehlikeli bir durum arzlemektedir. Bilhassa Türkler'in müdafaasız kalması, adanın elden çıkmasına mühim bir amil olabilir. Her ne kadar şimdilik bir sükunet havası esmiş olsa dahi tarihî hadiseler göz önünde tutulmak mecburiyeti vardır. Zira Kıbrıs meselesi sükunet bulmayacaktır. Burada üç büyük devlet mücadele halindedir. İngiltere, Amerika, Rusya, Araplar için Kıbrıs İsrail davası dolayısıyla bir Amerikan, İngiliz üssü kabul edilmektedir. Rusya sosyalist Arab alemine nüfuz ettiği için, Kıbrıs'daki Arab görüşünü müdafaama etmektedir. Esas bu memleketin sahibi olan Türkler ise, bu şartlar altında bir bekleme siyaseti içindedir. Yunanistan Enonis fikrinin bütün Dünyada iki asırdan beri yaymış, İsrail ise bu fikrin mudafii olmuştur. Burada Türkler'in durumunun ne suretle çözüleceğini ancak istikbâl gösterecektir. Fakat kesin olan bir nokta var ise o da, memleketimizde hürriyet ve demokrasi mücadeleleri olsa dahi, Kıbrıs davası Türkiye'nin istikbâli ile alâkalıdır. Bu hususta yapılması lazım gelen tedbirler her gün biraz daha artırılmalı, Kıbrıs üzerinde ilmî ve siyasi ve askerî çalışmaları, Yunanistan'da Küçük Asya Enstitüsü gibi bir enstitü kurularak çalışmayı entitüsyoner bir hale getirmelidir.

Kıbrıs davasından bir ric'at, Türklük ve hattâ memleketçilik davasının bir hayalden ibaret olduğunu hafızalardan silmeye, manevî büyük bir sukuta ve hattâ daha başka ayrılmalara yol açacak kadar mühimdir. Bu meselede takib edilecek siyaset, elde edilecek başarı "Dünya Türklüğü, Türk Dünyası" üzerinde de müessir olacak ve Türkiye bir çok tehlikeleri bir anda sırtından atmağa muvaffak olacaktır. Zira bugünkü dünya siyaseti muvacesesinde bu durum ümitsiz ve bir hayalperestlik değildir. Burada bulunan 120 bin Türk'ü bizim Türkiye'de yerleştirmemiz gayet basit bir meseledir. Fakat böyle bir siyaset ana vatanın istikbâlde bütün millî güvenliğini sarsar.

Batı Trakya: Yunanistan'da yaşayan Türkler:

Batı Trakya, bilindiği üzere, Meriç nehri, Karasu, Rodop dağları ve Ege denizi arasındaki muntikadır. 15 km² bir araziyi ihtiva eder. Osmanlı devletinin

son mülki taksimatına göre, bugün Batı Trakya adı ile anılmış olduğumuz toprakların bir kısmı Edirne vilâyetinde Gümülceine sancağı, Dedeağaç sancağı'na ve diğer birkısmı da Drama sancağına bir kısmı da Siroz sancağına bağlı bulunuyordu. Batı Trakya'nın bazı yerleri ise Selânik Vilâyetine ait idi.

Burada oturan ahalinin nüfusu 1910 sayımına göre cem'an 430 bin idi. Türkler'in sayısı 325 bini aşırıyordu. 56 bin kadar Bulgar ancak 30 bin Yunan idi. Rodoplar'ın bazı yerlerinde 11 bin kadar müslüman Pomaklar vardı. Bazı azınlıkları ihtiva etmekle beraber tam manasiyle bir Türk ülkesi ve Türk kültür ve ananeleriyle yoğrulmuş bir bölgedir. Bugün tarihi gerçekleri birer birer incelediğimiz zaman görüyoruz ki, 19. ve 20. yüzyılda Türkler'in maruz kaldığı felâkete hiç bir millet maruz kalmamıştır. Bu durum 1815 den beri siyâsî bir problem olarak ortaya atılmış olan Şark Mezelesi'nin, Türk milletine ortadan kaldırmağa ve Türk devletlerini yıkmaya hedef ittihaz edilmiş olan Hristiyan âloinin meydana attığı bir siyâsetin eseridir. Ancak büyük Atatürk bu hâli 1922 Ağustos zaferi ile durdurmuştur. Fakat Türk milleti hakkında düşünülen eski düşmanlık tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Bugün Batı Trakya bu düşmanlığının en iyi bir örneği, misâli olarak el'an devam etmektedir. Bu havali eski Osmanlı dilinde "Sultan Yeri" diye tanınmış, güney Rodop dağları padişahların çok kere ava gittikleri bir diyar olmuştur. Batı Trakya 1330 tarihinden, itibaren, Türkler'in ve Ahiler'in Balkanların güneyine sarktığı ilk topraklardır. Rumeli Aydınoğulları'ndan Gazi Umur Beğ'in Selânik ve havalisinde yaptığı harekât ile başlamıştır ki, Rumeli'nin ilk adı da, bazı rivayetlere göre Gazi Umur Beğ'in namına "Umur İli" tabirinden çıkmıştır. 1878 senesine kadar, Türk ülkesine hiçbir düşman ayağını basamamıştı. 1873 de Rus orduları, Şıpkayı açtıktan sonra, güney Rodoplar'a da sarkmaya başladılar. Fakat daha o zaman bu kahraman ülkenin evlatları toplanarak Ayastafanos Anlaşması karşısında, Bulgaristandan ve diğer yerlerden Batı Trakya ve havalisine iltica ederek düşmanla karşı karşıya savaştilar ve ülkelerine düşman ayağını sokmadılar. İlk olarak bir "cumhuriyet" kurmak için resmen Osmanlı İmparatorluğuna ve yabancı devletlere müracaat ettiler. Osmanlı hariciyesi ve dış siyâseti bir keşmekeş, hattâ bazı işlerde bir hıyanet içinde bulunuyordu. (Ermeniler'in Berlin Muahedesinde sefaret memurlarının müracaatı, Dr. Koschet'in felâkettten Osmanlı Devleti'ni çok daha önceden haberdar ettiği gibi) Fakat Batı Trakyalılar, bir Cumhuriyet kurmağa imkân bulamadılar. Osmanlı İmparatorluğu El'an Yenipazar'ı elinde tutmak ve buradan Bosna-Hersek'e ve Arnavutluğa nüfuz ederek hâkimiyetini temini düşünüyordu. (Vaktiyle bu yanlış siyâset yüzünden Bosna-Hersek'de tehlikeye düşmüştür. Bosnalıların eğer harekâtı desteklenmiş olsa idi koca Bosna-Hersek'de bugün büyük bir kısmı Türk nüfusuna dayanan müstakil bir devlet kurulmuş olacaktı).

Berlin anlaşması bu düşüncelere bir sed çekti. Bulgarlar'ın muhtariyet kazanmaları, Yunanistan 9 bin km² araziye Epir ve Teselya'yı elde etmeleri, Batı Trakya ve Rumelide yaşayan Türkler'in hayat, mal, can ve vatanlarını daha büyük bir teh-

likeye sürükledi (Milliyet meselelerine ehemmiyet verilmemesi bunun başlıca sebebi-
bidir. Bundan başka Osmanlılık fikrinin yayılması daha önemlidir).

Balkan harbinde Batı Trakyalılar yeniden ayaklandılar 31 Ağustos 1913 de bir Batı Trakya Cumhuriyeti kurmağa teşebbüs ettiler. Fakat bu cumhuriyet çok kısa sürdü. 1915 de Batı Trakya'da yeni bir hareket başladı. Millî mücadele şeklinde olan bu harekâta Batı Trakya ahalisi yeniden silaha sarıldı. 1920 de Gümölcine merkez olmak üzere yeni bir hükümet kuruldu. Fakat 1923 de Batı Trakya topraklarının bazı şartlar altında Yunanistan'a bırakılması üzerine' Batı Trakya İstanbul'daki Rumlara mukabil olmak üzere yurtlarında yaşamaları ve İstanbul'da bulunan rumların sahip oldukları haklara aynen Batı Trakyalıların da sahip olmaları ileri sürüldü.

Millî mücadele esnasında büyük Atatürk bazı Trakya ileri gelenleri ile görüşürken "Bu Türk vatan parçasının yabancılara müstemleket olmasına razı olmayız" demiştir. Hattâ 1936 da Yunan başvekili Meteksas'la konuşurken "biz Batı Trakya Türkleri'ni Lozanla kıymetli bir emanet olarak size bıraktık, onların rahat ve huzuru Yunan hükümetinin garantisi altındadır. Bu itimatın gevşememesi için Türkiyedeki rumların huzur ve rahatı gibi elimizde bir teminat vardır" demiştir. Maalesef tarihi hadiseler II. Dünya savaşının çıkması, Yunanistan ile münasebetlerimizde Atatürk'ün bu iyi ve doğru siyasetini izlemek imkânını vermemiştir. Fakat buna mukabil Yunanistan II. Dünya harbine girdiği ve çeşitli ihtilâl ve iflaslara maruz kaldığı halde, Türkiye ve Türkler hakkındaki siyasî görüşlerinde ve ideolojilerinde asla tarihi Filhellenizm, Etniki Eteryâ, Ortodoks Kilisesi teşkilâtı ve daha sonraları Enosis ve Eoka hareketlerinden vazgeçmemiş, her fırsatta Türk milletine ve Batı Trakya Türkleri'ne iktisadî, siyâsî ve kültürel tazyikte bulunmaktan feragat etmemişlerdir.

Bu durumda mes'ul yalnız Yunanistan'ı görmek kâfi değildir. Kendimizi de mes'ul görmemiz lâzımdır. Yunanistan'da bir zabıt kâtabi memur olmak ister ve bunun için imtihan açılırsa, imtihan sualinin başında "İstanbul'un surları hangi Bizans imparatorları zamanında yapılmıştır. yahud Türkiye'den Yunanistan'a kaçbin kişi ve ne sebeben göç etmek mecburiyetinde kalmış" gibi sualler sorulur. Bu hal yalnız bir küçük memuriyette cari değildir. Bütün kültürel sahalarda Yunan millî hislerinin kuvvetlenmesi için, Türk düşmanlığını beşikteki çocuktan en baştaki devlet adamına kadar yaşaması şarttır.

Yunanistan'ı kısmen dolaştım. Gümölcine, Selânik, Tırapoliçe, Delfi, Atina, Epidavrus havalisini gezdim. Yunanistanda bugün resmen 120 bin Türk yaşamaktadır. Gerçekte Türkçe konuşan insanların sayısı milyonu aşmaktadır. Fakat burada bulunan Türkler her bakımdan büyük bir baskı altındadırlar. Türkler'e ait bütün camiler, mescidler tahrib edilmiştir. Akropol'da Ateneos mâbedine çıkan merdivenler civardan getirilen Türk mezar taşlarından yapılmıştır. Bunların üzerinde eski harflerin izlerini görmek ve bir kısmını okumak kabildir. Selânik'de

el'an bulunan fakat minaresi yıkılmış olan bir cami ikiye bölünmüştür. Bir kısmın da sinema oynar. bir kısmında ise kahvehane vardır. Mihrab yerlerinde blardo salonu bulunduğunu bizzat gözümüzle gördük. Selânik'in en turistik yerlerinden biri de Beyaz Kuledir. Bu kule Türkler tarafından hatırımdan kaldığına göre Kanunî zamanında yapılmıştır. Buranın Türkler tarafından yapılmadığı, eski bir kulenin bakiyesinin tamir edildiği gelen turistlere anlatılır.

Batı Trakya Türklerinin ahvalini anlatmağa imkân yoktur. Burada yaşayan Türkler bir yunan vatandaşı muamelesi görmek şöyle dursun, her gün hayat, mal, can endişesi içindedirler. Mühendislik, doktorluk, mimarlık, profesörlük ve daha yüksek tahsil görmesi icab eden mesleklerin kapıları burada Türkler'e tamamen kapalıdır. Trakya'da çıkan Türk matbuatı büyük sansüre tâbidir. Büyük ticaret tamamen Rumların elindedir. Türkler askerî okullara kabul olunmaz. Parlamento seçimlerine Türklerden bir milletvekili seçme, siyasî zevahiri kurtarmaktan başka bir şey değildir. Yunanlılar kendi aralarında kasten İstanbul adını kullanmazlar. hep Kostantinoyle derler. Hattâ bir ara bu düşmanlık o dereceye varmıştı ki, Selânikteki Atatürk'ün evinin Selânik imar planı gereğince yıkmağa karar verilmişti. Fakat Türkiye hükümetinin 1962 de yapmış olduğu tezebbüs ile Atatürk'ün doğduğu evin yıkılması planı değiştirilmiş ve bunun için bir miktar masraf da verilmiştir. Gümölcine'de bir Türk lisesi vardır. Fakat burada Yunanlılar'ın Türkiye'de bulunan çeşitli mektepleri gibi hürriyetleri yoktur. Türkiye ve Türk tarihi hakkında malûmat vermek ancak yunan maarif vekilinin gösterdiği plan dahilinde yapılır. (Batı Trakya meselesi hakkında bir çok makaleler, kitaplar vardır. Bizzat Batı Trakya Mecmuası Yunanistandaki Türkler'in acı durumunu ve maruz kaldıkları hadiseleri yazmaktadır. Fazla malûmat için müracaat olunabilir).

Batı Trakya'nın tamamen Rumlaştırılması Türkiye için bir tehlikedir. Çünkü bundan sonraki hedef doğu Trakya olacaktır. Buna mukabil Türkiye, eğitim sisteminde bilhassa Üniversitelerimizde bir Yunan dostluğu hakimdir. Bundan bir kaç sene öncesine kadar, Yunan uyruklular imtihansız Teknik Üniversite ve diğer üniversitelelerimize imtihana tâbi olmadan girerlerdi. Sonradan bu usul bir iki sene evvel kaldırıldı. Türkiye, bütün eski Yunan eserlerini olduğu gibi muhafaza için büyük bir gayret sarfetmektedir. Agoralar'ı eski tarihe karışan harabeleri yer altından turist celbi diye açarız. Fatih'in yaptırdığı "simkeşhane" yi yıkar Teodosyüs'ün sarayının taşlarını meydana çıkarır ve bunu ilim, kültür adına büyük bir marifet sayarız. Türk Dünyası bundan elbetki memnun değildir. Selânik'de bugün rehberlik yapan Yunanlılar'ın mühim bir kısmı hep İstanbul'da arkeoloji tahsil eden gençlerin elindedir. Bu hal Ziya Gökalp'ın bana bir sözünü burada söylemeğe mecbur ediyor: "Müstehaseleri canlandırmaktan ise, canlıları müstehaseleştirmeliyim." Türkiye milletlerin bir müzesi olarak memleket değildir. Türkiye, yaşamak için kendi ruhuna ve milliyetine ehemmiyet vermek mecburiyetindedir. Dünyanın en büyük Ortodoks mektebi Heybeliada'dadır. Bütün dünyanın her yerindeki Ortodoks aleminden ve Hristiyan dostlarından buraya talebe gelir. Ya misafir ya mukim

olarak oturur bir çok şeyler öğrenir. Biz bu kadar tolerans ve müsamahakâr davranırken, Türkler'in Yunanistan'da küçük bir lisesine dahi her an müdahale edilir. Artık bu durum karşısında Batı Trakya söz konusu olamaz. Atatürk'ün kurmuş olduğu yolda yürümek zaruretindeyiz. Biz Rum vatandaşlara ne kadar müsamahakâr davranıyor isek onların da dostluğumuz dolayısıyla Türkler'e aynı dostane muameleyi göstermesi lazımdır. Aslında Lozan anlaşması gereğince, Rumlar yalnız İstanbul'da ikamete mecburdurlar. Başka yerlere gidemezler. Halbuki Türkiye, Rumlara bir Türk vatandaşı gibi her yerde ticarethane açmağa, her mesleğe girmeğe hak vermiştir. Bir Türk Trakya hududu dışında ticaret bile yapamaz, bütün ticaret rumlara münhasırdır. Hattâ işittiğim bir rivayete göre Yunanlılar, II. Dünya savaşında ve hemen savaştan sonra 40 bin kadar Türk ve İslâmî Teselya'da imha etmişlerdir. Bu hususta daha fazla söylemek istemiyorum. Kusur ve kabahat bizimdir. uyanık olmak, zaman hesaplamak kültür hayatımızda yeni bir düzen kurmak zaruridir. Yoksa ideallerimizi tahakkuk ettirmek bir hayal mahsulü olur.

Sovyet Rusya'da Yaşayan Türkler:

Sovyet Rusya'da yaşayan Türkler hakkında malûmat vermeden evvel Sovyetler Birliğine toplu bir bakış yapmak lâzımdır. Sovyetler Birliğinin resmî adı "Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetler Birliği" dir. Kısaca "Soviet Üñion" diye ifade olunur. Batı dillerinde UDSSR olarak gösterilir. Türkiyemizin resmî makamlarınca kullanılan tâbir "Sovyetler Birliği" dir. (Memleketimizde bir yazar eserinin adını Sovyet Rusya İmparatorluğu namı altında yayınlamıştır ki, bu bir hatadır. Zira bu gibi terimlerin efkâr-ı umimiyede yerleşmesi zararlıdır.) Sovyetler Birliği, arz'ın 1/6 ne yayılmış, 22 milyon 400 bin km² araziyi ihtiva etmektedir. 1959 nüfus sayımuna göre, 208 milyon iken 1969 da nüfus 240 milyona çıkmış bugün ise 258 milyonu bulduğu kesin olarak tahmin edilmektedir. Bu topraklarda 10 muhtelif millet yaşamaktadır. Birliği teşkil eden cumhuriyetlerin sayısı ise 15 tir. 1) Sovyet Rusya Federal Cumhuriyeti: Bu cumhuriyet 17 milyon km² araziye ve 1967 tahminlerine göre 117 milyon 400 bin nüfusa sahiptir. Bu federasyon en büyük federal cumhuriyettir. Esas devletin resmî adında Rusya kelimesi yok iken, Rusya'nın en geniş topraklarına ve en çok nüfusuna mâlik bu federal cumhuriyetin adı sonradan resmen "Sovyet Rusya Federal Cumhuriyetleri" adını almıştır. Bu cumhuriyet bir takım muhtar bölgelere sahip olmak üzere bir çok milletlerden müteşekkildir. 1957 de Finlandiya'dan almış olduğu Kareliye bölgesi, Komi, Mari, Çuvaşlar, Ulmurtlar, Başkır, Tatar, Morodin, Osetler, Yakutlar, Kuzey Yakutlar ve daha bazı Türk ve diğer kavimlerin oturduğu ülkelerde yaşayan milletlerdir. Bazı yerler muhtariyete haizdirler. Bundan sonra sıra ile 1) Ukranya, 3) Beyaz Rusya, 4) Estonya, 5) Litvanya, 6) Muldavya, 7) Ermenistan, 8) Özbekistan, 9) Kazakistan, 10) Gürcistan, 11) Azerbaycan, 12) Kırgızistan, 13) Tacikistan, 14) Türkmenistan, 15) Litonya gelmektedir.

Burada görüldüğü üzere resmen Sovyetler Birliğine dahil bulunan 14 cumhuriyet içinde 6 tane Türk ülkesi vardır. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Azerbaycandır. Bu ülkeler, Sovyet devlet sistemi içinde resmen müstakil birer cumhuriyettir. Fakat idarî, içtimai, iktisadî, kültürel bakımdan tamamıyla Sovyet Rusya Federal Cumhuriyetin baskısı ve idaresi altındadır. Müstakil Cumhuriyet adının yalnız kitabda yeri vardır. Gerçekte istiklâlden buralarda söz etmek bir cinayet sayılır. Bundan başka Rusya'da yaşayan Türkler'in bir kısmı da surette muhtariyeti haiz bölgelerde yaşamaktadırlar. Bunların başında Dağistan, Karakalpak muhtar bölgesi, Osetler, Çuvaşlar, Doğu ve Batı Yakutlar ve daha diğer bazı Türk boyları ve ayrıca Üngrafin (Turan milletlerinden sayılanlar), Udmurtlar Komiler, Mordovlar da ayrı gurublar halinde birer muhtar bölge teşkil ederler.

Bugün İdil-Ural Türkleri dediğimiz ve eski büyük Kazan Hanlığı'nın topraklarını teşkil eden Ural-Volga nehirleri arasında ki bölgede kitleler halinde yaşayan durumu diğer cumhuriyetlerde yaşayan Türkler'e nazaran daha büyük müşkil bir durum arz etmektedir. Bu Türkler, büyük bir asimile siyasetine maruz bulunmaktadırlar.

Kolonizasyon ve Asimilasyon:

Buraya kadar vermiş olduğumuz özet malûmattan da açıkça belli olduğu üzere, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türkler ve Türk ülkeleri, Rus devletinin birer kolonisi, müstemlekesi olmuştur. Nitekim Walter Kolarg, 1967 de yazmış olduğu eserine Rusya ve Kolonileri "Russia and her Colonies" adını vermiştir (Londra, 1967). Milyonlarca kilometre kare bir araziye yayılmış ve yalnız Rusya'da 50 milyondan fazla bir nüfusu ihtiva eden büyük Türk kitleleri bir kolonizasyon ve asimilasyon tehlikesi ile karşı, karşıya bulunmaktadırlar. Dikkat edilecek olursa Sovyet Birliği, devlet tolakkisi ve dünya görüşü itibariyle resmen müstemlekeciligi reddeden Karl Marx ve Lenin nazariyelerine dayanmaktadır. Fiiliyatta ise kelimenin tam anlam ile Sovyet Birliğinde hâkim olan devlet tolakkisi ve dünya görüşü kendi nev'ine mahsus birer, Rus müstemlekeciligi bir asimilasyon siyasetine dayanmaktadır. Bu hususta Prof.Dr. Suat Bilge'nin "Milletlerarası Politika" adı, altında 1966 da yazmış olduğu eserinde vermiş olduğu malûmatı, aynen buraya zikretmeği faydalı buluyorum. Suat Bilge diyor ki "Stalin zamanında milliyetçilik hakkındaki görüş iki devre geçirmiştir. İlk önce Lenin zamanında, Sovyet Birliği'ni meydana getiren milletlere bir çok alanlarda tanınan bağımsızlık yavaş yavaş kaldırılmış ve bunların her alanlardaki işleri Moskova'da kurulan geniş yetkili merkezî komitecilik aracılığı ile yönetilmeğe başlanmıştır. (s. 261)". Fakat Suat Bilge Stalin devrinin 1938 senesine kadar geçen birinci devrede Rusya'daki milliyetçilik düşünceleri hakkında fazla malûmat vermez. Gerçekte daha Lenin zamanında, Rusya'da yaşayan milletlere karşı bir facia başlamıştı. Lenin, amele diktatoryasına dayanarak, Rusya'da Karl Marx'ın nazariyelerinin tatbik olunacağına

inanmıştı. (Bu hususta arzettiğim malûmat 1924 yılında Lenin'in vefatı üzerine o devirde memleketimizde çıkan Yeni Kafkasya adlı mecmuanın 1340/1342 sene ve 9. sayısından alınmıştı). Fakat Lenin Kremlin sarayına oturduğu vakit bunun kabil olmadığını gördü ve Kızıl Bolşevik siyasetini tatbik ederek, Sovyetleri teşkil eden milletlere karşı büyük mezalime başladı. Komünistler hürriyetle başladılar işi esaretle bitirdiler. Lenin ismi tarihe karışmış olsa dahi, bu isme merbut bulunan mezalim daha geçmiş değildir. Bu sözler Lenin hakkında söylenmiş en doğru fikirleri bir araya toplamış olduğunu daha sonra yani ölümünden sonra vukubulan hadiseler göstermiştir. Stalin devrinde (1924-1953) II. Dünya harbi ufukta belirmeğe başladığı zamana kadar Rusçuluk ve asimilasyon siyaseti sür'atle tabik edilmeğe başlanmış milyonlarca insan "bilhassa Türkler" büyük facialarla karşılaşmıştır. II. Dünya harbi esnasında Almanya'nın tazyiki karşısında Rusya'da kısmi bir hürriyet havası esmiştir. Fakat harbten sonra kolonizasyon, asimilasyon, Rusçuluk, Rus milliyetçiliği daha şiddetlenmiştir ve halen bu durum Rusya'da değişmiş değildir devam etmektedir. Fakat buna rağmen Rusya'da millî cereyanlar kabil olmamıştır. Suat Bilge'nin, milletlerarası milliyetçilik meselelerini inceledikten sonra netice olarak vordığı hükmü burada kaydetmek faydalı olacaktır. "Her memleketin işçileri kendi millî hükümetlerinin arkasında toplanmıştır. Marx'ın sınıf dayanışması milliyete sadakati önleyememiştir... Zor kullanılan yerlerde milliyetçilik komünizme karşı koymuştur. Doğu bloku içinde bile milliyetçilik Yugoslavya, Macaristan, Polonya'da baş kaldırmıştır. Milliyetçilik hayatîyet ve gelişmesini her memleketin özelliğine göre devam ettirecek gibi gözükmektedir. aynı eser, s. 293" diyerek bir karara varmıştır. Tarih isbat ediyorki, bir memlekette rejimlerin değişmesi, o memleketin, iç ve dış siyaseti üzerindeki temel görüşü ve düşüncelere müessir olmamaktadır. Rejimler ne kadar değişirse değişsin bir devletin varlığını istinâet ettirdiği temel fikirler değişmiyor. Bu bakımdan kesin olarak ifade edebiliriz, I. Petro (1676-1725). II. Katerin (1762-1796) devirlerinde bütün olarak çarlık Rusya'sında Rus olmayan milletlere karşı takib olunan siyaset ne ise bugün de başka isim ve başka terimler altında hemen aynı şekilde devam etmektedir. Sovyet Birliği, vaktiyle tâbir olduğu üzere "Milletleri öğüten bir değirmen" gibidir. İşte bu değirmen nasıl işler şimdi bu ciheti aydınlatma çalışalım.

Vaktiyle II. Katerina bir sözünde "kuvvetle alamıyacağım memleketleri önce içinden inhilal ettirir, sonra çirasını zabt ederim." Bunun başlıca misâli 1783 senesinde, Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakıdır. Gerçekten Katerina bu öz Türk ülkesini 1771 istilâlarından sonra içinden yıkmağa başlamış, bilindiği üzere, Şahin Giray'i elde ederek Kırım'ı zabtetmiştir. Her ne kadar Şahin Giray bu hıyanetin cezasını görmüş ve hayatına mal olmuş ise Kırım elden gitmiştir. Hattâ Osmanlı İmparatorluğunu bile bu Rus siyaseti içinden yıkmıştır. II. Mahmut, Rusya'nın himaye ettiği Fener Beyleri ve Patritkhane'nin tesiri altında kalmış bulunan meşhur Halet Efendi'nin tesirlerinden kendini kurtaramadı. Sırp, Yunan,

daha sonra Bulgar ayaklanmalarında, aldatıcı Rus siyasetinin tesirleri vardır. 1877/78 harblerinden evvel, Rusya'nın İstanbul sefiri İgnatıyef, çar'ın Osmanlı Devleti'ne harbetmesini kararlaştıracak olursa, büyük ordulara ihtiyaç kalmıyacağını ve kendisinin imparatorluk camiasında hazırlamış olduğu gizli teşkilatın mühim hizmetleri olacağını yazmıştı.

Rusya'da yaşayan Türkler de Rusya'nın bu tarihî tecrübelerden elde ettiği siyasete karşı gelmediler. Bilindiği üzere, 1917 de Çarlık idaresinden kurtulmak için Rusya'da "Basmacı" adı altında millî bir hareket bir teşkilât kurulmuştu. Bu hareketin Türkistan ve umumiyetle Rusya'da yaşayan Türkler'in millî tarihinde ehemmiyetli bir mevkiî vardır.

Basmacı tâbiri, bastırmaktan baskıncı mânâsına bir nev'i millî çete teşkilâtı idi. Basmacılar bir nev'i kuvvayı millîye mensupları idiler. Aralarında Türk destanlarını okur, Türkler'in Rus istilâsından kurtarılması için köylerde, şehirlerde, dağlarda gizli gizli teşkilât kurarlardı. Bu millî hareket dört membadan, dört kaynaktan kuvvet alıyordu. (bk. Bay Mirza Hayıt, Türkistan'ın 20. Jahrhundert, Darmstadt 1954, s. 185). Bu dört memba şunlardır: 1) Ortodoks baskısına karşı islâmîyeti müdafaa eden din adamları, ilmiyye sınıfı idi, Şeriat işleri ile meşgûl olanlar, hocalar, köylüler Basmacı hareketini teşvik ediyorlardı. 2) Zengin Burjivazi sınıfı idi. Bu sınıf zengin bir zümre olduğundan, Türkistan'ın istiklâlini ilân ederek, komünizmden kurtulmak ve kapitalist ve bir devlet sistemine doğru giden millî bir Türkistan kurulmasını istiyorlardı. Bu sebeple Basmacı hareketini destekliyorlardı. 3) Bu sınıfın zengin arazi sahibi, aristokrat, Türkistan Beğleri idi. Bunlar kendilerine ait toprakların komünistler tarafından zaptedilmesine, mülkiyet, haklarının ortadan kaldırılmasına karşı bulunuyorlardı. Bu sebeple Türkistan istiklâlini ve millî bir hükümet kurulmasının taraftarı olup Basmacılar'ı destekliyorlardı. 4) Bu dördüncü sınıf bizzat köylüler idi. Bunlar da kendi topraklarını muhafaza etmek bilhassa elde etmiş oldukları mahsulâtı, ürünlerin muhafaza etmek ve bunları Komünistlerin paylaşmasından kurtarmaktı. Bu suretle Basmacı hareketinin muaffakiyetini tek çıkar yol görüyorlardı.

Şüphesiz ki böyle bir millî hareketin başlaması üzerinde millî hislerin de mühim rolü vardı. 19. asrın yarısından sonra millî hisler, Doğu Türkleri arasında yavaş yavaş edebiyat ve dilde yer almağa baladı. Bunların başında Ahundzade Mirza Feth Ali (1818-1878) gelir. Ahundzade 1863 de İstanbul'a gelmiş islâm alfebesinin islahı hakkında yazdığı eserini Keçecizade Fuat Paşa'ya takdim etmiştir. Mirza Feth Ali, Türk fikir ve edebiyatı hakkında hizmeti bulunan mühim bir zat olup, ilk Türkçe tiyatro yazar bir muharrirdir.

Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Cemaleddin-i Efganî, yine Azerî muharrirlerinden Melekzade Hasan Beğ gelmektedir ki, bunlar arasında neşriyat yapan en meşhur zat Kırımlı İsmail Gasprinski Beğdir. "Rusya Müslümanlığı" adı altında 1881 de neşrolunan makaleleri ve diğer "Tonguç yani ilk evlat manasındadır"

gelen gazeteyi neşretmiş Türkçeyi ve Türk müslümanlarını müdafaa etmiştir. Aynı zamanda "dilde ve fikirde işbirliği" istiyordu. Kazan Türklerinden Şahabeddin Mercan gibi bir çok dil, din, kültür sahasında verimde bulunan kimseler yetişmişti. Fakat Rusya'nın tazyiki Türk fikir hayatının gelişmesine mühim bir engel teşkil etmişti. Nihayet Çarlık Rusya'sının devrilmek ihtimali karşısında Basmacı hareketi ve gittikçe kuvvetlendi. Bilhassa bugünkü Özbekistan'a ait olan Fergana bu hareketin merkezi haline geldi. 1917 Rusya Bolşevikleri (Bolşevik rusçada, çoğunluk taraftarı olan harekete verilmiş bir tâbirdir. Bunlar 1903 ten beri Radikal-Sosyal Demokratlardı. Bunların karşısında daha mutedil olan bir gurup vardı ki en-Meşevski derlerdi). Lenin 1917 de ihtilâlin başına geçince evvelâ hürriyeti ilân lara da ettiler. Basmacılar da Türkistan'ın, Türkistan'a ait bir hür ülke olduğunu ümit etmeğe ve müstakil bir devlet kurulması emeline düştüler. Basmacı hareketi iyi teşkilâtlandırılmamıştı. Doğu Türkleri'nin liderleri arasında tam bir görüş ve her birliği yoktu. Çarlık devrinde olduğu gibi, Rusya için mühim bir ticarî, iktisadî sahada zengin olan Türkistan'da böyle millî bir hareketin Bolşeviklerin de zararını mucib olacağı Lenin ve taraftarlarının dikkat nazarından kaçmadı. Bolşevikler Basmacı hareketini evvelâ silahgücü yolu ile bastırmağa, çalıştılar Fakat muvaffak olamadılar. Bütün Türkistan'da yer yer isyanlar devam ediyordu. Rusya bu aşiret beğlerinin yahut zadedân sınıfın idaresi altında çalışan millî Türkistan teşkilâtını dağıtmak için Basmacı liderleri arasında nifaklar çıkardılar. 1918 de Basmacı hareketinin merkezlerinden olan Kokand'da, Rus tazyikine karşı hazırlıklar ikmâl edildiği vakit burada kurulmuş bulunan millî Türkistan hükümetinin bazı azalarını elde ettiler ve böylece Rusya'ya karşı girişilen mukavemet çözümeğe başladı. Bazı Türk liderleri Rusya'nın aldatıcı siyasetine kapıldılar. Ve böylece Basmacı hareketi Ruslar tarafından yavaş yavaş dağıtıldı. Lenin Orta Asya'daki Türk ayaklanmalarını siyasi yoldan çözmek ve Moskova ile Türk liderlerini anlaşmağa mecbur kıldı. 1922 senesi sonlarına doğru Moskova'da bizzat Türk liderleri ile yapılan görüşmelerden sonra Rus orduları Basmacı hareketinin bütün Türkistan'da bastırdı. Bunun gibi Doğu Türkistandaki millî hareket ve Rusya ve Çin arasında yapılan gizli anlaşmalarla bertaraf edildi. Özet olarak Doğu Türkistan meselesini de şöylece toplayabiliriz. 1877 de Gungarya ve havalisi Çin'in Sinkiang eyaletini teşkil ediyordu. Çinliler burayı ellerine geçirdikten sonra bu eyalette şiddet kullanarak doğu Türkistanlılar'ın ayaklanmalarına mani olmuştu. Rusya'da 1917 ihtilâli başladığı vakit Doğu Türkistanda'da Çin Basmacı hareketinin tesirleri görüldü. Doğu Türkistanlılar Çin'e karşı ayaklandılar. Ruslar bu fırsatı elden kaçırmadılar. 1920 de Doğu Türkistan'da nüfuzlarını sağlamak amacı altında, Doğu Türkistan liderlerine Çin'e mukavemet için silah yardımında bulundular ve bazı anlaşmalar yaptılar. Doğu Türkistanlılar ile Çinliler arasında mücadele gittikçe şiddetlendi. Rusya 1924 de Batı Türkistan'ı taksim etmeğe ve burada yeni bir nizam kurmağa muvaffak olduktan sonra, Doğu Türkistan'daki mücadelelerin Batı Türkistan'a sızması için yardımı kestiler ve bu defa Çin ile gizli bir anlaşma yaptılar. Bu suretle Doğu Türkistanlılar bir taraftan Çin diğer taraftan Rusya

arasında iki ateş altında kaldılar. Hoca Niyaz idaresindeki Doğu Türkistan mücahitleri bir müddet Çin'e karşı müdafaa ettiler ise de muvaffak olamadılar. Rusya Çin'e bizzat askerî yardımda bulundu. Doğu Türkistan Çin'e karşı müdafaada bulunamadı. Uzun bir zaman burada Çin askerî birlikleri ile Doğu Türkistan çeteleri arasında bir nev'i gerilla harpleri devam etti. 1934-1943 senelerinde devam eden bu mücadelelerde bir çok miliyetçi Doğu Türkistanlılar mal ve canlarını kaybettiler. Doğu Türkistan'ın liderlerinden olan Osman Batur ve arkadaşları esir edildi ve kurşuna dizildiler. Bu mücadelelerden kaçan bir kısım Doğu Türkistanlı uzun yıllar savaştıktan sonra memleketimize iltica ettiler. Komünist Çin Doğu Türkistan'a tamamen hakim oldu. Bugün Doğu Türkistanda 11 milyon Türk'ün bulunduğu bilinmekte ise de, burada cereyan eden hadiselerden ve soydaşlarımızın mukadderatlarından malûmat elde edilememektedir. (Bu hususta fazla malûmat için bk. Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan, İstanbul 1957; Amaç Kara Hoca, Doğu Türkistan Çin müstemlekesi, İstanbul 1960). Bu özet malûmattan açıkça görüyoruz ki, Rusya çarlık devrinde olduğu gibi, bugün de kendi milletinden olmayanlara karşı Rus tarihinin icablarını şiddet yoluyla yerine getirmek siyasetini takip ederek bu milletlerin birer birer büyük bir asimilasyon yahut imha siyasetine tâbi tutmakta ve bu ülkeleri müstemlekete haline getirmektedir. Günümüzde dahi aynı gayeye bütün gücü ile çalışmaktadır.

Büyük Türkistan'ın Parçalanması, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın teşekkülü: Gerek çarlık Rusya'sında ve gerekse Sovyet hükümeti devrinde bir çok alimlerin ifade ettiği üzere, Rus siyaseti Divide et İmpera (böl ve hakim ol) esasına dayanmaktadır. Kırım Hanlığı bu siyasetin neticesi elden gitmiştir.

Sovyet Rusya bu planı "böl sonra idare et, hükümrân ol" prensibine evvelâ Kazan Hanlığı'nda tatbik başlamıştır. Kazan Hanlığı'nın parçalanmasından sonra, bugün İdil-Ural Türkler'i adı atında anılan, Volga nehrinin membalarından mansabına kadar devam eden kısmın doğu sahillerinden başlayarak Ural nehri, Ural dağları ve Kazakistan'ın batı Hazer denizinin kuzey kısımlarını ihtiva eden bölgede yaşayan Türkler'i parça parça dağıtık bir hale getirmiştir. Mamafih şurasını da hemen ilave edelimki Rusya'nın bütün bu asimile siyaset ve teşebbüslerine rağmen, İdil-Ural Türkler'i dillerini muhafaza etmekte ve aynı zamanda kendi din ve kültürlerini müdafaaya çalışmaktadırlar. Fakat en çok asimile olmak tehlikesi ile karşı karşıya bulunan bu İdil-Ural Türkleri'dir. Zira bu Türkler daha önce de işaret olunduğu üzere, Rus Sovyet federasyonuna dahil bulunmaktadırlar ve her tarafta Rus Komüntist partisinin nizam ve kanunları caridir.

Büyük Türkistanın Sovyetleştirilmesi:

Umumî olarak denilebilir ki, Türk dünyasının parçalanması (yani hem Osmanlı İmparatorluğunun ve hem de Asyadaki Türk aleminin dağılması) 1853-1856 Kırım

harplerinden sonra başlar. Rusya Paris anlaşması ile (1856) da Balkanlarda ümit ettiği toprakları ele geçirmeğe muvaffak olamayınca, bir süre Balkan siyasetinden vaz geçerek fütuhatını Asya'ya çevirdi. Burada bir çok Türk ülkelerini eline geçirdi. Rusya evvelâ Kazakistan'ın adeta boş bulunan bir çok yerlerini eline geçirecek yavaş yavaş Asya'nın doğusuna doğru ilerledi. 1858-1860 senelerinde Rusya ile Çin arasında çıkan hudud davaları ve yarı çete harpleri sonunda, Pekin'de yapılan anlaşma ile Amur nehri ile Ussuri nehri Rus hududu olarak kabul edildi. Bu suretle Rusya Amur nehri ağzında bulunan bugünkü Nikolavevski şehrine ve güneyde Viladivostok'a şehitine kadar uzandı. Rusya Orta Asyada da 1883 de bugünkü Türkmenistan'ı 1868 de Semerkant, 1885 de Merv, 1876 da Kırgızistan havalisini ellerine geçirdi. Bu suretle Hazar denizinin doğu sahillerinden, Moğolistan ve bütün Amur nehrinin kuzey bölgelerine, kuzey kutbu denizine kadar eline geçirdi. Ve Sibirya tamamıyla Rus toprakları arasına dahil edildi. Çarlık devrinde Orta Asya yani Türkistan bir takım vilayetlere ayrılmıştı. 1904-1905 japon-Rus harpleri Rusya'nın aleyhine neticelenmiş olması Orta Asya'da bir müddet Rusya'nın şiddet hareketlerine mani oldu. 1907 de İngiltere'nin Rusya ile Reval anlaşması Osmanlı devleti üzerine olduğu gibi Orta Asya'da Rus idaresine geçmiş bulunan Türk eyaletleri, ülkeleri üzerinde de müessir oldu. Çarlık Rusya'sı burada çoşitli Türk boylarına ayrılmış bulunan Türk kabilelerinin birleşerek bir devlet kurmasına müsaade etmemiştir. Orta Asya'da dört etnik gurub yaşamakta idi. 1) Türkler, 2) Moğollar, 3) İndo-Cermanlar, 4) Seminler yani Yahudiler. Bu etnik gurublar arasında İndo-Cermaniler, Moğollar Türk nüfusuna nazaran çok daha azdır. 1925 nüfus sayımına göre Moğollar'ın sayısı 30 bin idi. Bunlardan 10 bin kadarı Cungarya'dan buraya göç etmişlerdi. Ayrıca 20 bin kadar Kalmuk bulunuyordu. Kalmuklar aslen Cengiz Han sülâlesinin çıktığı kabiledir. Bunların tarihte maruz kaldığı çeşitli hadiseler, mecburi göçe tâbi tutulmaları, II. Katerina devrine kadar çıkar. İndo-Cermanlar, bunlar Alman, Hintli, İranlı Çingeneler, Çemşidler ve Taciklerden mürekkebtir. Bu grup arasında en kalabalık nüfusu (1939 sayımlarına göre) Tacikler teşkil eder. Tacikler, Soğud, Tohar ve Alan soylarının bakiyeleridir. Aslen aralarında daha diğer birçok Türk kabileleride mevcuttur. Bunlar yerli Türkistan ahalisi ile müslüman olduklarından dolayı o derece kaynaşmışlardır ki tamâmen Türk olmuşlardır. Dilleri de Tacik şivesinde Türkçedir. Bunları bugün Türk gurubundan ayırmak mümkün değildir. Esas İndo-Cerman olan grub 35 bin kişi kadardır. Bunlar muhacretler, harpler, yahut muhari., ticaret ve daha başka meseleler yüzünden Türkistan'a gelib yerleşmişlerdir. Ve tamamen Türkistan gurubu içinde asimile olmuşlardır. Bay Mirza Hayıt'ın malûmatına göre bu gurub arasında Almanlar da mevcut idi. Yalnız sayıları çok azalmış 1926 da 9 bin 188'e kadar düşmüştür. Ayrıca Türkistan'da 25 ! kadar da Arab mevcuttur. Arablar buraya fatih olarak gelmişlerse de bugün tamamen Türkleşmişlerdir. Yahudiler bütün Türkistan'da 18 bin 698 kadardır. Bunlardan yalnız Semerkant havalisinde 10 bin yahudi yaşamaktadır. Bunlar için din bakımından, kendi kültür ve musevi-

liklerini muhafazaya büyük gayret sarfetmişlerdir. Fakat dil bakımından Tacik ve Türkistan Türkçesi konuşurlar, kendi İbranîce dillerini unutmışlardır.

Türkistan Türkleri:

Büyük Türkistan'da yaşayan Türkler başlıca dört guruba ayrılmıştır: 1) Özbekler, 2) Kazaklar, 3) Kırgızlar, 4) Türkmenler. Bunlar Türk milletinin asıl köklerini teşkil eden milletlerdir. Bu Türkler arasında, en çok nüfusa sahip olan Özbeklerdir.

1911 de 4 milyon 178 bin; 1922 de 3 milyon 757 bin; 1926 da 4 milyon 061 bin; 1939 da 4 milyon 884 bin; 1959 tahminlerine göre 11 milyona yükselmiştir. Bunların 8 milyonu Özbekistan'lı diğerleri Kazakistanlıdır. Bugün nüfus çoğunluğuna göre Özbekistan Sovyet Rusya'ya dahil bulunan cumhuriyetler arasında 4. gelmektedir. Başşehri Taşkent'tir. Nüfusu 2 milyon 732 bindir. Diğer büyük şehirleri Fergana 1 milyon 307 bin nüfuslu, Semerkant 1 milyon 397 bin nüfuslu şehirlerdir. Özbekistan'da diğer bir hususiyet de Karakalpaklardır burada Sovyet Rusya Federasyonuna dahil bir muhtar bölge olmasıdır. Buranın nüfusu 1968 tahminlerine göre 655 bindir. Başşehri Nukus'tur. Karakalpaklar aslen Kıpçak Türklerinden oldukları halde Ru. idaresi bunları Kıpçaklardan tecrit etmiş, ayrı bir muhtar bölge haline getirmiştir. 655 binlik nüfusu arasında buralara kast-ı mahsusla yerleştirilmiş bulunan 150 binden fazla Rus halkı da dahildir.

Kazakistan: Eski büyük Türkistan'a dahil olan diğer mühim bir ülkelerde bugün Kazakistan denilen ve bir cumhuriyet olarak teşkilâtlandırılan topraklardır. 1939 nüfus sayımına göre, Kazakistan'ın nüfusu 3 milyon 098 bin olarak gösterilmiştir. Kazakistan bugün 12 milyon 715 bin kilometre bir araziye ve 1968 nüfus sayımına göre 12 milyon 812 bin nüfusa sahiptir. Yani nüfusu 13 milyon 600 bindir. Kazakistan'daki bu nüfusun % 42 nisbetini Ruslar teşkil eder. Çünkü Ruslar, İndüstri aliosung plânını tatbik ekmeğe başladıkları tarihten itibaren buraya Rusyadan ve Ukranya'dan birçok Rus getirerek yerleştirmişlerdir. Kazakların nüfusu takriben 7 milyon civarındadır. Kazakistan'ın başşehri Alma-ata'dır. Nüfusu 673 bindir. Alma-ata'dan sonra en büyük şehri Karagenda'dır. Mahalli eyalet teşkilâtının başşehridir. Bugünkü nüfusu 550 bindir.

Üçüncü gurubu Kırgızlar teşkil etmektedir. Cumhuriyetin başşehri Frunse'dir. Kırgızlar kendi kabile sistemlerine göre başlıca iki guruba ayrılırlar. Bunlardan biri "On/sağ" diğeri "Sol" idi. Fakat bu şekilde iki guruba ayrılış siyasi bir maktattan ileri gelmiyordu. Bilakis askeri bir teşkilâtтан ileri geliyordu ki, mazisi 1. asra kadar çıkar. Bir nevi sağ cenah, sol cenah manasına idi. Muharebelerde Kırgız beyleri bu sağ ve sol kabilelerinde kendilerine ait olan yerlerini alırlardı. Ordu reislerine Manap deniliyordu. Manaplar bir nevi harp kahramanları idiler. Her kabilenin başında bir manap, kahran bulunuyordu. Sovyetler Kırgızları tazyike başladıkları vakit, Manapları, Kırgız halkını sömüren kimseler olarak tasvir edip

Manaplar aleyhinde bir propaganda kampanyası açmıştır. Fakat bir sosyolog olan Kuşner verdiği malumatta Manapları Rusların iddialarının aksine olarak, ordulara nizam veren, memlekette otoriteyi temin eden, halkın huzur ve sükununu sağlayan kimseler olarak tavsif eder.

Türkmenler, Türkmenistan:

Türklerin diğer mühim bir kolu da Türkmenlerdi. Türkmenler, birçok kabile, aşiretlerden mürekkebd. Yamutlar, Göklenler, Tekele, Saruk, Salur, Esrarı gibi Türk boylarıdır. Bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 1968 sayımına göre 2 milyon 029 bindir. Bu nüfusun % 60 ı Türkmen, % 4 i Özbek, % 8 i Rus ve bir kısım küçük gurublar halinde Ukranyalı kazaklar teşkil eder. Başşehri Aşk-abadır. Bugün 239 bin nüfusa maliktir. 1924 te Türkistan taksim edilmeden evvel, bu ülkeler toplu halde Orta Asya Türk âlemini temsil ediyordı. Rus idaresi altında muhtelif eyaletlere ayrılmıştır. 1918 de Rus ihtilâli sırasında Türkler de yukarda arz olunduğu veçhile, bir birlik kurma, bir Türk devleti vücuda getirilmesi için Basmacı teşkilâtı kurulmuştu.

Bolşevikler daha Lenin zamanında (1917-1924) hürriyeti ilân ettikleri halde burada teşekkül etmezge başlayan, müstakil Türk hükümetlerini parçalamak için teşebbüse giriştiler. 1920 de Hıyve'de Hıyve Hanlığını, Türkmenistan devleti, Kazakistan, Kırgızistan devletleri kuruldu. 22 Ocak 1924 tarihinde Lenin vefat edince, Rusya'da iş başına gelen Stalin, Orta-Asya'daki bu karışıklıklara şiddet yolu ile bir nizam verilmesi için komünist partisinin aldığı bir kararla teşebbüse geçti. Bunun için bir komisyon kuruldu. Sovyet hükümeti bu hususta şu kararları aldı. 28 Nisan 1924 de Sovyet hükümeti tarafından alınan bu kararlar şu esaslara dayanıyordu.

- 1) Büyük Türkistan ahalişi muhtelif halklardan müteşekkildir (yani burada toplu bir ırk yoktur).
- 2) Orta Asya milletleri arasında kültür farkları vardır.
- 3) Muhtelif diller konuşulmaktadır.
- 4) Bu halkların iktisadi münasebetlerinde noksanlıklar vardır.
- 5) Bu halkların aralarındaki muhtelif münazaralara son verilmelidir.
- 6) Eski Türkistan devlet sistemi çökmüştür.
- 7) Her halk gurubu ayrı ayrı olarak bir devlet sisteminde, devlet teşkilâtında toplanılması mecburiyeti vardır.

Bu esaslara göre Bolşevikler kendileri tarafından ileri sürülmüş olan millî hükümetlerin kurulmasına karşı çıkmaya başladılar. Rus hükümeti burada bir millî birlik altında toplanmak gayretinde olan Türkistan ahalişini muhtelif cumhuriyetlere ayırdılar ve bu cumhuriyetlerin iktisadî, siyasi planlarını hazırladılar.

Ve her kurulacak cumhuriyetin başşehrini tayin ettiler. Bu maksada ulaşmak için Sovyet hükümeti en geniş bir propaganda siyasetine başvurdu ve bunun için de Türkistan ahalisine beyannameler dağıttılar. Bu propaganda şu esasları ihtiva ediyordu:

- 1) Sovyet hükümeti, Türkistan halklarını müstakil devletlere ayırmağı daha faydalı bulmuştur.
- 2) Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Tacıklar kendi dil kardeşleri ile beraber yaşamalıdır. Yani bu Türk boyları ayrı ayrı hükümetler kuracaklardır.
- 3) Kendi aralarında milli mücadele kavgalarına son verilmelidir. Her teşekkül edecek millet, nasyon kendi kültür ve kendi dili, kendi anane ve âdetini devam ettirmeli ve bir "milli devlet" olmalıdır.
- 4) Çarlık devrinde birleştirilmiş olan Türkistan, Çarlığın bir icadı idi ve Çarlık bu suretle Türkistan'ı sömürüyordu. Bu son bulmalıdır.
- 5) Karl Marks nazariyesine göre, birçok milletlerin bir arada yaşamaması, milli bir hürriyet sayılmalı. Bundan dolayı, Türkistan'da kendi eski tarihinde olduğu gibi, kendi adlarına göre birer millet olmalıdır.

Birçok hazırlıklar yapıldıktan sonra, Sovyet hükümeti Türkistan'da yüksek bir komisyon kurdu. Bu ihtilâl komitesi yani komisyonu Taşkend'de faaliyete başlandı. 3 Kasım 1924 tarihinde büyük Türkistan 5 büyük devlete (cumhuriyete) ayrıldı. Bunlar yukarıda da arz ettiğimiz gibi Türkmenistan Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan cumhuriyetleridir.

Bu tarihten sonra, Türkistan ismi ortadan kaldırıldı ve bütün Asya'daki Türklerin ve Türk âleminin dünyaya geldiği gündənberi bir milletin kendi adını, kendi yurduna vererek kurmuş olduğu büyük devletlerin de mekânları vatanları ve hatıraları silinmek istendi. Buraya komünist Rusya, Rus Orta Asyası adını verdi. Fakat Türk tarihinden bir ismi komünistlerin kaldırması, Türkistan isminin ortadan kaldırılmasında henüz mühim bir tesir yapamadı. Türkistan yine büyük bir Türk ülkesi olarak Türklerin edebiyatını da hafızasında yaşamaktadır.

Türkistan parçalandıktan sonra Sovyet Rusya'nın hedefi başlangıçta şu esaslarda toplandı:

- 1) İslâm tesirleri altında bulunan ilmiye sınıfının halk nazarında itibar ve nüfuzunu kırmak.
- 2) Basmacı harekâtını tamamilen yok etmek, taraftarlarını ezmek
- 3) Brokrasi usulünü bertaraf etmek, bundan maksat yeni ve halka faydalı bir idare kurmak değildir, daha ziyade bir tekel idaresi kurmaktır.
- 4) Halk arasında dindar olanları yahut dine bağlı bulunanları Sovyetlerin komünits idaresinin kuvvetlenmesi maksadile bunları Sovyet hükümetine kazandırmak.

- 5) Halkın hayat seviyesini kısmen yükseltmeğe çalışmak, bundan maksat da o sırada Türkistan'da halk kaid ve ihtilâlleri dolayısıyla büyük bir açlık ve muza-yıkla karşılaşmıştı. Sovyet Rusya idarecileri, bunlara iyi bir hayat şartı getirecek olursa, halk Sovyet rejiminden memnun kalacaktı. Nitekim daha sonra, şu kaide yer aldı. Ya komünist partisine, yahut açlığa tahammül etmek gibi.. İki şarttan birini Türkistan'da halka kabul ettirdiler. Aç kalmamak için, birçok kimseler kolhozlara, komünist teşkilâtına girmek mecburiyetinde kaldılar.
- 6) Sovyet sisteminin tamamıyla, başarıya ulaşmasından sonra, burada sovyetlerin iktisadi, endüstri plânlarını tetkik etmeğe başlamak.

Bu program gereğince beş kısma ayrılan, beş cumhuriyet olan Büyük Türkistan Sovyet Rusya'nın kolonileri haline getirildi.

Bunlardan en mühimi Özbekistan'dır. 1924 den beri Özbekistan'da câri olan iktisadî, siyasi, içtimaî, idari bütün kanun ve nizamlar Rus komünist parti merkezi tarafından Moskova'da hazırlanır.

Bütün Rusya'da olduğu gibi, idare merkezi ne olursa olsun, her 300 bin kişi için bir milletvekili seçilir. Burada milletvekili seçme hakkı 18 yaşında bulunan her Rus teb'asına verilmiş bir hakdır. Bunlar seçimlere iştirak ederler. Fakat intihap olunmak, yani milletvekili olabilmek için asgari 23 yaşında olmak lâzımdır. Seçimler Rusya'da serbest değildir. Ancak komünist partisinin mahalli idare teşkilâtına gönderdiği listelerde adları yazılmış bulunan kimseler millet vekili olabilirler. Bunlar cumhuriyet olan yerlerde kendi parlamentolarında hizmet görürler. Parlamento bizim anladığımız şekilde bir parlamento değildir. Komünist partisinin bir nevi o cumhuriyette bir şubesi makamındadır.

Kültürel bakımdan, Sovyet sosyalist hükümeti, bütün diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, Özbekistan'da resmi dil olarak, Rusca ve Özbekçe'yi kabul etmiştir. Fakat idare merkezinin devlet merkezi ile olan resmi yazılı görüşmeleri yine Rusca yazılır. Mekteplerde ise Rusca ve Özbekçe okuma yazma birlikte okutulur. Son zamanlara kadar burada ve daha diğer yerlerde yapılan harf inkılâplarında muhtelif usuller tatbik edilmiştir. Başlangıçta Arabca harflerle devamla müsaade olunmuştu. Fakat sonradan bu usul de kaldırıldı. Şimdi hemen her yerde, mekteplerde Kril harfleri öğretilir. Yani bir Özbek çocuğu Arabca değil, kendi dilini Kril yani rusca harflerle yazmağa mecburdur. Eski arabca islâmi terimler kaldırılmıştır. Bunların yerine Rusca terimlerin kullanılması kabul edilmiştir. Eski devirlerde, bütün islâm ahali Arabca harflerle yazı yazdıklarından bir nevi mahalli şiveler arasında bir birlik ve terimlerde büyük bir anlaşmazlık olmadığından bir Buharalı, bir Kazakistan'lı yahut bir Kazanlı'nın yazdığı ilmi kitablara anlar ve okurdu. Bu hal bir kültür birliğinin esasını teşkil ediyordu. Şimdi bu durum tamamen kaldırılmıştır. Bir Kırgız'ın kendi şivesi ile ve Kril harfi ile yazmış olduğu bir şeyi, değil kitab bir mektubu dahi anlaması zorlaşmıştır.

Mekteplerde din dersleri yoktur. Bunlar ancak hususi olarak Özbekistan aileleri, yahut mahallin eski hocaları, mollaları vasıtasıyla Kuran-ı Kerim okumak için imkân nisbetinde yeni nesillere öğretilmesine, gizlice devam edilmektedir. Fakat Özbekistan'da birçok kimse Rusca konuşmasını bildiği halde, kendi ana dilinde konuşmayı tercih etmektedir. Ruslar bunların nazarında en büyük düşman telakki edilmektedir. Camilerin bir çoğu tahrip edilmiş, yahut cami muhafaza ediliyor diye müze haline getirilmiştir. Taşkent, Buhara, Semerkand gibi mühim şehirlerde Rus nüfusu gittikçe çoğalmaktadır. Yani idari merkezler Rusların eline geçmektedir. Hatta Ruslar bundan birkaç sene evvel Taşkent'de vuku bulan bir zelzeleden faydalanarak eski Taşkent'i âbideleri ile ortadan kaldırmışlardır. Taşkent eski ve yeni olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Halk bu zelzeleyi Rusların sun'i olarak yaptıklarını burayı ziyaret eden bazı seyyahlara ifade etmişlerdir. 1961 de burayı ziyaret eden Doç. Hanna Hamsen, Taşkent'de birçok kadınların elân çarşaf giydiklerini görmüş, fakat 1967 de burayı tekrar ziyaret ettiği vakit bunların pek azaldığını tesbit etmiştir. Köylerde umumiyetle halk kendi eski kıyafetini muhafaza etmektedir. Rusların pek çok çabalarına rağmen, Türk ve İslâm ananelerini tamamen ortadan kaldırmaya muvaffak olamamıştır. Halk vefat edenleri, yine kendi eski âdet ve islâmi kaidelere uygun olarak defneder. Özbekler kendi kültürlerine ve milli duygularına bağlı oldukları halde aynı seyyahın edindiği kanaata göre, yaşlılar, ihtiyarlar, çocuklarının, genç kuşakların Rus olmak ihtimali endişesi içindedirler. Milli hisler kaybolmuş değildir. Fakat geniş bir teşkilâtın mahrumdur.

İktisadi hayat: Özbekistan çok zengin bir ülkedir. Bilhassa pamuk ziraatı burada mühim bir yer işgal eder. Bazı mahallerde senede iki defa mahsul almak mümkündür. Pamuk ziraatı kolhoz tekilâtının elinde olduğu için mahalli halk bundan faydalanarak bir ticaret yapamaz bütün servet Moskova'ya taşınmaktadır. Fakat Ruslar, kolhoz teşkilâtına dahil olan ve komünist partisine sempatisi olanlara ziraat sahasında iş, güç sağlamakta ve bunları himaye etmektedir. Burada büyük sanayi de Rusların elindedir. Aynı seyyahın verdiği bilgiye göre, Özbekler bu sanayi merkezlerinde işçi olarak çalışırlar. Küçük marangozluk, çelbiklik, demircilik ve küçük bazı imalathaneler Özbeklerin elindedir. Bütün buraları âdeta Anadolu'nun kasabalarını ve hayatını andırmaktadır. Ruslar, bilhassa burada büyük aileleri, yani eski Özbek beylerini, aşiret reislerini, zadeğânları tamamen ortadan kaldırmak için büyük bir mücadele açmışlardır. Özbekistan'da üniversite her nevi yüksek tahsil ocakları vardır. Fakat buralardan mezun olanlar komünist partisinin emir ve talimatı olmadan bir iş gücü sahibi olamazlar. Kazanmak yaşamak için Rus emperyalist ve komünist prensiblerini kabul etmek, benimsemek lâzımdır.

Rusya'nın diğer Türk illeri cumhuriyetlerinde de durum daha başka değildir. Bizzat Azerbaycan gibi çok ehemmiyetli ve Türklerin ileri bir seviyede bulunduğu bir cumhuriyette bile, iki defa harf inkilâbı yapılmıştır. Birinci defa olarak ya-

pılan harf inkilâbında burada lâtin alfabesi kabul edilmişti. Fakat İkinci Dünya harbinden sonra, burada da Kril harfleri resmi alfabe olarak kabul edildi, bunun iki sebebi vardır:

- 1) Azeriler, Türkiye Türkçesine yakın bir dil konuştuklarından ve Türkiye Türkçesini iyi anladıklarından, Türkiye’de yapılan ve buralara gizli kaynaklardan sızan eserleri okumağa engel olmak.
- 2) Kendi dillerini Kril harfleri ile yazarak, zaman ile türkçeyi tamamen terk edip Rusçanın burada yerleşmesini sağlamaktır.

Ordu hizmetlerine Türklerin ne suretle veya ne dereceye kadar kabul edildiklerine dair bir bilgi elde edilemedi. Rusya’da bugün 160 kadar askeri mektep vardır. Senede 52 bin subay bu mekteplerden mezun olur. Buralarda Türklerin kabul edilip edilmediğini kesin olarak ifade edemem.

Rusya bütün gücü ile Türk illerini birer, birer koloni haline getirmiş, bir engerek yılanı gibi, yavaş yavaş avladığı bu masum ve mazlum milletleri yutmağa ve hazm etmeğe başlamıştır. Bugün en güçlü bir devlet olmasına rağmen, 50 milyondan fazla bir Türk kitlesinin Rusya’da mevcudiyetini muhafaza etmeğe muktedir olması buralarda, günün birinde bazı hadiselerin çıkmasını önleyemeyecektir.

Maalesef, Türk ilim dünyası, bilhassa dış ülkelerde yaşayan Türklerle pek az alâkadar olmaktadır. Büyük Atatürk, ilk olarak dünyada 100 milyon Türk’ün yaşadığını yazdırmış olduğu tarih kitaplarına kayd ettirmiştir. Onun zamanında yazılan yazılar arasında Yusuf Akçura Bey "Türk Yıllığı" mecmuasında Türk âleminden bahs ederken şöyle bir mısra kullanmıştır: Ben öleyim, yaşasın Obamız Çocuklarımız desinler ki vardı babamız.

Türk âlemi Atatürk’ü bütün Türklüğün babası sayar. O büyük Ata’nın yolunda Türklüğü inceleyecek olursak, gelecek nesiller de bir Atamız’ın varlığına inanacaklardır. Ve "Türk Dünyası" problemi, Türklerin insan haklarına dayalı bir devletler arası hukuk meselesi olarak kabul edilmesi lâzımdır. Milletleri esir olarak kullanmak devri artık tarihe mal olmuştur.

SON IRAK SELÇUKLULARI HÜKÜMDARI II. TUĞRUL VE ZAMANI (x)

Prof.Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Irak Selçukluları Devleti'nin son hükümdarı olan **II. Tuğrul** (1) (564/1169-590/1194)'un tam unvan ve lâkablari şöyledir: *Sultan Rüknu'd-dünyâ ve'd-dîn Kasım-ı Emîri'l-mü'minin Ebû Talib b. Arslan b. Tuğrul b. Mehmet b. Melikşah* (2).

Tuğrul'un 17 yıl süren uzun saltanat zamanını söz konusu etmek, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun** yıkılmasından sonra bütün diğer tâbi devletler gibi müstakil olan, hattâ zaman zaman Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vârisliği iddiasında bulunan **Irak Selçukluları Devleti'nin** yıkılması tarihini ele almak demektir. Bu itibarla bu Selçuklu **Sultanı'nın** zamanını önemiyle mütenasib olarak ele almak yerinde olacaktır.

II. Tuğrul zamanında Irak Selçukluları Devleti'nin karşı karşıya kaldığı mes'eleler- belki de ilk defa onun zamanında önemini kaybeden hâncedan âzâru arasındaki *taht mücadeleleri* ile *Bâtınlık* mes'eleleri, bir tarafa bırakılacak olursa-, esas itibariyle, selçuklular zamanındakilerden pek farklı değildir; yalnız aşağıda anlata-

(x) Bu yazı, İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanmıştı. Fakat, çok kısaltıldığı için, yazının tam metninin, büyük âlim Ord.Prof.Dr. *A. Zeki Velidi TOGAN*'ın hâtrasına çıkacak bu dergide çıkması, gerekli ve faydalı görülmüştür.

1- Türkler'ce bilinen bir yırtıcı kuşun adı olan "*Tuğrul*" kelimesi için bk. **İ.A. Tuğrul Bey** maddesi. **Muhammed İkbâl'e** göre, **Tuğrul'un** tahta geçişi 571 yılındadır. Bk. **Râvendî**, *Rahatü's-sudür*, s. 331 haşiye. **Ahmet Ateş**, bu tarihi aynen nakletmiştir. Bk. Türkçe tercüme, Ankara 1960, II, s. 306.

2- Bütün bu ünvan ve lâkablari için bk. **Muhammed b. Ahmed Tûsî**, *Acâibü'l-Mahlûkat*, nşr. **M. Sütüde**, Tahran 1345, s. 14. Yukarıdaki ünvan ve lâkablari Abbâsî Halifesi tarafından verildiği hakkında bk. **Hamdullah Kazvîni**, *Tarih-i Güzide*, nşr. **A. Nevâi**, Tahran, 1339, s. 463; **Mîrhând**, *Ravzatü's-safâ*, Bombay, 1207, s. 103. Bu ünvan ve lâkablari Tuğrul adına yazılmış adı geçen kitapta geçtiği için bunların **Halife** tarafından verildiğini söyleyen son iki kaynağın verdiği bilgi doğru olarak kabul edilebilir. Buna göre, **Sibt İbnü'l-Cevzi'nin** **Muhammed Pehlivan'ın** tahta geçen **Tuğrul için Halife'den** sultanlık istediği ve bu maksatla gönderilen elçinin **Halife** tarafından koğulduğu yolunda verdiği bilgiyi şüphe ile karşılamak lâzımdır. Bk. *Miratü'z-zamân*, Haydarabad 1951, VIII/1, s. 330; nşr. **Jewet**, Chicago, 1907, s. 209.

çağımız sebeplerle, bunların halledilmeleri daha güç olmağa başlamıştır. Bu mes'e-
leler önemlerine göre şöyle sıralanabilir:

- 1- Meşru Selçuklu hükümdarı, hakkı olan iktidarı eline almak istediği zaman ona karşı mücadele etmekten çekinmeyen ve iktidarı fiilen elinde bulunduran **Atabegler Mes'elesi**(3).
- 2- Meşru Sultan ile Atabegler arasında menfaatlerinin icabettirdiği şekilde saf değiştiren, hattâ yabancı devletlerin emrine girmekten çekinmeyen *gulâm sistemi*'ne göre yetişmiş **Türk Ümerâ'sı** mes'elesi (3 a). (Daha önceki mücadelelerden farklı olarak bir **Hatun**'da büyük ölçüde rol oynuyor).
- 3- Daha çok önce başlayan ve **II. Tuğrul** zamanında da devam eden **Halife-Sultanlar Mücadelesi** (4).
4. Nihayet, **Irak Selçuklu Devleti**'nin yıkılması ile neticelenen **Hârezm-Şahlar**'la mücadeleler (5).

Bu mes'eceler dışında, mülki erkân mes'elesi gibi, daha başka mes'eceler varsa da, bunlar, saydıklarımız kadar önemli değildir.

Bütün bu menfi kuvvetlere karşı **Selçuklu Devleti**'ni hemen hemen sonuna kadar destekleyen başlıca iki unsur vardır:

- 1- **Türkmenler** (maddî bakımdan);
- 2- Yerleşik halk (mânevî bakımlardan);

Biz bütün bu mes'eceleleri, kronolojik sıraya göre, yani hayatta geçtiği gibi ele alacağız. Böylece **Selçuklu Devleti**'nin yıkılmasında hangi mes'ecelelerin veya mes'ecelelerin daha fazla rol oynadığı, Sultan'ın dayandığı kuvvetlerin devletin ayakta durmasında ne dereceye kadar tesirli olduğu meydana çıkacaktır. Diğer taraftan, **II. Tuğrul**'un, kendisini destekleyen kuvvetlere dayanarak, bu kadar çeşitli ve ağır mes'ecelelerle başa çıkabilecek şahsiyet ve kudrete sahip olup olmadığı, aldığı tedbirlerin ve verdiği kararların doğruluğu veya yanlışlığı kendiliğinden tebarüz edecektir.

Tuğrul'un-ikisi ana bir üvey kardeşi (**Mehmed Pehlivan** ve **Kızıl Arslan**), biri de amcası olan üç atabey zamanını kaplayan uzun saltanat zamanı, vasilik devresi

3- *Atabeylik müessesesi ve atabeyler devletleri hakkında bk. Fuat Köprülü, İ.A. Ata maddesi ve muhtelif Atabeyler maddeleri.*

3 a- Daha önceki devirlerde *ümerâ*'nın saf değiştirmelerinin sebep ve mahiyetleri hakkında bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954, II, s.

4- *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nda Halife-Sultanlar mücadelesinin başlaması ve safhaları hakkında bk.M.A. Köymen, adı geçen eser, s. 91, 113; 181-203; bilhassa 255-305.

5- Bu hususa bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara 1956, s. 123 v. d.; ayrıca bk. İ.A. Tekiş maddesi.

ve Atabey Kızıl Arslan'a karşı mücadele ederek saltanatı fiilen elde etme devresi olmak üzere- birbirinden tamamiyle farklı-başlıca iki kısma ayrılabilir:

Babası Arslan-Şah (6)/ ın saltanat zamanına büyük bir benzerlik gösteren *vasilîk* devresi, bilhassa iç idare bakımından ne kadar sâkin geçmişse, bunu takib eden ikinci devre de o kadar hareketli geçmiş, bu arada Tuğrul daha önce seleflerinden hiç bir Selçuklu hükümdarının başına gelmeyen hâdiselerle karşılaşmış, hayat grafiği büyük inişler ve yükselişler kaydetmiş, neticede kendisiyle beraber Irak Selçukluları Devleti de tarihten silinmiştir.

Tuğrul'un VASİLİK DEVRESİ

Babası Arslan-Şah'ın âni ölümüyle yerine Atabey Mehmed Pehlivan (7). İldeniz tarafından henüz küçük yaşta, kaynakların diliyle, ana kucağından Irak Selçukluları tahtına çıkarılan Tuğrul, tahmin edileceği gibi, sadece ismen hükümdardı. Esasında bütün selâhiyet Pehlivan ın elindeydi. Görünüşe göre, Atabey İldeniz'in, babası Arslan-Şah'a sağladığı hükümdarlık makamını (8), Atabey Mehmed Pehlivan da oğlu Tuğrul'a temin etti. O, babası İldeniz öldüğü zaman Nahçevan'da yanında bulunan Tuğrul'u tahta çıkardı.

Mutad olduğu üzere, Tuğrul'un hükümdar olduktan sonra karşılaştığı ilk mes'e-le, taht mücadelesi oldu: İsfahan'da etrafına topladığı bir kısım *ümerâ* ile Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan amcası Mehmed mağlub olmakla kalmadı; Mehmed Pehlivan tarafından ele geçirildi ve hapsedildiği bir kalede öldü (9). Diğer bir kısım *ümerâ* (*eshâb-ı etrâf*) nin hangi tarafın kazanacağını henüz belli olmadığı bu taht mücadelesi sırasında, tarafsız kaldıkları görülüyor (10). Atabey Mehmed Pehlivan, şehzâde Mehmed'in sığındığı Fars Atabeyi Zengi üzerine yürüdüğü sırada, bu ülkeyi görülmemiş şekilde yağma ve tahrib etti. Görünüşe göre, Fars Atabeyliği Selçuklu Devleti'nin *tabii* durumuna getirildi. Bu arada Mehmed Pehlivan; Ahbaz melikinin Azerbaycan'a taarruz teşebbüsünü bertaraf etmekle kalmadı, karşı hücumu geçerek onu arzusuna uygun sulhu kabule mecbur etti.

Kaynaklarda bir ay içinde kazanıldığından bahsedilen bu iki zaferin, Selçuklu Devleti'nin itibarını pek yükselttiği görülmektedir (11). Nitekim, bu iki zaferden sonra düşmanlarının kahr olduğu (*ümerâdan*) hiç birinin iki taraflı hareket etmeğe cesaret edemediği ve hepsinin ister istemez itaat yolunu tuttuğu belirtilmektedir (12).

6- Bk. İ.A. *Arslan-Şah maddesi*.

7- Bk. İ.A. *Muhammed Pehlivan Maddesi*.

8- Bk. Mükrimin Halil Yınanç, İ.A., *Arslan-Şah maddesi*.

9- Tafsîlât için bk. İ. A., *Pehlivan maddesi*.

10- Meselâ bk. Reşidü'd-din, *Câmi'ü't-tevârih* nşr. Ahmet Ateş, II, 95, 177.

11- Meselâ bk. Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 332; Ahmet Ateş trc., II, s. 306-7.

12- Mesela bk. Reşidü'd-din, adı geçen eser, s. 177; Ravendî aynı yer.

Mehmed Pehlivan'ın yalnız dahilde değil, hariçte de çekinilen, hattâ korkulan bir devlet meydana getirdiği görülmektedir (13). Bunun neticesi olarak, **Sultan Tuğrul**'un adına hutbe okutulmasını, para bastırılmasını istediği bütün devletler, hiç itiraz etmeden bu teklifi kabul ettiler. Bunlar arasında **Musul Atabeyliği, Ahlat Ermen-Şahlar Devleti, Fars Atabeyliği, Huzistan mahallî Beylikleri** (14), ve **Saluklular** (15) vardı. Buna **Bävendiler Devleti** (16)'ni de ilâve etmek lâzımdır.

Mehmed Pehlivan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra istiklâlini ilân eden ve Orta ve Yakın Doğu'nun en kudretli iki siyasî teşekkülünden biri hâline gelen **Hârezm-Şahlar Devleti** le dostluk münasebetlerini muhafaza etmeğe büyük ehemmiyet verdi. Bunun gibi, **Irak-ı Arab'ı Selçuklular Devleti**'nin elinden alarak burada tekrar dünyevî bir devlet haline gelen **Abbâsî Halifeliği** ile de iyi münâsebetleri korumağa gayret etti (17) ve hatta **Tuğrul**'un Sultanlığını **Halife el-mustazî bi-Emrillah**'a tastik ettirmeğe muvaffâk oldu. Bunun neticesi olarak bu **Halife** kendisine **Sultan** unvanı ile birlikte yukarıda geçen lâkablara verdi (17 a).

Orta ve Yakın Doğu'nun üçüncü büyük siyasî teşekkülü olan **Anadolu Selçukluları Devleti**, kaynaklarda hiç söz konusu edilmemektedir. Bununla beraber, bu sırada **Anadolu Selçukluları Devleti**'nin başında bulunan **II. Kılıç Arslan**'ın **Eyyubî** devri kaynaklarında çok geçen "*şark meseleleri*" ni ne kadar yakından takib ettiği biraz aşağıda görülecektir. Böylece, **İldeniz**'ve oğlu **Mehmed Pehlivan**'ın gayretleriyle Orta ve Yakın Doğu'da **muavazene unsuru siyasî kuvvet** olarak tekrar ortaya çıkan **Irak Selçukluları Devleti** için tek rakib, yıldızı yeni parlamaya başlayan **Eyyubî Hükümdarı Selâhaddin** idi: Selâhaddin'in Doğu'ya doğru genişleme siyaseti, bu arada, öteden beri **Irak Selçukluları Devleti**'nin **metbûluğunu** kabul etmiş olan **Musul Atabeyleri Devleti**'ni kendi hakimiyeti altına almak istemesi **Tuğrul**'un başında bulunduğu **Irak Selçukluları Devleti** ile **Eyyubiler Devleti**'ni karşı karşıya getirdi. Bunun üzerine, **Musul Hükümdarı İzzeddin Mes'ud b. Zengî**, bir taraftan **Sultan** adına devlet işlerini sevk ve idare eden **Pehlivan**'dan yardım talep ederken, bir taraftan da **Bağdad Abbâsî Halifesi**'nden Selâhaddin ile arasında tavussutta bulunmasını istedi (578/1182). Ertesi yıl, Selâhaddin'in istilâ tehlikesine uğrayan **Erbil** ve **Elcezire**'deki diğer mahallî devletler, **Pehlivan**'ın yardımı temin ettiler. Bununla beraber, **Erbil hâkimi Zeynu'd-din Yusuf**, Selâhaddin'in tâbilîğini kabul etmek mecburiyetinde kalınca (580/1184), arazisi **Kızıl Arslan**'ın kumandasındaki **Selçuklu kuvvetleri** ile **Musul Atabeyleri Devleti Hükümdarı İzü'd-din Mes'ud**'un gön-

13- Meselâ Bk. **Sadrü'd-din Nişâpûri**, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, nşr. **Muhammed İkbâl Lahor**, 1933, s. 171; **Necâti Lûgal** trc. **Ankara** 1943, s. 120.

14- **Sadrü'd-din Nişâpûri**, aynı yer.

15- **Faruk Sümer**, *Saluklular*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. III, 1971, s. 416.

16- İ.A. **Bävendiler** maddesi.

17- Tafsîlât için meselâ bk. **Râvendî** s. 334; **A. Ateş** trc. s. 309; **Sadrü'd-din Nişâpûri**, s. 172; **Nî Lûgal** trc. s. 121.

17 a- Bk. **Hamdullah Kazvinî**. s. 463; **Mîrhând** s. 103.

derdiği kuvvetlerin korkunç istilâsına maruz kaldı. Gerçi, Erbil Hâkimi Zeynu'ddin, istilâcıları mağlub ettiğini gönderdiği elçilerle Selâhaddin'e bildirdi ise de, bu kudretli Eyyubi Hüküdarı, her halde cezalandırmak üzere Musul üzerine bizzat yürüdü. Daha yolda iken Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan, Musul ve Mardin üzerine seferden vaz geçmediği takdirde, ittifak eden bütün "şark mülûkü"nün kendisiyle savaş azminde olduklarını bir elçi ile Selâhaddin'e bildirdi. Yukarıdan beri verilen bilgidir. Irak Selçuklu Devletini sevk ve idare eden Mehmed Pehlivan'ın bu ittifak sisteminin kurucusu ve başı olduğu anlaşılmaktadır. Dikkati çeken diğer bir nokta da, II. Kılıç Arslan'ın, şark mes'elelerini asıl ilgili olandan, yani Selâhaddin'den daha dikkatli takip ettiğinin meydana çıkmasıdır. Selâhaddin'in bu ikaza ne cevap verdiği kaynaklarda kaydedilmiyor. Bununla beraber, onun mes'elenin önemini daha fazla idrak ettiği, harekâtına meşru bir mahiyet vermek üzere, Musul'un fethine müsaade etmesi için Bağdad Abbasi Halifesi'ne elçi göndermesinden anlaşılıyor. Selâhaddin'in bu münasebetle ileri sürdüğü mucib sebepler pek dikkate şayandır: O, Musul'da "Sultanü'l-Acem (yani Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul) adına *hutbe* okunup, *para* bastırıldığını, üstelik Haçlıların kendi aleyhine teşvik edildiğini bildirmiştir. Görülüyor ki, Selâhaddin, Halife'nin Irak Selçukluları Devleti'ne karşı olan düşmanlığından doğuya doğru genişleme siyaseti için azamî derecede faydalanmaktadır.

Irak Selçukluları Devleti ile Eyyubiler Devleti'nin yalnız Elcezire sahasında Musul Atabeyleri ile değil, daha ileride, Doğu Anadolu'da hakim mahalli devletlerin, bilhassa Ermen-Şahlar Devleti'nin hâkim olduğu sahalarda da nüfuz mücadelesine giriştikleri görülmektedir. Esasında Selçuklu Atabeyleri'nin korkunç yağmalarından korkan birçok küçük devletler, bu arada Bitlis hâkimi kendiliklerinden Selâhaddin adına *hutbe* okutarak, onu *metbû* tanıyorlardı.

Bu sırada son Ermen-Şahlar hükümdarı Nâsirü'd-din II. Sökmen'in tahtına vâris bırakmadan ölmesi ve yerine kölesi Beytemür'ün geçmesi, Selçuklu-Eyyubi rekabetinin sıket merkezinin Musul'dan Ahlat'a geçmesine sebep oldu; Saltanat değişikliğinden faydalanan Atabey Mehmed Pehlivan, Ahlat üzerine yürüyünce, korkan Beytemür, Ahlat kendisine tevcih edildiği takdirde, *tâbili*'ğini kabul edeceğini Selâhaddin'e bildirdi. Esasında, Beytemür ve diğer erkân, iki büyük devletin rekabetinden faydalanarak, Ermen-Şahlar Devleti'nin istiklâlini korumak maksadıyla iki taraflı hareket ediyorlardı. Hattâ, Selâhaddin'in daha sonra diğer *tabi* küçük devletlere olduğu gibi, Mehmed Pehlivan'ın yerine geçen kardeşi Kızıl Arslan'a Haçlılara karşı yardımcı kuvvetler göndermesini istemesine bakılırsa, Irak Selçukluları Devleti'nin bir nevi *tabi* duruma sokulduğu bile ileri sürülebilir (18).

18- Bu hususta meselâ bk. İbn Vâsil, *Müfericü'l-Kürûb*, nşr. C. Şeyyâl, Kahire, 1957, C II, s. 306; ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzi, nşr. Jewet, s. 278.

Selâhaddin Musul muhasarasını kaldırarak, Ahlat üzerine yürüdü ise de, geç kaldı. Daha çabuk davranan Pehlivan, ölen Ermen-Şah'ın karısı olan kızının da gayreti ile Ermen-Şahlar Devletine Selçuklu hâkimiyetini kabul ettirmoğe muvaffak oldu. Üstelik Pehlivan, Selâhaddin ile de muhabereye girişerek, kaynaklarda açıklık bulunmamakla beraber, görünüşe göre, Pehlivan'ın Musul'u Eyyubî Devleti'ne bırakmasına karşılık, Selâhaddin de Ahlat'ı Selçuklu Devleti'ne terketti (581/1185) (19). Kaynaklar, Musul'da Selçuklu Sultanları adına okunan *hutbe*'nin kesilerek, burası ile birlikte bütün Artukoğulları Devleti ülkelerinde Selâhaddin adına *hutbe* okunmasını ve *para* bastırılmasını büyük bir sevinçle ve önemle kaydetmektedirler (20).

SALTANAT ZAMANI

Tuğrul'un da, Kızıl Arslan'ın da, Atabey Mehmed Pehlivan'ın ölümünü (Zülhicce 581/Şubat-Mart 1186) her biri kendi hesabına fırsat saydıkları kaynaklar tarafından açıkça kaydedilmektedir (21). Ölümünden önce oğullarından her birini bir ülkeye tayin eden Pehlivan, onlara Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etti. Bu arada, Tuğrul'un yine *Sultan* olarak muhafaza edilmesini, kendisine karşı isyan edilmemesini istedi. Bununla beraber, bu vasiyete uygun olarak Kızıl Arslan'ın *Azerbaycan*'dan gelerek, *Atabey* sıfatiyle Selçuklu Devleti'nin idaresini fiilen eline alması, ayrı ayrı sebeplerle, Tuğrul'u da Mehmed Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'u da, memnun etmedi: Tuğrul, artık gölge *Sultan* olmaktan kurtulmak isterken, Hatun da kendi öz oğulları Kutluğ İnanç Mahmud ile Emir-i Emirân Ömer'i iktidara getirmek istiyordu. Mamafih başlangıçta mülki ve askerî teşkilât mensupları Tuğrul ve Kızıl Arslan taraftarı olarak ikiye ayrıldıkları zaman, Hatun da Tuğrul'un tarafı tutmuştu. Neticede Kızıl Arslan'ı tutan kumandanlar ağır bastılar Diğer taraftan, Tuğrul da, Kızıl Arslan'ın hapiste bulunan Selçuklu melik'lerinden birini tahta çıkaracağını anladı. Bu sebeble bu Selçuklu hükümdarı, taraftarlarını, Kızıl Arslan'ı hep birlikte *Azerbaycan*'dan Selçuklu payitahtı Hemedan'a davet etmeyi teklif etti (22). Böylece, *Sultan*, Mehmed Pehlivan zamanındaki statüyü kabul etmek zorunda kaldı. Fakat, her iki taraf da kendi durumunu kuvvetlendirmek çabasında idi. Bu arada Tuğrul ile Kızıl Arslan'ın arasını açmak için gayret sarfedenler de eksik değildi. Bu yolda gayret sarfedenler, kaynaklar tarafından şiddetle takbih edilmektedir.

19- Bu hususa meselâ bk. İbnü'l-Esir, nşr. Bulak, XI, s. 208-209.

20- Tafsilat için bk. İbn Seddâd, Sirelü's-Selâhüd-din, nşr. Şeyyal, Kahire 1962, s. 68-70; bilhassa İbn Vâsil, adı geçen eser, II, s. 122, 156, 164, 165-166, 168-169, 172; ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevâl, nşr. Jewet, s. 245; ayrıca bk. nşr. Haydarabad, III/I, s. 384.

21- Meselâ, Bk. Râvendî, s. 337; türkçe trc. s. 312.

22- Tafsilat için meselâ bk. Sadrü'd-din Nişâpûri, s. 173; N. Lugal trc., s. 121-122; ayrıca bk. Râvendî, s. 337-38; A. Atey trc. s. 312.

Hiç bir hususta **Sultan**'la istişare etmek lüzumunu bile duymaksızın saltanat işlerini istediği gibi yürüten **Kızıl Arslan** mevkiinde daha da kuvvetlendirmek için **Sultan**'ın kumandanlarının bir kısmını hapsediyor, bir kısmını da para ile kendi tarafına çekiyordu. Bu arada **Atabey, Tuğrul** ile bulunduğu zaman kendisini öldürmek isteyen **Karagöz-i Sultanî** adlı kumandanı, gözlerine mil çekmek suretiyle, cezalandırdı. Halbuki, bu kumandanın, **Sultan**'la ilk buluşma sırasında **Atabey**'i öldürmesine bizzat **Tuğrul** mani olmuştu (23).

Bazı kaynaklara göre, **Atabey Kızıl Arslan**'a karşı ilk hareket yine **Mehmed Pehlivan**'ın dul karısı **İnanç Hatun**'dan geldi: O, kocasının en büyük kumandanlarından **Ay-Aba** ve **Rus**'u kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu (24). Bu kumandanlar **Kızıl Arslan** ile mücadele ederken, başlarında **Tuğrul** bulunmadıkça muvaffak olamayacaklarını anladılar ve onunla gizlice temasa geçtiler.

Atabey Kızıl Arslan'ın yanında bu sefere katılan **Tuğrul** bir fırsatını bularak kaçtı (583/1187) ve adı geçen iki kumandanın nezdine gitti. **Sultan** bir ara şüphesiz **tâbi**'i olan **Bâvendiler Devleti Hükümdarı Hüsamü'd-devle Erdeşir**'in ümsafiri de oldu (25). Beklediği yardımı göremeyen, üstelik **Şah**'ın davranışından şüphelenen **Sultan**, bu ülkeyi terk ederken, **Damgan** ve **Girdküh Bâtinileri**'ni tenkil ve mallarını yağma etmek fırsatını bulmuştu (26). Bundan sonra birçok meşhur kumandanların **Sultan**'a katılmaları, **Atabey Kızıl Arslan**'ı korkuttu ve **Azerbaycan**'a çekilmesine sebep oldu (27). **Ay-Aba** ile **Rus**, **Mehmed Pehlivan**'ın **İnanç Hatun**'dan doğan iki oğlu **Kutluğ İnanç Mahmud** ile **Emir-i Emirân Ömer**'in babaları gibi, kendisiyle birlikte olmaları için **Sultan**'ı ikna ettiler. Bunun üzerine, **Tuğrul**, **Rey**'den payitaht **Hemedan**'a döndü. Halk bu dönüşten son derece memnun oldu. O, **vezir** tayin etmek suretiyle artık hakiki hükümdarı olduğu **Irak Selçukluları Devleti**'ni yeniden teşkilâtlandırmağa başladı (583/1187) (28).

Sultan Tuğrul idaresindeki **Selçuklu Devleti**'nin zaafı, *ümerâ* mücadelesiyle derhal kondini göstermekte gecikmedi: bir taraftan **Tuğrul**'un iktidara getirilmesinde baş rolü oynadıklarını gördüğümüz **Ay-Aba** ile **Rus**'un aşırı nüfuz kazanmalarını çekemiyon *ümerâ*, onları bertaraf etmeğe çalışırken; diğer taraftan, bu iki kumandan arasında da nüfuz mücadelesi başladı. Kararını önceden **Sultan**'a bildirdiğine bakılırsa, her halde bu **Selçuklu hükümdarının** zımnî muvafakatini alan **Ay-Aba**

23- Bk. **Râvendî**, s. 338-339.

24- Meselâ bk. **Sadrü'd-din Nişâpûrlî**, s. 174-175; türkçe trc. . 122.

25- Emrindeki kumandanların adlarıyla birlikte diğer tafsilât için bk. **İbn İsfendiyâr**, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 152-153.

26- Bu hususta meselâ bk. **Sadrüddin Nişâpûrlî**, s. 175-176; türkçe trc. s. 127.

27- Bk. **S. Nişâpûrlî** s. 176; türkçe trc. 123; **Râvendî** s. 342; türkçe trc. s. 316.

28- Tafsilât için meselâ bk. **Reşidü'd-din**, *Camiü't-tevârih*, nşr. A. Ateş, s. 184; **Râvendî**, 343 türkçe trc. s. 316-17.

Rus'u yakalayarak tevkif etti; malları yağma edildi. **Sultan**'ın maiyeti (*Hâşiye-i Sultan*) de *Hemedan*'ın bir mahallesini yerle bir etti. Devlet otoritesinin payitahtta bile kurulamadığını gösteren bu hâdise halkın **Sultan** hakkındaki iyi niyetini pek gölgeleyemedi (29). Fakat *İsfahan*'da vukubulan şu hâdise, bilhassa onu destekleyen *ümerâ* arasında ümitsizlik doğurdu: *İsfahan* halkı -**Kızıl Arslan** taraftarı oldukları anlaşılan- bâzı kumandanları şehirden kovdu. Bu kumandanların, **Sultan**'ın yollarını kesmeleri için gönderdiği kuvvetleri, pusuya düşürerek, imha etmeleri, emrindeki *ümerâ*'nın Selçuklu Devleti'nin zaafı hakkında tam bir kanaate varmasına sebep oldu (30). Görünüşe göre, ilk çözülmeye, böylece aralarında **Mehmed Pehlivanoglu Ebû Bekir**'in bulunduğu kumandanların amcası **Kızıl Arslan** nezdine *Azerbaycan*'a gitmeleriyle başladı (584/1188).

Devletin iç idaresinde böyle hâdiseler cereyan ederken, **Kızıl Arslan** da **Tuğrul** idaresini çökertmek için *Irak Selçukluları Devletine* karşı - iyi münasebet kurduğunu yukarıda gördüğümüz- **Bağdad Abbasi Halifeliği** ile ittifak etti: Teklif ettiği plâna göre, kendisi doğudan, **Halife** de batıdan hücum edecek ve böylece halledilmesi imkânsız hale gelmeden, **Tuğrul** mez'alesinin kat'i noticeye bağlanmasını mümkün olacaktır. **Kızıl Arslan**'a göre, kumandanların **Tuğrul** tarafına geçmeleriyle mez'ale zaten vahim hale gelmiştir (31). **Halife**, **Tuğrul** ile savaşmak üzere *Hemedan*'a veziri **İbn Yunus**'un kumandasında mükemmel tehziz edilmiş bir ordu gönderdi. **Sultan**, **Kızıl Arslan**'ın ordusu yetişmeden önce Halifelik ordusunu karşılamak için harekete geçti; yapılan çok şiddetli bir savaşta **Halifelik** ordusunu *Hemedan* civarındaki **Day-Merc**'de mağlub etti ve vezir **İbn Yunus**'u esir aldı (Rebiyülevvel 584/Mayıs 1188). Bizzat **Sultan** zaferi tasvir eden bir şiirinde başına feleğin açtığı bu savaşta, ikbalin elinden tutması sayesinde kazandığını itiraf etmekte (32) dir. Görülüyor ki, zaferi kazanabilceğinden **Sultan**'ın kendisi de pek emin değildi. Nitekim, savaşta **Sultan**'ın emrinde pek az atlinin bulunduğu bâzı kaynaklarda açıkça kaydedilmektedir (33). **Merâğa** sahibi **Alâü'd-din**'in **Sultan**'a katılması, bu zaferin ilk neticesidir. Buna çok sevinen, onu oğlu **Berkiyaruk**'a *Atabey* tayin etti. Bunu **Şumla** oğlu **Garsü'd-din** takbietti. Böylece, **Sultan**'ın emrinde büyük bir ordu toplandı (33 a). Müttefik **Halife**'nin mağlub olduğunu daha *Azerbaycan*'da iken öğrenen **Kızıl Arslan**, ordusunun başında sür'atle *Irak-ı Acem*'e yürüdür. *Hemedan* civarında başlayan muharebe bir ay sürdü. Sonunda *Atabey* **Kızıl Arslan** güç duruma düştü. **Halife**'nin yeni kuvvetler göndermekte olduğu şayialarına rağmen, **Kızıl**

29- Râvendî, s. 344; türkçe trc. s. 318.

30- Râvendî, s. 344-5; türkçe trc. s. 318-9.

31- Tafsîlât için bk. **S. Nişâpûrî**, s. 176; türkçe trc. s. 124.

32- Râvendî, s. 346; türkçe trc. II., 350.

33- Meselâ bk. **Reşîdü'd-din**, s. 185. Savaşın tafsîlâtı için bk. **S. Nişâpûrî**, s. 177; türkçe trc. s. 124.

33 a- Bk. Râvendî, s. 347; türkçe trc. 320-21.

Arslan, savaş meydanını terkederek **Halife**'den yardım temin etmek için **Huzistan**'daki **Esedâbâd**'a çekildi.

Görünüşe göre, aradan çok geçmeden **Sultan**'ın durumunun zayıflaması ve payitaht **Hemedan**'ı terke mecbur olması sebebinin, daha ziyade iç hâdiselerde aramak lâzımdır: **Sultan**'ı **Atabey Kızıl Arslan**'ın tahakkümünden kurtarıp iktidara getiren iki kumandanın biri olan **Ay-Aba**'nın, bu defa kendisi **Selçuklu Hükümdarına** tahakküm etmeğe başladı. Bu sebeble, **Sultan Tuğrul**, **Ay-Aba** gibi kumandanlarla iş göremeyeceği kanaatine varınca, ondan da kurtulmağa karar verdi. Ona göre, **Atabey** ile mücadele için başka bir ordu kurmak lâzımdı. **Sultan** bu mucib sebeplerle, **Ay-Aba** ile birlikte diğer birçok kumandanı öldürttü. Onun bu hareketi, toplanmaları kadar dağılmaları da kolay olan diğer kumandanları ürküttü: Önce **Mehmed Pehlivanoglu Kutluğ İnanç** kendisini terkederek **Rey** şehrine, annesi **İnanç Hatun**'un yanına gitti. Bunu **Sultan**'a katılması büyük sevinçlere sebep olmuş bulunan **Atabey Alâü'd-din**'in, *ikta* sahası olan **Merâga**'ya dönüşü takib etti (34)). Bundan sonra **Tuğrul** ile **Atabey Kızıl Arslan** arasındaki çetin ve hızlı mücadeleler hakkında kaynaklar birbirini tutmayan bilgiler vermektedirler. Kaynakların bu durumu, zaten karışık olan hâdiseler silsilesini daha da karışık bir hale getirmektedir. Anlaşıldığına göre, bu çözüme, **Sultan**'ın tahtını ve payitahtını bırakıp, **Sadrü'd-din Nişapuri**'ye göre önce **İsfahan**'a (35), sonra da **Azerbaycan**'a çekilmesine kâfi geldi. Burada kaynaktaki "*Melik-i Ermen*" adıyla geçen -yukarıda zikredilen **Beytemür** olması pek mümkün olan *tâbi*'i kendisine katıldı. **Tuğrul**, bu arada **İsfahan** dönüşü bozgununda esir edilip hapsedilmiş bulunan **Emir-i 'Alem**'i kurtardı (36). Diğer taraftan, **Kızıl Arslan**, **Halife**'nin gönderdiği yeni ordu ile birlikte **Esedâbâd**'dan **Hemedan**'a girdi. Burada kendisine **Halife** nin tevcih ettiği *Nasru Emiri'l-Müminin* unvanı tebliği ve *hıl'ât*'larla hediye takdim edildi (37). "*Mâl-i muhalif*", yani **Sultan**'ın taraftarları olanların servetlerini arama bahanesiyle payitaht halkının evleri insafsızca yağma ediliyordu. Buna rağmen, halk (*avâm*)ın **Sultan**'a olan bağlılığı bozulmadı (37 a). Aradan çok geçmeden **Atabey** ile "*Bağdad ordusu*" arasında ihtilâf çıktı. **Atabey**, **Azerbaycan**'ı altüst eden **Sultan Tuğrul**'un peşinden **Azerbaycan**'a gitmek mecburiyetinde kalırken, "*Bağdadlılar*" da memleketlerine döndüler (38). **Atabey Kızıl Arslan**'ın gitmesiyle **Sultan Tuğrul**'un gelmesi

34- Râvendî, s. 347-8; Türkçe trc. 321. Reşide'd-din Fazlullah. Alâü'd-din'in Kutluğ İnanç ile birlikte **Rey** şehrine gittiğini kaydetmekle beraber, onun sonradan **Tuğrul** tarafından gönlünün alındığından söz etmektedir. Bk. Nşr. A. Ateş, s. 185-6.

35- Bk. *Ahbârü'd-devle*, s. 178; türkçe trc. s. 125.

36- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim *Zeyl-i Câmiü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 185-186. Adının İdeniz olduğu ve Salâhaddin Eyyûbi'ye elçi olarak gönderildiği malumdur. Bk. İmâdü'd-din el-İsfahani, *el-Fethü'l-Kussî*, s. 234.

37- Tafsilât için Bk. S. Nişapûri, s. 178; türkçe trc. s. 125.

37 a- Râvendî, s. 348; türkçe trc. s. 322.

38- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim s. 186.

bir oluyordu. Nitekim, **Tuğrul 584** (1188-1189) yılının korkunç kışını **Hemedan**'da geçirdi.

Sultan,daha babası **Arslan Şah** zamanında **Hemedan**'ın en ileri gelen ilim ve din adanlarından olan **Şeyh Zahîrî'd-dîn Belhî**'nin her gece evine veya zaviyesine giderok onun ile istişare ediyor ve fikrinden dışarı çıkmıyordu. **Zahîrî'd-dîn Belhî**'nin kendileri hakkındaki kanaatını bilen **Irak-ı 'Acem** mülki ve askerî erkânı içten içe korkuya düşüyorlardı. **Zahîrî'd-dîn Belhî**, **Sultan**'a şöyle diyordu: "Seninle birlikte olanlar, devletin düşmanlarıdır; (bu sebeble) onları yakalayıp, servetlerini *Hudavend-i 'Âlem* ile beraber olmaları için diğer "*bendegan*" a vermek lâzımdır. "*Hâcegan*", *Rey*'de bulunan **Kutluğ İnanç**'a yazdıkları mektuplarda **Hemedan** reisi **Alâü'd-devle Arab-Şah**'ın da yardımı ile **Sultan**'ı ortadan kaldıracaklarını bildiriyorlardı. Bu mektupları ele geçiren **Sultan**, bu defa da vezir dâhil, sivil devlet erkânının mallarını sarayına naklettirip kendilerini hapsedirdi; sonra da öldürttü (39). **Sultan** payitahtta bu işlerle uğraşırken **Kutluğ İnanç** da **İsfahan**'ı kuşattı; neticede şehri aldı ve **Sultan**'ın **İsfahan şahne**'sini öldürdü. İşin dikkate değer olan tarafı, **İsfahan** hakının **Selçuklu** hükümdarına olan eski sadakatının sarsılmış bulunmasıdır. Nitekim, bu muharebe sırasında halk ne tarafı tutacağını şaşırmış bir halde idi. **Kutluğ İnanç**'ın, bahar olunca **İsfahan**'ın yardımına koşan **Sultan**'ın önünden **Azerbaycan**'a, amcası **Kızıl Arslan**'ın nezdine doğru kaçması, **Selçuklu** ordusunun,miktar itibariyle az da olsa, hâlâ çekinilecek bir kuvvet olduğunu göstermektedir; fakat çok geçmeden ordusu mensuplarının iki taraflı hareket ettiklerini, hattâ muhasımları ile mektuplaştıklarını öğrenen **Sultan**, **Azerbayca**'ndan büyük bir ordu ile hareket eden (Safer 585 Nisan-Mayıs 1189) **Kızıl Arslan**'a karşı savaş vermeden çekilmek, üstelik bütün ağırlık ve hazinelerini bırakmak zorunda kalmıştır (40). Nitekim, ordusunun bir kısmı **Kızıl Arslan** tarafına geçti. **Sultan**, bazı "*havâss*"ı ile yine **Azerbaycan**'a, sonra da bu ülkeye pek yakın olup, eskiden beri **Selçuklu** hakimiyetinde iken **Nureddin Mahmud**'a geçen, 584 (1184) yılından itibaren **Sultan Selâhaddin Eyyubî**'nin hâkimiyet sahasına giren **Şehrizûr**'u bu **Eyyubî** hükümdarı adına vâli olarak idare eden bir **Türkmen** beyine, **İzzü'd-din Hasan b. Kıpçak** nezdine gitmekten başka çare bulamadı (41).

Görülüyor ki, *gulâm sistemi*'ne göre yetişmiş **Türk ümerâ**'sından ümidini kesen **Sultan**, başında bulunduğu **Selçuklu Devleti**'nin bekasını temin edebilmek için son çare olarak *hür Türkmenler*'e baş vurmuştur. İşlerinin yükseldiğinden söz edilmesine bakılırsa (42), **Sultan**'ın, devletin kaderini **Türkmenler**'e bağlamakla iyi

39- Tafsîlât için bk. **Râvendî**, s. 348-352; türkçe trc. s. 322-25; ayrıca bk. bk. **İmâdî'd-dîn İsfahânî**, s. 409.

40- **Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim**, s. 186-87; **Râvendî**, 355-56; türkçe trc. s. 327.

41- Bk. **İbnü'l-Esir**, ed-Devletü'l-Atabekîyye, nşr. **Talaymat**, Kahire 1963, s. 43; **İbn Vâsıl**, nşr. **Şeyyâl**, II, s. 163-64, 174; **N. Elisëef**, **Nuraddin**, Damas 1967, II, s. 372. **F. Sümer**, **Kıpçak** kelimesini malûm kavim adı olarak kabul etmiştir. Bk. **İ.A. Kızıl Arslan maddesi**.

42- Bk. **Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim**, s. 187.

bir siyaset takib ettiğine hükümlenabilir. O, böylece daha önce kurulmasından bahsettiği (43) yeni bir orduya kavuşmuş demektir. Beri taraftan bu defa "mâl-i muhalif" müsaderesi ile yetinmeyen **Kızıl Arslan**, payitant *Hemedan* dâhil, *Irak-ı Acem*'de olsun, *Azerbaycan*'da olsun, devletin vergi gelirlerine, (şahısla'nın) *ikta* gelirlerine, orduya ait zahire depolarına el koydu. Galiba, emsâline nâdir rastlanan bu türlü şumullü hareketleri **Kızıl Arslan**'ın dostlarının havsaları almıyordu. Bu müsaderelerin halka **Selçuklu** idaresinin kıymetini takdir etmek imkânını verdiği anlaşılıyor. Zira, halk, vakitlerini ibadetle geçiren din adamlarına sadakalar gönderiyorlar, zaviyelerde ve meşitlerde "saltanat bayrağı"nın dönmesi için dualar ediyorlardı (44).

Sultan'a gelince, **Türkmen beyi İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak**'ın nezdinden **Eyyubî** hükümdarı meşhur **Selâhaddin**'e elçiler göndererek, *ümerâ*'sının ve *memâliki*'nin ihanetlerini, ana tarafından babasının kardeşinin (**Kızıl Arslan**'ın) memleketini istilâ etmesini anlatıyor, esas maksadının **Sultan**'ın (**Selâhaddin**'in) nezdine gelmek iken, onun "*hâdim*" lerinden **İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak**'ın nezdine indiğini, burada onun (**Selâhaddin**'in) yardımını beklediğini, ya bizzat yardımda bulunmasını, yahut ta "*ümerâ-i etraf*'a" yani *tâbi*'lerince emrederek yardımlarını temin eylesini rica ediyordu. Bizzat **Tuğrul**, kendisini **Eyyübiler Devleti** hükümdarı **Salâhaddin**'e sığınmış sayıyordu. Böylece, **Tuğrul**'dan **Salâhaddin**'e arkası arkasına elçiler geliyordu. **Haçlılar**'a karşı *cihad* ile meşgul olduğunu ileri sürerek, bizzat yardım edemeyeceği için mâzur görülmesini isteyen **Sultan Selâhaddin**, **Tuğrul**'un öteki teklifini kabul ederek, bir taraftan **Erbil** hâkimi **Zeynü'd-din Yusuf**'a nezdinde bulunduğu **İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak**'a, nihâyet *Şehrizûr*'daki *nâibine*, bu **Selçuklu** hükümdarına yardım etmeleri için emirler verdi; bir taraftan da **Tuğrul** ile **Kızıl Arslan** arasında barışı sağlamak için elçi gönderdi. Ve barış gerçekleşmek üzere iken bozuldu (45).

Tuğrul'un yalnız **Sultan Salâhaddin**'in **Eyyubî**'den değil, komşu devletlerden bu arada **Hârezmşah Tekiş**'ten, hem de birçok defalar, yardım isteğinde bulunduğu görülmektedir (46).

Öyle görülüyor ki, **İbn Kıfçak** müstesna, gerek **Salâhaddin**'in yardım etmelerini emrettiklerinden, gerekse kendi yardım talep ettiklerinden hiç kimse **Sultan**'a cevap vermek lüzumunu bile duymadı. **Tuğrul**, **Selçuklu Devleti**'ni kurtarmak için bu teşebbüslerde bulunurken, rakibi **Kızıl Arslan** da durumunu kuvvetlendirecek

43- S. Nişapûri, s. 170; türkçe trc. s. 125.

44- Meselâ, bk. *Râvendî*, s. 356; trkçe trc. s. 327.

45- Tafsilât için bk. *İmâdü'd-din İsfahânî*, el-*Fethü'l-Kussî*, nşr. C. de Landberg, Leiden 1887, s. 234-35; 409; *İbn Vâsîl*, II, s. 306.

46- Bu hususta meselâ bk. *Curfadakâni (Zeyl-i) Terceme-i Tarih-i Yemini*, nşr. C. Şî'âr Tahrân 1345, s. 423.

tedbirler alıyordu: O, önce yeğeni **Kutluğ İnanç** ile barıştı ve annesi **İnanc Hatun** ile evlendi. Ana-oğul, *Rey*'den *Hemedan*'a **Kızıl Arslan**'ın nezdine geldiler. **Türkmenler**'in *Azerbaycan*'da kâin *Uşne* (47), *Urmiye*, *Hoy* ve *Salmas* (48)'ı ve havalisini yağmaya başlamaları **Atabey Kızıl Arslan**'ın harekete geçmesine sebep oldu. **Sultan Tuğrul**'un, kendisinden çok daha kuvvetli olduğunu gören **Kızıl Arslan**, savaş yerine hileye baş vurdu: **Sultan**'a uzlaşmak maksadında imiş gibi elçiler gönderdi. **Sultan** mukabele etti. *Irak-ı Acem*'in **Sultan**'a bırakılması kaydı ile aralarında anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya riayet edeceklerine dair karşılıklı yeminler edildi. Bundan sonra **İbn Kıfçak Türkmenleri**'nin memleketlerine dönmelerine müsaade etmesini fırsat bilen **Kızıl Arslan**, ansızın **Sultan**'ın üzerine hücum ve onu mağlub etti. Emrinde kalan **Türkmenler**'in büyük kısmını öldürdü, mallarını ve hayvanlarını yağma etti. **Sultan**, **İbn Kıfçak**'ın kalalerinden, birine sığınmak zorunda kaldı (49). Görünüşe göre, **Sultan Tuğrul**, işte sığındığı bu kaleden **Bağdad Abbasi Halifesi en-Nâsır İi-Dinillâh**'a oğlu **Alp Arslan**'ı göndererek, ondan af diledi (**Bağdad**'a gelişi: 7 Muharrem 586/15 Şubat 1190). Ayrıca kendisinin **Abbasi Devleti**'nin memlûkü(kölesi)olduğunu, emrederse katına gelmeğe hazır bulunduğunu bildirdi ve lâıyk görüldüğü takdirde kendisine bir ülkenin tevcih edilmesini talep etti. Küçük yaşta bir çocuk olan **Alp Arslan**'ın, üzerinde elbise yerine giydiği bir kefen, elinde çekilmiş bir kılıç olduğu halde *Bâbu'n-Nübi* eşliğini öpüşü, *Bağdad* halkını ve **Halife**'yi rikkata getirdi. Ona ihsamda bulunan **Halife**, babasının kendisine karşı savaşmak suretiyle işlediği suçu af eylediğini bildirdi; ayrıca, kedisini *hil*'at'ledi ve boynuna altın gerdanlık taktı. **Alp Arslan** rehin olarak *Boğdad*'ta kaldı. **Halife**, **Sultan**'a yazdığı bir mektupla işleri halledilinceye kadar yerinde kalmasını bildirdi; böylece, *Bağdad*'a gelmek hususundaki arzusunu da, kendisine bir ülke tevcihi hususundaki talebini de yerinde kalmasının söylemek suretiyle nâzikâne reddetti. Nitekim, **Halife**, görüleceği gibi, **Kızıl Arslan**'ı desteklemeğe devam eyledi.

Sultan ile **Kızıl Arslan** arasında bundan sonra devam eden muharebeler, hep **Selçuklu hükümdarının** aleyhine neticelendi. **Sultan** nihayet savaşlar vererek birkaç kişilik maiyetiyle payitahtı *Hemedan*'a döndü. Halkın kendisine eski ilgiyi göstermemesi şartların ne kadar değişmiş olduğuna delil sayılabilir (50). Hâdiselerin şahidi olan **Râvendi**, **Sultan**'ın teessürünü, saltanattan vazgeçerek, baba ve dedelerinin türbesine kapanışını pek güzel tasvir etmekte ve ilk defa **Selçuklu Devleti**'nin akibeti hakkında endişe duymaktadır.

47- Bk. Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân*, Kahire 1323, I,5. 262

48- Bk. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Califate*, Cambridge 1930, 5163.

49- Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 187-88; ayrıca bk. S. Nişâpuri, s. 179; türkçe trc. s. 126. Bu iki kaynak, **Sultan Tuğrul** ile **Kızıl Arslan** arasındaki muharebelere dair birbirinden pek farklı bilgi vermektedir.

50- Sibt İbnü'l-Cevzi, Nşr. Haydarabad, VIII/1, s. 400-401; nşr. Jewet, 256; S. Nişâpûri, 178-80; türkçe tc. 125-26; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 187-88.

Görünüşe göre, Sultan **Tuğrul**, **Kızıl Arslan** tarafından bir defa daha aldatıldı. **Atabey Kızıl Arslan**, bu aldatma teşebbüsünde de, kaynaklarda *Irak ümerâsı* adı altında geçen **Selçuklu** kumandanlarını kullandı. **Sultan**'ın peşinde *Hemedan*'a gelen bu kumandanlar, kendilerini **Atabey**'den kaçmış gibi göstererek, **Sultan**'ın affetmesini ve hizmetine kabul eylemesini, aksi takdirde şuraya buraya dağılacaklarını bildirdiler. **Sultan** bunlardan sadakat yemini aldıktan sonra türbeden çıktı ve kararlaşırılan *bi'at* mahalline geldi. *Ümerâ*'nın **Sultan**'ın etrafında halka oldukları sırada, **Fahrü'd-din Kutluğ Karakızı** adlı bir kumandan, **Sultan**'ın *çetr*'ine bir kılıç vurdu; sonra da kendisi bir esir gibi yakalandı. Böylece, **Sultan**'ın kaçmasına ustaca tatbik edilen bir hileyle mani olundu (Ramazan 586/Kasım 1190) (52). **Kızıl Arslan**, **Tuğrul**'u oğlu **Melikşah** ile birlikte *Azerbaycan*'da *Aras* kenarında kâin *Kehran* kalasına hapsedti (53). Böylece, **Irak Selçukluları** ülkelerine yeniden tek başına hâkim olan **Kızıl Arslan**, **Sancar b. Süleyman Şah**'ı, mahpus bulunduğu kaleden getirterek **Selçuklu** tahtına oturttu (54). *Ümerâ*'ya *ikta* menşurları dağıttı. Böylece, o, devleti yeniden tanzim etmeğe başladı. Ancak, Halifeliğin teşvikiyle sultanlığını ilân eden **Kızıl Arslan**, **Selçuklu** şehzadesi **Sancar**'ı tekrar hapishaneye gönderdi. Onun **Selçuklu** tahtına müstakil sultan olarak oturması üzerine, karısı **İnanç Hatun** başta olmak üzere, *Irak ümerâ*'sı yeni **Sultan**'a muhalefete başladılar. **Tuğrul**'un tahtını kaybetmesinde başlıca rolü oynayan bu *ümerâ*, şimdi de **Kızıl Arslan**'ı (**Tuğrul**'a karşı) "*küfrân-ı ni'met*" ile itham ediyorlardı. **Râvendî**, **Tuğrul**'un devlet ve saltanatının kaldırılmasının meş'um bir hareket olduğu kanaatinde. Diğer taraftan, **Tuğrul**'a haksızlık ettiklerini kabul ve itiraf eden *ümerâ*, yeni **Sultan**'ın kendilerine itimat edemeyerek, onlardan intikam alacağına muhakkak nazariyle bakıyorlardı. *Ümerâ*, bu ve buna benzer düşüncelerle daha önce davranıp **Kızıl Arslan**'ı çadırında sarhoş bir halde uyurken öldürdüler. **Irak Selçukluları Devleti**; *Azerbaycan*, **Ebû Bekr**'e; *Irak-ı Acem* **Kutluğ İnanç**'a ait olmak üzere ikiye taksim edildi (55).

İşte bu sırada beklenmedik bir hâdise oldu: **Sultan Tuğrul**, 14 ay kadar kaldığı hapisten kurtarıldı (56). Mescelenin dikkate değer olan tarafı, kondisinin kurtarıl-

51- **Râvendî**, 361-62; türkçe trc. 331-32.

52- **Râvendî**, s. 362; türkçe trc. 332. S. **Nişâpûri**'ye göre (s. 180; türkçe trc. 126) **Tuğrul Atabey Kızıl Arslan**'a aralarında mevcut akrabalık dolayısıyla kendisini yine *Sultan* olarak bırakacağı ümidiyle kendiliğinden teslim olmuştur.

53- **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 188.

54- Bk. **Râvendî**, 363; türkçe trc. 333. **Ebû Hâmid** (5, 187) daha **Tuğrul**'un **İbn Kıfçak** nezdine gitmesini müteakip, **Sencer**'in **Kızıl Arslan** tarafından tahta oturtulduğunda söz etmektedir. **Sencer**'in iki defa tahta oturtulması mümkün olmakla beraber, ne zaman indirildiği hakkında bilgi verilmediği için, biz **Râvendî**'nin verdiği bilgiyi tercihe mütemayiliz.

55- Tafsîlât için bk. **Râvendî** 363; türkçe trc. 333-34; S. **Nişâpûri** 181-82; türkçe trc. 127-28; **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 189.

56- Müddet için bk. **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 188-89. Halbuki S. **Nişâpûri** (181; türkçe trc. 127) iki yıl hapis kaldığını kaydetmektedir.

masında başlıca rolü, yine bir **Türkmen beyi**'nin oynamasıdır: *Ikta* sahası, **Sultan**'ın hapis bulunduğu kale civarında olan **Türkmen beyi Mahmud b. Anasioğlu**, Emir **Hüsâmü'd-din Dizmâri** adlı bir kumandanla işbirliği halinde kale kumandanını ikna ederek, **Tuğrul**'u kurtardılar. Bunun karşılığında **Selçuklu hükümdarından**, **Türkmen beyi "Emir-i Bâr"**lık, kale kumandanı da "**Emir-i Hâcib**"lik makamına tayin edilmeleri vaadini almışlardı (57). Bunda **Tuğrul**'a temâyülü olan kale kumandanının karısının da rolü olduğu anlaşılıyor. Mamafih **Tuğrul**'u kurtarma çarelerine ilk baş vuranın vezir **Kemâlü'd-din Ebû Amr el-Ebheri** olduğu görülmektedir (58). **Ebû Bekir** ile yaptığı bir muharebeyi kazandıktan sonra *Azerbaycan*'dan *Irak-ı 'Acem* üzerine yürüyen, **Sultan Tuğrul**'a yolda birçok kumandan katıldı (58a). **Sultan**, *Zencân*'a geldiği zaman yine bir **Türkmen** olan **Kafşud** oğulları da kendisine aktıldı (49). En mühim savaş *Kazvin* dışında **Kutluğ İnanç**'la oldu. Ve **Sultan** üç bin kişilik bir kuvvetle onun onbeş bin kişilik ordusunu mağlub etti (Cemazü'l-ahire 588/ Haziran 1192) (60). Üstelik, büyük bir ganimet elde eden **Sultan Tuğrul** için payitaht *Hemedan* yolu açıldı. Nitekim, O, güçlük çekmeden burada tekrar **Selçuklu** tahtına oturdu. Oraya buraya dağılan diğer *Irak ümerâsi*'nin bir kısmı **Sultan**'ın hizmetine girdi. **Sultan**'ın yaptığı ilk iş *Çetr*'ine kılıç vurmuş olan **Fahrü'd-din Kutluğ Karakızı**'yi yakalatıp, 12 parça ettirmek suretiyle öldürtmek oldu. Yine bunlardan **Sultan**'la *Irak Ümera'sının* 'ndan arasını bulmak isteyen -kaynağın **Sultan**'ın kendisine öteden beri kin beslediğinden bahsettiği **Emir-i Bâr Şerefü'd-din Alp Argun**'un oğulunu öldürttü. Diğer taraftan, o, **Hâce Mu'inü'd-din Kâşi**'yi vezirliğine tayin etmek suretiyle başında bulunduğu **Selçuklu Devleti**'ni yeniden teşkilâtlandırmağa başladı.

Hârezm-Şah Tekişin, devletinin batısında cereyan eden hâdiselere karşı ilgi göstermesi, **Tuğrul**'un hapsedilerek, yerine **Kızıl Arslan**'ın **Sultan** olmasından itibaren başlar. Görünüşe göre, o, bu değişikliği kabul etmek istemez ve **Selçuk** oğulları hânedanının hakkını savunmak kadirşinashlığını gösterir. Bir taraftan adına hareket edeceği **Sultan**'ın hapiste olması, diğer taraftan kendi kardeşiyle yaptığı taht mücadelesi bu siyasetini tatbik imkân vermez. Ancak, **Kızıl Arslan**'ın ölümü üzerine ortaya çıkan karışık durum, **Tekiş**'in batı siyasetinde değişiklik yapmasına sebep oldu: o bu defa zâhiren **Selçuklu hanedanının** hakkını savun-

57- Tafsîlât için bk. S. Nişâpûri, s. 181-82; türkçe trc. 127-28; Râvendî, s. 364; türkçe trc. 334; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 189.

58- Bk. Nâsirü'd-din Münşî-i Kirmanî, Nesâimü'l-Eshâr, nşr. İbrahim Urmevi, Tahran 1959, s. 90.

58 a- Katılanların adları için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, aynı yer.

59- S. Nişâpûri, 182; türkçe trc. 128.

60- Tafsîlât için bk. S. Nişâpûri 182-83; türkçe trc. 128; Ravendî, 364-5; türkçe trc. 334-35; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 189; Ravendî, s. 364; türkçe trc. 334.

mak, gerçekte ise fetihlerde bulunmak üzere *Irak* üzerine yürüdü. *Rey* şehrine geldiği ve *Tabarek* kalesini feth ettiği zaman, **Sultan Tuğrul** hapisten kurtulmuş, arkasından **Kutluğ İnanç**'ı mağlub etmiş bulunuyordu. **Tuğrul** doğudan görünen bu yeni düşmana karşı savaşmak üzere *Rey* şehrine geldiği zaman (Cemaziyü'l-ahire 588/Haziran-Temmuz 1192), Onunla emrindeki kuvvetlerle meydan muharebesi vermeye cesaret edemeyen **Tekiş**, kuvvet kullanmak suretiyle gerçekleştiremediği gayesini siyaset yoluyla elde etmeğe çalıştı: **Tekiş** gönderdiği elçilerle, **Tuğrul**'a kendisinin *tâbi*'i olmasını teklif etti. **Tuğrul** bu teklifi kabul etmediyse de, görünüşe göre, *Rey* şehrini **Tekiş**'e bırakmak zorunda kaldı. İki devlet arasında barışın sağlandığı bu sırada, birçok *Irak ümerâ*'sı **Tekiş**'e katılmakla kalmadı, bu **Hârizm-Şah** hüküdarını eski hükümdarları olan **Selçuklu** Sultanı aleyhine teşvik etti (61).

Tekiş ile barış yapılmasından ve bu **Hârezm** hükümdarının memleketine dönmelerinden sonra vukubulan en mühim hadise, **Sultan Tuğrul**'un **Kızıl Arslan**'ın dul karısı **İnanç Hatun**'la evlenmesidir (Ramazan 588/ Eylül 1192). **İnanç Hatun**, oğlu **Kutluğ İnanç** gibi, kendisiyle de savaşmak isteyen **Tuğrul**'a haber göndererek, öteden beri ona temayülü olduğunu, elindeki **-Kızıl Arslan**'dan kalan- muazzam hazinelerle kendisini destekleyeceğini, babasının ve dedelerinin tahtına tekrar kavuşmasından memnun olduğunu bildirdi (62). Ancak, bu evlenme kısa sürmüştür. Bir rivayete göre eceliyle (62 a), diğer bir rivayete göre ise, **İnanç Hatun**'un **Kızıl Arslan**'a yaptığını kendisine de yapacağı telkin edildiği için **Sultan** tarafından boğduruldu (63).

Sultan Tuğrul ile **Hârezm-Şah Tekiş** arasındaki mücadelenin yeniden başlaması mes'uliyetinin hangi tarafta olduğu hususunda kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**'e göre, herhalde kendisine katılan *Irak ümerâsı*'nın teşviki neticesinde barışı bozma mes'uliyeti **Tekiş**'e aittir (64). Diğer kaynaklara göre ise, **Tuğrul**, **Tekiş**'in fethettiği *Tabarek* kalesini geri almak üzere harekete geçmiştir (65). **Tekiş**'e mağlub olarak **Sultan Tuğrul**'a

61- Bk. **Ebû Hâmid Muhammed s. İbrahim**, s. 189-90; **S. Nişâpûri**, s. 189 ve d.d: Türkçe trc. s. 133 ve d.d. Bu son kaynaktaki hâdiseler birkaç defa tekrar edilmekte ve farklı anlatılmaktadır.

62- Bk. **S. Nişâpûri**, s. 183-84/ 190; türkçe trc. için 128-29, 133. Arıca bk. **Râvendî**, 366-67; türkçe trc. 237. Bu kaynak, evlenme hâdisesinin **Tuğrul**'un **Kutluğ İnanç**'a karşı kazandığı zaferden sonra nakletmektedir. Keza bk. **S. Nişâpûri**, 190; türkçe, trc. 133.

62 a- Bk. **S. Nişâpûri**, s. 184; Türkçe trc. 129.

63- **Râvendî**, s. 366-67; Görüşüne göre, onun öldürülmesinin asıl sebebi, oğlunu tahta geçirebilmek için **Hârezm-Şâh Tekiş** ile muhabereye girişmesidir. Bk. **İbn İsfendiyâr**, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 156-7.

64- Bk. s. 191.

65- Meselâ, bk. **Râvendî** 366; türkçe trc. 336; **S. Nişâpûri**, s. 191; Türkçe trc. 134-35. Bu son kaynak müzakerelerden bahsediyor, fakat barış yapıldığını zikretmiyor.

iltica eden *Horasan* hâkimi **Doğansah b. Müeyyed**'in, iki hükümdar arasındaki münasebetle:in bozulmasına tesir edip etmediği kaynaklarda zikredilmiyor (66). Bu iltica hadisesi bile **Tuğrul**'un devletler arası siyasî münasebetlerde mevkiinin ne kadar yükseldiğini göstermeğe kâfidir. Buna rağmen, vezir **Mü'inü'd-din Kâşî**'nin **Abbâsi Halifesi** ile mektuplaştığı görülüyor (Rebiyü'l-evvel 589/Mart 1193); fakat **Sultan**, artık onu azletmekle yetiniyor' ve *Tabrek* kalesinin fethinden sonra tekrar vezirliğe iade ediliyor (67).

Sultan Tuğrul, *Tabrek* kalesini bir süre kuşattıktan sonra zaptetmekle kalmadı, surlarını yıktırdı (68). Aman verdiği kuşatılmış **Hârezmliler**'in bir kısmını sonradan işkence ile öldürtmesini, sözünde durmaması şeklinde yorumlanmakta ve tenkid edilmektedir (69).

Selçuklu kuvvetlerine mağlub olan **Kutluğ İnaç**'ın **Hârezm-Şah Tekiş**'e katılmasını, mühim bir hâdise olarak saymak lâzımdır. Nitekim, **Tuğrul** büyük zaferini **Hârezm-Şah**'ın öncü kuvvetleri kumandanlığını yapan bu **Kutluğ İnaç**'a karşı kazanmış (Muharrem 590/Ocak 1194), 25 Hârezm emirini esir almıştır (70). Bütün bu zaferlerin **Tuğrul**'un kendine olan güvenini arttırdığı, yine kendisini moth eden şii:lerinden anlaşılıyor (71). **Selçuklu** hükümdarının **Hârezm-Şah**'a karşı üçlü ittifak sistemi meydana getirdiği anlaşılıyor (72). Bununla beraber, **Tekiş** büyük bir ordu ile **Rey** şehri önünde görüldüğü zaman (29 Rebiyü'l-evvel 590/ **Tuğrul**'un yanında müttefiki bulunmamaktaydı. Üstelik, kumandanları **Tekiş**'i bu **Selçuklu** hükümdarına karşı daima teşvik etmiş oldukları gibi (73), **Kutluğ İnaç**'a savaş başladığı zaman **Tuğrul**'u kendisine teslim edeceklerini bildiriyorlardı (74). Üstelik, ortaya çıkan fırsatı kaçırmayan **Abbâsi Halifesi en-Nâsir**'da, **Tekiş**'i bu **Selçuklu** hükümdarına karşı savaşa teşvik ediyor, ülke:lerini bu **Hârezm** hükümdarına tevcih ediyor (75).

Kumandanlar **Tuğrul**'u düşmanı: teslim etmedilerse de savaş başladığı zaman onu düşman karşısında yalnız bıraktılar: Buna rağmen, **Tuğrul**, küçük maiyetiyle

66 Meselâ, Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim s. 191.

67- Meselâ, bk. Ebû Hâmid,5. 191.

68- Dikkate şayan tafsilâi için şimdi bk. Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, Tahran, 345, I, 372, 487, 499, 515.

69- S. Nişâpûri, 190, türkçe trc. s. 133.

70- Bk. Râvendî, 366; türkçe trc. 336; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim b, 191-192.

71- Meselâ, bk. Ravendi, 370-71; türkçe trc. 340-41.

72- Tafsilât için bk. İ.A. *Tekiş* Maddesi.

73- Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, s. 192.

74- Râvendî, 370; türkçe trc. 340. Savaştan önce barış müzakereleri için bk. S. Nişâpûri, 191-92; türkçe trc. 134-35.

75- Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devri Tarihi*, 125 (İbnü'l-Esir'e istinaden). Ayrıca Bk. İ.A. *Tekiş* Mad.

kahramanca savaştı. Gözüne bir ok isabetiyle yaralanıp atından düşen **Tuğrul**, karşısında **Kutluğ İnanç**'ı buldu. Öldürüleceğini anlayan **Tuğrul**, ona (**Tekiş**'e götürmesinin) onun için de, kendisi için de hayırlı olacağını söyledi. Buna rağmen **Kutluğ İnanç**, onun boğazını keserek, başını **Hârezm-Şah Tekiş**'e götürdü (76). **Tekiş**, **Kutluğ İnanç**'a **Tuğrul**'u sağ getirseydi, daha memnun olacağını bildirdi (76). **Tuğrul**'un cesedi **Rey** şehrinin en işlek pazarında üç gün teşhir edildikten sonra ilk büyük **Selçuklu** hükümdarı **Tuğrul Bey**'in türbesine defnedildi (77). Başlı da **Tekiş** tarafından *kös* ve *sancak* gibi hâkimiyet sembolleri ile birlikte zafer nişanesi olarak **Halife**'ye gönderildi (Cemaziyü'l-evvel 590/Nisan-Mayıs 1194). Bu hâdiseyi gözeriyle gören **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, gözünde ok, bir yanağında kılıç yarası bulunan **Tuğrul**'un yüzünün sanki ay gibi, son derece güzel olduğunu söylemekten kendini alamıyor (78). Ona göre **Tuğrul**'un başı *Bâbu'n-Nûbi*'ye asılarak teşhir edildikten sonra kesik başların muhafaza edildiği hazineye kondu; kesik baş orada da rahat bırakılmadı: Bir fare gelerek burnunu ve kulaklarını yedi (79). Bir kaynağın ifade ettiği gibi, **Selçuklular Devleti**, **Tuğrul** ile başladı, **Tuğrul** ile bitti. Bu, tarihin garib bir tecellesidir.

ŞAHSİYETİ VE İDARESİ

Tuğrul, uzun boylu, geniş ve yüksek omuzlu, son derece yakışıklı idi. Gür sakalı, kulağının arkasına kadar uzanan burulmuş bıyığı yanında, üçe bölerek arkasına salıverdiği uzun saçları onun eski **Türk** adetini moda halinde devam ettirdiğini göstermektedir (80). O, son derece kuvvetliydi: 30 batman ağırlığındaki gürzü ile bir vuruşta atlıyı ve atını ezerdi; yedi batmanlık kılıcı ile yedi kat zırha sarılmış şişkin bir tulumu parçalardı; yayını kimse çekemezdi (81). Savaş meydanlarında görülen cesaret ve kahramanlığı şâirler tarafından da tasvir edilmektedir. (82).

Tuğrul'un kültür cephesine gelince, o her şeyden önce ince ruhlu bir şâirdi; türlü vesilelerle, meselâ kazandığı bir zaferden sonra, hemen farsça bir şiir söylerdi (83). Bâzan kendi kuvvetini şiir parçasıyla tavsif ederdi (84). Eğlence meclislerin-

76- Tafsîlât için bk. **İ. Kafesoglu**, *adı geçen eser*, 125-26.

77- Tafsîlât için bk. **Hüseyin Kerimân**, I, 217.

78- **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, *Mir'atü'z-Zamân*, Topkapı Ktp. 2907, XIII, 263 b.

79- **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, aynı yer. Bu bilgi bu kaynağın Haydarabad baskısında ve **Jewet** neşrinde yaktur.

80- Türklerde uzun saç için şimdi bk. **M.A. Köymen**, *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III, 84-9.

81- **Râvendî**, 330, 368; türkçe trc. 305, 338.

82- Meselâ, bk. **Avfi**, *Lübabü'l-el-Bâb*, nşr. **S. Nefisi**, Tahran 1335, s. 435.

83- Bk. **Râvendî**, s. 346; Türkçe trc. s. 320; **Abbâsi**, **Halife**'sinin gönderdiği orduyu mağlup etmesi münasebetiyle; ayrıca bk. s. 369; türkçe trc. s. 339.

84- Bk. aynı eser, **Tuğrul**'un şâirliği ve şiirlerinden örnekler için **Bk. Avfi**, *adı geçen eser*, s. 42-3; 790.

de fâzılları nükteleriyle susturur, şâirlerin sözlerine söz ilâve ederdi; şiirleri halk arasında şöhet bulmuş ve daima söylenir olmuştur (85).

Tuğrul, zamanında Melikü's-şuarâ ünvanını alan ve emirlik payesine sahip olan **İmâdü'd-din Gaznevî'nin** (86) ve **Zahirü'd-din Fâryabî'nin** (87) onu metheden şiirleri vardır. **Tuğrul** aynı zamanda hattattı; Kendi el yazısı ile yazdığı bir mushafı **Mâzenderân** melikine hediye etmişti (88). Kendisi eğlence ve içkiye düşküdü. Meselâ yukarıda söz konusu edilen ve ölümü ile neticelenen son savaşına sarhoş iken başlamıştı; sevgililerinden biriyle gizlice içki âlemi yapan bir kumandanını 500.000 dinar ödemeğe mahkûm ettirmekle kalmamış, kendisini de hapsedirmişti (89).

Cemiyet hayatında, görüleceği gibi, uzun süren iç ve dış mücadeleler dolayısıyla içtimaî hayattaki istikrarsızlık ilim ve san'at hayatına tesir etmekle kalmamış, bizzat içtimaî bünyede de değişikliklere sebep olmuştur. Buna rağmen, **Tuğrul'un**, şâirleri ve ilim adamlarını himaye etmesi, **Selçuklular'ın** öteden beri takib ettikleri kültür siyasetinin icabı olduğu kadar, şüphesiz kendisinin kültürlü bir sanatkâr oluşunun neticesidir. Meselâ, **Tuğrul**, 25 **Hârezm** kumandanının esir edilmesiyle neticelenen zaferini meth eden Hârezmli bir şaire yüz dinar ihsan etmişti (90). Muasırı tarihçi **Râvendî'nin**, **Tuğrul'u** bu kadar methetmesi ilim adamlarını himaye ettiğine misâl olarak alınabilir. Nitekim, onun **Zahirü'd-din Belhî** ile daima istişare etmesi, kendisinin ilim ve din adamlarına olan saygısından ileri geldiği belirtilmektedir. **Muhammed b. Ahmed Tusî** yukarıda söz konusu edilen "*Acâibü'l-Mahlûkat*" adlı büyük eserini **Tuğrul'a** ithaf etmişti (91).

Tuğrul'un tabiatının bâriz hususiyetlerinden birisi, sonsuz iyimserlikten bir-denbire son derece kötümserlik içine düşmesidir. Şüphesiz bunun aksi de varittir. O, kötümserlik sırasında neticelerini düşünmeden âni kararlar almaktadır. Kumandanlar hakkında verdiği -birkaç defa tekerrür eden- ölüm kararları buna misâl olarak verilebilir. Babası **Arslan Şah** gibi kaderine boyun eğip, gölge sultan olarak kalmayı istememesi ve **Selçuklu Devleti'ni** fiilen elinde bulunduran **atabeyler'e** karşı mücadeleye girişmesi lehine kaydedilebilecek bir noktadır. Ancak, mücadeleye atıldıktan sonra kendisini destekleyen kumandanları emrinde tutamaması idarî başarısızlığına delil sayılabilir. Bunda -bilhassa devlet teşkilâtı dışından seçtiği- bilim adamlarının telkinlerine de kumandanların hilelerine çabuk kanması-

85- Râvendî, s. 333; türkçe trc. s. 308.

86- Meselâ, bk. *Avfî, adı geçen eser*, 433, 435, 795.

87- Bk. *Divan*, nşr. **Hâşim Razî**, s. 33-4.

88- Râvendî, 357; türkçe trc. 328.

89- Râvendî, s. 367; türkçe trc. s. 337.

90- Râvendî, s. 366; türkçe trc. s. 336.

91- **Hüseyin Kerimân'ın** **Tuğrul'a** ithaf edildiğinden bahsettiği "*Acâib-nâme*" ile "*Acâib ü'l-mahlûkât*" in aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Bk. **Hüseyin Keriman**.

nın de rolü vardır. Zaten, **Kızıl Arslan**'ın sıkıştığı zaman baş vurabileceği kuvvetler, kuvvet kaynakları ve devletler bulunduğu halde, **Sultan Tuğrul**'un böyle kaynaklardan mahrum olması dikkati çekmektedir. Bununla beraber, onun müşkül zamanlarında meselâ muhtelif devletlerden yardım sağlamak için her türlü tetbirlere başvurmaması, siyasi sahada teşebbüs sahibi olduğunu göstermektedir. Ancak, c, bu teşebbüslerinden hiç bir netice alamamıştır ve hemen hemen daima siyasi yalnızlık içinde kalmıştır. Buna karşılık, rakipleri, meselâ **Kızıl Arslan** ona karşı güvenilir müttefikler bulmuştur.

Görünüşe göre *gulâm'lık* tan gelen kumandanlar, yine *gulâm'lık* tan gelen *atabey*'leri kendilerine daha yakın buluyorlar ve daha fazla destekliyorlardı. **Sultan**, nihayet hür **Türkmenler**'e ve *bey'lerine* başvurmaktan başka çare bulamadı. **Türkmenler**'in yerleşik halka karşı düşmanlıkları ve yağmaları, nimetlerini gördükleri **Selçuklu Devleti**'nin daima sadık taraftarı olan yerleşik halkın **Sultan**'dan soğumasına sebep oldu. Diğer taraftan, başlıca yağmacılıkları yüzünden **Türkmenler** de, **Selçuklu Devleti**'nin ihyasında faydalı olamadılar.

Sultan en büyük başarısını askerî sahada gösterdi: Şahsî kuvvetine ve cesaretine çok güvenen **Sultan**, çok defa üstün kuvvetlere karşı zaferler kazanmasını bilmiştir. İki cephede savaşmamak için, önce **Halifelik** ordusunu bertraf edecek bir plâni tatbik etmesi, askerî taktikte takdire değer kabiliyet sahibi olduğunu gösterir.

Selçuklular'la arasında mevcut an'anevî anlaşmayı Halifelîğe kabul ettirmek ve *Irak-ı Arab*'ı tekrar hâkimiyeti altına almak **Tuğrul**'un esas gayelerinden biri idi. Bu, **Tuğrul** biraz kuvvetlenince, geldiği zaman kalabilmesi için *Bağdad*'taki "*Dâr-ürü's-sultan*"ın tamir edilmesini **Halife**'den istemesinden anlaşılıyor. Bu isteğin ne mânaya delâlet ettiğini pek iyi anlayan **Halife**, burasını tamir ettirecek yerde, **Selçuklular**'ın *Bağdad*'taki hâkimiyetlerinin sembolü olan bu sarayı tamamiyle yıktırdı.

Miktarları ve *metbû*'larına karşı davranışları zaman ve şartlara göre değişen *tâbi* devletler bir tarafa bırakılacak olursa, **Irak Selçukluları Devleti**, esas itibariyle *Irak-ı Acem* ile *Azerbaycan*'dan ibarettir denebilir. Zaten, bütün hâdiselerin *Irak-ı Acem*'de cereyan etmesi dikkati çekmektedir. *Azerbaycan*'da hazırlıklarını tamamlayan tarafların, *Hemedan*, *İsfahan* ve *Rey* üçgeni içinde nihai netice için mücadele ettikleri görüldü.

Devletin dış siyaseti başlangıçta daha ziyade batıya müteveccih iken, sonradan **Tuğrul**'un saltanatı eline alma mücadelesi sırasında kendi içine ve doğuya müteveccih bir hale geldi.

İktidarı elinde bulunduran *atabey*'lerin *Azerbaycan* dışında kalan ülkeleri, kurulu **Selçuklu** devlet düzenine aykırı düşecek şekilde, adeta yabancı bir ülke fetheder gibi her fırsatta yağmaya tâbi tutmaları, yerleşik halkın **Selçuklu** hanedanına daha da bağlanmasına sebep oldu. Bunda halkı bütünüyle refah içinde yaşat-

maktan ibaret olan **Türk** devlet anlayışının bütün **Selçuklu** hükümdarları tarafından hâkim oldukları ülkelerde tatbik edilmesinin de, şüphesiz, tesiri vardır. Bu sebeble, **Tuğrul**'un son defa iktidarı elinde tuttuğu kısa müddet içinde bile, "adaletinin nuru ile yer yüzü güzellik bulmuştu; heybet ve azametiyle cihan mamur olmuş, istekler birbiriyle uyuşmuştu" (92). Zaten, **Tuğrul**'un devlet erkânı düşmanı olmasına karşılık, **atabey** de bilhassa *Azerbaycan* dışında, halk düşmanı hüviyetindedir. Nitekim, görüldü ki, **Sultan Tuğrul**, mülkî ve askerî erkânın mallarını; **Atabey Kızıl Arslan** ise, "*mâl-ı muhalif*" adı altında halkın malına el uzatıyordu; fakat **Kızıl Arslan**'ın daha da ileri giderek, devlet gelirlerine, *ikta*'lara ve ordu erzakına bile el uzatması, görüldü ki, kendisini tutanlar tarafından bile hayretle karşılanmıştı. Bunun sebebini, her halde bu türlü müsaderelerin doğrudan doğruya **Selçuklu** devlet nizam ile alâkalı olmasında aramak lâzımdır. Hususî mülkiyete tecavüz bir dereceye kadar mazur görülebilir; fakat mes'ûle devlete, devlet teşkilâtında çalışan *ümerâ*'nın haklarına, orduya taallük edince kat'iyyen tasvib edilmiyor. Böylece, siyasî nizamın bozulması, içtimâî, harsî (kültürel) ve iktisadî hayata da tesir ediyor. Meselâ, normal zamanlarda ilim ile meşgul olanlar, siyasî hayattaki istikrarsızlık dolayısıyla, divit ve kalemi ellerinden bırakarak, bıçak ve kılıca sarılıyorlardı. İçtimâî ahlâk ta da tereddî görülüyordu: "*Hâcegân, bendegân* (ın) hizmet hakkını ihmal ediyor, *bendegân* da *hâcegân*'ın nimetini unutuyor, dostlar birbirleriye dalaşıyorlar, akraba akrabadan bîzar oluyor". İçtimâî değişme ve tereddî ile birlikte bir harsî (kültürel) gerileme de müşahade ediliyordu. Siyasî istikrarsızlığın iktisadî hayata tesirleri daha da fazla idi: "*Erbâb-ı nîmet*" in binlerce dinar sarf ederek yaptıkları "*saray*" lar yıkılıyor ve enkazı yok fiyatına satılıyor. Büyük fiyat dayalanmaları oluyordu: Normal zamanda 10,000 veya 20,000 altın dinar değerinde olan nâdir bir şey (*mufradât*), vergi yükü, ordunun verdiği zarar yüzünden yok pahasına elden çıkarılıyordu. Yollarda emniyet kalmamıştı: Ancak silâhla veya toplu halde geçilebilir olmuştu. Ziraî hayat felce uğramıştı. Zaman zaman korkunç kıtlıklar oluyor ve bilhassa fakirler (*dervîşân*) ölüyorlardı (93). Servet sür'atle el değiştirdiği gibi, daha ziyade belli ellerde toplanıyordu. Meselâ, **Atabey Mehmed Pehlivan** öldüğü zaman şahsına bağlı 5,000 köle (*memlûk*), 30,000 at, katır ve deve bırakmıştı (94). Bir kumandanın **Sultan Tuğrul** tarafından 500,000 altın dinarlık tazminata mahkûm edildiği yukarıda görülmüştü. Bu, sermaye terakümüne iyi bir misal teşkil etmektedir.

92- Râvendî, s. 368; Türkçe trc. 338.

93- Çok dikkate şayan tafsilât için bk. *Curfadakâni, Tercüme-i Tarih-i Yemini*, nşr. Cafer Şi'âr, Tahran 1345, s. 432-436.

94. Bk. *Sıbt İbnü'l-Cevzî Haydarabad, VIII/1, 392-93; nşr. Jewet, s. 250.*

Sultan Alp'Arslan'ın Nasrânî Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri (x)

Prof.Dr. Ali Sevim

Sultan Alp-Arslan (H. 456 yılının) Rebiülevvel ayı başlarında (1054 Şubat sonları) *Rey* şehrinden hareketle *Azerbaycan*'a doğru yola çıktı. O, *Bizans* (Rum)'lularla savaşmak amacıyla, *Merend*'e geldiği zaman burada, Bizansa karşı gaza yapmakta olan *Türkmen* emirlerinden *Tuğtigin* adlı bir emir, kendisine geldi. Bu emirin beraberinde, kendi oymağına mensup kalabalık bir cemaat bulunuyordu. (Bizans ülkesinde) cihad yapmağa iyice alışmış olan bu cemaat, bu memleketi gayet iyi biliyordu. *Tuğtigin*, Bizans'a karşı yürümesi hususunda *Alp-Arslan*'ı teşvik ve *Bizans* topraklarına giden kestirme yolu kendisine göstereceğini de, taahhüt etti. *Sultan*, yanında *Tuğtigin* olduğu halde, askerleriyle birlikte bu memleketin sarp ve dar yerlerinden geçerek, *Nahcivan*'a ulaştı. Burada *Aras* nehrini geçmek için

büyük kayıklar (السفن) yapılması hususunda emirler verdi. Bu sırada kendisine, *Azerbaycan*'a ait bulunan *Hoy* ve *Selmas* şehirleri halkının itaat vecibelerini yerine getirmeyip bunlardan imtina ettikleri bildirildi. Bunun üzerine *Alp-Arslan*, onları itaate davet ve aksi halde (sonlarının kötü olacağı hususunda) tehdid etmek amacıyla, *Horasan* 'Amidi'ni, onların üzerine gönderdi. Bunun üzerine adı geçen şehir halkları itaat ile, onun taraftarı olarak askerleri arasına katıldılar. Burada sayısız asker ve birçok Melik, *Sultan*'a iltihak etti.

Sultan, gemi yapımı ve asker toplama işlerini bitirdikten sonra, *Gürcü Memleketleri*'ne yöneldi. Askerlerinin başına, oğlu *Melikşâh* ile veziri *Nizâmülmülk*'ü vekil bırakmıştı. *Melikşâh*, *Nizâmülmülk* ile beraber, içinde çok sayıda *Bizans* askerinin bulunduğu bir *Kale* üzerine yürüdü. *Kale*'dekiler aşağıya inip, (Türk) askerlerinden bir kısmını yakalılarak imha ettiler. Bunu mütaakıp *Melikşâh* ve *Nizâmülmülk*, (atlarından) inip (yaya olarak), *Kale*'de bulunanlara karşı hücum ederek, savaştılar. Bu savaşta *Kale emiri* öldürüldü ve *Kale* de işgal edildi (1).

Buranın alınmasından sonra, *Melikşah* ve *Nizamülmülk*, *Sürmari* kalezine yöneldiler. Burası, içinde akar suları, bağ ve bahçeleri bulunan bir kale idi. Burası da,

x) İBNÜ'L-ESİR, "El-Kâmil fi't-Târih" Tornberg yayını, X. 27-28; h. 456 (1964) yılı olayları.

1) Burası *Ağrı Dağı* eteğindeki *Eski-Iğdır* da denilen "Korgan" olsa gerek (M.F. Kırzioğlu).

yapılan savaş sonunda işgal edildikten sonra, *Kale*'deki halk aşağı indirildi. *Melikşâh* bu kalenin yakınında bulunan başka bir *Kale*'yi de (2) aldıktan sonra, yıkmak istediye de, *Nizâmülmülk*: "Burası bir islâm ucu (sagr)'dur" diyerek, onu bundan menetti. *Melikşâh* buraya kendi adamlarını yerleştirdikten başka, yiyecek madde ve silâh depo etti. O fethettiği bütün bu kaleleri, *Naheivan Emrîri*'ne verdi.

Melikşah ve *Nizâmülmülk* (daha sonra) *Meryemnişin şehri* (3) üzerine yürüdüler. Şehirde, çok sayıda ruhban ve keşiş oturuyordu. *Nasranî* melikleri ve halkı, bu şehir ahalisini, aziz ve mübarek sayarak, ziyarete gelirlerdi. Burası sağlam ve mahfuz bir yerdi. Şehir surları, demir ve çivilerle birbirine kenetlenen büyük taşlardan yapılmıştı. Kalenin yanında büyük bir nehir vardı. *Nizamülmülk* savaş için gerekli olan büyük kayık vesâir malzemeyi hazırlattıktan sonra, savaşa giriştiler. Gece gündüz savaşıldı. (Türk) askerleri, nöbetleşerek savaşıyorlardı. Bu yüzden *küf-far* bunaldı ve yorgunluğa duçar oldu. *Müslümanlar* (Türkler), surlara yaklaşıp, üzerlerine halatlar atarak, yukarı çıktılar. Çünkü sur taşlarının sağlamlığı sebebiyle, (onları delmek için kullandıkları) kazmaları körlenmişti. Müdafiler, *Türk* askerlerini sur üzerinde görünce, savunma güçleri kırıldı ve direnmeden dolayı pişmanlık duyular. *Melikşâh* ve *Nizâmülmülk*, şehre girerek kiliseleri yakıp yıktılar, halkın bir çoğunu öldürdüler. birçoğu da *Müslüman* olmak suretiyle ölümden kurtuldular.

Sultan Alp-Arslan, oğlu'nu ve *Nizamülmülk*'ü yanına çağırdı. Tanrının oğluna müyesser kıldığı fetihlerden dolayı, sevindi. *Melikşâh* (babasına gelirken) yolu üzerinde bulunan *birkaç kale ve müstahkem mevkii* de feth ile, sayısız *Nasranî* de tutsak aldı.

(Daha sonra) *Alp-Arslan*, *Sebid-Şehr* üzerine yürüdü. Şehir halkı ile *Müslümanlar* arasında çok şiddetli savaşlar oldu. Birçok *Müslüman*, şehit edildi. Neticede Tanrı, buranın da fethini *Alp-Arslan*'a müyesser kıldı.

Sultan Alp-Arslan Ağal-lâl (*آغال لال*) şehrine yöneldi. Burası muhkem, surları yüksek ve binaları tepeler üzerine inşa edilmiş bir yer idi. Şehir, doğu ve batı yönünden yüksek dağlarla çevrili idi. Buradaki dağ üzerinde de *birkaç kalesi* vardı. Diğer iki tarafından da geçilmesi güç büyük bir nehir akıyordu. *Müslümanlar* şehri görünce, burasını feth ve istilâ etmekten âciz kalacakları kanısına kapıldılar. Şehir hâkimi bir *Gürcü* idi. Yukarıda fethinden bahsettiğimiz memleketlerin hâkimleri de, birer *Gürcü* idiler. *Sultan*, nehir üzerine uzun bir köprü kurdu. Savaş şiddetlendi. (Bu sırada) şehirden yardım ve imdad istiyen iki kişi gelip, *Alp-Arslan*'dan, kendileriyle birlikte *Kale*'yi teslim almak üzere, bir miktar asker göndermesini

2) *Surmarı* (Sürmeli/Iğdır-Karakalası) batısındaki bu yer, şimdiki *Kulp* (Tuzluca) kalesidir (M.F. Kırzioğlu).

3) *Gümrü* (Leninakan) batı kuzeyinde ve *Arpaçayı* solundaki *Pahlavunt* (Arşaklı) hanedanı mülkü *Marmaşen* kasabası.

talep ettiler. Bunun üzerine *Sultan*, seçkin bir birlik gönderdi. Askerler kalenin surları önündeki manıayı (**ألفيل**) geçer geçmez, *Gürcüler*, onların etrafını sararak öldürdüler. *Müslümanlar*, yolların darlığı sebebiyle, kaçmağa muvaffak olmadılar. (Daha sonra) *Gürcüler*'in kaleden çıkarak (Türk) askerlerine saldırmaları üzerine, şiddetli bir savaş başladı. (Çarpışma) gürültüsünü işiten *Alp-Arslan*, bu sırada namaz kılıyordu. O, namazı bitirinceye kadar, hiç gözükmeydi. Sonra atlanıp *Küffâr*'a karşı ilerledi ve savaşmağa başladı. *Müslümanlar* ağır başarılar, onları bozdular ve şehre girdiler. (Böylece) *Alp-Arslan* şehre hâkim oldu.

Fakat şehir müdafilerinden bir kısmı, burçlardan birinde direnmeye devam etti. *Sultan*, burcun odun yığılarak yakılmasını emretti. Emir yerine getirilerek, burç ve içindekiler ateşe verildi. *Sultan*, artık çadırına dönmüştü. *Müslümanlar*, şehirden sayısız ganimet ele geçirdiler. Gece olunca, şiddetli bir rüzgâr çıktı. Burcun yakıldığı atesten oldukça büyük parçalar kalmıştı. Şiddetli esen rüzgâr arta kalan bu ateş parçalarını (şehir üzerine) savurarak şehri tamamen yaktı. Bu (olay 456 yılı *Receb* (19 Haziran-18 Temmuz 1064) ayında vukubuldu.

Sultan Alp-Arslan (yukarıda söz konusu edilen) *Kale*'nin yakınlarında bulunan *muhkem bir kaleyi* de fethettikten sonra, *Kars* ve *Anı* şehirleri yönüne hareket etti.

Bunların yakınlarında (**دسل ورد**) ve (**نورة**) adlı iki yöre vardı. Bu yöre ahalisi, kalelerinden dışarı çıkarak, *İslâmiyeti* kabul ettiler. Bunun üzerine, buradaki kiliseler yakılıp, (yerlerine) mescitler inşa edildi. Daha sonra *Sultan Alp-Arslan Anı*'ya geldi. O şehir önlerine ulaşıncaya burasının, mahfuz ve alınması güç bir yer olduğunu gördü. Şehir, üç yönden *Aras* nehri, öteki yönden de hızlı akan derin bir su ile çevrilmişti. Eğer bu suya büyük bir taş atılacak olursa, taş mutlaka yuvarlanır ve sürüklenir. Şehre giden yol, bir hendek üzerinden geçmektedir. Şehir surları, sağlam taşlardan yapılmıştır. Burası kalabalık nüfuslu, mamûr ve büyük bir şehirdir. İçinde *beş yüzden fazla kilise* vardır.

Sultan Alp-Arslan tarafından kuşatılıp sıkıştırılmağa başlanan şehrin, sağlam surlarla korunmuş olması sebebiyle, askerlerin fetihden ümitleri kesilmiş, gibiydi. Fakat *Sultan*, tahtadan bir burç yaptırarak, üzerine *mançınık* kurdurup okçular ve vuruşucu askerler yerleştirdi. Bu suretle surlardaki *Bizanslı* müdafiler, uzaklaştırıldı. *Türk* askerlerinin surları delmek için harekete geçtikleri sırada, hiç akla hayale gelmeyen bir Tanrı lütfu, onlara erişti: Şehir surlarından büyük bir parça, kendiliğinden yıkıldı. Askerler bu yıkılan yerden şehre girerek, (direnen) ahaliden pek çoğunu öldürdüler. Öyle ki, öldürülenlerin çokluğundan, yolların kapanması sebebiyle, bir kısım askerler şehre girmekte güçlük çektiler. Bir o kadar da, tutsak alındı.

Bu fetih müjdesi, (İmparatorluğa ait) bütün memleketlere (birer mektupla) bildirildi ve *İslam Dünya'sı*, sevinç içinde kaldı. (Bu cümleden olarak) *Bağdad'a*

gönderilen mektup, *Halife*'nin sarayında (Dârü'l-Hilâfe) okundu; ve *Halife* tarafından *Sultan Alp-Arslan*'a yazılan dua ve senâ, bunu takip etti.

(Fetihten sonra) *Sultan Alp-Arslan, Ani* ye, emrinde kalabalık bir askerî birlik bulunan bir *Emîr* tayin etti. *Gürcü Meliki*'nin, *Alp-Arslan*'a sulh yapılması husunda haber göndermesi üzerine, kendisinin her yıl *Sultan*'a baş-veçgisi (cizye) vermeyi kabul etmesi sonunda, bir anlaşma yapıldı. Nihayet *Alp-Arslan*, (memleketine) geri dönmek üzere, *Ani*'den ayrıldıktan sonra, *İsfahan*'a oradan da *Kirman*'a gitti (xx).

xx) *Sultan Alp-Arslan*'ın fethettiği müstahkem şehirlerden.

1) "Sebid-Şehr" in, *Arpaçayı - Aras* kavşağına yakın ve *Digor ilçesi*'nde ve Arpaçayı sağındaki yarımada da çok sarp *Miren* kalesi (eski "Erovant-a, Şad, ve Dede-Korkut Kitabı ile, Tebrizli Arakel'de "Ağca-Kala" denilen); 2) ا غا ل ك ل ا ل in da, istinsah yanlışlı ق ل ك ل ا ل in da, istinsah yanlışlı *Agalkalak* (Çıldır Gölü kuzeydoğu ucunda ada ve kıyıda ki "Ağca-Kala olduğu, yanan bu yerin ahâlisin yerleştiği yeni yere de "Ahalkalak/Ahılkelek" dendiği), 3) ن و ر د ه nin, *Tıryalet* merkezi *Şamşolde* ve 4) ن و ر د ه ninde, *Taşir* merkezi *Loru/Lore* olduğu, bu son iki yerin yarığöçebe olup, ihtida eden ahâlisinin, *Kazar* boyu *Borçalı*'dan olduğu, "Kars Tarihi I. Cilt" (1953 İstanbul, s. 333-337) ve "Karapaplar" (1972 Erzurum, s. 2-6, 19) adlı eserlerimizde belirtilmiştir M.F. Kırzioğlu).

Uygur - Çin İktisadî Münasebetleri (At - İpek Alışverişi)

Doç.Dr. Gülçin Çandarlıoğlu

Uygur-Çin iktisadî münâsebetleri deyince akla ilk gelen, at-ipek alışverişi olmaktadır. O devirde Türk'atları, her tarafta aranmakta; meşhur Çin ipeğinin de, pek çok alıcısı vardı. Sadece bu sebep bile, iki ülke arasında hareketli bir ticaretin olmasına yeterli. Yalnız ticaretin şekli, zaman zaman değişmektedir.

758'den itibaren Uygur'lar, Çinlilerle at alışverişi yapmak istediler. Bu isteklerini de kabul ettirdiler. Bu tarih, Uygur'ların birliği sağlayıp kuvvetlendiği, sözünü etrafa dinletmeğe başladığı bir tarihti. Çinliler, şikâyetçi olmakla beraber, çok uzun bir süre açıkça karşı gelmeğe cesaret edemediler.

Uygur'lar gönderdikleri her atın yerine, 40 top ipekli kumaş istiyorlardı. Aynı anda, onbinlerce atın birden gönderilişi, ödeme gücünü zorluyordu. Gönderilen atların hepsi, en iyi kaliteden değildi. Aralarında zayıf ve yaşlılar da bulunuyordu. Uygurlar hepsine de, aynı fiatı istiyorlardı. Durumdan memnun olmayan imparator, tüccarları bir müddet oyalasa da, sonunda hepsini satın almak zorunda kalıyordu.

Uygurlar kuvvetli olduğu sürece, siyasî ve iktisadî baskıları ve yardımlaşma devam etti. Kuzey-Çindeki isyanların Uygurlar tarafından bastırılışı, Çin'e iç işlerinde bir ferahlık sağlarken, Uygurlara büyük menfaatler temin etti. Her iki devletin dost geçinmesi, diğer komşu ülkelere de tesir ediyordu.

Çin imparatoru, bazen korktuğu bazen de faydalandığı için, Uygurları gücendirmek istemiyordu. Çinlilerin düşüncesine göre; Türk süvarilerinin Kuzey-Çinde at koşturması yerine, atlarının yüksek fiatla satın alınması, hazine için daha iyi idi. Savunma masrafları, daha pahalıya mal oluyordu.

Aşağıda, uygurlarla Çin imparatorluğu arasındaki ticarî münâsebetlerin tafsilâtını, Çin kaynaklarından tercümeler yaparak vermeğe çalışacağız.

CTS, 195, 8a; HTS, 217 A, 6b;

Devam eden Ch'ien-yüan (758-760) devrinde (1) (Uygurlar), Çin'e hizmetlerinin menfaatlerini aldılar. Sık sık elçilerle, ticâret atları gönderip, ipekli aldılar. U-

1- Ch'ien-yüan; imparator Su-tsung (756-760)un 758-760 arasında takvim için kullanılan ünvanı.

mumiyetle her yıl gelip, bir ata karşılık, kırk parça (2) ipekli istediler. Her gelişlerin de, onbinlerce at getiriyorlardı. Hun-lu-ssu (3) da yerine gelecekleri bekliyen pek çok haberciler vardı. Barbarlar (Uygurlar), ipekli kazanıyor; biz (Çinliler), lüzumsuz atlar alıyorduk. Saray, buna çok kızılıyordu. Atlar kalitesiz, zayıf, kullanışsız idi. İmparator, onlara cömertce hediyeler verdi. Onlar, tekrar onbin at ile, başşehre geldiler. Fakat imparator, bu mevzuu tekrar halkın üzerine yüklemeye, tahammül edemedi. Kendisi onlar için, yalnız 6.000 ödedi.

CTS, 195, 6b;

765 yılı 10. ayda, Çinliler ve Uygurlar birlikte, Tibet isyanlarını bastırdılar. Sonra da imparator ile görüşmeğe geldiler. (4)

Uygurlar başşehre gelirken, beraberlerinde at da getirdiler. 1. ve 2. ziyâfetler sırasında imparator onlara 100.000 parça ipekli hediye etti. Ondan sonra onlar, yurtlarına döndüler.

O zaman hazine boştu. Saray memurları, maaşlarını alamadılar. Takib eden aylarda imparator onlara, Tzu-ko ch'ien (5) verdi. Uygurların eksikliklerini tamamlamak için imparator saray memurlarınının 10., 11., ve 12. ayın maaşlarını da, vergi olarak aldı.

TCTC, 224;

767 senesi 7. ayında Uygur hatunu, vefat etti. Hsiao Ch'i, cenaze elçisi namı ile Uygur ülkesine hareket etti. Uygurlar Çin elçisine, "Biz T'ang sülâlesine büyük bir yardımda bulunmuştuk. Fakat T'ang sülâlesi, sözünde durmadı. Bizden at satın aldığı hâlde, parasını zamanında ödemedi" diye şikâyetle bulundular. Hsiao Ch'i, eski dostlukları hatırlatan bir konuşma yaptı (6). Tek bir atın bile Uygurlara îade edilmeyeceğini; sözlerine ilâve etti.

TCTC, 224;

769 senesi Uygur (Kağanı) adam gönderip, "T'ang, benimle at alışverişi yapıyor. Ben atları gönderdim; fakat, onun karşılığını kâfi derecede vermediler. Ben tekrar

2- Waley, The life and times of Po Chü-i, London, 1949, s. 221. Bir parça ipekli, bir kişinin bir günlük çalışma mahsulü idi.

3- Hun-lu-ssu, Diplomatik münasebetler sarayı.

4- Burada, bu savaşların tafsilâtı da vardır. Biz konumuzu pek ilgilendirmedigi düşüncesiyle, sadece özetledik.

5- Tzu-ko Ch'ien, bugünkü tasarruf bonosuna benzer bir para.

6- Eski dostlukların tafsilâtı için bk. G. Çandarlıoğlu, Uygurların Çin'e yaptıkları yardımlar, ve bunların içyüzü, Tarih Dergisi, sayı 31, s. 37-46.

adam gönderip, alayım mı?" dedi. H'ang (7) birşey demeye cesaret edemedi. Chin (8), "Bizim askerimizin atı yok değil ki, seninle at alışverişi yapalım. Buna ihtiyacımız yok Bundan başka senin atların hep kötü ve faydasız atlar. Biz o atları sınır-daki memurlara gönderdik. Sen, gidip sorabilirsin. Bizim imparator, sizin değerli hizmetlerinizi bildiği için, sizinle at alışverişi yapıyor. Diğer ÷lkele, bizim ve sizin devletinizden korkuyor. Bizim iyi geğinmemiz, bu tip şeylere önem vermemez lazım. Sizin bu atlarınızı, kim satın almak ister?" dedi.

CTS, 195, 8b;

773 yılında (Çin imparatoru) onları (Uygur tüccarları), pek çok hediyeler ile uzaklaştırmak için, özel ferman çıkardı.

O ay Uygur Kağanı, sefir Ch'ih-hsin'i, 10.000 atın başında ticaret aramak için Çin'e gönderdi. (İmparator) atların ücretini ödemek için, hububat ve para üzerine yeni vergiler koydu. T'ai-tsung (9), halk üzerinde aynı şeyin tekrarlanmasını, arttırılmasını arzu etmiyordu. Memurlara, onların (Uygurların) senede 6.000 den fazla at getirmemeleri işini, organize etmelerini emretti.

140 Uygur, binden fazla araba dolusu mal ve hediyelerle, barbar ÷lkesine geri döndüler.

TCTC, 224;

Uygurlar, Ch'ien yüan (10) (758-760) den beri, her sene alışveriş yapmak istedikler (11). Her atın yerine, 40 top ipekli kumaş istedikler. (Uygurlar), daima onbinlerce at birden gönderiyorlardı. Fakat atlar, hep zayıf ve yaşlı oldukları için, işe yaramıyorlardı. Çin hükümeti, bundan şikâyetçi idi. Onun için, gönderilen atların tamamını, satın almıyordu (12). Buna rağmen, at getiren Uygur elçileri, yine birbirini tâkip ederek, Hun-lu-ssu (13) ya gelmeğe devam ediyorlardı. İmparator Uygurları memnun etmek için, 773 yılında Uygurlar tarafından gönderilen atlar, tamamen satın aldırdı.

Yılın 7. ayında, Uygurlar memnun oldular. Hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların, yüklendiği binden fazla araba ile, Ch'ang-an (Çin başkenti) dan ayrılıp, Uygur (÷kesine) döndüler.

7- H'ang; Çinli prensesi gelin olarak getiren elçilerden biri.

8- Chin; T'ang imparatorunun düğün elçilerinden bir diğeri.

9- T'ai-tsung (762-779), Çin imparatoru.

10- Bk. not. 1.

11- 758 de Uygurlar Türk boyları arasında birliği sağlamış; etrafa kuvvetini kabul ettirmişti. Uzun bir süre, isteklerine kimse hayır diyemedi.

12- Bir müddet sonra, toptan satın almak zorunda kılıyorlardı. Nitekim aynı metnin 2-3 satır aşęısında, bunun ispatı mevcuttur.

13- Bk. not. 3.

Yılın 8. ayında Ch'ih Hsin adlı Uygur elçisi, tekrar onbin at getirerek, satmak istedi. İlgililer, Chih Hsin'in atı fazla olduğundan, yalnız bin tane atın satın alınmasını istediler. Kuo Tzu-i (14), bu kararın Ch'ih Hsin'i çok kıracağını söyleyerek, memleket için, kendi bir senelik maaşını at satın almağa bağışlamayı teklif etti; imparator, kabul etmedi.

Yılın 11. ayında imparator, altı bin atın satın alınmasını emretti.

HTS, 217 A, 7a;

780 senesi olaylarını anlatırken, şunları da kaydediyor; Çin'deki bir isyanı bastırmak için, giden Kağan'ın (15) amcası T'u-tung ve adamlarının bir kısmı, ölmüştü. T'u-tung ve üç kumandanının tabutları, Çinli elçiler ile birlikte gönderildi. Başbakan (16), onları karşıladı. Hakaret etti. Çok kötü günler geçirdiler. 50 gün sonra Kağan, elçi Hsiu'ya bir rapor göndererek: "Halkın hepsi, senin ölümünü istiyor. Yalnız ben, bu fikirde değilim. T'u-tung ve diğerleri, ölmüş bulunuyorlar. Eğer ben seni ölürsem, kanı kanla yıkamak olacak; leke büyüyecek. Ben kan yıkamağa, su kullanacağım, daha iyi olmayacak mı? Bana göre, sizin bizden aldığınız atlar dolayısıyla, borcunuz birikti (17). Bu 1.800.000 Kuang (18) dır. Bunu bize acele ödeyiniz." dedi. O (Kağan), yardıma, generali K'ang Ch'ih-hsin ve diğerlerini Hsiu ile birlikte, (Çin) saraya gönderdi. İmparator, hislerine hâkim oldu ve onlara, altın ve ipek verdi (19).

HTS, 217 A, 8a; TCTC, 232;

Burada kayıtlı olan bir Çinli prenses ile Uygur Kağanının nişanı sırasında, yine at alışverişi olmuştu. Bu hikâyenin tafsilâtını, bir başka makalemizde anlattığımız için (20), diğer kısa bir kayıt olan TFYK, C. 979 daki bilgiyi tercüme edeceğiz.

TFYK, C. 979;

Tê-tsung (21) Chên-yüan (22), 3. sene (787) 8. ayda Uygur Kağanı reis Ch'o Ta-kan, To-han ve general Ho-kuang Ta-kan'ı, Çin'e göndererek, imparatora,

-
- 14- Kuo Tzu-i (687-781), devrin en önemli Çin generali, pek çok isyanın bastırılmasına yardımcı oldu. 762 de Fen-yang prensi, 768 de de başbakan oldu.
 - 15- Devrin kağanı, Tun Bağa Tarkan (779-789) dır.
 - 16- Devrin başbakanı, Hsie Yü-chia-ssu'dır.
 - 17- TCTC, 227, 1.800, 000 top ipekli kumaş diye kaydeder.
 - 18- Kuang; T'ang sülalesi parası.
 - 19- TCTC, 227, 781 yılında uygur atlarına karşılık yapılan ödemeyi, şöyle kaydediyor. "Yılın (781) 5. ayında, Hsui ve maiyeti Ch'ang-an'a geldiler. İmparator, yüzbin top kumaş ve yüzbin Liang ağırlığında altın ve gümüşün, Uygur atlarının borçlarına karşılık olarak verilmesini emretti."
 - 20- Fazla bilgi için, bk. G. Çandarlıoğlu, Uygur Sarayına gelin giden Çinli Prensesler ve bunun arkasındaki politik gerçekler Tarih Dergisi, 28-29, s. 63-70.
 - 21- Te-tsung (779-805) Çin imparatoru.

Uygur mahsüllerinden hediye etti. Evlilik rica etti. İmparator, Hsien-an prensesinin Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi. Elçi ile, onu Ling-tê salonunda görüştü. Prensesin resmini Kağan'a sundu. Uygur atlarının fiyatına karşılık, 50.000 top ipekli kumaş verdi. Sonra elçi gitti.

CTS, 195, 9a;

790 yılının 6. ayında Uygur sefiri I-chih chia Ta-kan, barbar ülkesine, geri dönüyordu. İmparator ona, onun atlarının karşılığı olarak, 300.000 parça ipekli verdi.

CTT, 195, 10a; HTS, 217 A, 9a;

792 yılı 7. ayda. Uygur Yao-lo-ko Ling, Çin sarayına geldi. Ling, Lü kabilesinden gelme bir Çinli idi. Eski soyadı da, Lü idi. Fakat o, Kağanın manevî oğlu olmuş; ve Kağan'ın soyadını almıştı. Devlet içinde, otoriteye sahipti. İmparator da ona, Shang-shu Sheng sağ başkan vekilliği unvanını verdi. Ve o, Çin sarayına geldiği zaman, imparator ona pek çok kıymetli hediyeler verirdi. Bu sefer de onun atları için 70.000 parça ipekli verdi.

CTS, 195, 11a;

822 senesi 2. ayında imparator Uygurlara, onların atlarının fiyatına karşılık 50.000 parça ipekli verdi. Ve 3. ayda O, tekrar onların atlarının fiyatı olarak, 70.000 parça ipekli hediye etti. Aynı ay, P'ei Tu, Yu-chou, Chen-chou'daki isyancıların teslim olmalarını ve cezalandırılmalarını istiyordu. Uygurlar, T'u'yu ordu ile birlikte tâkip edip, onları cezalandırmak ve ezmek için, izin istediler. Saray, bu mevzuun müzâkeresini yaptı. Pao-ying (23)'in başlangıcında (762-3) Uygurlar, iki başkenti aldıkları zaman (24) imparatorluğa yaptıkları bu hizmetlerine karşılık, pek çok menfaatler temin etmişlerdi. Saray, aynı şeylere, tekrar tahammül edemeyeceğine karar verdi. Uygurlara, 70.000 parça ipekli verildi. Güzel sözlerle gönderilen elçilerin, gönülleri alındı. Onlar, yurtlarına döndüler.

CTS, 195, 12a;

T'ai-ho(25)'nin ilk yılında (827) imparator elçilere, Hun-lu Ssu'ya gidip, Uygurlarının atlarının fiyatlarına karşılık, 200.000 parça ipekli hediye götürmelerini emretti.

22- Chen-yüan, Te-tsung, (779-805) un, 785-805 arasında takvim için kullanılan ünvânı.

23- Pao-ying, Su-tsung (756-762) un, 762 de takvim için kullanılan ünvânı.

24- Bk. not. 6.

25- T'ai-ho, Wen-tsung (829-840) un, 827-836 arasında takvim için kullanılan ünvânı.

HTS, 217 B, 1b;

Onun hükümlerinin başlangıcında Wen-tsung (26) Uygurlara onların atlarının fiyatlarının karşılığı olarak, 500.000 parça ipekli hediye etti.

CTS, 195, 12a;

Üçüncü yılın (829) 1. ayında elçi, onların atlarının fiyatı olarak, 230.000 parça ipekliyi hediye etti (27).

Kısaltmalar - Kaynaklar

- CTS, Chiu T'ang-shu, eski T'ang sülâlesi yıllığı
- HTS, Hsin T'ang-shu, yeni T'ang sülâlesi yıllığı
- TCTC, Tzu-chi T'ung-chien, Çin tarihinin çokönemli bir kronoloji kaynağıdır. Tarih tesbitinde tereddüte düşünce, kendisine müracaat ederiz.
- TFYK, Ts'e-fu Yüan-kuei, 11. yüzyıl başında yazılmış bir tarihi ansiklopedi, Bilhassa, başka kaynaklarda parça parça bulunan pek çok imparator mektubunun tamamı ve doğrusu mevcuttur.

26- Wen-tsung (826-840), Çin imparatoru.

27- Bu hâdise, yalnız CTS, 195, 12a da kayıtlıdır. Başka kaynaklarda rastlamıyoruz.

UYGUR KAGANLARININ T'ANG SÜLALESİ TARİHLERİNE GÖRE SOY KÜTÜKLERİNİN İNCELENMESİ

Dr. ÖZKAN İZGİ

Göktürkler zamanında, Orhun ve Selanga nehirlerinin civarında Töles (1) oymaklarının yaşadığını bilmekteyiz. Bugu, Tongra, Bayırku, Ediz, Uygur gibi oymaklar, Göktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirmişler ve Uygur oymağı bu birliğin başına geçmiştir. Bu birliğe daha sonra, Karluk, Basmil ve Türgeş'ler de dahil olmuşlardır. İşte yedinci yüzyılın hemen başlarında kurulmağa başlayan Uygur Devletini, son Göktürk kağan'ı Ozamış'ı mağlup edip (743) senesinden, 840 daki Kırgız yenilgisine kadar pek çok kağan idare etmiştir. 744-840 arasında mevcudiyetlerini korumuş olan ve başşehirlerinden dolayı da kendilerine "Ötügen Uygurları" da denilen bu devlet, Çinde kuvvetli bir sülale kurmuş olan T'ang Sülalesi (618-906) zamanına rastlamaktadır. Bu Uygurlar hakkında T'ang Sülalesi zamanında yazılmış ana kaynaklarda (2), başa geçen kağanların soykütükleri hakkında bir takım açık olmıyan noktalara rastlanmaktadır. Bu yüzden üç ana kaynaktaki soykütükleri ayrı ayrı incelenerek, yapılan bu yanlışlıklar, atlamalar yahut olayların sırasının karıştırılması neticesinde ortaya çıkan durumlardan dolayı, kağanların sırasını düzenlemek gerekmektedir. Bu çalışmada yapılan iş, üç ayrı tablonun karşılaştırılması ve bunlarla ilgili diğer malzemelerden de faydalanılarak, hakikate en yakın olan Uygur Kağan Soykütüğü'nü ortaya çıkarmak olmuştur.

A-TABLoların AYRI AYRI İNCELENMESİ:

I- *Chiu T'ang-shu*, Hui-ho(3) bölümündeki kağan soykütüğü.

1- T'e-chien Ssu-chin(4)

1- Genel olarak Töles oymakları hakkında bakınız, B. Ögel, "İlk Töles boyları", *Belleten*, sayı 48, 1948.

2- T'ang Sülalesinin ana kaynakları, 1- *Chiu T'ang-shu*, 2- *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu yüsan kuei* kitaplarıdır.

3- Hui-ho, Uygurlar demektir. Uygurların, Çince de çeşitli yazılış şekilleri için bak. Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına göre uygurlar (840-900)*, Doktora çalışması, Taipei, 1967, s. 12.

4- Uygur devletinin kuruluş yıllarında il reislerinin ünvanı İrkin/Erkin idi. T'e Shih-chien Ssu-chin'in kurucularından biri olması dolayısıyla ünvanının İrkin/Erkin olması kuvvetle muhtemeldir. İrkin/Erkin ünvanlarıyla ilgili olarak bak, İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 111.

a- Yaklaşık olarak Ta-yeh saltanat devrinin birinci yılında (605) tahta çıkmıştır.

2- P'u-sa(5)

a- Shih-chien(6)in oğludur.

b- Chen-kuan saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir.

3- T'u Mi-tu

a- P'u-sa ile münasebeti belli değildir. T'u Mi-tu bir elçiyle T'ang asıllarından Li Fa'ya haraç yolladığından, bu asıllardan tarafından kendisine Huai-hua generallik ünvanı ile Han-hai Askeri Valiliği (7) verilmiştir. Chen-kuan saltanat yılının yirminci yılında (646) kağanlığının ilan edildiği bilinmektedir.

b- Chen-kuan saltanat devrinin yirmikinci yılında (648) yeğeni Wu Ho tarafından öldürülmüştür.

4- P'o-jun: 648-662

a- T'u Mi-tu'nun oğludur. Hu-lu ayaklanmasında T'ang sülalesine yardım ettiği için kendisine Yu-wei Ta-chiang-chun (8) ünvanı ile Han-hai Tu-tu-fu(9) luğu verilmiştir.

b- Lung-shuo saltanat devrinin ortalarında ölmüştür. Lung-shuo saltanat devri sadece bir yıl olup 622 senesine rast gelmektedir.

5- Pi-sou Tu-chu: 622-?

a- P'o-jun'un küçük kardeşidir.

5- P'u-sa'nın ünvanı, "Alp İlteber" olmuştur. Alp İlteber'in bugünkü manası ise, "kahraman, vatana hizmet eden" anlamındadır. P'u-sa adının Budist olması muhtemeldir. Bundan dolayı, Buda dininin daha bu yıllarda Uygurlar arasında yayılmaya başlaması bakımından önemlidir. Bak B. ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2 Cilt, İstanbul, 1971, C, I, s. 87.

6- Shih-chien, bir evvelki kağanın oğludur. Bir evvelki kağan'ın ismi ise T'e-chien Ssu-chin'di "T'e" ve "Shih" kelimelerinin çince yazılışlarındaki benzerlik bu kelimelerin okunuşlarındaki farklılığı meydana getirmiştir. Bundan dolayı, bir evvelki kağanın isminin Shih-chien Ssu-chin olması lazımdır.

7- Han-hai Askeri valisi bugünkü Dış Moğolistan'ı idare ediyordu.

Han-hai Askeri Valiliği'nin kurulması için bak, Chang jen-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri*, Doktora çalışması, Taipei, 1968, s. 120.

8- Yu-wei Ta-chiang-chün, "Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali" anlamındadır. Bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 14.

9- Han-hai Tu-tu-fu, "Han-hai Tudun'luğu" anlamındadır. "Tudun" eskiden Çinde kullanılan bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülalesi zamanında kurulmuştur. Bu ünvan için bak, Hamilton, James, *Les Oughours a l'epoque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s. 97. Bu ünvanın Türkler de kullanılışı için bak, Ecsedy, Hilda, "Old Turkish Titles Chinese Origin", *Acta Orientalia*, sayı 18, 1965, s. 89.

6- Tu Chieh-chih: ?-680

a- Pi-sou Tu-chu ile münasebeti belli değildir. Yung-lung saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir. Yung-lung, T'ang imparatoru T'ai-tsung'un saltanat devri olup sadece bir yıldır (680).

7- Fu Ti-fu: 680-684

a- Tu Chieh-chih ile münasebeti belli değildir. Szu-sheng, saltanat devrinde kağan olmuştur. Bu ise, imparator Chung-tsung'un saltanat devrinin adı olup, sadece bir yıldır (684). Bu tarihte kağan olmuştur.

8- Ch'eng-tsung: 684-?

a- Fu Ti-fu ile münasebeti belli değildir. İmparator Hsüen-tsung'un saltanat devrinin adı olan K'ai-yüan devrinde kağan olmuştur. Bu saltanat devri toplam 29 yıldır.

9- Fu Ti-nan:

a- Ch'eng-tsung ile münasebeti belli değildir.

10- Yeh-hu(10) Chieh-li-fa: 747-?

a- Fu Ti-nan ile münasebeti belli değildir. T'ien-pao saltanat devrinin üçüncü yılında (745) T'ang imparatoru kendisine Feng I Wang ünvanını vermiştir. Kendisi ise Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh kağan (11) adını almıştır. T'ang sülalesi kayıtlarında ismi Huai-jen kağan olarak da geçmektedir.

11- Ying-wu Wei-yüan P'i-chia kağan (12) ?-759.

a- Yeh-hu Chieh-li-fa ile münasebeti belli değildir. Sadece onun Ch'i-yüeh saltanat devrinin ikinci yılında (759) öldüğü bilinmektedir.

b- T'ang imparatoru Su-tsung'un kızı Ning-kuo prensesi ile evlenmiştir (13). T'ang sülalesi zamanında An-shih (14) isyanının bastırılmasında büyük rol oynamıştır.

10- Yeh-hu, "Yabgu" demektir. Orta Asya Türk Devletlerinin doğu kısmında kullanılan reis ünvanıdır. Bak, Hamilton, *Les Ouighours...*, s. 102.

11- Ku-tu-lu P'i-chia Kagan, "Kutluk Bilge Kagan". Basmilleri yenip kendisini kagan olarak ilan etmiştir. Bak, Mackerras, Colin, *The Uighur Empire*, Canberra, 1968, s. 1.

12- Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kagan, diğer bir ismi de "Mo-yench'o", "Moyençur" kagandır.

13- Ning-kuo prensesi, T'ang imparatoru Su-tsung'un yedi kızından ikincisidir. 758 yılında imparatorun emriyle önce prenses dah sonra da Uygur kaganının karısı olmuştur. Bak, Mackerras, *aynı eser*, s. 76.

14- An-shun veya An Lu-shan isyanı, Bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 191, not 17.

12- Teng-li kagan (15) 759-780.

a- P'i-chia kagan'ın en küçük oğludur.

b- T'ang sülalesi kayıtlarında Teng-li Hsieh-tu Teng-mi-shih Han Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia kagan adıyla da geçmektedir.

13- Tun Mo-ho Ta-kan (16): 780-789.

a- Teng-li kagan'ın veziridir.

b- T'ang sülalesi kayıtlarında Wu-i ch'eng-kung kagan olarak da adı geçmektedir. Kendisi Ho Tu-tu-lu P'i-chia Kagan adını almıştır (17). Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) Ku-tu-lu Ch'ang-shou T'ien-ch'in P'i-chia Kagan ünvanı ile ölmüştür.

14- Chung-chen Kagan (18): 789-790

a- Tun Mo-ho ile münasebeti belli değildir (19).

b- Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (79) ölmüştür.

15- Chung Chen-tzu: 790-?

16- T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin kagan (20).

17- Ai Te-ho-li-lu Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kagan: ?-821.

a- Bir önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

b- Cha'ng-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Diğer bir adı da P'i-chia Pao-i kagan'dır. Ne zaman kagan olduğuna dair kesin bir kayıt yoktur.

18- Teng-lo Yü-lu Mo-mi -shih Chü-chu-lu P'i-ciha Kagan (21): 821-833.

a- Bir önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ai-ho prensesi ile evlenmiş ve T'ai-ho saltanat devrinin yedinci yılında (833) ölmüştür.

15- Teng-li, "Tengri", "Tanrı" anlamındadır. Teng-li Kagan için "Bugu" veya "Bögü" ismi de kullanılmıştır.

16- Ta-kan, "Tarkan" veya "Tarhan" anlamındadır. Bugün, "Vekil, Vezir, Nazır" anlamında kullanılmaktadır. Bak, Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 226.

17- Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kagan, "Alp Kutluk Bilge Kagan" anlamındadır.

18- Chung-chen Kagan, diğer bir ismi de "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen Kagan" "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Chung-chen Kagan" dır.

19- Chung-chen Kagan, *Hsin T'ang-shu*'da Tun Mo-ho Ta-kan'ın oğlu olarak geçmektedir. bak, Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 157.

20- Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin Kagan, eski Türkçede "Tengride Ülüg Bulmuş Alp Lu-hu P'i Huai-hsin Kagan" anlamındadır.

21- Teng-lo Yü lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-chia Kagan, eski Türkçe'de "Tengride Ülüg Bulmuş Külüg Bilge Kagan" anlamındadır.

19- Sa-t'e-le: 836-?

a- Bir önceki kagan'ın küçük kardeşidir.

b- K'ai-ch'eng saltanat yılının birinci yılında (836) kagan olmuştur.

20- Ho-sa T'e-le (22).

a- Bir önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

21- Wu-chieh (23).

a- Bir önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

22- O-nien

a- Ta-chung saltanat devrinin ikinci yılında (848) Batı'ya seyahate çıkmış ve geri dönmemiştir.

23- P'ang-le (24).

II- *Hsin T'ang-shu*, Hui-ho (Uygur) bölümündeki kagan soykütüğü

1- Shih-chien Ssu-chin (25)

a- Ta-yeh saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir.

b- T'ang imparatoru tarafından Ssu-chin adı verilmiştir.

2- P'u-sa

a- Shih-chien'in oğludur.

3- T'u Mi-tu

a- Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ang imparatoru tarafından Huai-hua Ta-chiang-chün (26) ile Han-hai Tu-tu'luğu verilmiştir. Kendisi bu ünvanlarla yetinmeyip kaganlığını ilan etmiş ve Göktürkler zamanında olduğu gibi memurlar tayin etmiştir.

4- P'o-jun

a- Önceki kagan'ın oğludur.

22- Ho-sa T'e-le, "Hazar Tegin" için bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s. 28.

23- Wu-chieh, Eski Türkçe'de "Üge ve Öge" bugünkü Türkçe'de ise, "Muhterem ve akıllı olmak" anlamına gelen bir ünvanıdır. Bu ünvanın kullanış yerleri için bak, Tsai Wen-hen, *Uygurlar*, s. 75.

24- P'ang-le, bu kagan'a "Mang-li" kagan da denilmektedir. Mangli, Eski Türkçe'de "Menglig" demektir. Bak. Hamilton, *Les Ouighours...*, s. 7.

25 Bak, Not 6.

26- Huai-hua Ta-chiang-chün, "Huai-hua Büyük Generali" anlamındadır.

b- T'ang imparatoru kendisine T'zo-shiao Wei Ta-chiang-chün (27) ünvanını ve babasından kalma toprakların idaresini vermiştir. Ho-lu ayaklanması zamanında T'ang sülalesine yardımcıları olmuştur.

5- P'i-li: 661-663

a- Önceki kagan'ın oğludur.

b- Lung-shou saltanat devrinin ortalarında kagan olmuştur.

6- Tu chieh-chih: -?715

a- Önceki kagan'ın oğludur.

7- Fu Ti-fu: 715?-

a- Önceki kagan'ın oğludur.

b- Mo-ch'o'nun (28) ölümünden [K'ai-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (714)] bir sene evvel, K'ai-yüan saltanat devrinin üçüncü yılında (715) de kagan olmuştur.

8- Ch'eng-tsung

a- Önceki kagan'ın oğludur.

9- Hu-su

a- Önceki kagan'ın erkek yeğenidir.

b- Han-hai nahiyesi Szu-ma'sı (29) olmuştur.

10- Ku-li P'ei-lo

a- Önceki kagan'ın oğludur.

b- T'ien-pao saltanat devrinin üçüncü yılında (745) kendisine Ku-tu-lu P'i-chia kagan ünvanı verilmiştir. (30)

c- T'ang sülalesinin ilk yıllarında önce Feng-i Wang, daha sonra da Huai- jen ünvanları verilmiştir.

27- Tzo-shiao Wei Ta-chiang-chün, T'ang sülalesi zamanında "Saray muhafızlarının başı" idi. Bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s. 29, not 17.

28- Mo-ch'o, "Mo-yen-ch'o" kaganın bir başka yazılış şeklidir.

29- Szu-ma, "Bir vali veya yüksek bir memurun nüfus mıntıkasının idare merkezinde çalışan yardımcı memur" dur. Bak, Kracke, E. A., *Civil Service in Early Sung China* (960-1067), Cambridge Mass., 1968. s. 49. Bu memuriyetin kuruluş ve gelişmesi için ayrıca bak, Rotours, Robert des., *Traite des fonctionnaires et Traite de l'Armee*, Bibliotheque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2 Cilt, Leyde, 1948, cilt I, s. 506 e 521.

30- Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh Kagan, Eski Türkçe'de "Kutluk Bilge Ch'üeh Kagan" anlamındadır.

11- Mo-yen-ch'o

a- Önceki kagan'ın oğludur. T'ang imparatoru tarafından kendisine Ko-le kagan adı da verilmiştir.

b- Ying-wu Wei-yüan P'i-chia kagan ismi de yine T'ang imparatoru tarafından kendisine verilmiştir.

c- T'ang sülalesi zamanında Ning-kou prensesi ile evlenmiştir.

12- I-ti-chien: ?-780

a- Önceki kagan'ın küçük oğludur. Kendisine Mou-yü kagan ismi de T'ang imparatoru tarafından verilmiştir.

b- T'ang sülalesi zamanında Hsieh-tu Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia kagan ünvanı verilmiştir

13- Tun Mo-ho Ta-kan (31): 780-789

a- Önceki kagan'ın başveziridir.

b- Kendisine Ho Ku-tu-lu P'i-chia kagan adı verilmiştir. Chien-chung saltanat devrinin birinci yılında (780) T'ang imparatoru tarafından ilk önce Wu-i Ch'eng-kung kagan, daha sonra da Mi-ch'u-lu Ch'ang-shou T'ien-chin P'i-chia kagan ünvanı verilmiştir. Chen-yün saltanat devrinin beşinci yılında (789) ölmüştür.

c- T'ang sülalesinden Hsien-an Prensesi ile evlenmiştir.

14- To-lo-ssu: 789-790

a- Bir evvelki kagan'ın oğludur.

b- Kendisine P'an-kuan T'e-chin ünvanı verilmiştir.

c- T'ang imparatoru tarafından ise Ai Teng-li-lo Ku mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen kagan (32) ünvanı verilmiştir. Küçük K'o-tun (Hatun), Yeh (33) prensesi tarafından zehirlenerek (790) tarihinde öldürülmüştür.

15- A-ch'o Kagan: 790-795

a- Bir önceki kagan'ın oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Feng-ch'eng Kagan adı verilmiştir.

c- Chen-yüan saltanat devrinin onbirinci yılında (795) ölmüştür.

31- Ta-kan, "Tarkan" için bak, not 16.

32- Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen kagan, eski Türkçe'de "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Chung-chen Kagan" anlamındadır.

33- 790 yılında Prenses Yeh, To-lo-ssu Kagan'ı zehirliyerek öldürmüştür. Prenses, P'u-ku Huai-en'in en büyük kızı idi. Karabalsagun anıtında, bu hikayeden hiç bahsedilmemiştir. Anıtta, To-lo-ssu'nun başarılı hakimiyetinden ve ölümünden sonra kağanlığa oğlunun geçtiği yazılıdır. Bak, Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 142, not, 102.

16- Ku-tu-lu Kagan: 795-805

a- Önceki kagan'ın oğlu olmadığından, vezir olan Ku-tu-lu kagan olmuştur. Aslen Hsieh Tieh ailesindedir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu P'i-chia Huai-hsin kagan ünvanı verilmiştir. (34)

c- Yung-chen saltanat devrinin birinci yılında (805) ölmüştür.

17- T'eng-li-lo Yeh Ho Chü-lu P'i-chia kagan (35): 805-?

18- Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kagan (36)

19- Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kagan (37)?-825

a- Bir önceki kagan ile münasebeti belli değildir. Yalnız *T'ang Shu*'da, bir evvelki kagandan hemen sonra kagan olduğu belirtilmiştir.

b- T'ang imparatoru Chin-tsung'a ait olan Pao-i saltanat devrinin birinci yılında (825) ölmüştür.

c- T'ang sülalesinden T'ai-ho prensesi ile evlenmiştir.

20- Ho-sa T'e-le: 825-832

a- Önceki kagan'ın küçük kardeşidir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Chao-li Kagan (38) ünvanı verilmiştir.

21- Hu T'e-le: 832-839

a- Önceki kagan'ın yeğenidir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai-Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin kagan (39) ünvanı verilmiştir. K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (893) ölmüştür.

34- Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu P'i-chia Huai-hsin kagan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride ülüg Bulmuş Alp Ho-lu Bilge Huai-hsin Kagan" anlamına gelmektedir.

35- T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kagan, Eski Türkçe'de "Tengri'de Yeh Alp Bilge Kagan" anlamındadır.

36- Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih P'i-chia Pao-i Kagan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Küç Bulmuş Alp Bilge Pao-i Kagan" anlamındadır.

37- Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kagan, Eski Türkçe'de "Tengride Ülüg Bulmuş Küçlük Bilge Ch'ung-te Kagan" anlamındadır.

38- Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Chao-li Kagan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Chao-li Kagan" anlamındadır.

39- Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kagan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Chang-hsin Kagan" anlamındadır.

22- Ho-sa T'ele: 839-841

23- Wu-chieh T'e-le: 841-?

24- Yü-nien T'e-le: 839-841

a- Wu-chieh'nin küçük kardeşidir.

III- *Ts'e-fu yüan-kuei*, Hui-ho (Uygur) kagan soykütüğü

1- Shih-chien Ssu-chin

a- T'ang sülalesinin ilk yıllarında kagan olmuştur.

2- P'u-sa

a- Önceki kagan'ın oğludur.

3- T'u Mi-tu: ?-648

a- P'u-sa ile münasebeti belli değildir.

b- Chen-kuan saltanat devrinin yirmiikinci yılında (648) ölmüştür.

4- P'o-jun

a- Önceki kagan'ın oğludur.

b- Lung-shcu saltanat devrinin ortalarında ölmüştür.

5- Pi-sou Tu-chu

a- Önceki kagan'ın kız yeğenidir.

6- Tu Chieh-chih

a- Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

7- Fu Ti-fu

a- Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

8- Ch'eng-tsung

a- Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

9- Fu Ti-nan

a- Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

10- Yeh-hu Chieh-li-fa: ?-747

a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Tien-pao saltanat devrinin beşinci yılında (747) Huai-jen kagan ünvanı verilmiştir.

c- T'ien-pao saltanat devrinin altıncı yılında (748) ölmüştür.

11- Mo-yen-ch'o: ?-760

a- Önceki Kagan'ın oğludur.

b- Ch'i-yüen saltanat devrinin üçüncü yılında (760) ölmüştür.

12- I-ti-chien: ?-799

a- Önceki Kagan'ın en küçük oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Pao-yin saltanat devrinin ikinci yılında (763) kaganlık verilmiştir.

c- Ta-li saltanat devrinin ondördüncü yılında (779) ölmüştür.

13- Tun Mo-ho Ta-kan: ?-789

a- Önceki Kagan'ın veziridir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine, Chen-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (788) T'ien-ch'in Kagan ünvanı verilmiştir. Bir yıl sonra T'ang imparatoruna rica ederek Uygurlar için kullanılan "ho" kelimesini değiştirmiştir (40). Aynı sene içinde de ölmüştür.

14- To-lo-ssu: 789-790

a- Önceki Kagan'ın oğludur.

b- Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (790) ikinci veziri tarafından öldürülmüştür.

15- A-ch'o: 790-794

a- Önceki Kagan'ın oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Chen-yüan saltanat devrinin yedinci yılında kaganlık ünvanı verilmiştir.

c- Chen-yüan saltanat devrinin onuncu yılında (794) ölmüştür.

16- Ku-tu-lu Chiang-chun: 794-805

a- Önceki Kagan'ın oğlu olmadığından Ku-tu-lu Chiang-chun Kagan olmuştur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu Ku-tu P'i-chia Huai-hsin Kagan ünvanı verilmiştir. Yung-chen saltanat devrinin birinci yılında (805) ölmüştür.

40- Uygurlar için kullanılan "Hui-ho" kelimesi "Hui-hu" şeklinde yazılmaya başlanmıştır. Ecsedy, H., "Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791 A.D." *Acta Orientalia*, sayı 17 (1964), s. 93-94 de, Uygurların bu isim değişikliği hakkında daha geniş bilgi veriyor ve bu isim değişikliğinin tarihini 788 yılı olarak kabul ediyor.

- 17- Ai Teng-li-lo Mı-te Mo-shıh Chü-lu P'i-chia Kagan: 805-?
a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.
b- Yung-chen saltanat devrinin altıncı yılında (810) ölmüştür.
- 18- Teng-li-lo Ku-te Mi-shıh Ho P'i-chia Kagan: (41)
a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.
b- Yung-chen saltanat devrinin onbirinci yılında (816) ölmüştür.
- 19- Ai Teng-li-lo Mo-mi-shıh Ho P'i-chia Pao-i Kagan: ?-821
a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.
b- Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür.
- 20- Chün Teng-li-lo Yü-lu Mi-shıh Ho-Chu-chu-lu P'i-chia Kagan: 821-823
a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.
b- Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin üçüncü yılında (823) ölmüştür.
- 21- Ho-sa Kagan: 823-832
a- Önceki Kagan'ın amcasının oğludur.
b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Chün Teng-li-lo Mo-mi-shıh Ho P'i-chia Kagan ünvanı verilmiştir. T'ai-ho saltanat devrinin altıncı yılında (832) ölmüştür.
- 22- Hu T'e-le: 832-839
a- Önceki Kagan'ın yeğenidir. T'ang imparatoru tarafından kendisine kaganlık verilmiştir.
b- K'ai-ch'en saltanat devrinin dördüncü yılında (839) öldürülmüştür.
- 23- Wu-tu-kung
a- Önceki Kagan ile münasebeti belli değildir.
b- Diğer bir adı da Ho-sa Kagan'dır.

B KAYNAKLARDAKİ KARIŞIKLIKLARIN ORTAYA ÇIKARTILMASI

İlk tablodan başlayarak, yukarıda gösterdiğimiz Uygur Kaganlarının Soykütükleri'nin bir karşılaştırılmasını yapacak olursak, aşağıda belirtilen iki yanlışlığın yapıldığını hemen ortaya çıkarmış oluruz.

41- Teng-li-lo Ku-te Mi-shıh Ho P'i-chia Kagan, Eski Türkçe'de "Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan" anlamındadır.

1- Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-su Kaganlar arasındaki münasebetler:

Chiu T'ang-shu ve *Ts'e-fu yüan-kuei* kitaplarındaki Uygurların soykütüklerinde Ch'eng-tsung Kağan'dan sonra Fu-ti-nan devri fazla olarak kaydedilmiştir. *Hsin T'ang-shu* kitabında ise Hu-su devri fazla olarak kaydedilmiştir. Hu-su Kagan *Chiu T'ang-shu*, *Ts'e-fu yüan-kuei* kitaplarında yoktur. Bu durum karşısında Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-su Kaganlar arasında münasebeti açıklamak gerekmektedir. Bunun için de her üç kaynaktan aldığımız aşağıdaki parçaları inceliyelim:

Chiu T'ang-shu, Bölüm 103 Wang Chün-ch'üeh'nin biografisi:

"Başlangıçta, Liang-chou (42) sınırında Hui-ho, Ch'i-pi, (43) Sssu-cieh (44) ve Han (45) olmak üzere dört boy bulunmaktadır. Bunlar devrin en büyük olan boylarıdır. Chün-ch'üeh adında biri çok fakir olduğu devrelerde, sık sık Liang kasabasına uğruyordu. Fakat Hui-ho ve diğerleri tarafından küçümsemekteydi. Bir zaman sonra, Chün-ch'üeh, Ho-shih şehrine Chieh-tu-shih (46) (Vali) olduktan sonra, kanun yoluyla bütün boyların yolsuzluklarını ortaya çıkartır. Bu durumdan en çok Uygurlar memnun olmamışlar ve her geçen gün Vali'ye karşı olan nefretlerini arttırmışlardır. Uygurlar gizlice birini gönderip Vali'nin gururunu rencide edecek şekilde hareket ederler. Bu durum karşısında da Vali, imparatora bir haberci göndererek bu dört boyun çok zor idare edildiğini ve isyan etmek için hazırlıklar yaptıklarını bildirir. İmparator durumu daha iyi anlamak için birini görevlendirir. Neticce, Uygurlar ve diğerlerinin aleyhine olur. Uygurların başında bulunan Ch'eng-tsung kagan imparator tarafından ömrünün sonuna kadar kalmak üzere Jang-chou'ya (47) sürgün edilir. Ayrıca Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming, T'eng-chou'ya (48), Ssu-chüeh (Sekel) Lu-shan Ta-tu-tu'su (49) Kuei-kou ise Chiang-chou (50) ya sürgün edilirler."

42- Liang-chou, bugünkü Shen-hsi eyaletindedir.

43 Ch'i-pi, Töliš kabilelerinden biridir. Karaşar şehrinin kuzey-batısında oturuyorlardı. Bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s. 45.

44- Ssu-chieh, Sekel (veya Sikil, Esgil, Sigir) demektir. Bir kabile adıdır. Bu kabile için daha fazla malumatı Ögel, "Sekellerin ataları hakkında", *Belleten*, Cilt IX, ss. 469-483 de bulmaktayız.

45- "Han" kelimesi çince'de hem sülale adı (M.Ö. 206-M.S. 220) olarak, hem de Çinliler için kullanılmıştır. Burada Çinli bir kabile kastedilmektedir.

46- Chieh-tu-shih, eski bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülalesi zamanında bu memuriyet ortaya çıkmıştır. Bütün askeri ve sivil işleri idare eden bir memuriyettir. Bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s., 13.

47- Jang-chou, bugünkü Shen-hsi Eyaletindedir.

48- T'eng-chou, bugünkü Honan eyaletindedir.

49- Lu-shan, bugünkü Kiangsi eyaletindedir. Ta-tu-tu, "Büyük Tudun" anlamındadır. Tudun için bak not 3.

50- Chiang-chou, bugünkü Ho-tung eyaletindedir.

"Buna sen derece içerliyen Ch'eng-tsung'un taraftarlarından Han-hai-chou'da (51) Ssu-ma (52) görevinde bulunan Hu-su, etrafındakileri bir araya toplamaya muvaffak olup, validen intikam almak için hazırlıklara girişti. Durumdan haberdar olan Vali, en kuvvetli askerlerini alıp Su-chou'ya (53) ve daha sonrada, Kan-chou'ya (54) doğru ilerlemeye başladı. Kan-chou'ya gelindiği zaman Hu-su'nun askerleri tarafından çevrildi. Vali'nin bütün taraftarlarını kılıçtan geçirip Vali'yi de öldürdü. Cesedini de yükliyerek Göktürkler'e doğru yola çıkıldı. Fakat Hu-su, T'ang ordusu tarafından takip edildiğini görünce cesedi bırakarak yoluna devam etti."

Hsin T'ang-shu, Bölüm 133, Wang Chün-ch'üeh'nin biografisi:

"Başlangıçta Liang-chou sınırlarında Hui-ho, Ch'i-pi, Ssu-chieh ve Han boyları bulunmaktaydı. Chün-ch'üeh çok fakir olduğu zamanlarda sık sık Ho-hsi (55) nehri boylarına giderdi. Uygurlar dahil, diğer boylar da onu küçümsemekteydiler. Bir müddet sonra, Chün-ch'üeh Eyalet valisi olunca, bu dört boyun isyan etmek üzere olduklarını imparatora bildirdi. İmparator tarafından yapılan araştırma neticesinde, Uygurlar haksız görülerek, Han-hai Tu-tu'su olan Ch'eng-tsung, Jang-chou'ya, Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming T'eng-chou'ya, Han Ta-te ise Chi-chou'ya (56) ve Kuei-kou'da Chiang-chou'ya sürgün edildiler."

"Bu durumdan memun olmıyan Ch'eng-tsung yakınlarından Hu-su, Han-hai-chou'daki Ssu-ma görevinde iken etrafındakileri toplayıp Chün-ch'üeh'den intikam almağa karar verir. Durumdan haberdar olan Chün-ch'üeh ise en kuvvetli askerlerinden teşkil ettiği ordusuyla, Su-chou'ya doğru hareket eder. Kan-chou'ya gelindiğinde Hu-su tarafından kuşatılıp kendisiyle birlikte bütün askerleri kılıçtan geçirilir. Hu-su, Göktürkler'e götürmek için aldığı cesedi arkadan, takip edildiğini görünce bırakır ve yoluna devam eder."

T'se-fu yüan-kuei, Bölüm 233:

"T'ang imparatoru, Yen Chih-wei'yi (57) gönderip Ch'ien-shan ismiyle kagan olmasını bildirdi. Po-tou T'ieh-li mevkiinde Hui-ho, Ch'i-pi, Ssu-chieh ve Han boyları bulunmaktaydı. Bu bölgeye sık sık gelen Chün-ch'üeh hiç birinden yakınlık görmüyordu. Ho Shih-chien bölgesinin Tu-shih (Vali) sı olunca, kanun yoluyla bu dört boyun yoksuzluklarını ortaya çıkardı. Ayrıca bunların çok zor

51- Han-hai-chou, bugünkü Batı Moğolistan'dadır.

52- Ssu-ma, bu memuriyet için bak, not 29.

53- Su-chou, bugünkü Kansu eyaletindedir.

54- Kan-chou, bugünkü Kansu eyaletindeki, Chang-i hsien bölgesinde bulunmakta idi.

55- Ho-hsi, Sarı Nehrin Batısında bulunan bölgeler demektir.

56- Chi-chou, bugünkü Ho-pei eyaletindedir.

57- Yen Chih-wei'in biografisi için bak, *Hsin T'ang-shu*, s., 215 a ve *Chiu T'ang-shu*, s., 194a

idare edildiğini, ayaklanma için hazırlıklar yaptıklarını imparatora bildirdi. Bu durumu dört boyda çok içerlediler. Hakikati öğrenmek isteyen imparator, yaptırmış olduğu araştırmaya neticesinde, bütün boyları haksız bulduğundan, Uygur Han-hai Ta-tu-tu'su olan Ch'eng-tsung'u Jang-chou'ya, Ssu-chüeh reisi Kuei-kou'yu Chiang-chou'ya, Han Ta-te'yi Chi-chou'ya ve Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming'i de Teng-chou'ya sürgün etti."

"Uygurların başına Han-hai Ta-tu-su bulunan Fu Ti-nan getirildi. Ch'eng-tsung'un yeğeni olan Han-hai Ssu-ma'sı, Hu-su, bu duruma çok kızdığından. Ch'eng-tsung'un intikamını almağa karar verdi. Göktürkler'den de yardım alarak hazırlıklara başladı. Durumdan haberdar olan Wang Chün-ch'üeh ordusunu alıp Su-chou'ya hareket etti. Kan-chou'nun güneyinde Wang Chün-ch'üeh Hu-su tarafından baskına uğradı. İlk önce bütün askerleri kılıçtan geçirildi. Daha sonra sonra Hu-su, Chün-ch'üeh'yi öldürüp cesedini Göktürkler'e götürmek üzere yola çıktı. Liang-chou'da T'ang askerleri tarafından takip edildiğini görünce cesedi bırakarak yoluna devam etti."

Yukarıdaki üç ayrı metni inceliyecek olursak, Uygur Han-hai Ta-tu-tu'su, olan Ch'eng-tsung, Wang Chün-ch'üeh tarafından Jang-chou'ya sürgün edildikten sonra, kendisinden boşalan yere, Uygur kaganı olarak imparatorun emriyle Fu Ti-nan'nın geçtiğini görürüz. Bu iki kişinin birbirlerini takip eden Uygur kaganları oldukları şüphesizdir. *Chiu T'ang-shu* ve *Ts'e-fu yüan-kuei* bu iki kişinin Uygur kaganı olduklarını doğrulamaktadır. Ch'eng-tsung'un yeğeni olan Hu-su, Han-hai Ta-tu-tu'su da Ssu-ma görevindeyken, Ch'eng-tsung'un intikamını almağa karar vermiş ve ilk önce komutan ve askerleri, daha sonra da, Ho-hsi Chieh-tu-shih (Ho-hsi valisi) sı olan Wang Chün-ch'üeh'yi öldürüp kaçırmıştır. Onun Fu Ti-nan'dan sonra Uygur kağanı olup olmadığı hakkında kayıtlara rastlıyamıyoruz. Bunun için de kesin bir karar vermek zordur. Ancak, T'ien-pao Saltanat devrinin ilk yılında ortaya çıkan Ku-li P'ei-lo kagan'ın, Hu-su'nun oğlu olduğu bir gerçektir. Babası eğer kagan olmasaydı, kendisinin hiçbir yeteneği ve adı olmayacaktı. *T'ang-shu*'daki kayıtlarda Ch'eng-tsung'dan sonra Hu-su'nun kagan olduğu belirtilmiştir.

Notice olarak , bu üç metne dayanarak, Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-su'nun birbirlerini takip eden Uygur kaganları olduğunu kabul etmek en akla yakın olanıdır.

2- Bu üç kitaptaki Uygur kaganlarının soykütüklerini karşılaştıracak olursak; Üç kitapta da Uygur kaganlarının soykütüklerindeki karışıklık 16. kagan olan Ku-tu-lu Huai-hsin Kagan'dan sonra başlamaktadır. *Chiu T'ang-shu*'daki kayıtlara göre, Huai-hsin Kagan öldükten sonra yerine 17. kagan olarak Ai Te-ho-li-lo Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kagan gelmiştir. Bu da, Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) Pao-i Kagan isinini alarak ölmüştür. *Hsin T'ang shu*'da ise 17. kagan olan T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kagan'dan bahsedilmediği görülür.

Aslında 18. Kagan'ın Pao-i Kagan olması gerekmektedir. Eğer, her iki *T'ang-shu*'yu, *Ts'e-fu yüan-kuei* ile mukayese edecek olursak, *Ts'e-fu yüan-kuei*'de Ku-tu-lu Chiang-chun Kagan'dan sonra, *Chui T'ang-shu*'da gösterilenden fazla olarak, 17. Kagan olan Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chü-lu P'i-chia Kagan (Yung-chen saltanat devrinin altıncı yılında (810) ölmüştür) ile 18. Kagan olan Teng-li-lo Ku-tu Mi-Shun Ho P'i-chia Kagan fazla olarak gösterilmiştir.

Hsin T'ang-shu'da ise, bu iki kagandan yalnız biri fazla olarak görünmektedir. Ancak *Hsin T'ang-shu*'da 17. Kagan'ın hükümdar olduğu yıl belirtilmediğinden, bunun Teng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia kagan olup olmadığını bilmiyoruz. *Ts'e fu yüan-kuei*'de ise bir fazlalık vardır. Ancak bunun da 17. mi yoksa 18. kagan mı oluşu belli değildir. Tekrar yukarıdaki üç ayrı tabloya bakacak olursak, Teng-li sonra P'i-chia Pao-i Kagan başa geçmiştir. Pao-i Kagan, Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Aynı yıl içinde T'ang imparatoru tarafından baş sağlığı dilemek için birinin gönderildiğine dair kayıt vardır. Diğer taraftan, yeni kagan başa geçtiğinde, gene T'ang imparatoru tarafından P'ai-t'ung ve yardımcısı Chia-lin elçi olarak gönderilerek kaganlık tastik edilmiştir. Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin üçüncü yılında (823) ölen Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho Chu-lu P'i-chia Kagan'ın diğer bir adı da Tsung-te Kagan'dır. Bundan sonraki soy kütükleri üç kitapta aynıdır. Ancak, Ho-sa T'e-le'ya gelindiğinde, *Chiu T'ang-shu*'da Ho-sa. T'e-le, Wu-chieh, T'e-le-, O-nien ve P'ang-le Kagan, *Hsin T'ang-shu*'da ise ise Hu T'e-le, Ho-sa T'e-le, Wu-chieh T'e-le ve Yü-nien T'e-le ile birlikte üç Kagan'da T'e-le adını almıştır. *Ts'e-fu yüan-kuei*'de bu isimler Hu T'e-le, Wu-tukung olarak geçmektedir. Böylece T'e eklerinin birbirini tutmadığını görüyoruz.

Netice olarak, bu durumu aydınlığa kavuşturmak için, tekrar üç ayrı kitaptaki soykütüklerini karşılaştırmak gerekmektedir.

İlk önce *Chiu T'ang-shu*'nun Uygurların soykütüklerini açık olarak tesbit etmediğini kabulederek, *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu yüan-kuei* ile mukayesesini yapacak olursak, aşağıdaki sıraladığımız yanlışlıkları ortaya çıkarmış oluruz.

1- Fu Ti-nan Kagan olduktan sonra, *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu yüan-kuei*'de fazla olarak Hu-su kagan devri alınmıştır. *Chiu T'ang-shu*'da bu isimden bahsedilmez.

2- *Chui T'ang-shu*'da Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih ve Ho Lu-hu P'i Huai-hsin Kagan'dan sonra Ai Te-ho-li-lo Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kagan gelmektedir. Bir önceki Huai-hsin Kagan, Lung-chen saltanatı devrinin birinci yılında (805) ölmüştür. Yung-chen saltanat devri sadece bir yıl olup, zamanın T'ang imparatoru Hsün-tung'a aittir. Bundan sonraki kagan Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Ch'ang-ch'ing saltanat devri ise T'ang imparatoru Mu-tung'a ait olup 821 yılıdır. Bu durumda, Yung-chen saltanat devrinin birinci yılından Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılına kadar zaman arasında

T'ang imparatoru Hsüen-tsung'un onbeş yılını kapsayan Yüan-ho saltanat devri vardır. Ancak *Chui T'ang shu*'da bu devir oldukça karışık işlenmiştir.

Hsin T'ang-shu'da ise, T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia kagan devri eksik olarak alınmıştır. *Ts'e-fu yüan-kuei*'de ise, Huai-hsin Kagan'dan sonra gelen Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chu-lu P'i-chia Kagan ve Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia kagan eksik olarak geçmiştir.

3- *Hsin T'ang-shu*'da ki Uygur kaganları Soykütüğü bölümünde, Fu Ti-nan kagan devri alınmamıştır. Gerçekte Ch'eng-tsung Kagan sürgün edildikten sonra, Han-hai Ta-tu-tu'luğunu yapan Fu Ti-nan imparatorun emriyle kagan olmuştur.

4- *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu yüan-kuei*'deki Uygur Kagan Soykütüklerine tekrar bakacak olursak, *Hsin T'ang-shu*'da Ku-tu-lu Kagan'dan sonra Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia Kagan'ın eksik olduğu görülür. Bundan dolayı, *Hsin T'ang-shu* kitabının kagan soykütüklerini tam olarak kaydetmediğini görüyoruz. *Ts'e-fu yüan-kuei*'deki kayıtlara bakıldığında, diğerlerine nazaran daha derli toplu ve hakikate daha yakın olduğunu, bununla beraber gene de bazı yanlış ve eksik kayıtların bulunduğunu görürüz. Her şeyden önce burada, Hu-su devri alınmamıştır. Diğer taraftan, *Chiu T'ang-shu*'da gösterilen Uygur kaganlarından fazla olarak iki kagan devri alınmıştır. Bu kaganlardan birincisi, Yung-chen saltanat devrinin altıncı yılında, ikincisi ise aynı saltanat devrinin onbirinci yılında olmuştur. Fakat Yung-chen saltanat devri sadece bir yıldır. Bundan dolayı da Yung-chen saltanat devrinin altıncı ve onbirinci yıllarının nereden çıktığını bilmiyoruz. Ancak bu devrin yanlış kaydedildiği muhakkaktır. *T'ang Hui-yao* kitabının 98. Bölümünün Uygurlara ait kısmındaki kayıttan, bu devrenin Yüan-ho saltanat devri olduğunu ve Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chu-lu P'i-chia Kagan'ın Hsien-tsung'a ait olan Yüan-ho saltanat devrinin altıncı yılında (811) öldüğünü görmekteyiz. Diğer taraftan Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia kagan ise, Yüan-ho saltanat devrinin onbirinci yılında (816) ölmüştür.

Netice olarak, şimdiye kadar mukayesesini yaptığımız üç ayrı kaynaktan elde edilen Uygur kaganlarının soykütükleri aşağıda veriyorum.

1- Shih-chien Ssu-chin

Chiu T'ang-shu kitabının Uygur bölümünde T'e-chien olarak, *Hsin T'ang shu* ve *Ts'e-fu yüan-kuei* kitaplarında ise, Shih-chien olarak geçtiği için burada da Shih-chien olarak alıyoruz. Kagan öldüğü zaman kendisine Ssu-chin adı verilmiştir. Yaklaşık olarak Ta-yeh saltanat devresinin birinci yılında (605) kaganlık yapmıştır.

2- P'u-sa

Shih-chien'in oğludur. Kagan olduğu yıl kesin olarak belli değildir. Bazı kayıtlara göre, P'u-sa'nın Chen-kuan saltanat devrinin yirminci yılında (626) öldüğü söylenir.

3- T'u Mi-tu: ?-648

P'u-sa ile münasebeti belli değildir. Chen-kuan saltanat devrinin yirminci yılında T'ang imparatoruna haraç gönderdiği için, imparator kendisine Huai-hua Ta-chiang-chün ünvanının ve Han-hai Tu-tu'luğunun idaresini vermiştir. Fakat o, kendisini kagan olarak ilan etmiştir. Bu kagan zamanındaki memur ünvanları aynen Göktürkler'de olduğu gibidir. Chen-kuan saltanat devresinin yirmiikinci yılında (648) yeğeni tarafından öldürülmüştür.

4- P'o-jun: 648-662

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. T'ang sülalesine yardımları olmuştur. Batı Göktürkler'i yenerek başkent Ho-lu'yu işgal etmiştir. Bu büyük başarısına karşılık T'ang imparatoru tarafından kendisine Yu-wei Ta-chiang-chün (58) ünvanı ve Han-hai Tu-tu-lu'gu verilmiştir (59). Lung-su saltanat devrinde ölmüştür. Lung-su saltanat devri sadece bir yıldır. Bu duruma göre, (662) yılında ölmüştür.

5- Pi-sou Tu: 662-680

Chiu-T'ang-shu ve *Ts'e-fu yüan-kuei* kitaplarında bu kaganın adı P'i-li Tu olarak, *Hsin T'ang-shu*'da ise Pi-su olarak geçmektedir. Bir evvelki Kagan'ın oğludur. *Chiu T'ang-shu*'da ki biografisinde "Yung-lung saltanat devrinin ortalarında Tu Chieh-chih'in kagan olduğu ve Yung-lung saltanat devrinin T'ang imparatoru Kao-tsung'a ait olduğu kayıtlıdır. Bu saltanat devri ise sadece bir yıldır (680).

6- Tu Chieh-chih: 680-?

Bir evvelki Kagan'ın oğludur.

7- Fu Ti-fu: 715-719

Bir evvelki Kagan'ın oğludur, Kagan olduğu devre kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Göktürk Kagan'ı Mo-ch'o'nun ölümünden bir yıl evvel kagan olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Mo-ch'o ise, Kai-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (716) öldürülmüştür. Bu duruma göre, Kagan olduğu yıl (715) tarihidir. Ayrıca *T'ang Hui-yao* kitabındaki kayda göre, K'ai-yüan saltanat devrinin yedinci yılında (719) ölmüştür.

8- Ch'eng-tsung. 719-727

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. K'ai-yüan saltanat devrinin onbeşinci yılında (727) Wang Chün-chüeh tarafından Jang-chou'ya sürgün edilmiştir. Bu tarihte Kaganlıktan ayrıldığı bellidir.

9- Bir evvelki Kagan'la olan münasebeti belli değildir. (727) yılında Ch'eng-tsung sürgün edildikten sonra, T'ang imparatoru Fu Ti-nan'ı Han-hai Ta-tu'lu-

58- Bak not 8.

59- Bak not 9.

ğuna tayin etmiştir. Buna dayanarak onun K'ai-yüan saltanat devrinin onbeşinci yılında (727) kagan olduğu şüphesizdir.

10- Hu-su

Ch'eng-tsung'un yeğenidir. Fu Ti-nan ile olan münasebeti belli değildir. Fakat, Ch'eng-tsung sürgün edildiği zaman Han-hai Fu Szu-ma görevindeydi. Kagan olduğuna dair kayıtlara rastlıyamıyoruz. Yalnız bildiğimiz, Ch'eng-tsung'un intikamını aldığı ve Wang Chün-chüch'yi öldürdüğüdür. Fakat, bir sonraki Kagan olan Ku-li P'ei-lo'nun baba.ı olduğunu bildiğimizden bu şahsında kagan olması ihtimalinin büyük olduğu kuvvetle muhtemeldir.

11- Ku-li P'ei-lo: ?-747

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ku-tu-lu P'i-chia Kagan ismi verilmiştir. T'ien Paó saltanat devrinin üçüncü yılında (745) T'ang imparatoru tarafından Feng-ı Wang adını, yine aynı saltanat devrinin üçüncü yılında (747) Huai-jen Kagan ünvanını almıştır. Diğer bir başka adı da Yeh-hu Chieh-li-fa dır. T'ien-pao saltanat devrinin altıncı yılında (747) ölmüştür.

12- Mo-yea-ch'o: 747-759

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ko-le Kagan adı verilmiştir. Ch'i-yüan saltanat devrinin ikinci yılında (759) T'ang imparatoru kendisine Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kagan ünvanını vermiştir. An-shuh isyanının bastırılmasında T'ang imparatoruna yardım ettiğinde, imparator Su-tsung, Ning-kou prensesi olan kızını kendisiyle evlendirmiştir. Ch'i-yüan saltanat devrinin ikinci yılında (759) ölmüştür.

13- I-ti-chien: 759-779

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. Kendisine Mou-yü Kagan ünvanı verilmiştir. Pao-ying saltanat devrinin ikinci yılının (763) Haziran ayında T'ang imparatoru tarafından kendisine Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kagan ünvanı verilmiştir. Ta-li saltanat devrinin ondördüncü yılında (779) öldürülmüştür. Diğer bir adı da Teng-li Kagan'dır.

14- Tun Mo-ho Ta-Kan: 779-789

Bir evvelki Kagan'ın veziridir. Teng-li'yi öldürdükten sonra kagan olmuştur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ho Ku-tu-lu P'i-chia kagan adı verilmiştir. Chien-chung saltanat devrinin birinci yılında (780) yine T'ang imparatoru tarafından kendisine Wu-i Ch'eng-kung Kagan adı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında da (788) T'ang imparatoru tarafından tekrar T'ien-chin Kagan ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) imparatora rica ederek uygurlar için kullanılan "Ho" kelimesini değiştirt-

mistir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) ölmüştür. Hsien-an prensesi ile evlenmiştir.

15- To-lo-ssu: 788-790

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. Kendisine P'ang-kuan T'e-chin ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai Teng-li-lo Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen kagan adı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (790) ikinci veziri tarafından öldürülmüştür.

16- A-ch'o: 790-794

Bir evvelki Kagan'ın oğludur. Chen-yüan saltanat devrinin yedinci yılında (791) T'ang imparatoru tarafından kendisine Feng-ch'eng kagan adı verilmiştir. Kendisinin oğlu yoktur. Chen-yüan saltanat devrinin onuncu yılında (794) ölmüştür.

17- Ku-tu-lu Chiang-chün: 794-805

Bir evvelki kagan'ın oğlu olmadığından Ku-tu-lu Chiang-chün, Kagan olmuştur. Aslen Hsieh-tieh ailesindedir. T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho P'i-chia Huai-hsin Kagan ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin onbirinci yılında (795) kagan olmuş ve imparator Shün-te'ya ait olan Yung-chen saltanat devresinin birinci yılında (805) ölmüştür.

18- Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chü-lu P'i-chia: 805-811

Bir evvelki kagan ile münasebeti belli değildir. Yüan-ho saltanat devrinin altıncı yılında (811) ölmüştür.

19- Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia: 811-816

Bir evvelki kagan ile münasebeti belli değildir. Yüan-ho saltanat devrinin yedinci yılında (812) T'ang imparatoru tarafından kendisine kaganlık verilmiştir. Yüan-ho saltanat devrinin onbirinci yılında (816) ölmüştür.

20- Ai Teng-li-lo Mo Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i: 816-821

Önceki kagan ile münasebeti belli değildir. Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin birinci yılında (821) ölmüştür.

21- Chün Teng-li-lo Yü-lu Mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Ch'ung-te: 821-823

Önceki kagan ile münasebeti belli değildir. T'ang sülalesinden T'ai-ho Prensesi ile evlenmiştir. Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin üçüncü yılında (823) ölmüştür.

22- Ho-sa: 823-832

Bir evvelki kagan'ın amcasının oğludur. T'ang imparatoru tarafından kendisine Chün Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho P'i-chia kagan ünvanı verilmiştir. T'a-i ho saltanat devresinin altıncı yılında (832) ölmüştür

23- Hu T'e-le: 832-839

Bir evvelki Kagan'ın yeğenidir. K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (839) ölmüştür.

24- Wu-tu-kung: 839-?

Önceki kagan ile münasebeti belli değildir.

25- Wu-chieh: 839-?

Ho-sa kagan'ın küçük kardeşidir. Kendisi K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (839) kagan olmuştur. Ne zaman öldüğü belli değildir.

TÜRKEN İL'İ VE BOYLARI

Dr. Mehmet Saray

Bugün Hazer-Ötesi Türkmenleri olarak bilinen Türk boyları, Amu-Derya'dan Hazer Denize, Üst-Yurt ve Aral Denizin'den Horasan ve Herat'a kadar uzanan, adına *Türkmenistan* denen ve yaklaşık olarak 500,000 km²'lik bir sahada yaşarlar. 1870'lerde *Türkmen İli*'nin nüfusu, bir milyonun üstünde (1,150,000 civarında) idi. Kaynakların ve XIX. asır seyyahlarının verdikleri bilgilere göre, Türkmen İli (halk veya ulus'u), boy (taife - Osmanlılarda kabîle)'ler hâlinde yaşıyorlardı. Her Türkmen boy'u büyüklüğüne göre, önce ana kollara (1) sonra urug (tire-Osmanlılarda aşiret)'lara (2) ve urug'lar da oba (aul-oymak)'lara ayrılıyordu (3). Türkmen İli'nin belli başlı boyları, şunlar idi: I- Ali-Eli, II-Ata, III-Çavdar (Çavundur), IV- Emrali (Imrali), V- Ersari (Er-Sarı), VI-Göklen, VII-Sakar (Kara), VIII- Salur (Salor), IX- Sarık, X- Teke, XI- Yamut,

Yukarıda zikredilen Türkmen boylarının ayrıldıkları kollar, uruglar ile oba'lar ve onların nüfusları ile yaşadıkları bölgeler, şöyle idi:

I- Ali-Eli Türkmenleri: Bu Türkmen boyu, umumiyetle kuzey Afganistan sınırları içinde kalan Andhoy bölgesinde yaşıyordu. Çok az bir kısmı da, İran sı-

1- M. Ergin *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1958, I, s. 144.

2- A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 614-616'da oba, s. 630-631'de oğuş, s. 631-633'de urug, s. 633-634'de boy için geniş bilgi bulunabilir.

3- Türk cemiyetlerinin sosyal yapısı muhtelif müellifler tarafından şöyle tasnif edilmiştir: *Ulus*= Kabîle ittifakı, *İl*=halk, - kavim, *Ulus*+Kabîle ittifakı, *İl*=halk - kavim, *Oymak*=Kabîle, *Boy*= Kabîle kuruluşundan önceki birlik, *Urug*= Âile, Bk. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 1893, *Ulus* maddesi altında; *İl* veya *Ulus*=Halk - Kavim, *Urug*= Taife *Tire* = Dal - âile, bk. Gy. Nemeth, *A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa*, Budapest, 1930, s. 8-10; *İl* (şehir)= La cite, *Uz* (aşiret)= La tribu, *Boy* (kabîle)= La phratric, *Sop*= Les gens, *Soy*= La parentele, *Pederi âile*= La famille paternelle, *İzdivacı* âile famille conjugale, bk. Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1341 (1924), s. 147; *İl* (el, devlet), *Ok'lar* (Oğuz), *Ok*, *Oymak*, *Soy* (oğuş veya urug), *Âile*, bk. S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 240; *El* (İl)= (Oğuz eli, Türkmen eli v.b), *Boy*, *Oba*, *Âile*, (soy?) bk. F. let, *Bodun*=Boylar birliği, *Ok*=Kabîle (bir siyasi teşkilâta bağlı), *Bod*=Boy - Kabîle, *Urug*=Soy (âile?) *Oğuş*= Âile, bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 200; Türkmenlerde *Boy*, *Tâife*, *Urug* (veya oba), *Tire*, *bir- ata* için bk. G. Karpov-V. Arbekov, *Salyry (Salory)*, *Turkmenovedenie*, Nos. 6-7, Aşkabad, 1930, s. 27 ve G. Jarring, *On The distribution of Turk tribes in Afganistan*, Leipzig, 1939, s. 41.

nırları içinde Deregez ile Kuçan havalisinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Yabancı hâkimiyeti altına düştükleri için Ali-Eli boyunun, Türkmen tarihinin önemli olaylarında hiç rolleri olmamıştır. Belki bu sebepten araştırmacıların dikkatlerini çekmemiş olacaklar ki, bugün haklarında çok az bilgiye sahibiz(4). Muasır kaynakların ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Ali-Eli'ler, 30,000 âile (her âilenin ortalama 5 kişiden meydana geleceği hesaplanıp, hepsi 150,000 kişi) idiler ve Afganistan Emirliğine bağlı bulunuyorlardı (5). Ali-Eli'lerin hangi Oğuz boyundan geldikleri bilinmemektedir.

II- Ata-Türkmenleri: Bu küçük Türkmen boyu, Hive ile İgdi kuyuları arasındaki yarı step yarı çöl bir bölgede göçebe olarak yaşıyorlardı. Kaynaklara göre Ata boyu, 3000 âile (15,000 kişi) idi (6). Ata Türkmenleri 4 urug'a ayrılıyorlardı: 1- *Nur-Ata*, 2- *Gusl-Ata*, 3- *Omar-Ata*, 4- *Oymak-Ata* (7). Rus istilasından önce, zaman zaman Hive'ye bağlı ve fakat genellikle müstakil bir hayat sürdürmüş olan Ata-Türkmenlerinin, Ali-Eli'ler gibi, hangi Oğuz boyundan geldikleri bilinmemektedir.

III- Çavdar (Çavuldur) Türkmenleri: Mangışlak ile Hive arasındaki bölgede yaşayan ve eski Oğuz boylarından *Çavuldur*'un (8) bir devamı olan Çavdar Türkmenlerinin sayısı 10,000 âile (50,000 kişi) civarında idi (9). Rus istilâsına kadar

4- Jarring, s. 49-40.

5- Seyyahların Ali-Eli'lerin sayısı hakkında verdikleri bilgiler şöyledir: A. Vambery, *Travels in Central Asia*, London, 1864, s. 303-309'da, 3,000 âile; N.N. Murav'ev, *Murav'ev's Journey to Khiva through the Turcoman country*, 1819-1820, İng. ter., Calcutta, 1871 s.99'da 80,000 âile; Ali Suavi, *Hive*, Paris, 1290 H. (1873) s. 45'de 80,000 âile; A.N. Kuropatkin, *Turcomania and Turcomans (From the Russian Military Journal, Nos. and 10 of 1879)* İng. ter. R. Michell s. 13'de 58,000 âile.

6- N.I. Grodekov, *Voina v Turkmenii*, Petersburg, 1883-84, I, s. 26'da Ata-Türkmenlerini 9,000 âile; Murav'ev s. 99'da 1,000 âile; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, London, 1834, III s. 213'de 1,000 âile; G. Karpov, *Rodoslovnaia Turkmen, Turkmenovedenie*, No. 12, Aşkabad, 1928, s. 29'da

7- Murav'ev, s. 99.

8- O. Tumanovich, *Turkmenistan i Turkmen. Materiali k uzucheniiu i etnografii*, Aşkabad, 1926, s. 85; A. Karryev-A.N. Nasonov-V. G. Moshkova - A. Yu. Yakubovskiy, *Ocherki iz istorii Turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.*, Aşkabad, 1954, s. 132; Jarring, s. 38.

9- Seyyahların Çavdar'lar hakkında verdikleri bilgiler ise, şöyle idi: Murav'ev, s. 99'da 8,000 âile; Burnes, III, s. 213'de 6,000 âile; Vambery, s. 303'de 12,000 âile; Ali Suavi, s. 44'de 8,000 âile; Kuropatkin, s. 13'de 12,000 âile; J. Abbott, *Narrative of a journey from Herat to Khive, Moscow, and St. Petersburg during the late Russian invasion of Khiva; with some account of the Court of Khiva and Kingdom of Khaurizm*, London, 1856, s. 176'da 12,000 âile; G.C. Napier, *Collection of Journals and Reports received from Capt. the Hon. G.C. Napier, on Special Duty in Persia*, 1874, London, 1876, s. 322'de 6,000 âile; Layard, 15,000 âile (Etrek bölgesinden üç Yamut Türkmen lideri Mekke'ye Hacca giderken uğradıkları İstanbul'da, İngiliz elçisi Layard'a Türkmenlerin 1878 ve 1879 yıllarındaki durumları hakkında tafsilâtlı rapor verirler. *Layard to Salisbury, No. 74, January 15 1880, F.O. 65/1097*; Grodekov, I, s. 25'de 17,000 âile; Karpov, *Rodoslovnaia...* s. 29'da 6,000 âile; Y.E. Bregel, *Khoremskie Turkmeny v XIX veke, Akademiia Nauk SSSR, Institut Narodov, Azii*, Moscow, 1961, s. 40'da 8,500 aile (ortalama).

Hive'ye bağlı olarak yaşayan Çavdar'lar, yaşadıkları bölge dolayısıyla, Ruslarla ilk temasa gelen Türkmen boylarından biri olmuştur. Çavdar boyu, 7 urug'a ayrılıyordu: 1- *Çavdar*, 2- *İğdir*, 3- *Abdal*, 4- *Buruncuk*, 5- *Bazacı* (Bezeci?), 6- *Esenlü*, 7- *Şeyh* (10).

IV- Emrali (İmrali) Türkmenleri. Hive yakınlarında Amu-Derya'nın doğusunda yaşayan bu Türkmen boyu, eski Oğuz boylarından *Eymür*'ün bir devamı olup, kaynaklara göre 5,000 âile (25,000 kişi) idi (11). İmrali boyunun ayrıldığı kollar hakkında kaynaklar, maalesef, fazla bilgi vermemektedirler (12). Hive Hanlığına bağlı olarak yaşayan İmrali Türkmenleri, bu hanlığın 1873'de Rus işgaline uğraması üzerine, Hive kanaliyle Ruslara vergi ödemeye mecbur tutulmuşlardır.

V- Ersarı (Er-Sarı) Türkmenleri: Oğuz boylarından *Yazır*'ın devamı olan ve Türkmenler arasında en kalabalık boylardan biri olarak tanınan Ersarı'lar, Amu-Derya'nın sol cenahında Buhara'dan Afganistan'ın Belh bölgesine kadar uzanan sahada yaşıyorlardı. Kaynaklara ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Ersarı'lar, 50,000 âile (250,000 kişi) idiler (13). Ersarı boyu 5 urug'a ayrılıyordu: 1- *Ulu-Tepe* (veya uluq), 2- *Güneş*, 3- *Alaca*, 4- *Bek-Aul*, 5- *Kara-Aul* (14). Buhara'ya bağlı ve çoğunluğu ziraatle uğraşan bu Türkmen boyu, Afganistan ile Buhara Emirlikleri arasındaki siyasi münasebetlerde büyük rol oynamışlardır. Rusların Türkistan'ı istilalarından sonra (Afganistan sınırları içinde kalanlar hariç), Ersarı'lar Buhara kanaliyle Ruslara vergi ödemeye mecbur tutulmuşlardır.

VI- Göklen Türkmenleri: *Kayı*, *Bayındır*, *Dodurga* ve *Çepni* gibi eski Oğuz boyları kalıntılarının meydana getirdikleri söylenen (15) Göklen Türkmenleri, Kopet- Dağı ile Elburz dağ silsilesi arasında kuzey Horasan'ın en güzel yerlerinden biri olan Gürgen vadisinde yaşıyorlardı. Fakat, devamlı İran baskısı Göklen'lere bu güzel

10- Vambery, s. 303; Murav'ev, s. 99; Tumanovich, s. 85; M.N. Galkin, *Etnograficheskie i istoricheskie materialı po Srednei Azii Orenburgskomu Kraiu*, Petersburg, 1868, s. 6; *Istoria Turkmenskoi SSR*, Aşkabad, 1957, I, Kniga, 2, s. 12; A.N. Aristov, *Zametki ob etnicheskom sostave Turkskikh plemen i narodurostei i svedeniia ob ikh chislennosti*, *Imp. Rus. Geog. Obshestva*, Vypusk III i IV, Petersburg, 1896, S. 414.

11- Murav'ev, s. 99'da 3,000 âile; Kuropatkin, s. 12'de 3,000 âile; Layard, 8,000 âile; Grodekov, I, s. 26'da 10,000 âile.

12- Eymür boyu, 10 ana kola ayrılmasına rağmen (Bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 2. baskı, Ankara, 1970, s. 346) onların bir devamı olan İmrali'lerin kendi aralarında kollara ayrıldığı, çağdaş kaynaklar zikretmiyorlar.

13- Ersarı'ların nüfusunu, Burnes, III, s. 213'de 40,000 âile; Murav'ev, s. 99'da 100,000 âile; Vambery, s. 309'da 50,000 âile; Ali Suavi, s. 45'de 100,000 âile; Kuropatkin, s. 13'de 66,000 âile; N. Petrusevitch, *The Turcomans*, İng. terc., 1880, s. 4'de 30,000 âile, F.O. 65/1132, London, olarak veriyorlar.

14- Tumanovich, s. 86; Galkin, s. 11; Petrusevitch, s. 4; Jarring, s. 39.

15- Tumanovich, s. 85; Karryev-Nasonov-Moskhova - Yakubovskiy, s. 132.

vâdide huzurlu bir yaşama imkânı vermemiştir. XVIII. asrın son çeyreği ile bilhassa XIX. asrın başlarında, bu İran baskısına Hive baskısı da eklenince, Göklen'ler oldukça yıpranıp, zayıf düşmüşlerdir (16). Nihayet bu baskılara dayanamayan Göklen'ler 1840'ların ilk yarısında, İran hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmışlar; bu yüzden de, XIX. asrın ikinci yarısında başlayan Türkmenlerin istiklâl mücadelelerinde, fazla bir rol oynayamamışlardır. Kaynaklara ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Göklen'ler 12,000 âile (60,000 kişi) idiler (17). En medenî Türkmen boylarından biri olarak kabul edilen ve tamamıyla toprağa yerleşik bir hayat süren (18) Göklen'ler, 10 urug'a ayrılıyorlardı. Her urug'da, kendi arasında oba'lara ayrılıyordu:

- 1- *Yengeh*: Koçsüt, Mødçimen, Kötü, Dizeğri, Sarıca, Ekiz (6 oba).
- 2- *Çakır*: Gökdiç, Alamet, Toraman, Corta, Karavul, Köse, Balkara, Baynal (8 oba;).
- 3- *Beğdili*: Pang, Aman-Hoca, Boran, Karaşimal (4 oba)
- 4- *Kırık*: Giyinlik, Süfyan, Dehene, Kara-kuzu, Çeke, Gökçe, Kabazakul, Öngüt, Köngör (9 oba).
- 5- *Kayı*: Cankurbanlı, Kızıl, Erkekli, Akıncık, Dikenci, Bokhoca, Temek, Karnas, Darı (9 oba).
- 6- *Ay-Derviş*: Kocamaz, Otçu, Dehle, Kancık, Garip-Ali Han, Arab, Acem (7 oba).
- 7- *Bayındır*: Kalaycı, Körük, Yapağı, Töreng, Yasaklık, Yadcı, Keser (7 oba).
- 8- *Gerkes*: Köse, Mollalar, Ata-Niyaz, Böre, Mehrem (5 oba).
- 9- *Karabalkan*: Çotur, Kapan, Hacıbeğ, Sığırsağı, Baş-ey (5 oba).
- 10- *Sengeri*: Karaçor, Akçor, Kuşçu, Kar, Şeyh-beği (19) (5 oba).

16- J. B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorosan in 1821 and 1822*, London, 1825 S. 260
H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, Part II, Division; 2, s. 922.

17- B.C.A. De Bode, "On the Yamud and Göklen tribes of Turkomania", *Journal of Ethnological Society*, London, 1848, s. 66'da 12,000 âile; Murav'ev, s. 99'da 40,000 âile; Fraser s. 260'da 10,000 âile; Burnes, III, s. 213'de 9,000 âile; Vambery, s. 309'da 12,000 âile; Galkin, s. 16'da 4,000 âile; V. Baker, *Clouds in the East*, London, 1876, s. 211'de 12,000 âile; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wonderings in Persia, Turkistan and Beloochistan, with Historical Notes of the countries lying between Russia and India*, İng. terc., Lonron. 1856, s. 89'da 12,000 âile; I. T. Balaramberg, *Statisticheskoe renie Persii, sostavlennoe I.F. Blarambergom v 1841 godu*, Peterburg, 1853, s. 321 de 9,000 âile; olarak Göklen nüfusunu verirler.

18- Vambery, s. 306; Burnes, III, s. 92-94; Petruskevitch, s. 7.

19- Galkin, s. 7; Vambery, s. 306; De Bode, s. 66; Napier, s. 330; Petruskevitch, s. 6; Burnes, III, s. 214; Tumanovich, s. 85; *Thomson to Derby, Tehran*, No. 9, 27 April 1876, *Secret Home Correspondance* 3/107, India Office, London.

VII- Kara (Sakar) Türkmenleri: Eski Oğuz boylarından *Kare-Evlü'nün* bir devamı olduğu söylenen (20) ve Merv ile Andhoy arasında yarı step yarı çöl bir sahada su kuyuları etrafında tamamiyle göçebe bir hayat yaşayan Kara Türkmenleri, kaynaklara göre, 2,000 aile (10,000 kişi) idiler (21). Bu küçük Türkmen boyunun kaç kola ayrıldığı, kaynaklarda maalesef belirtilmiyor.

VIII- Salur (Salor) Türkmenleri: *Salur-Ogurçık* ahfâdından gelen Salur'lar, varlıklarını devam ettiren en eski Türkmen boylarından biridir. Türkmenlerin (Oğuzların) Selçuklular önderliğinde Orta Asya'yı terk etmelerinden sonra, geride kalan ana Türkmen boylarından biriydiler. Bazı Türkmen boylarının da, bunlardan meydana geldiği iddia edilmiştir (22). Selçuklu önderliğindeki göçten sonra Orta Asya da vukubulan istilâlar devrinde Salur'lar, çok yıpranmışlardır. Rus istilâsından önce Salur'lar, Murgab nehri ile Serahs arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Çağdaş kaynaklara göre, Salur boyu, 6.000 aile (30,000 kişi) idi (23). Salur'lar üç ana urug'a urug'lar da oba'lara ayrılıyorlardı:

1- *Yalavaç:* Yaz, Tizi, Kurt, Bek-Sakar, Ordu-Hoca, Kese, Yusuf, Kerim-Ağa (8 oba).

2- *Karaman:* Alan, Odçluk ,Ogurçuklu, Koşu-Büke, Adçığam (5 oba); Halil-Çulum, Görcikli, Beğ-Bölegi (3 oba);

3- *Ana-Böleği (Kiçil-Ağa):* Yadçı, Buhara, Timur, Bokaş, Yakub, Sayat (Seyit?) Arslan, Bekeşli-Töre (24) (8 oba).

IX- Sarık Türkmenleri: Salur'lar gibi, *Salur-Ogurçık* soyundan geldiği söylenen (25) ve çok eski bir Türkmen boyu olan Sarık'lar, Pencdeh bölgesinde, Murgab nehri kıyılarında yaşıyorlardı. Salur'larda olduğu gibi, aynı sebeplerden, onlar da çok yıpranarak kuvvetten düşmüşler idi. Kaynaklara göre, Rus istilâsından önce

20- Karryev - Nasonov - Moshkova - Yakubovskiy, s. 132.

21- Sakar (Kara)'lar, Murav'ev, s. 99'da 20.000 aile; Burnes, III, s. 213'de 2.000 aile; Ali Suavi, s. 45'de 20.000 aile; Vambery, s. 309'da 1,500 aile; Kuropatkin, s. 13'de 2.100 aile; Karpov,-' Rodoslovnaia..., s. 29'da 2.000 aile; olarak veriyorlar.

22- Ebû'l-Gazi, *Şecere-i Terakime*, Yay. A.N. Kononov, Moscow-Leningrad, 1958, s. 69-72.

23- Salur nüfusu, Burnes, III, s. 213'de 20.000 aile; Murav'ev, s. 99'da 4.000 aile; Blaramberg, s. 321'de 2.000 aile; Vambery, s. 309'da 8,000 aile; Ali Suavi, s. 44'de 4.000 ile; Napier s. 233'de 4.000 aile; Kuropatkin, s. 13'de 6.000 aile; Petrusevitch, s. 17'de 6.000 aile Aristov, s. 413'de 4.000 aile olarak veriliyor.

24- Tumanovich, s. 83; Vambery, s. 304; Karpov, s. 30; *Thomson to Derby, No. 176, November, 20, 1877, Political and Secret Memoranda 9/132, India Office;* V.V. Rusinov, *Biblioteka "Prosveshenie", Trudy Turkestanskago statistiko-ekonomicheskago obshestva Vypusk, I. Vodozemel, nia otnosheniia i obshina u Turkmen*, Taşkent, 1918, s. 49,

25- Tumanovich, s. 83.

Sarık'lar, 10,000 âile (50,000 kişi) civarında bulunuyorlardı (26). Sarık'lar önce iki ana urug'a ve bu urug'lar da oba'lara ve oba'cıklara ayrılıyorlardı:

A- Ali-Şah:

- 1- *Alniş*: Ayıcı-Bet-Ekmek, Alniş,
- 2- *Hoca-Nazar*: Cantay, Çıkbazan, Semelek, Şirkiyas,
- 3- *Usta*: İniş, Ustalık,
- 4- *Alınag*.

B- Pulot-Şah:

- 1- *Horasanlı*: Bedeng, Hocâli, Kızıll, Hüseyinâli,
- 2- *Bayraç*: Kanlıbaş, Gulça, Sudcan, Erki-Guram, Bir-Aş,
- 3- *Sohti*: Kurt, Kadir, Mametay, Erden, Çemçe, Dede-Kuli,
- 4- *Alaca*: Koçak, Ögensiz, Sızad, Bogadça, Hüseyin-Kara,
- 5- *Herzegi*: Yerki, Cânişek, Kurama, Yatan, Yapağı (27) (Yabaku ?).

X- Teke Türkmenleri: Bütün Türkmen boyları içinde en kalabalığı ve en kuvvetlisi, Teke Türkmenleri idi. Onların kuvvet ve kudretleri, nüfuzları yalnız Türkmen boyları arasında değil, komşu memleketlerde dahi hissediliyordu. Kendi adlarının manâsında olduğu gibi (28), gelişen Teke kuvveti onları Türkmen boylarının liderliğine kadar yükseltti. Genellikle onlar Akal ve Merv vâdilerinde yaşamalarına rağmen Hive'den Herat'a ve Horasan'dan Çarcoy'a kadar olan sahayı kontrolleri altında bulunduruyorlardı (29). Bir zamanlar nüfusun büyük bir kısmı Akal'da yaşarken 1830'larda Murgab nehri üzerinde büyük bir bend (baraj)'ın inşasından sonra Merv vâdisine yerleşenlerin sayısı gittikçe artmış ve hattâ Akal'dan daha da kalabalık hale gelmiştir.

Salur-Kazan (Salur-Ogurcık) ahfadından geldiği (30), Avşar ve Bügdüz boylarının kolları olduğu (31) söylenen Teke Türkmenleri kaynaklara göre 60,000

26- *Sarık*'ların nüfusu, Murav'ev, s. 99'da 20,000 âile; Burnes, III, s. 213'ue 20,000 âile; Blaramberg, s. 321'de 30,000 âile; Vambery, s. 305'de 10,000 âile; A. Suavi, s. 45'de 30,000 âile; Kuropatkin, s. 13'de 10,000 âile; Napier, s. 22'de 10,000 âile; Karpov, s. 29'da 20,000 âile; Petrussevitich, s. 16'da 13,000 âile; olarak veriliyor.

27- Tumanovich, s. 83; Galkin, . 11; Karpov, s. 30; Vambery, s. 305; Jarring, s. 37-43; Rusinov, s. 49; Thomson to Derby... *Political and Secret Memoranda 9/132, India Ofiice*.

28- *Teke*, koyun sürüsünü yeden, ona önderlik yapan usta erkek keçinin adıdır.

29- Grodekov, I, s. 33; Aristov, s. 415; Tumanovich, s. 84.

30- Tumanovich, S. - 83-84; Rusinov, s. 47.

31- Karryev - Nasonov - Moshkova - Yakubovskiy, s. 132.

aile (300.000 kişi) idiler(32). Rus istilasından önce bunların 35,000 âilesi Merv bölgesinde, 25,000 âilesi de Akal bölgesinde yaşıyorlardı. Diğer Türkmen boylarında olduğu gibi Teke Türkmenleri de önce kollara, kollar urug'lara urug'lar oba'lara, oba'lar da obacıklara ayrılıyorlardı. Toktamış ve Otamış (Ötemiş) Teke'lerin ana kollarını teşkil ediyorlardı. Bu iki kol şu urug'lara, oba'lara ve obacıklara ayrılıyorlardı:

A- Toktamış:

I- Bek:

a- Kongur:

- 1- *Kara Kongur*: Arık-Kor, Kurt, Gök-yapag;
- 2- *Ak-Kongur*: Arık, Beda, Yozgu;

b- Gökçe:

- 1- *Yarı-Gökçe*: Kutı, Taymaz, Çamuluk;
- 2- *Kara-Gökçe*: Boksul, Süyüncek, Tarlan,
- 3- *Koybaş*: Bekliyar, Dâşliyar, Uzunliyar;
- 4- *Tangrı-Eddin*: Çarşak, Goturlıyar, Dâli, Kel, Polotkel;

c- Aman Şah:

- 1- *Koşu-Yalım*,
- 2- *Ağır-Baş*,
- 3- *Koyku-Zereng*,
- 4- *İğri-Şih*,
- 5- *Bayatlı-Çil Çakan*,
- 6- *Kedçe*: Oglan, Ovlath, Yalğan, Çikiryar;

II- Vekil: (Kara-Vekil, Ak-Vekil):

a- Bugrı:

- 1- *Söft*,
- 2- *Erkek*,
- 3- *Deli*: Tanglı, Canglı,
- 4- *Çal*,
- 5- *Oraz-Mamed*,
- 6- *Dev*,
- 7- *Tuman*,
- 8- *Köse-Ahmed*

b- Kahşal:

- 1- *Bahşi*: Ağın-Bahşi, Bibi-Kör, Kalpak,
- 2- *Bay-Geldi*: Bay-Geldi, Kutaş,
- 2- *Argan*: Çapatlı, Şaglı,
- 4- *Doğ-Çağa*,
- 5- *Kohşal-Bek*,
- 6- *Kurdcumek*,
- 7- *Balhan-Kulu*;

32- *Teke Türkmenleri'ni*, Murav'ev, s. 99'da 50,000 âile; Vambery, s. 305'de 60,000 âile; Burnes, III, s. 2153'de 40,000 âile; Fraser, s. 259'da 40,000 âile; Blaramberg, s. 321'de 35,000 âile; Ferrier, s. 88'de 35,000 âile; Baker, s. 211'de 60,000 âile; Napier, s. 161'de s. 'de 65,000 âile; Kuropatkin, s. 13'de 60,000 âile; Galkin, s. 16'da 50,000 âile; Petrusevitch, s. 11-14'de 78,000 âile; Thomson, 49,000 âile; (bk. *Political and Secret Memoranda 3/207, Home Correspondence, 1876, India Office*); C. Marvin, *Merv the Queen of the World*, London, 1881, s. 91'de 80,000 âile olarak verirler.

c- Kancık:

- 1- Çarıklı,
- 2- Gül,
- 3- Kuramavadcık,
- 4- Doğan,
- 5- Kung,
- 6- Porsıgdi.
- 7- Odcık,
- 8- Gızı;

B- Otamış:

I- Bahşi:

a- Miriş:

- 1- Peri,
- 2- Pir-Tanglı;

b- Çelteç:

- 1- Murusgu-yar,
- 2- Yüzbaşı,
- 3- Ajdar (Ejder)
- 4- Vekil,
- 5- Urukçı;

d- Kara- Daş-Ayak:

- 1- Gök-Boyun,
- 2- Şoba;

e- Burkoz:

- 1- Bersen,
- 2- Yolun;
- 3- Böri;

II- Daşayak

- a- Kara-Daşayak,
- b- Ak-Daşayak,
- c- Bahşi-Daşayak;

d- Yusuf:

- 1- Ak-Yusuf, Kal, Kullı,
- 2- Kara-Yusuf: Ağır-Baş,
- 3- Tilki: Ora, Molla-Artık,
Yarçmak, Mengli-Kara,
- 4- Duâli-Halim,
- 5- Kara-Yurma.

c- Ak-Daş-Ayak :

- 1- Kızıl-Ayak,
- 2- Güyürdci,
- 3- Minça,
- 4- Beğendik,
- 5- Matır;

f- Sultan-Aziz:

- 1- Bay,
- 2- Kabil,
- 3- Daş-Ayak;

g- Gök:

- 1- Gök-Ağar,
- 2- Ebe-Yazgı-Ulak,

III- Sıçmaz:

a- Ak-Sofi:

- 1- Kır,
- 2- Kar,
- 3- Tuman,
- 4- Sağır,
- 5- Perreng,
- 6- Şagın,

b- Hoca-Sofi:

- 1- Bagadca,
- 2- Mülk-Aman,
- 3- Arab,
- 4- Kızıl-Gez,
- 5- Mengli,
- 6- Bogurtag;

c- Kara Ahmed:

- 1- Çapık,
- 2- Kurt;

ç- Topaz:

- 1- Karlandı,
- 2- Kara-Göz;

d- Perreng:

- 1- Beğli-Perreng,
- 2- Arık-Perreng (33).

XI- Yamut Türkmenleri: Teke Türkmenleri gibi, Yamut'ların da *Salur-Kazan* (Salur-Ogurcık) ahfadından geldiği (34) ve *Eymür* boyu ile karıştıkları iddia edilmektedir (35). Çok eski ve kalabalık, fakat oldukça birlikten yoksun olan Yamut'lar, Rus istilâsından önce, Astrabad ile Kızıl-Su (Krasnovodks) arasındaki bölgede ve Hazer kıyılarında yaşıyorlardı. Yamut'ların mühim bir kolu da Hive yakınlarında yerleşmişti. Diğer Türkmen boyları ile ittifak kuramayan ve kendi ve kendi aralarında bile bir birlik tesis edemeyen Yamut'lar, önce İran ve Hive, sonra da Rus baskılarına dayanamıyarak, bu memleketlerin hâkimiyetlerini kabul etmek mecburiyetinde kaldıklarından, Türkmenlerin istiklâl mücadelelerine gerekli katkıda bulunamamışlardır.

Muasır kaynaklara göre Yamut'lar 40,000 âile (200,000 kişi) civarında idiler (36). Bunların 15,000 âilesi Hive yakınlarında, 25,000 âilesi de, kuzey Horasan ile

33- Rusinov, s. 47-48; Galkin, s. 8; Vambery, s. 306; Napier, s. 165; Petrusvitch, s. 14; Grodekov, I, s. 32-34; M. Alikhanov-Avanskii, *Zakaspiiskie Vospominanie, Vestnik Evropy*, No. 5, 1904, . 34; Thomson to Derby... *Political and Secret Memoranda 3/207, Home Correspondence, India Office*; Karpov, *Rodoslovnaia...*, s. 30,

34- Tumanovich, s. 84.

35- Karreyev - Nasonov - Moshkova - Yakubovskiy, s. 132.

36- Yamut'ların nüfusu, De Bode, . 62'de 45,000 âile; Murav'ev, s. 99'da 40,000 âile; Fraser, s. 262'de 25,000 âile; Burnes, III, s. 213'de 20,000 âile; Blaramberg, s. 321'de 12,000 âile (yalnız İran idaresinde olanlar); A. Suavi s. 45'de 40,000 âile; Napier, s. 108'de 60,000 âile; Kuropatin, s. 13'de 48,000 âile; Galkin, s.1.6'da 40,000 âile; Layard, 100,000 âile; Thomson, 30,000 âile (Hive Yamut'ları haric); Bregel, s. 40'da 15,500 âile (yalnız Hive Yamut'ları) olarak veriliyor.

Hazer kıyılarında yaşıyorlardı. Diğer Türkmen boyları gibi Yamut'lar da, kollara, urug'lara oba'lara ve obacık'lara ayrılıyorlardı. Yamut'ların ayrılışı, şöyle oluyordu:

A- Şeref:

a- Caferbay:

I- Yâr-Âli:

- 1- Sakallı,
- 2- Arık,
- 3- Kızıl,
- 4- Çuggan,
- 5- Tuma-Yâr-Âli,
- 6- Tuma-Cân-Âli,
- 7- Ker-Esen,
- 8- Burkaz,
- 9- İri-Tumoc,
- 10- Onok-Tumoc;

II- Nur Âli:

- 1- Karaca,
- 2- Karıncık,
- 3- Ogurcalı,
- 4- Peng,
- 5- Kelteh,
- 6- Gerey,
- 7- Kür,
- 8- Terekli,
- 9- Behelke,
- 10- Kelek-Maşrık;

b- Yelgi:

- 1- Seher,
- 2- Gür,
- 3- Vekilli,
- 4- Bölek,
- 5- Mirzâli,
- 6- Çerek-Şeyh,
- 7- Apaıı,
- 8- İpri,
- 9- Çereseek,
- 10- Ulak;

c- Diyecı:

- 1- Evdek,
- 2- Hiveli,
- 3- Gerey,
- 4- İçmek,
- 5- Çokbaş,
- 6- Böge,
- 7- Gürgenli,
- 8- Abdal,
- 9- Budak;

d- Karadağlı:

- 1- Pehlivan,
- 2- Berihan,
- 3- Eydekli,
- 4- Kalmık,
- 5- Urus,
- 6- Yalıtılı,
- 7- Uzun,

B- Çuni:

a- Atabay:

- 1- Sehenek,
- 2- Takki-Atabay,
- 3- Sarı-Çuni,
- 4- Yanbay,

e- Tatar:

- 1- Sökerli
- 2- Ak-Kirmişli,
- 3- Ak-Gemişli,
- 4- Ak-Karın;

5- Kanlı,

- 6- Muhammed-Uluk,
- 7- Damak,
- 8- Kazali,
- 9- Gagırma (Gafırma ?)
- 10- Tange,
- 11- Doğançı,
- 12- Kasırğa,
- 13- Kene.
- 14- Aşır-Gök,
- 15- Karadaşkı;

b- Ak:

- 1- Uzun-Ak; Soku, Gök, Habibli,
- 2- Kısa-Ak: Şir-Muhammedli, Mir-Muhammedli, Kızılca, Yolma, Hire:

c- Daz:

- 1- Panga,
- 2- Hanga,
- 3- Dört-Ata-Oglu,
- 4- Çinsablı,
- 5- Küzekli;

d- Küçük:

- 1- Aslancuk (Aslan-Bek),
- 2- Ustacuk (Usta-Bek),
- 4- Hortum,
- 4- Kökü-Kara;

e- Kan-Yogmaz:

- 1- Sarı-Çakır,
- 2- Kızılca,
- 3- Ata-Mahtum,
- 4- Hulaku,
- 5- Kulca;

f- İğdir:

- 1- Ak-Arkalı,
- 2- Kara-Arkalı,
- 3- Eymir (Eymür ?)

g- Ata:

- 1- Nur-Ata,
- 2- Gızl-Ata,
- 2- İbag-Ata,
- 4- Ömer-Ata;

h- Bayrâmi:

- 1- Salak,
- 2- Öküz,
- 3- Uşak,
- 4- Kara-Hoca,
- 5- Cüneyit;

i- Küçük Tatar:

- 1- Tatar,
- 2- Ak-Karın,
- 3- Kurama,
- 4- Marama,
- 5- Karık,
- 6- Keke,
- 7- Hiveci, (37)

37- Galkin, s. 9-10; Vambery, s. 308; De Bode, s. 61; Napier, s. 109-110; Petrushevitch, s. 4-6; Blaraberg, s. 99; A. Conolly, *Journey to the North of India. overland from England, through Russia, Persia, and Afghanistan*, London. 1834, I, s. 39-40; Aristov, s. 414; Tumanovich, s. 84; Karpov, s. 30; Jarring, s. 38; Thomson to Derby..... *Political and Secret Memoranda 9/132, India Office.*

Yukarıda zikredilen bu Türkmen boylarından başka, Türkmenistan'da 2,000 ile 3,000 âile (10,000 ile 15,000 kişi) kadar oldukları tahmin edilen bazı küçük Türkmen boyları veya grupları, dağınık bir şekilde yaşamakta idi (38).

Rus istilâsından önce, 1870 ortalarında, Türkmen boylarının politik durumları, şöyle idi: *Ali-Eli*, *Göklen*, bir kısım *Yamut* ile bazı küçük grupların da içinde bulunduğu ve sayıları 300,000 kişiyi bulan Türkmenler, Afganistan ve İran hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Sayıları 450,000 kişiyi bulan *Ata*, *Çavdar* (Çavuldur), *İmrâli*, *Er-Sarı* ile *Hive Yamut Türkmenleri*, bağlı buldukları Buhara Emirliği'nin 1868'de ve Hive Hanlığı'nın da 1873'de Rus istilâsına uğramalarından sonra da, Rus hâkimiyetini kabul etme mecburiyetinde kalmışlar idi. Geriye ise, sayıları ancak 400,000 kişi civarında olan ve 1860'dan beri Teke'lerin önderliğinde kurdukları birliği devam ettiren, *Salur*, *Sarık* ve *Teke-Türkmenleri* kalıyordu Türkmenistan'ı Rus istilâsına karşı fevkalâde namüsait şartlarda savunanlar da, onlar idi.

Türkmen boylarının nüfusu hakkında yukarıda verilen rakamlar, seyyahların ve otoritelerin verdiği rakamların en düşüklerinin ortalamaları alınarak verilmiştir. 1897'de, Türkmenistan'ın istilâsından 12 sene sonra, Rusların verdikleri ilk resmi istatistiklerde Türkmen nüfusu, 382 487 kişi olarak gösteriliyor (39). Tartışmaya gayet müsait olan bu rakamlar gösteriyor ki, Rus istilâsı devrinde ve sonrasında Türkmenler, çok büyük insan kaybına uğramışlardır.

38- Tumanovich, s. 86-87; Jarring, s. 39-40; Astrabad Agent to T. Thomson, December 30, 1873, Enclosure in Thomsons No. 7 of 1874, *Political and Secret Memoranda 9/130, India Office*.

39- L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana Univ. Publications, 1966, s. 198. Aristov'a göre, 1896'da Türkmen nüfusu 545,347 kişi idi. Bk. Aristov, s. 444.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE KÜTÜPHANELERE DÂİR YAYINLANMAMIŞ BİRKAÇ BELGE

Atilla ÇETİN

Osmanlıların önem vordikleri ilim ve kültür müesseselerinden biri, kütüphaneler olmuştur. Hükümdarlar, devlet adamları ve halk tarafından çeşitli devirlerde kurulan pek çok kütüphanenin varlığı, bu kütüphanelerde günümüze kadar ulaşan değerli kültür hazineleri, verilen önemin ve değerin en güzel delilidir (1).

Hususiyle eğitim ve bayındırlık alanlarında büyük faaliyetlerin görüldüğü II. Abdülhamid devrinde, kütüphanecilik bakımından yeni hizmetler getirildiği, yeni bir zihniyetle başarılı adımlar atıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun diğer şehirlerinde, gerek devlet tarafından ve gerekse şahıslar tarafından pek çok yeni kütüphaneler kurulmuştur. Önceden mevcut olan vakıf kütüphaneleri devam etmekle beraber, kütüphanelerin devlet kontrolü altında bulunması hususunda düşünceler belirmiştir. Maarif Nazırı Münif Paşanın teşebbüsü ile kütüphaneler idaresi hakkında bir talimatname düzenlenmiştir. (2) İlk defa olarak Bayezid Umumi Kütüphanesi açıldığı gibi, Milli Kütüphane teşkili için plânlr yapılmıştır.

Yine II. Abdülhamid döneminde izlenen eğitim politikasının sonucu olarak, birçok orta ve yüksek öğretim kurumlarının açılması, bu açılan okullarda, okul ve ihtisas kütüphaneleri teşkilini gerekli hale getirmiştir. İdadilerde, meslek okullarında, okul kütüphaneleri teşkil olunduğu gibi, Darülfünun, Harbiye, Tıbbiye ve diğer yüksek okullarda ihtisas kütüphaneleri kurulmuş ve geliştirilmiştir. Bu nevi yüksek okul ve ihtisas kütüphanelerinde, bilhassa fen ve teknik ilimlerle ilgili olanlarda sadece yerli eserlerle değil, aynı zamanda yabancı dildeki eserlerle de zenginleşmiştir.

-
- 1) Şemim Emsen "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphaneleri Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. IX, (1960) S. 1-2, s. 14-35; S. 3-4, s. 119-126; Mustafa Yazıcı, *Türkler ve Kütüphanecilik*, Ankara, 1969.
 - 2) Dr. Müjan Cunbur, "Münif Paşa ve Kütüphanecilikle İlgili İlk Yönetmelik", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XIII (1964), S. 1-2, s. 33 vd.

Bu devirde dikkati çeken diğer bir husus, Abdülhamid'in irâdesi üzerine, kütüphanelerin muntazam fihristlerinin hazırlanması ve basılmasıdır. 12 yıllık bir çalışma sonucu, İstanbul'daki 63 Kütüphanenin, 40 ciltlik fihristi yapılmış ve basılmıştır. Diğer bazı şehir kütüphanelerinin de, fihristleri yayınlanmıştır (3).

Kütüphanecilikle ilgili çalışmalara gerekli hassasiyeti gösteren II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda çok zengin ve iyi düzenlenmiş modern bir kütüphane kurdu muştur.

II. Abdülhamid devrinde, Türk Kütüphaneciliğine yapılan hizmetleri ve aşamaları ortaya koyabilmek, kuşkusuz uzun bir araştırmayı gerektirmektedir. Biz, Yıldız Arşivi'nde çalışmamız esnasında raslıyabildiğimiz bazı belgeleri ilk defa olarak yayınlamak suretiyle, bu konuda yapılacak araştırmalar için bir fikir vermek istedik (4).

Aşağıda sunacağımız dört belgeden *birincisi*, 1298 yılında Şam'da tesis olunan umûmî kütüphaneye dair bir talimatnâmedir. Bunda, kütüphanenin kuruluş amacı, yeri, idaresi, çalışma düzeni, memurların durumu, halka götürdüğü hizmet vs. maddeler halinde tesbit edilmiştir.

İkinci belge, 1882 senesinde açılmış olan İstanbul'daki Bayezid Umûmî Kütüphanesi hakkındadır. Şurâ-yı Devlet azâsından Yusuf Hâc adlı zat tarafından II, Abdülhamid'e sunulan bu lâyhada, Bayezid Umûmî Kütüphanesinin genişletilmesi, Osmanlı ülkesinde yayınlanan bütün, kitap, gazete, risale vb. den ikişer nüshasının bu kütüphanede toplanması, yani derleme nüshalarını muhafaza etmesi ve diğer bazı hususlara âit teklifleri ihtiva etmektedir.

Üçüncü vesika, Bâb-ı Âli bahçesi içinde, Bâb-ı Âli memurları için Sadrâzam Ahmed Cevad Paşa tarafından, sadaret döneminde inşa ettirilen kütüphanenin açılışı hakkındadır. Kütüphane 1895 yılında hizmete açılmıştır. Adı geçen kütüphane binası halen Başbakanlık Arşivi'nin 5 numaralı deposu olarak kullanılmaktadır.

Sonuncu belge ise, kütüphanelerin durumu hakkında Fetvâ Emîni Nuri Efendinin 1318/1900 tarihli, devrin Sultanına takdim ettiği bir muhtırasıdır.

Aşağıda dört belgeyi, sıra ile aynen yayınlıyoruz.

Belge 1

"Bu kerâ Şam-ı şerîf'de te'sis ve küşâd olunan Kütübhâne-i 'Umûmiye dâir ta'limât nâmedir

Birinci madde, şı ref-sâdır olan İrâde-i Celîle-i Vilâyet-penâhî ile, fî 15 Şubat sene (12) 95 tarihli takrîr-i 'acizânemiz üzerine Meclis-i İdâre-i Vilâyetden ve ilen

3) Ali Berberoğu, *II. Abdülhamid Devrinde Kütüphanecilikle İlgili Çalışmalar*, Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, Haziran 1971, Tez No. 8252.

4) Yıldız Arşivi'nin teşekkülü, bölümleri, özellikleri, hacmi, mevcut durumu hakkındaki "Yıldız Arşivi'ne Dâir" adlı makalemiz İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32. sayıda yayınlanmaktadır.

karara da tevfikân, ötedenberi birtakım mütevelliler yedlerinde bulunub 'umûmun nazar-ı mütâla'asından mahrûm olan kütüb ve resâil-i mevkûfenin, *Salâhaddin-i Eyyubî Türbesi* civarında kâin *Melik Zâhir Kubbesi*'nde ta'mir ve inşa kılınan mahall-i mahsûsa nakl ve cem'ile, bir *Kütübhâne-i 'Umûmî* te'sis ve küşâd olunacaktır.

İkinci madde, İşbu Kütübhanesi-i 'Umûmî 'Hanefî Müftisi Hamza-Zâde faziletli Mahmud ve Cem'iyet-i Hayriyye Re'isi 'Abidin-zâde faziletli 'Alâaddin ve Kezbirî-zâde faziletli Şeyh Müslim ve 'Attar-zâde faziletli Şeyh Selim ve Meninî-zâde faziletli Mehmed Efendiler ile, cem'iyet-i mezkûre a'zâsından diğer iki zâtdan mürekkeb bir hey'etin zir-i nezâretinde olarak bu hey'ete de "*Kütübhanesi-i 'Umûmî Cem'iyeti*" denilecektir.

Üçüncü madde, Kütübhanesi-i 'Umûminin, şehri ikişer yüz gurusu ma'âşla birer hâfız-ı kütübü ve elli kuruş ma'âşla bir bevâbı olup, bunlar emri muhâfazasına me'mûr olukları kütübhanede hiçbir nesne zâyi' etmiyeceklerine; ve ederler ise, âtîdeki madde-i mahsûsasında gösterileceği vechile, bedelen ve 'aynen tazmîn eyleyeceklerine dâir beyanlarında bir kefâlet-i müteselsile icrâ kılındıktan sonra, olbâbda hâricdende kefâlet-i kavîyyeye rabtolunacakları gibi, kendülerinin ittîfak-ı ârâyı cem'iyetle her iki senede bir kere tebdîlleri veya me'mûriyetlerinde ibkaları dahi, câiz olabilecektir.

Dördüncü madde, işbu kütübhaneye sâir mektebelerden, nakl ve cem' veya es-hâb-ı hayr tarafından vakf ve teberru' edilecek bi'l-cümle kütüb ve resâil, kütübhanesi cem'iyeti ma'rifetiyle bi't-tekdîk, anlardan her biri kangı 'ilm ve fenne dâir olduğunu ve zâten kangı mektebenin malı bulunması veya kangı es-hâb-ı hayr tarafından vakf olunmuş idüğünü mübeyyin, numrolu ve muntazam cedveli ve zirî, kütübhanesi cem'iyeti a'zâsıyla hâfız-ı kütübler tarafından musaddak olduğu halde, kütübhanede hıfz edilecek. Ve sicill-i mahsusâ kayd olunduktan ve zahriyle derûnunda münâsib mahallere cem'iyetin mühr-i mahsûsu basıldıktan sonra, kütübhanesindeki raf ve bölmelerin başka başka bâlâsında muharrer olacak 'ulûm ve fûnûnda her kangısına dâir ise, o mahalde mevcûd te'lîfât meyânına vaz' olunacak. Ve zikr-olunan sicilin diğer üç kıt'a nüshası olup biri kütübhanesi cem'iyetinde biri evkaf muhasebeciliğinde ve diğeri dahi mahkeme-i şer'iyede hıfz olunacaktır.

Beşinci madde, kütübhanesinde mevcûd olan bil-cümle kütüb ve resâil ve evrâk, hâfız-ı kütüblerin yedine müselleme olduğundan, her üç ayda bir kere kütübhanesi cem'iyeti tarafından icrâ edilecek mu'âyenede, orada bir kitab veya risale veya varaka bile zâyi' olduğu görülür ise, o zâyi' olan nesne, eğer nüshâ-i nâdire ise, kütübhanesi cem'iyeti tarafından bâmazbata takdîr olunacak bedel-i nakdîsi beyanlarında münâsafaten; ve öyle olmayub da, hâricden tedârîki mümkün bir te'lîf olduğu suretde, taraflarından yine münâsafaten te'diye olunacak bedel ile iştirâ edilmek

üzere, 'aynen kendilerine tazmîn ettirilecek. Bu hal bir daha tekerrür edecek olur ise, hâfız-ı kütüblerin 'azl ve tebdilleri lâzım gelecektir.

Altıncı madde, kütübhânededen hiç kimseye kütüb ve resâil i'âre etmek, kat'iyen memnû' olduğundan, herkes istediği kitabı, cyyâm-ı mu'ayyenesinde bi'zzat kütübhâneye giderek orada mütâla'a eyliyeceği gibi, ârzü eylediği te'lifi dahi, orada istinsah edebilecektir.

Yedinci madde, kütübhâne, salı günlerinden mâ'ada, her gün tulû'-ı şemsden akşama kadar, umûma açıktır.

Sekizinci madde, hâfız-ı kütüblerin vezâif-i mahsûsası, her gün vakt-i mu'ayyende kütübhâneyi açup, bir mâni'-i zarûri ve şer'i vuku'ıyla hey'et-i cem'iyetden istizân etmedikçe, işleri başından akşama kadar ayrılmamak ve orada mevcûd olan kitabları, dâimâ hüsn-i tertib ve intizâm ve nezâfet üzere tutmak, ve eshâb-ı mürâca'ata hürmet ve ri'âyette. mütâla'asını ârzü eyledikleri kitâbı derhal bulup, kendülerine vermek; ve kütüb ve resâil-i mevcûdenin te'lif ve tertibince noksânları bulunduğu hâlde, anları nûsah-ı kâmileden bi'l-istinsâh ikmal eylemek gibi hizmetlerden 'ibaret olarak. Ve bevab dahi, kütübhâne mahallinin dâimâ silinüp süpürülüp, temiz tutulması, misillü hıdemât ile mükellef bulunarak, her kangısında bu vezâifin dâimâ hüsn-i icrâ ve muhâfazasınca ednâ mertebe kusûr görülecek olur ise, birinci def'asında Kütübhâne Cem'iyeti tarafından icrâ-yı tenbihât, olunacak; ve bunun üzerinc, yine o misillü bir halleri vuku'bulur ise, me'mûriye'tlerinden 'azl ve tebdilleri lâzım gelecektir.

Dokuzuncu madde, kütübhâne cem'iyetinin tensib edeceği bir iki a'zâ, haftada birkaç kereler kütübhâne mahallini ve hâfız-ı kütüblerin bihakkın vazifeleini îfa edüp etmediklerini mu'âyene ve teftiş ederek, meşhudâtlarını cem'iyete haber verecekler. Ve bir de cem'iyetin tensib ve kararıyla, hâsılat-ı kütübhâne için, hâriciden iştirâsı ârzü olunacak ba'zı kütüb ve resâil esmânına karşuluk olarak, cem'iyette hıfz olunmak üzere kütübhânedede bulunan âsâr-ı nâfi'a ve nûsah-ı nâdirenden icâb edenleri tab' olunup, fi'ât-ı mukarreresiyle fûrûht ettirilecektir.

Onuncu madde, kütübhâneye her taraftan cem' edilecek kitaplar tekmiil olduktan sonra, müfredâtını ve envâ'ını mübeyyin bir kıt'a defteri de, taraf-ı cem'iyetden tab' ve neşr olunacaktır.

On birinci madde, cum'a günleri, iki hâfız-ı kütübün münâvebe tarikiyle kütübhânedede bulunmaları, ya 'ni bir cum'a biri, diğeri cum'a öbürünün devam etmesi, câiz olacaktır.

Şam-ı Şerif Cem'iyet-i Hayriyesi Matba'asından tab' olunmuştur.

Fi 13 Şa'bân 1298" (5)

Belge 2

” ‘Atebe-i Seniyye-i Cenâb-ı Veliyyü’n-ni’amiye

Sâye-i ma’ârif vâye-i Hazret-i Tâcdâr-ı A’zamilerinde Pâ-yitaht-ı Saltanat-ı Seniyyede, on sene evvel bir Kütübhâne-i ‘Umûmî te’sîs ve küşâd olunmuş ise de, ol-vaktden şimdiye’kadar hâl-i vâhid üzere kalmış ve orada’bulunan kitâblar, ekserî ‘arabîyyü’l-‘ibâre ve bâhis oldukları fünûndan ba’zısının eski ve kadîm efkâr ve kavâ’ide tatbîkan inşâ ve te’lif olunmuş, ve bu müddet zarfında, kütübhâne-i mezkûrede mevcûd kitâbların ‘adedine pek az ‘ilâve ve zamm olunmadığı cihetle, matlûb olan fevâid, derece-i fıkda kalmıştır. Millet-i Necîbe-i ‘Osmaniyyeye bir fâide-i ‘umûmiyye hâsıl etmek üzere te’sîs olunan kütübhâne-i mezkûrdan, fevâid-i matlûbe husûle gelmek için, yalnız eski kitâblar mütâla’asından hâsıl olamayacağı bedihî; ve işbu ‘asr-ı güzîn-i ma’rifet rehîn-i Pâdişâhîlerinde, fünûn-ı sâirenin fevka’l-âde terakkîsi nümâyân olmasına ve fünûn-ı cedîdenin efkâr-ı kadîmeyi lağv etmesine nazaran, kütübhâne-i mezkûru ziyâret edenler pek nâdir olduğu re’yü’l-‘ayn müşâhade edildiğinden, ve el-hâletü hâzihi istifâde edebilmek için, cedîdeyi münderic kitâbların orada bulundurulması lazımeden ma’dûd bulunduğundan, Kütübhâne-i ‘Umûmî-i mezkûrun, terakkîyyâtına bâ’is ve Millet-i Necîbe-i ‘Osmaniyyeye nâcizane bir hizmet ibrâz etmek ârzü dâste-i ben-degânem olduğundan, işbu lâyiha-i çâkerânemi, Hâkîpa-yı Merâhim İhtivâ-yı Tâcdârîlerine takdîmine cesâret eyledim. Şöyle ki;

Evvelen, gerek Der-i ‘Aliyye’de ve gerek Memâlik-i Şâhânede ‘ale’l-‘umûm ve kangî lisânda olursa olsun, kitâb ve risâle ve gazete vesâir matbû’ât-ı cedîdeden ba’de’t-tab’, iki hüsha Kütübhâne-i ‘Umûmiyyeye ve bir nüsha *Ma’ârif Nezâret-i Celîlesine* ve bir nüsha *Matbû’ât Müdiriyyet-i ‘Aliyyesine*, sâhib-i imtiyâz tarafından mücelleden takdîm etmesine mecbûr tutulması; ve mezkûr nüshaların takdîm edildiğine dâir, mahallât-ı müşârün-ileyhâdan ‘ilm-ü haber ahz eylemesi, kaide-i, ‘umûmiyye ittihaz etmesi,

Sâniyen, Kütübhâne-i ‘Umûmiyye’ye takdîm olunacak gazetelerin müfredâtı hıfz ve her sene başında cem’ ve teclîd ettirecek, târih-i nefîs-i ‘umûmî makamında her an mürâca’atdan vakayi’-i ‘umûmiyyeyi istihrâc ve istifâde olunup, hükümet-i seniyyece ve ahâlîce fâide-i külliyye hâsıl olacağı bedihîdir.

Sâlisen, Kütübhâne-i ‘Umûmiyyeye, sâir matbûât-ı cedîdeden ikişer nüsha takdîminden maksad, Âsâr-ı Celîle-i ‘Osmâniyyenin hıfzı ve mahv ve fıkdaandan vikayesiyle, ahâlî kütübhâne-i mezkûrede mütâla’asından istifâdesi; ve gelecek zamanda ‘Osmanlıların evlâd ve ahfâdına bir hüsn-i misâl bırakılmasıyla, âbâ ve ecdâdlarının âsâr-ı celîleleri lede’l-mütâla’a iftihâr ederek, terakkîyyâtına sebebîyyet vermesi; ve kütübhâne-i mezkûreye takdîm olunacak ‘ale’d-devâm kitâblardan servet-i maddî ve ma’nevî husûliyle dâiresi müttesi’ olması; ve bu vâsıtâ ile yakın bir zamanda fevka’l-âde zengin ve mükemmel sûretle bir Kütübhâne-i

'Umûmî olması, ve erbâb-ı fûnûnun ittisâ'-ı ma'ârifine sebebiyet vermekle berâber, ahâlîce fûnûn ve 'ulûmun tervîci mûcibolacağı, şübhe yoktur.

Râbi'ân, mezkûr matbû'ât-ı cedîdeden *Maârif Nezâreti-i Celîlesiyle Matbû'ât Müdiriyyet-i 'Aliyyesi*'nc birer nüsha takdîminden maksad budur ki, kitâb veya gazete neşrinden sonra, bir zâtın hukukuna zarar ve ziyân irâs etmesinden dolayı, bir da'vâ zuhûr etmiş olduğu takdîrde, mezkûr Makamât-ı Resmîyye-i müşârün-ileyhâda musaddakan nüshaları mahfûz ve sahte ve taklidden masûn olan ol kitâb veya gazetenin nüshası mûcibince hükm-i fasl hâsıl olacağından, gerek Hükûmet-i seniyyece ve gerek ahâlîce fâideden hâlî olmayacağı derkârdır. Ol-bâbda ve her hâlde emr ü fermân, Hazret-i Veliyyü'l-emr efendimizindir.

Fî 25 Kânûn-i-sânî sene 310. (=6 şubat 1895)
Şûrâ-yı Devlet â'zâsından bendeleri
Hâcî Yûsuf" (6)

Belge 3

"Nezâret-i Zaptiyye" (matbu başlık)

Bâb-ı 'Alî bağçesi derûnunda müceddeden inşâ olunan kütübhânenin, bugün sa'at onbuçuk râddelerinde Zât-ı Sâmi-i Sadr-ı 'A'zamî ile Dâhiliye ve Hâriciye Nâzırları paşalar ve Sadâret-i 'Uzmâ müsteşârı paşa ve Sadâret Mektubçusu ve Dâhiliye Müsteşârı Beğefendiler Hazerâtı ile, Sadâret ve Dâhiliye me'mûrlarından ba'zıları hâzır oldukları hâlde, kurbanlar kesilerek resm-i küşâdı icrâ, ve Ed'iyye-i Mevrûza-i Cenâb-ı Padişâhî tezkâr ve edâ edilerek, teyemmünen derûnuna birkaç kitâb vaz' olunduğu, marûzdur. Ol-bâbda emr ü fermân Hazret-i Men-İchü'l-emrindir.

Fî 30 Kânûn-ı-sânî sene 310 (=11 Şubat 1895)
Zaptiye Nâzırı
Bende
Nâzım" (7)

Belge 4

"Kütübhânelerimiz, pek şâyân-ı esef bir hâldedir. Bazıları hareket-zede olduğu için ve ba'zı diğerleri de, kapuları temhîr olunarak sedd edilmiştir. Açık bulunanların, bir kere içerülerine girildi mi, tozdan toprakdan, döşemelerinin fersûdeliğinden, oturacak bir yer bulmak müşkildir. Bir kitâb getirdilüp ele alındı

6) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, Ho. 1103 Maarif, 6 Şaban 1312.

7) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, No. 1104 Maarif, 15 Şaban 1312.

mı, teccsürler içinde kalınur. Zirâ cildinin fersüdeliğinden, o köhneliğe inzimanı eden birkaç parmak sihanındaki tozdan kitabın rengi kalmadığı gibi, hemen hemen dağılacak zannolunur. O kitâblar ki, bugün milyonlar sarf edilse, Hudâ-negerde, zâyi' olduğu taktîrde, elde edilmek kabil değildir. Çünkü ekserinin nüshası kalmamıştır. Kütübhânelecilerin ise, ekserisinin ma'âşları, Hilâf-ı Marzî-i Hazret-i Pâdişâhî olarak, pek cüz'idir. Hattâ Şehid-Ali Paşa Kütübhâncesinin ma'âşını yüz para, Köprülü Kütübhâncesinininki otuz gurusu ma'âş aldıkları mesmû'-ı hakır olmuştur.

Fi 27 Receb-i şerîf sene 318 (=20 Ekim 1900)

Emînü'l-Fetvâ " (8)

Muhammed Kalaç'ın Bihar ve Bengal Fetihleri

Doç.Dr. Enver KONUKÇU

XII. yy. sonları, Hindistan Orta Çağ Tarihinin en hareketli devresini ihtiva etmektedir. 1192 yılında, Kuzey Hindistanın kaderi müttelik racalar ile Gurlular arasında yapılan, Lahor bölgesini Dehli düzlüklerine bağlayan geçid noktası Tarrain (Triori) köyündeki meydan savaşı ile belli olmuştur (1). Bu tarihten itibaren, duraklamış gibi görünen İslâm-Türk akınları tekrar canlanmıştır. Bu defa, Gazne akınlarının nüfuz sahası (2) aşılmış ve Gur sultanının emri ile, fetihler Bengal Körfezine kadar uzanmıştır. Afganistan'da Gaznelilerin yerini alan Gurlular (3), 1197 yılına kadar geçen dört yıl zarfında, Rajputlar dışında savaşçı bir kuvvete sahip olmayan Hindü Racialıkları ve hatta güçlü maharacalıkları arka arkaya mağlup etmişlerdir. Sultan Mu'izz ed-din Muhammed (1173-1206)'in (4) meliklerinden olan Kutbeddin Aybeg, efendisi adına, Ganj ile Cemne Nehirleri arasındaki şehirlerle, bunlara komşu yerlerdeki kaleleri arka arkaya fethetmeye başlamış, Hindü nüfuzunun kırılmasında Baha ed-din Tuğrul, Hizber ed-din Hasan-ı Edib, Hüsâmeddin Oğulbeg ve Kalaçlı Muhammed isimlerindeki kumandanlarda kendisine yardımcı olmuşlardır. Kutb ed-din Aybeg ve arkadaşlarının Hindularla olan savaşları, hemen aynı yüzyıl içinde, Dehli sarayına mensub tarihçilerce tesbit edilmiştir. Nişapurlu bir aileden gelen Hasan Nizâmî'nin "Tâc el-Me'âsir fi Ahvâl-i Mülûk el-Hind" ve Kadı Minhac ed-din Ebû 'Ömer 'Osman b. Sirac ed-din Cüzcânî'nin "Tabakât-ı Nâsırî" sinde, Kutb ed-din Aybeg ve devri Türk yayılışına ait hadiseler tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.

(1) V.D. Mahajan, The Sultanate of Delhi, N. Delhi 1970 s. 61-63.

(2) Gazneli Mahmud zamanında Hindistana 1001-1027 tarihleri arasında onyedî sefer yapılmıştı. Mevdûd (1041-1048) zamanında ise Hindûlar üstünlük sağlamışlar, Mecdûd'un isyanından faydalanarak Tânesâr, Nagarkot kalelerini ele geçirmişlerdi.

(3) Afganistanda hükûmran olan müslüman hanedanı olup, ordusu genellikle Türklerden meydana gelmekte idi. Bkz; Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsırî, nşr: 'Abd el-Hayy-ı Habîbî, Kabil Hş. 1342 1, s.318 v.d

M. Longworth Dames, Guriler, İA IV,s. 826-830.

(4) Gur Sultanlarının dördüncüsü olup önce Şihab ed-din, sonraları Mu'izz ed-din unvanlarını taşımıştı.

Eserini Lahor'da, Kutb ed-dîn Aybeg'e takdim etme şerefine nail olan Fahr ed-dîn Mubarek Şâh Merv er-Rudî, "*Tarih-i Fahr ed-dîn Mubarekşâh*" sinde, Hasan Nizâmî ve Cüzcanî'den farklı olarak, özetle ve tarih sırasına göre malûmat vermektedir.

Tarain Meydan savaşından sonra, Hindistanın önde gelen şehirleri ve kalelerinde Hansî, Mirat, Kol, Dehli, Biyane, Bedaun, Nahravala, Galyur ve nihayet Kalincar zaptedilmiş, Rajputların direnişlerini kıran ve Gur Sultânı Mu'izz ed-dîn Muhammed ile beraber âsi kabilelere karşı büyük bir tenkil hareketi yapan Kutb ed-dîn Aybeg, her hareketinde başarılar kazanmıştır. Jai Chand isimli bir rakanın mağlub edilmesinden sonra, buddhist mabedleri ile haklı şöhrete sahip bulunan Varanasi/Benares tahrib edilmiştir. Kutb ed-dîn Aybeg, bu Hindü kalesinden öteye, yâni doğuya doğru bir askeri harekâta bulunmadı. Daha ziyâde batıdaki ve ülkesindeki iç mes'elelerle ilgilenmeye başladı. Fakat az sonra, uç bölgesindeki küçük bir ıktaya sahip bulunan Muhammed b. Bahtiyar isimli kumandanın, Bihar taraflarında arka arkaya başarılar kazanmakta olduğuna dair haberler Dehli sarayına gelmeye başladı.

* M u h a m m e d K a l a ç

Devrin kaynaklarının Bihar ve Bengâl fatihi olarak işaret ettikleri Muhammed, Afganistanda, Gur, Gernsir ve Sicistan arasındaki Hilmend boylarında sakin Kalaçlardandır. Doğum tarihi kesinlikle belli değilse de, 1206 da ihtiyar olduğu göz önüne alınırsa, XII. yy.'ın ilk yarısında dünyaya gelmiş olmalıdır? Babası Bahtiyar isminde bir beydir. Ailesi ise bu kabilenin ayân ve ekâbirindendi. Büyük babası Mahmud adını taşımıştır. Bir de kendi adını almış olan ve Gurluların hizmetinde Hindistana gitmiş olan amcası vardı. (6)

Muhammed Kalaç'ın çocukluğu hakkında kaynaklarda pek malûmata rastlanılmamaktadır. Gençliğinde, hayat şartlarının oldukça güç olduğu Hilmend boylarından ayrılarak, Deşt-i Murgo yolu ile Gazne'ye gitmiştir. Burada, Kalaçlar arasında cari olan ücretli askerlik mesleğine girmek düşüncesinde idi. Ancak, Sultan Mu'izz ed-dîn Muhammed'in asker alma işlerine bakmakta olan sahib-i dîvân-ı 'arz yetkilisinin dikkatini çekemedi. Kendi durumunda olan birçok kimse gibi, yeni gâza ucu ilân edilen ve müslüman gücüne şiddetle ihtiyaç duyulan Hindistana gitti. Dehli'de de şansı iyi gitmedi. Kutb ed-dîn Aybeg'in memurlarınca, askere yazılma isteği geri çevrildi. Bunun üzerine Dehli'den ayrılarak, Dü-Ab'ın kuzeyindeki önemli şehirlerden olan Bedaun'a gitti. Şehrin hakimi Melik Hizber ed-dîn Hasan-ı Edib'e başvurdu. Hindularla yapılan savaşlarda, Türk menşeli askerlere ihtiyaç duyan melik, Muhammed Kalaç'a, geçinebileceği kadar maaş ile

(5) Cüzcanî, TN I, 407 V.A. Smith, The Early History of India Oxford, 1967, s. 404.

(6) Cüzcanî, TN I, s. 422 not: 5.

bir at verdi. Bu esnada, uzun zamandan beri izini bulamadığı amcası Muhammed'in, Ali Nagauri'nin hizmetinde olduğunu öğrendi. Bedaun melikinden izin alarak, Ali Nagauri'nin sahip bulunduğu ve amcasının idâre ettiği Kaştmandi'ye gitti. Onunla birlikte ölümüne kadar bulanarak, Hindu savaşları ve özellikle uçlar hakkında malûmat sahibi oldu. Muhammed'in ölümünden sonra da, Kaştmandi tımarı Ali Nagauri tarafından kendisine verildi. Bu esnada Gur Sultanı ile Kutbed-din Aybeg, Benares/Varanasi'yi sultanlık arazisine katmışlardı. Zaman zaman Kaştmandi'den hareketle, Hindü sınırlarına hücum eden Muhammed Kalaç etrafına adamlar toplamaya başladı. Kendi çapında gâzalar yapmayı tasarlariken, Oudha/Eved valisi Melik Hüsameddin Oğulbeg ile tomasa geçti. Bu melik, kendisini Oudha/Eved'e davet ederek, hizmetine kabul etti. Muhammed Kalaç'a Ganj ile Son Nehirleri arasındaki Siltur ve Sehuli pergenelerini tımar olarak verdi. Bununla yetinmiyen Muhammed Kalaç, ilk olarak Hindu arazisine Munghiyr (Münir) bölgesinde hücum etti. Onun akınlarının arkası kesilmedi ve kısa zamanda büyük başarılar kazanarak, altın, gümüş, çeşitli silâhlar, o zaman orduda çok ihtiyaç duyulan terbiye edilmiş savaş filleri ile atları, ganimet olarak ele geçirdi (7).

* Biḥar'ın Fetḫi

Muhammed Kalaç'ın uçdaki faaliyetleri, Dehli sarayına kadar ulaşmıştı. Emrindeki kumandanları daima memnun etme yolunu tercih eden Kutbeddin Aybeg, uçdan gelen bu haberler üzerine, Muhammed Kalaç'ı teşvik etmek üzere hilat ve bazı şerefleendirici hediyeleri yollamıştı. Munghyr (Münir) akınlarını Bihar'ınki takib etti.

Bihar, Mughiyr ile Bengâl arasında, Ganj ana kolunun doğuya doğru aktığı sahayı ihtiva eden bir bölgedir. Devrin kaynaklarında Bilâd-ı Bihar diye zikredilen Bihar'ın Hindular arasındaki ismi "Üniversite Şehri" manasına gelmekte olan Vihara idi (8). Bu bölgenin Hindu devresine ait tarihi oldukça karanlık ve karışık vaziyettedir. V.A. Smith'in tetkiklerine göre, IX. yy.'a kadar, Bihar'da Magadhlılar hüküm sürmüşlerdir. Bu Hindu devletine, yine mahalli unsurlardan olan Palalılar son vermişlerdi (9). Raca Gopala'dan sonra, tahminen 800 senelerine doğru, Dharma Pala ülkede hakimiyeti kendi elinde topladı. Onu takiben Deva Pala, Bihar hakimi oldu. Bu race zamanında devlet en parlak devrini yaşamaya başlamış, Lausena/Lavessena ismindeki bir kumandarnın fetihleri ile sınırlar en geniş hale sokulmuştur. Assam'a kadar yapılan başarılı akınlar, Palaların mâli bakımdan güçlenmesine sebep olmuştur. Racanın elinde toplanan ganimetler vasıtası ile ülkede

(7) Cüzcânî, TN I, s. 423, Gülâm Hüseyin Salim, Riyâzü's-Selâtin, nşr: Maulavi Abdulhak Abid, Calcutta, 1890 s. 60-61. Nizâm ed-din Ahmed, Tabâkat-ı Ekberi, nşr: B. De, Calcutta, 1931, s. 47.

(8) Aynı yer. Gülâm Hüseyin Salim, Riyâz ü's-Selâtin, s. 61.

(9) The Early History of India, s. 412 v.d.

imar faaliyetlerine girişilmiş, bilhassa buddha mabetleri yapımında gelişmeler kaydedilmişti. Bunların en önemlileri Bihar ve Vikramasila da yükselmiştir. 978-1030 tarihleri arasında saltanat süren I. Mahipala'dan sonra, tahta Rama Pala geçti. XII. yy.'ın ilk yarısında Bengal'deki Senalar ile Palalar arasında mücâdeleler başladı. Bu yüzden Pala racaları, genellikle doğu sınırlarında meşgul olmuşlardır. 1175-1196 arasında Govinda Pala, Bihar'ı idare etti. Ölümünden sonra, bazı Hindu rivayetlerine göre, İnradyumna kendisine halof oldu. İşte bu sırada Muhammed Kalaç, Kutbeddin Aybeg'in izni ile Bihar önelerine gelmişti (10).

Bihar'ın fiili istilâsı, 1197 de başladı. İki sene zarfında, bölgenin en önemli müstahkem kalesi ve şehri olan "Hisar-ı Bihar" ve az sonra da Raca Gopala tarafından Ganj'in güneyinde, VIII. yy'da kurulduğu rivâyet edilen Oddantapuri (Otantapuri) ele geçirildi. Şemsiler devrinde Lakhnauti'de bulunan Kadı Minhac Cüzcânî, 1243 de Ferganalı âlim iki kardeş olan Nizam ed-din ve Samsamüddin'den Bihar fethinin nasıl yapıldığını dinlemiş, eserine kaydetmiştir. Bu iki kardeş, Muhammed Kalaç'ın emrinde Bihar fetihlerine katılarak, mühim yararlıklar göstermişlerdi. 200 kadar süvari ile Bihar'ı istilâ eden Türkler, Hisar-ı Bihar ile Oddantapuri'yi kolaylıkla ele geçirmişler, gayr-i islâmi yapıları, özellikle Buddha mabedlerini tahrib etmişlerdi. Her iki şehrin yakılışı sırasında, Muhammed Kalaç, kütüphaneleri hariç tutmuş, islâm âlimlerinin istifadesine sunulmak üzere ülkesine göndermiştir. Onun bu hareketi, bir Türk kumandanının ilme verdiği önemi arzemesi bakımından zikre şâyandır (11).

* Kutbeddin Aybek' i Ziyâret

Bihar'ın Türk-Kalaç hakimiyetine girmesinden sonra, sınır doğuda Bengal'e, Senalara kadar uzanmıştı. Bu sefer ile Muhammed Kalaç, pek az kimse ile Hindu-ları mağlub edebileceğini görmüştü. Gerçekten de, Hindu racalıkları düşünüldenden daha güçsüzdüler. Hakimiyetleri sahip oldukları şehirlerin dışına pek çıkmıyordu. Her zaman silâh altında tuttıkları kuvvetleri de yoktu. Halbuki, batıda, Gucerat'a kadar olan sahadaki racalıklar, güçlerini, üretli olarak bulundurdıkları Rajputlara dayandırmakta idiler. Bunlar da Hindistanın en cesur savaşçıları idiler ve müs-lümanların eline esir düşüp günahkar (!) olmaktansa, intihar etmeği yahud ölmeyi göze alıyorlardı.

Muhammed Kalaç, Bengal seforine çıkmadan önce, Delhi'ye giderek Kutbeddin Aybeg ile görüşmek lüzumunu duydu. Bihar bölgesinden ele geçirdiği kıymetli ganimetlerden de yanına alarak, Siltur ve Sehuli'den ayrıldı. O esnada, bir seferden yeni dönmüş olan Kutbeddin Aybeg, Bihar fatihini mcerasimle karşıladı ve Aksaray mânâsına gelen Kasr-ı Sepid'de misafir etti. Kutb ed-din Aybeg nezdinde olağan

(10) V.A. Smith, a.g.e. s.417 ve not: 1. Raca Indradyumna için bkz. J.N. Samaddar, Raca Indrad-yumna, J. Bang O. Res. Soc. V/2, s. 295-7.

(11) Cüzcânî, TN I, 423.

üstü itibara sahip olduğunu gören bazı Türk beyleri, bu Kalaçlı hakkında dedikodulara başladılar. Kahramanlığının abartılmış şeyler olduğunu, hele 200 kişi ile Bihar'a hakim olmasının imkânsız görüldüğü şeklindeki rivâyetler hem Muhammed Kalaç'ı ve hemde Kutb ed-dîn Aybeg'i rahatsız etmeğe başlamıştı. Saray ahırlarında bulunan, henüz terbiye edilmemiş cüsseli bir fili bir gürz darbesi ile, herkesin hayret dolu bakışları arasında, yere, ayakları üzerinde çökertmesi, dedikoduların sona ermesine sebep oldu. Bu defa Türk beyleri, Muhammed Kalaç'ın, gerçekten cesur ve atak bir kimse olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kaldılar. (13) Kutb ed-dîn Aybeg ile Muhammed Kalaç arasındaki görüşmeler daha ziyade Bengal taraflarında gerçekleştirilecek fetihler üzerinde oldu. Nitekim Delhi'den ayrılır ayrılmaz, Siltur ve Schuli'de bu seferin hazırlıklarına başlanacağı görülecektir. Kutb ed-dîn Aybeg, Muhammed Kalaç'a memnun edici hediyeler takdim etti. Bu devrin tarihçisi Hasan Nizami'nin kaydettiğine göre bu hediyeler, hil'at, çadır, nevbet, âlem, süslü kıymetli bir kılıç ile at ve koşumları idi... (13)

* Bengal Seferi

Muhammed Kalaç, Bengal seferine 1202 yılında başladı. Ülkenin muhtelif yerlerinden kahramanlığını duyarak gelmiş bulunan Kalaçlarla kuvvetlerini güçlendirdi. Aynı yıl, içinde, üç yıl sürecek olan Bengal istilâsına teşebbüs etti.

Bengal, Bihar, Orissa, Tirhut, Koç, Miç, Teharu ve Assam arasındaki geniş düzlüklerden ibarettir. Ganj ve Brahmaputranın kolları tarafından sulanmaktadır. Şimdi de olduğu gibi, Himalaya karlarının erimesi ve muson yağmurlarının başlaması ile ülke bataklıklarla kaplanmaktadır. Bunun yanında orman örtüsünün sıklığı, yabancı fatihler için başlıca engel teşkil etmekte idi. Bengal, Ganj ve Brahmaputra Nehirlerinin teşkil ettiği ve günümüzde Bangla Deş'in bulunduğu delta bölgesinde dahil olmak üzere, eski devirde Radha, Bagdi, Banga, Barendra ve Mithila diye beş kısma ayrılmaktaydı (15).

Bihar gibi Bengal'in tarihi de oldukça karanlık mahiyet arz etmektedir. İlk bilgiler efsaneler ile gerçek arasında yoğrulmuş vaziyettir. Ma'halli rivâyetlere nazaran, ilk Bengal hakimleri Dekkenli bir aileden gelmektedir. Senalar ismini taşıyan bu hanedanın belli başlı racaları Samnatha Deva ve Nemanta Deva'dır. Sonuncusu Kasiari/Kasipuri'de kuvvetlendikten sonra, Palalar aleyhinde bir siyâset takip etmiştir. Ölümünden sonra yerine Vijaya Sena ve Vallal Sena-ki Ballal Sen diye şöhret bulmuştur-geçmişlerdir. Saltanatları esnasında Bengal gittikçe güç-

(12) Cüzcâni, TN I, 424. Nizâm ed-din Ahmed, Tabâkat-ı Ekberi, s. 48.

(13) Hasan Nizâmî, Tâcü'l-me'asir, H.M. Elliot - J. Dowson trc. London, 1867, s. 8 -9.

(14) Cüzcâni, bu seferin Bilâd-ı Lakhnautî ve Bihar ve Bilâd-ı Bang ve Kamrud'a yapıldığını yazmaktadır. TN, I, s. 424.

(15) T.W. Haig, Turks and Afgans (The Cambridge History of India serisi cild: III N. Delhi, 1965 s. 260-261.

lenmiş, buna paralel olarak kültür alanında da gelişmeler olmuştur. Brahmanlar Baidhyalar, Kayastlar arasında Kulinizmi yayan Vallal Sena'dır. Sonraki tarihi hadiselerde birden ön plâna çıkan Lakhnauti (Gaur) şehri de, XII. yy'da kurulmuş ve Nuddea (Nudiye) yanında, Senaların, ihtimal kuzeydeki başkentleri olmuştur. Ballal Sena'nın ölümünden sonra Gurlular ve Türklerin istilası arefesinde,

Nuddea'da Sena tahtında, Cüzcanî'nin Ray Lakhmaniye راي لكهنويه

diye kaydettiği Lakhmana Sena isimli bir raca bulunuyordu. Uzunca bir müddet saltanat süren Lakhmana Sena, Kalaçların Bihar istilasını bitirdikleri sırada oldukça yaşlanmış halde idi. Seksen yaşını geçmesine rağmen halâ tahtı elinde bulunduruyordu (16).

1202 de, Kalaçlar mevsim şartlarının elverişli anında Bengal üzerine yürüdüler. Hind rivâyetleri, istilâcıları mlecca veya Turukka/Turuşka olarak nakletmektedirler. Muhammed Kalaç'ın Bengal Seferi sırasında Senalar ülkesinde Brahmanlar arasında yaygın bir efsaneye, dikkatimizi, Tabâkat-ı Nâsırî müellifi Cüzcanî çekmektedir. 1243 de, Nizameddin ve Samsamüddin Ferganî kardoşlerden naklettiği habere göre Cüzcanî şunları yazmaktadır (17):

“Bir kısım brahman müneccim, Ray Lakhmaniye'ye, eski kutsal kitaplarında ülkelerinin Türkler eline düşeceğinin yazılı olduğunu ve bu zamanın yaklaştığını, Bihardan sonra sıranın kendilerine geldiğini, yapılacak en iyi şeyin, Bengal'in terkedilmesi olduğunu söylediler. Bunun üzerine Brahman müneccimlere hitabeden Ray Lakhmaniye, Bengal'i ele geçirecek fatihin ne gibi özellikleri sahip olduğunu sormuştu. Müneccimler ise işaretlere göre, şehri fethedecek kişinin, ayakta durduğunda, parmak uçlarının dizlerini aşacağını belirttiler. Raca, bunun üzerine güvenilir adamlarından bir kaçını gizlice görevlendirdi. Haberciler vazifelerini tamamlayarak geldiler. Müneccimlerin tarif ettikleri şahsa rastladıklarını bildirdiler. Söylenenlerin doğru olması, hemen her yerde umumî bir paniğe sebep oldu. Herkes daha emin yerlere göç ettiler, kaçtılar.”

Bu rivâyetten anlaşıldığına göre, Muhammed Kalaç'ın Bengal'e gelişi ile, ülkede büyük bir karşılık baş göstermiştir. Sena ahâlisinin çoğu, Kalaçların ulaşamayacağı kadar uzaklıklara kaçmaya gayret göstermişti. Üstelik, Brahmanların bu firara öncülük etmesi, başkent in oldukça zayıf düşmesine sebep olmuştur. Ray Lakhmaniye ve bir kısım askerin dışında Nuddea'da kalan kime görülmemekteydi. Muhammed Kalaç, panik havasından faydalanarak Nuddea'ya doğru yürüdü. Esas kuvvetlerden ayrıldılar ve cesur az sayıdaki askeri ve kendisi tüccar kılığına girdiler. Bu gizli hüviyetle, Ray Lakhmaniye'nin oturduğu Nuddea'ya zahmetsizce girdiler. Müsâid bir zamanda kılıçlarını sıyırarak, kaleyi içten düşürmek üzere harekete geçtiler. Bu sırada, esas kuvvetler

(16) Sena Ricalığı için bkz; V.A. Smith, a.g.e., s. 418-419.

(17) Tabâkat-ı Nâsırî, I, 423. Rivâyet için bkz; a.g.e., I, 424.

de Nuddea civarına varmışlardı ve kale kapılarının açılmasından sonra, onlar da içerdekiilerin yardımına koşmuşlardı. Ray Lakhmaniye, gürültülecin farkına zamanında vararak, kaçarak hayatını kurtarabilmişti. Nuddea'nın zaptından sonra, Kalaç kuvvetleri Lakhnauti üzerine hareket etti. Burası da, başkentin akıbetine uğradı ve kolayca zaptedildi (18). Bir çok tapınak tahrib edildikten sonra, Muhammed Kalaç, şehri kendisine merkez yaptı ve Bihar'a dönmekten vazgeçti. Bengal'in diğer büyük şehirlerinden olan Devkot ve Varendra da Kalaç askerlerince ele geçirildikten sonra, Bengal Seferi sona erdi.

* Bengal'de Kalaç Beyliğinin Kuruluşu (1205)

Lakhnauti'nin Kalaç hakimiyeti altına alınmasından sonra Muhammed Kalaç, kendi adına para bastırdı ve hutbe okuttu (19). Ancak günümüze kadar bu zamana ait sikke gelmiş değildir. İlk iş olarak şehre islâmî bir çehre verilmiş, mescid ve câmi yaptırılmıştır. bundan sonra Dü-Ab ve Bihar bölgelerinden çok sayıda insanın da Bengale gelerek, Lakhnauti'de Muhammed Kalaç'ın hizmetine girdiği görülmektedir. Bunların çoğunluğu, Muhammed Kalaç'ın şöhretini işiten Kalaçlardan ibaretti. Cüzcânî ve muahhar kaynakların yazdığına göre, Lakhnauti'de toplanan Kalaç ordusunun miktarı 10.000 kişiye yaklaşıyordu (20). Bu münasebetle, Şecere-i Terakime müellifi Ebûlgâzi Bahadır Han, Kalaçlarla ilgili bölümde "Kalaç ilinden on ming kişi anın katığa yığıldılar" diye yazmaktadır. (21).

Muhammed Kalaç, kendi adına hutbe okutmak ve para bastırmakla, Kalaç Beyliğinin temelini atmıştır. Buna rağmen manevi bağlarını Kutbeddin Aybeg ve onun efendisi Gur Sultanı Mu'izz ed-din Muhammed'den koparmış değildir. Bu yüzden ülkenin batıdaki kesin sınırları çizilemez (22). Ama, Tirhut, Koç, Miç ve Teharularla(23), güneyde Orissa ve Doğuda Assam'ın kuvvetli Kamarupa Ricalığı ile hem hudud idi. Kuzeydeki kabileler daha ziyade sülh yolunu tercih etmişlerdi. Miçler, Muhammed Kalaç ile dostluk da ileri gitmişler ve onun hizmetinde dahi bulunmuşlardır. Assamlılar ile münasebetler sonraları bazen iyi ve bazen

(18) Cüzcânî, TN I, 424. N. Ahmed, Tabakât-ı Ekberî, s.4 Gülâm Hüseyin Sâlim, Riyâzû's-Selâtin, s. 63-64. Nuddea'nın fethi tarihi için bkz; A. Banerji, The Date of the Fall of Nadia, IHQ, XII/1 (1936) s. 148-151. A. Hasan Dani, The Conquest of Nudia, J IH, XLII /1(Nisan 1964) s. 229-239.

(19) Cüzcânî, TN I, 427.

(20) a.g.e., s. 427.

(21) A.N. Kononov, Rodoslovnaya Türkmen, Moskova-Leningrad 1955 s. 24.

(22) Bu sınır, Bihar - Benares arasında bir noktada idi. Muhammed Kalaç'ın ölümünden sonra, Lakhnauti Kalaç Sultanlığı, batıda hiç gelişme göstermemiştir. Şemsiler devrinde (1221-1266) ise, yukarıda bahsedilen hat, sınır kabul edilmiştir.

(23) Cüzcânî, TN I, 427.

de kötü seyir takip etmiştir. Cüzcâni'nin, Muhammed Kalaç devri ile ilgili olmayıp, sonraki Kalaçlar hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, 1205 den sonra ülkenin belli başlı yerleri, Kutbilerce yine Kalaç kumandanlarına verilmişti.

Muhammed Kalaç, 1205 sonlarında, Bihar ve Bengal başarılarına güvenerek, 10.000 kadar Türk askeri ile Tibet Seferine çıktı ise de, umulmadık zayıat ile geri dönmek zorunda kalmıştır. (24) 1206 da Devkot'a sığınmış ve burada hayata gözlerini kapamıştır (25).

(24) Cüzcâni, TN I, 427-431. N. Ahmed, Tabâkat-ı Ekberi, s. 48-49 Gulâm Hüseyin Salim, Riyâzü's-Selâtin, s. 65 vd. Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan, 1964'de Delhi'de, toplanan Şarkiyâtçılar Kongresinde (Bkz; Z.V. Togan, Delhi Müsteşrikler Kongresi, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV (1964) s. 89-102, bu sefere ait, daha çok Cüzcâni kaynak olarak kullanılmak üzere, bir tebliğ okumuştur; "On the Campaign of the Khalaj Turks against the Keraites of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206", Bu tebliğ, "Pakistan Tarih Cemiyeti Dergisi'nin XII. cildinde, İngilizce olarak yayınlanmıştır.

25) Cüzcâni, TN I, s. 432.

SALTUKLU SİKKELERİ

Doç.Dr. Coşkun Alptekin

Erzurum ve çevresinde bir asırdan fazla bir zaman hakimiyetlerini devam ettiren Saltuklular'a ait elimizde tesbit edilebilen ancak altı adet bakır sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin üçü II. İzzeddin Saltuk'a diğer üçü ise Nasireddin Muhammed'e aittir. Bunlardan ikisi II. İzzeddin Saltuk'un, ikisi de Nasireddin Muhammed'in olmak üzere dört adedi Erzurum Müzesinde bulunmaktadır.

Begliğin başına hangi tarihte geçtiği kesin olarak bilinmeyen (1) II. İzzeddin Saltuk'a ait her üç sikkenin de basım yeri ve tarihi yoktur. Bu paraların önyüzleri resimli olup kullanılan tasvirler ise; ya arkaya dönük vaziyette elindeki ok ve yayla avlanan bir süvari, ya da hıristiyan azizlerinden St. George ile bir elinde kılıç diğer elinde bir haç olan Bizans imparatorluklarının kabartmaları yer almaktadır. Her üç paranın arka yüzlerinde ise, Sultan Tapar'ın oğlu ve Irak Selçuklu sultanı Mes'ud'un adı geçmektedir ki zaten bu devrede Saltuklar'ın Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'u metbu tanıdığını bilmekteyiz. (2)

II. İzzeddin Saltuk'un oğullarından olan Nasireddin Muhammed'in de hangi tarihte Saltuklu Begi olduğu şüphelidir. O. Turan bey, Nasireddin Muhammed'in beylik süresini 1191-1202 tarihleri arasında gösteriyorsa da F. Sümer bey, 1191 yılında Nasireddin Muhammed'in begliğin başında, İmadeddin İsfahani'ye dayanarak, bulunmadığını yazmaktadır. Yarım asır kadar önce E. De Zambaur, nerettiği eserinde (3) Nasireddin Muhammed'in 560-580/1164-1184 arasında hakim olduğunu kaydetmektedir. Bu husus Halil Edhem beyin eserinde (4) tahta çıkışı 570/ 1175 olarak belirtilirken hakimiyetinin sona erdiği tarih verilmektedir.

Nasireddin Muhammed'e ait elimizdeki üç sikke de H. 585 tarihli olup her üçünde de basım yeri yazılmamıştır. Bu paraların ikisinin önyüzleri resimlidir. Di-

1- Bkz. F. Sümer, "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, (1971) 411.

2- Ayn. eser., ayn. yer.

3- E. De Zambaur, Manuel de Genealogie et de Chronologie pour L'Histoire de L'Islam, (2. baskı (1955). 145.

4- Halil Edhem, Düvel-i İslamiye, 227 vd.

ğerinin ise her iki yüzünde de yazı vardır. Resimli olan paralarda, elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır. Önyüzü yazılı olan tek parada ise; "Nasireddin Kızıl Arslan, Muhammed b. Salduk", ibaresi mevcuttur. Bu paranın arka yüzünde, "el-Sultan el-Muazzam Tugrul b. Arslan" yazısı bulunmaktadır.

Bu üç sikkeye göre Nasireddin Muhammed, Irak Selçuklu Sultanı II. Tugrul'u ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg İl-Deniz oğlu Kızıl Arslanı metbu tanımaktadır.

I. II. İzzeddin Saltuk b. Ali

1. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır

Önyüz :

Ortada haç, sağda
St. George, sağ
elinde haç, sol
elinde kılıç,
solda imparator.

Arka yüz:

السلطان
(۱) لمعظم مسعود
بن محمد عز الدين
سلدق بن
على

BM. III no 306; A. Tevhid, 67 no 91.

2. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır 22mm., 4. 80 gr.

Önyüz:

Bir kaide üzerindeki
haçı tutmakta olan
St. George ve İmparator.
II. Commenus'un
tasvirleri

Arka yüz:

السلطان
المعظم مسعود
بن محمد عز الدين
سلدق بن على

Erzurum Müzesi, En. I, no 691; İ. ve C. Artuk, I, no 1194; BM, III no 307, 308, 309; Add. IX, 296 no 307 a; B. Butak, 86 no 99.

3. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır, 21 mm., 4.60 gr.

Önyüz :

2 nolu para gibi

Arka yüz:

2 nolu para gibi

(Ayrı baskı)

Erzurum Müzesi, En. I no. 258.

II. Nasireddin Muhammed

4. Basım yeri yok, 585, Bakır, 22 mm., 5.80 gr.

Önyüz: سنه ٥٨٥ ب

Arka yüz:

Elindeki yay ve ok ile
arkaya dönük vaziyette
avlanan bir süvari tasviri.

ناصر الدين قر
ل ارسلان محمد
بن سلق

Çev.; السلطان المعظم طغرل بن ارسلان

Erzurum Müzesi, En. I, no 17; İ. ve C. Artuk, I, 390 no 1195; BM. III, 113 no 310 (tarih belirsiz olarak kaydedilmiştir. Fakat bu paranın tarihi H.585 olmalıdır); Add. IX, 296 no 310 a; B. Butak, 87 no 100; A. Tevhid, 72 no 93.

5. Basım yeri yok, 585, Bakır, 22 mm, 5.80 gr.

Önyüz:

Arka yüz:

4 nolu para gibi

ناصر الدين قر
ل ارسلان محمد
بن سلق

Çev.; السلطان المعظم طغرل بن ارسلان

Erzurum Müzesi, En. I, no 324 (4 nolu paraya benzemekle beraber ayrı basıktır).

6. Basım yeri yok, 585, Bakır.

Önyüz :

Arka yüz:

ناصر الدين قر
ل ارسلان محمد
بن سلق

السلطان
المعظم طغرل
بن ارسلان

F. Sümer, ayn. eser, III, 416; BM. III, 114.

KISA BİBLİYOĞRAFYA VE KISALTMALAR

Ahmed Tevhid (A. Tevhid) Takvim-i Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Katoloğu, İstanbul 1321.

- Artuk, İ. ve C. (İ. ve C. Artuk) İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katoloğu, I, İstanbul, 1971.
- Bergmann, E. Von, Zur Muhammedanischen Münzkunde, ZDMG, 1869, XXIII, 240-257, 1 lev.
- Beygu, A. Ş., Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936.
- Blau, Otto. Nachlese Orientalischer Münzen, NZ, 1874-1875, VI-VII, 1-21, 1876, VIII, 45-76.
- Butak, Behzad, (B. Butak) XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, 1947, 140 s.
- Dorn, B. ve Gamazof, Mannaise de Differentes Dynasties Musulmanes. St. Petersburg, Eggers et. Cie, 1881, XV-65-233, 10 lev.
- Halil Edhem, (H. Erdem) İslâmi Mümismatik için Bir Bibliyografya Tercümesi, Ankara 1933, 64 s.
- İsmail Galib (İ. Galib) Müze-i Hümayun Meskükât-ı Kadimey-i İslâmiye katalogu, I, İstanbul, 1312.
- Konyalı, İ. H. Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.
- Lane-Poole, S. (BM. III) Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, London 1877, 305 s.
- ** ** (Add. IX) Additions to the Oriental Collection. IX, London 1889, 405 s.
- Mayer, L. A. Bibliography of Meslem Numismatics, London 1954, 2. baskı, IX-283 s.
- NZ Numismatische Zeitschrift.
- RNB Revue Numismatique Belge.
- Tiesenhausen, W., Mélanges de Numismatique Orientale, RNB, 1875, XXXI, 189-214, 329-379.
- ZDGM Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

AKKOYUNLU TARİHİ HAKKINDA BİR ESER: SULTAN YAKUP TARİHİ (TARİH'İ ÂLAM ÂRÂY'I AMİNİ)

Nader Nadernejad

Bu eser, İstanbul Fatih Kütüphanesinde, 4430 numarada kayıtlı olup, 225 varak 249 sahife ve her sahifede 15 satır halinde Yusuf-i Marvî tarafından nesta'lik hattı ile 926 (1520) H.K. istinsah edilmiştir.

İran'ın tarihi ile ilgili eserler zincirinin bir halkası olan bu kitap, henüz basılmamıştır. Akkoyunlu sülâlesi hakkında, çeşitli kitaplar yazanlar olmuştur. Bunların arasında "Cihana:â" kitabı ile Gaffarî, "Ahsenü't-Tevarih" kitabı ile Hasan Bek Rumlu ve daha önce yazılanları icmâl eden Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi (ölüm tarihi 1113 H.K.-1702 M.) gibileri zikredilebilir. Bu yazarlar, çoğunlukla Ebu Bekr-i Tehrânî'nin "Diyâr-ı Bekriyye" kitâbından istifâde etmişlerdir.

Fakat elimizdeki Sultân Ya'kub Tarih'i kitâbını yazan Fazlullah bin Abdullah-i, Ruzbahanî, Diyâr-ı Bekriyye adlı kitâbından haberdâr olduğu halde, kendi eserinde ondan ve Ebu Bekr-i Tehrânî'den söz etmemiştir.

Akkoyunlu Tarihinden Sultân Ya'kub'un devrini kapsayan böyle bir kitâp, büyük ehemmiyeti hâizdir.

Bu kitâbın mikrofildi Atatürk Üniversitesi, Edebiyât Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı Sayın Doç.Dr. Fahrettin Kırzioğlu'nun yardımıyla elime geçti.

Hocamın bana verdiği plana göre, bu kitâbdaki şahısların, eserlerin, ülkelerin ve kabilelerin isimlerini düzenleyip fişledim.

İstifâde edilir ümidiyle, kitâbın konusu ve mutevazı hususunda, Farsça'dan, Türkçe'ye kısa bir tercüme yaptım.

Bu çalışmam 50 sayfayı bulmaktadır.

Yazar, kitâbın başında kendi hayâtını, şöyle anlatmaktadır:

"Ben, Kur'ân-ı Kerim'i okuduğum zaman, ilmî araştırmalara başladım. Sonra Sarf, Nahiv ve Arapça öğrenimi ile meşgul oldum. Daha onyediyâşında iken, Hicâz'a gittim. O yaşta Medîne-i Tayyibe'yi ziyâret ettim. Bu seferde oralarda çokca ma'lûmât edindim ve tahsilime devâm etmek için, ana yurdum olan

Şirâz'a döndüm. İlim yolunda birçok eziyetler çekip, din âlimlerinden çokca istifâde ettikten ve Riyâziyât, Hendese, dinî âşinâlık kazandıktan sonra, yirmibeş yaşımda, yeniden Hicâz'a doğru yola koyuldum. Bu seyahatimde Hicâz ve Mısır âlimlerinden çok fazla istifâde ettim. Daha sonra tekrar Şirâz'a geri döndüm. Şirâz Medresesinde şer'î ve akli ilimleri mütalâa ettim. "Hall-i Tecrid" ve "Muhâkemât" kitâplarını tedvîn ederek, onlara haşiyeler yazdım. Sonra Bediüzzamân'ın, insanın konuşma gücünden bahseden eserini, Fars dili ile yazdım. Üçüncü def'a Hicâz'a gitmeğe niyet ettim. Azerbeycândan geçtim ve 892'de Sultân Ya'kub'un adı ile başlayan "Bediüzzemân"ın kitâbını, Sultân Ya'kub'a takdîm ettim. Sultân, bu kitâba bir mukaddime yazmamı emretti. Mukaddimeyi yazınca Sultân, "Tarih-i Alam Ara,-ı Amîni" kitabını yazmamı emretti. Kitâbdaki esâs olayların bir kısmı, kendi gözümle görüp yazdığım konulardan ibârettir. Fakât bir kısım olayları, sözüne itimâd edilebilecek güvendiğim kişilerden dinledim ve uygunca yazdım. Bu kitâbı, Sultân Ya,kûb zamânında bitiremedim. Kitâbı Abu'l-Feth Baysungurhan zamânında bitirdim ve kendisine takdîm ettim."

Yazar, bu kitâbın yazılmasının sebebi hakkında şöyle diyor:

"Bu kitâba, şahısların hayâtlarını anlatan bir tarzla başladım. Sultân Ya,kûb'un zamânındaki olayların hususiyetlerini belirterek, durumlarını şerh ederek ve bu tarih kitâbını Cüveynî'nin "Tarih-i Cihângûşa" sına karşılık (nazîre) olarak yazdım. Çünkü, "Cihângûşa" adlı kitâp, dünyâyı fethedip harâb eden Cengiz'in durumunu açıklamaktadır. O harâb eden kitâbın aksine, ben de çevreyi i'mâr edip, insânlara yardım etmeğe çalışan, dindarlığı seven, Sultân Ya,kûb'un hayâtını anlatan, "Tarih-i ,Alâm Aray-ı Amîni" yi yazdım.

Bu kitâbı yazarken şu yedi husûsu göz önünde tuttum:

1- Hikâyeleri birbirine bağlayan bir mukaddime ile kitâba başladım.

2- Okuyucuyu esâs konudan uzaklaştıran küçük mes'elelerde, mübâlağadan kaçındım.

3- Din ve şerîata uygun olmayan savaş ve mes'eleleri, yazmaktan çekindim.

4- Kolay anlaşılabilir olaylar hakkında, açıklama yapmadım.

Çok zor mes'elelerin anlaşılması için, Arapça atasözleri ve hikâyelerden istifâde ettim.

5- Sultân Ya'kûb'un şevketini üstün gösterecek, acâib ve garip durumları beyân etmekten, bilhassa çekindim.

Gördüğümü ve duyduğumu yazarak, hiçbir şeyde mübâlağa etmedim.

6- Kitâbı, özellikle nazım türü olarak yazmadım. Ancak gerektiği yerde şâirlerin mesnevî, gazel ve kasîde gibi şiirlerinden faydalandım.

7- Bu kitâba yazılanların hepsi, kendi fikirlerimden oluşmaktadır. Onu yazar-ken daha iyi yazmak veya iyi bir şekilde düzenlemek için, hiçbir yazı ve kitaptan istifâde ve iktibâsta bulunmadım.” demektedir.

Bu kitâbı, yazan iyi ve bilgili bir âilede yetişmiştir.

Babası, İsfahan’ın büyük âlimlerindendi. Yazar, Sultân Ya,kûb’un sarayında devlet işleriyle meşgul olmuş ve bu kitapda yazıldığına göre;

Sultân Ya,kûb’un Mısır hükümdarları ve Horasan vâlilerine yazdığı mektuplar, onun babası Fazlullah b. Abdullah-i Ruzbahanî’nin elinden çıkmıştır.

Bu mektuplar, Tarih-i ’Alâm Ârây-ı Amîni’nin 128b, 129a, sayfalarında görüldüğü gibi, üstün bir nesir ve kuvvetli şiirleri muhtevidir.

Akkoyunlu tâifesinin asıl nüvesi Diyârbekir havalisinden neş’et ederek, (872-882) yıllarında zirvesine ulaştı. 908 tarihine kadar hükümdarlığını sürdürdü.

Akkoyunluların tarihi önemi herkesce bilinmektedir. Öyle ki, Akkoyunlu kahraman askerler, Anadolu’dan Umman’a kadar olan toprakları hükümdarlıkları altına almışlar; Irak-ı Arab, Acem, Fars ve Kirman’ı Haliç sahillerine kadar bütün bölgeleri, idârelerinde tutmuşlardır.

Yazar, bu kitâba, İslâm Peygamberlerinin savaş ve fedakârlıklarını anlatmakla başlar. İslâm dininin büyüklerini anarken, Bayındır Sultânlarının dâima, din, adâlet halka insâncil muâmele ve hak yolu tarafdârlarından olduğunu anlatırsa, Tarih yazarının vazifelerini, tarih yazmanın türlerini, çeşitli tarih yazarlarının ve tarih kitâplarının adlarıyla birlikte açıklar. Ayrıca, padişahların haslet ve vazifelerini zikreder.

Akkoyunlu hanedanlarından bahsederken Sultân Ya,kûb’un hayatını tek tek anlatır.

Okuyucu için, daha çok öğretici bir nitelik taşıyan eserde; yazar hadiselerin ve olayların her birini, konunun sonunda insânî açıdan ele almaktadır.

Mezelâ: Halka şefkatle muâmele etmek. Sultân Ya,kûb’un sarayına iltica eden kimselere yardım gibi.

Sultân Ya’kûb’un mertliği, halka eşitçe muâmelesinin anlatılışı da, tarihi derslerdendir.

Eser, Farsça’nın çok âhenkli ve eski nesriyle yazılmış olup, tarihi ehemmiyetinin yanısıra eski farsça nesrinde yazılmış âhenkli ve akıcı bir kitâbtır.

Eser, büyük bir edebî değere sahiptir. Yazılış tarzı, İran edebiyatından son derece nasiplidir.

Sultân Ya’kûb’un hayatını, ölümüne kadar tamâmen açıklayan, bu kitâbın sayfaları arasında, yazar, zamanın hükümdarları ve âlimlerinin kötülüklerini de,

tam bir zarâfet ve ustalıkla yererek; kendi isteklerini misâller, hikâyeler ve öğütler içinde, kişileri hayvan tarzında birbirleriyle konuşturarak "Kelile ve Dimne" kitâbında olduğu gibi, anlatmıştır. Millî ve dinî durumun daha iyi olabilmesi için, kendi fikirlerini ve kanaatlerini açıklar.

Hülâsa, bu kitâbı, şöyle şerh etmek mümkündür.

Emir (Uzun) Hasan Bey'in (1453-1468) vefâtından sonra, oğlu Sultân Halil, onun yerine geçti. Halil Bey, kardeşi (Sultân Ya'kûb'a) Ya'kûb Bey'e Diyarbekir'in idâresini verdi. Altı buçuk ay sonra, Ya'kûb Bey yetersiz ve ayyâş bir kişi olan kardeşine baş kaldırdı. O yakınlarda vâki olan bir savaşa, "883 yılı 14 Rebi'ü'l-âhır'ında" Halil Sultân öldürüldü. Ya,kûb Bey padişah oldu.

Ya,kûb Bey, oniki yıl, iki ay padişahlık yaptı. Bu müddet içinde, zamânın çoğunu şiiir ve edebiyât ehliyle birlikte geçirdi.

Saltanatının önemli olaylarından biri de, Şah İsmail Safavî'nin, babası Sultân Haydar Safavî ile savaşmakta olan Şirvân emîri Ferruh-i Yesâr'a yardım etmek için, 893 yılında savaşa girmesidir.

Bu olayda, Sultân Haydar öldürülmüş ve oğulları, da Sultân Ya'kûb'un eline düşerck, "İstahri Fars" kalesine hapsolunmuşlardır.

DİVÂNÜ LÜGAT-İT-TÜRK'ÜN HALK EDEBİYATI AÇISINDAN TAŞIDIĞI DEĞER

Doç.Dr. Saim Sakaoğlu

Türk kültür tarihinin en eski ve en değerli yazılı kaynağı şüphe yoktur ki *Divânü Lûgat-it-Türk*'tür. On birinci asırda Arapça olarak yazılan ve örnek metinlerin Türkçe olarak verildiği bu kitapta, dilimiz, edebiyatımız, tarihimiz, coğrafyamız, etnoğrafyamız, kısacası eski Türk hayatının pek çok ve değişik sahası hakkında bilgi bulabilmekteyiz. Türk kültürü ile ilgilenen yerli ve yabancı ilim adamları *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü çeşitli açılardan incelemiş ve eski Türk hayatı hakkında faydalı pek çok bilgiyi gün ışığına çıkarmışlardır. *Divân* üzerinde yapılan çalışmalar başka hiç bir eserimize nasip olmayacak bir genişliğe ulaşmıştır. Biri Behçet Dedeoğlu, diğer dördü tarafımızdan hazırlanan beş bibliyografyada, *Divân* hakkın da yapılan çalışmalar ortaya konulmuştur (1). Bu bibliyografyaların ışığı altında şu hükme varabiliriz: *Divân*, daha ilk bölümünün neşrinden itibaren dikkatleri üzerine çekmiş, hakkında pek değerli araştırmaların yapılmasına vesile olmuştur. Türkiye'de 1915-1917 yıllarında Arap harfleriyle aslı (2), 1939-1941 yıllarında Lâtin harfleriyle tercümesi (3) neşredilmek suretiyle istifade edilmesi daha kolay bir hale getirilmiştir. Son yıllarda Sovyetler Birliğinde Rusçaya, orada yaşayan diğer bazı Türk lehçelerine, meselâ Özbek ve Azeri Türkçesine tercüme edilmesi (4), *Divân*'ın kazandığı değeri ortaya koymaktadır. Son beş yıl içinde biri yurdumuzda

1) Behçet Dedeoğlu, "Kaşgarlı Mahmûd Hakkında Bibliyografya," *Çağrı*, 11 (105), Ekim 1966, 4-8.

Saim Sakaoğlu,, "Bir Bibliyografya Üzerine," *Çağrı*, 12 (110), 1 Mart 1967, 16-21; "Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine.," *Çağrı*, 12 (120), 1 Ocak 1968, 13-15; "Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine Bibliyografya," *Çağrı*, 13 (138), 1 Temmuz 1968, 8-11; "Divânü Lûgat-it-Türk Bibliyografyasına Yeni İlaveler," *Türk Kültürü Araştırmaları*, XI-XIV, 1973-1975, 50-84.

2) *Kitâb-ı Divânü Lûgat-it-Türk*, c. I, İstanbul 1333/1915; c. II, 1333/1915, c. III, 1335/1917. Kilisli Rifat "musahhîh" olarak görülmektedir.

3) *Divânü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, çeviren: Besim Atalay, c. I, Ankara 1939; c. II, 1940; c. III, 1941.

4) 1 numaralı kaynaktaki bibliyografyaların çeşitli numaralarına bakılabilir.

(5), diğeri Sovyetler Birliğinde (6) toplanan iki ilmi kongrede *Divânü Lûgat-it-Türk*'e birer seksiyon ayrılıp onun müstakilen incelenmesi sevindirici birer hadisedir. Ayrıca *Sovetskaya Tyurkologiya* (7) ve *Türk Dili* (8) dergilerinin *Divân* için hususî birer sayı ayırmaları, ondaki pek çok meselenin aydınlığa kavuşmasını sağlamıştır. Son yıllarda *Divân*'ı konu alan doktora çalışmalarının (9) yapılması da üniversitelerimizin bu eseri geçreği gibi değerlendirmesinin bir delilidir.

Divân'daki halk edebiyatı mahsullerine geçmeden evvel, bazı mühim konuların kısaca hatırlanmasında fayda umulmuştur. Böylesine faydalı bir eserin yazarını, yazılış tarihini, bazı hususiyetlerini, tarihi kaynaklarda ne şekilde yer aldığını burada anahatlarıyla gördükten sonra esas konumuza geçeceğiz.

Kâşgarlı Mahmûd kimdir

Divânü Lûgat-it-Türk yazarının adı, kitâbın üzerindeki kayıttan öğrendiğimiz göre Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed Kâşgarî'dir. Hakkındaki bilgilerin hemen hemen tamamı *Divân*'ın muhtelif yerlerine serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır. Buna göre o, *Barsıgan/Barsgan*'da (10) doğmuş, o çevrede büyümüştür. Çocukluğu *İli Irmağı* kenarında geçmiştir (11). Daha sonra yerleştiği *Kâşgar* o devrin

- 5) I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı 27-29 Ekim 1972 tarihleri arasında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Konferans Salonunda açılmış, tebliğler ise Türk Dil Kurumu salonlarında sunulmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. "1. Türk Dili Bilimsel Kurultayı Toplandı" *Türk Dili*, 27 (253), 1 Kasım 1972, 139-142. Toplantıda sunulan tebliğler daha sonra bir kitap haline getirilmiştir: *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara, 1975. *Divân* ile ilgili olarak sunulan 14 tebliğden 13 tanesinin metni, bir tanesinin adı verilmiştir.
- 6) 7-9 Ekim 1971 tarihlerinde Fergana'da Uluğ Bey Pedagoji Enstitüsü'nde yapılan toplantıya 103 âlim katılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Eren, "Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divânü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 121-124. (Bu özel özel sayıya en mühim tebliğler alınmıştır.)
- 7) *Sovetskaya Tyurkologiya*, (1), 1972, 155 s. Bu sayı ve içindeki yazılar için daha fazla bilgi 6 numaralı notta gösterilen kaynaktır. Ancak, İ. Kuchkartoyev'in 83-90. sayfalarda yer alan yazısı sehven atlanılmıştır.
- 8) *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972. Bu sayıda 1 şiir, 12 yazı ve bir dergi tanıtma yazısı yer almaktadır.
- 9) Dr. Reşat Genç, *Divânü Lûgat-it-Türk Müellifi Kâşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Ankara, 1974 (Basılmamış doktora tezi). Yabancı ülkelerde yapılan şu iki doktorayı da ilâve edebiliriz: a) Robert Dankoff, *Ethnographic Studies in the Diwan Lughat al-Turk*. Harvard Üniversitesi Ph. D. tezi, 1971, b) S. M. Muttalibov, *Divanu Lugat-it turk Mahmuda Kaşgarskago (pervad, kommentarii, issledovanie)*, Taşkent, 1967, 75 s. (özet).
- 10) I, 417
- 11) G. G. Musabaev, "Kâşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 110.

ilim ve kültür merkezi olduğu için, pek bilinmeyen *Barsıgan* yerine *Kâşgarî* olarak anılmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz (12). O, Türk dillerini öğrenmek için, o devirde Türklerin oturduğu *Çin Seddi*'nden başlayarak *Kırım*'a gelmiş, *Hazar Denizi* ve *Kafkas Dağları*'na kadar uzanan bütün ülkeleri gezmiştir (13). Doğum ve ölüm tarihlerini bilemiyoruz. Hakkında, *Divân*'ın dışında bulabildiğimiz tek bilgi, birinci cildin neşrinden sonra *Martin Hartmann*'ın verdiği şu bilgidir: Mahmûd'un hocası *Kâşgarlı Halefoğlu Hüseyin* hakkında *Tâcü'l-İslam Seme'âni*'nin *Kitâbü'l-En-sâb*'ında *Kâşgar*'da yetişen âlimlerden söz edilirken Mahmûd'dan da bahsedilir ve onun fâzil, zâhid bir şeyh olduğu söylenir (14).

Divânü Lügat-it-Türk'ün yazılış tarihi

Divân'ın sonundaki bir kayıttta şu bilgilere yer verilmiştir: "Kitâba 464 senesinin Cemâziyülevvel başlarında (guresinde) başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesinin Cemâziyelâhirin 12 nci günü bitirilmiştir" (14). Buna göre *Mahmûd* eserini yazmaya 1072 yılının Ocak sonlarında başlamış ve 10 Şubat 1074 tarihinde bitirmiş olmaktadır. *Divânü Lügat-it-Türk*, *Bağdat*'taki *Abbasi Halifesi Muhammed el-Muktedi bi-Emrillah*'a takdim edilmiştir. *Divân*'ın yazıldığı yer de bilinmemektedir (16). Ancak *Bağdat*'ta yazılıp düzenlediğini söylemek pek de yanlış olmasa gerekir (17). Yazılış sebebi olarak şu görüş diğerlerine göre daha kuvvetlidir. Eserin yazıldığı yıllarda Türkler iyaset sahnesinde bir güç olarak kendisini kabul ettirmişti. *Bağdat*'taki Arap makamları, halifenin sarayı Türklerin nüfuzu altına girmişti. Yıkılmak üzere olan halifeliği Türkler tutuyordu. Vilâyetlere ancak Türk olanlar vali olarak gönderiliyordu. İşte bu sebeplerle Araplar Türkçe öğrenmek zorunda idiler. *Mahmûd*'un yazdığı bu eser bazı Arapların Türkçe öğrenmelerine vesile olmuştur (18). Bu arada *Sultan Alparslan*'ın *Malazgirt Zaferi*'ni bu yıllarda kazandığını da hatırlamakta fayda vardır.

Eserin bazı hususiyetleri

Elimizde mevcut olan tek nüsha eserin orijinal nüshası değildir. *İron*'ın *Save* kasabasından olan *Muhammed bin Ebi Bekr* adlı müstensihin verdiği bilgiye göre bu nüsha 27 Şevval 664/1 Ağustos 1266 yılında, yani yazılışından 192 yıl sonra kopye edilmiştir. Bu husus, müstensih tarafından *Divân*'ın sonuna bir cümle halinde kaydedilmiştir (19).

12) age, 114.

13) age, 116.

14) M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dircisi Kâşgarlı Mahmud*, 2. B., Ankara, 1972, 15.

15) age, 42-43 ve III, 451-452.

16) age, 43.

17) age, 47.

18) age, 48.

19) age, 49.

Mevcut nüsha, büyük bir cilt halinde olup 319 varaktır. Kağıdı, vaktiyle Çin, Hind, Afgan gibi Doğu memleketlerinde yapılmış sağlam ve kalın bir kağıttır. Yazısı oldukça kötü, bir nesih bozmasıdır. Kitabın bazı yerleri nem sebebiyle kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelimenin dışında her yeri okunabilmektedir. Yazma bugün İstanbul'da Fatih Millet Kitaplığı'nda Ali Emîrî kitapları arasındadır (20).

Tarihi kaynaklarda Divânü Lûgat-it-Türk

Divân'dan ilk defa *Ayıntaplı Bedreddin Aynî* (1360-1451) *İkdü'l-Cümân fî Târih-i ehl'z-Zamân* adlı eserinde bahseder. *Aynî*'nin kardeşi *Şihabeddin Ahmed*'in de *Divân*'dan istifade ettiğini *Târihü'l-Bedr fî Evsâf-ı Ehli'l-Asr* adlı eserinde görülen ve Kaşgârlı'nın Türk damgaları hakkında verdiği bilgilerin aynen tekrarlanmasından anlıyoruz (21). *Kâtib Çelebi* de (1609-1657) *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde Divân'dan bahseder. Ancak onu görüp görmediğini, veya *Aynî*'nin verdiği bilgilerden mi istifade ettiğini bilemiyoruz (22). *Çelebi*'deki bu birkaç satırlık temastan sonra, *İkinci Meşrutiyet*'in ilk yıllarına kadar *Divân* hakkında hiç bir yerde bilgi bulamıyoruz. O yıllarda bir sahhafa getirilen ve alınması için Maârif Nezâreti'ne teklif edilen sayfaları dağınık bir kitabı satın alan *Ali Emîrî* adlı bir kitap meraklısının gayreti ile *Divan* Türk kültür hayatına kazandırılır. *Ali Emîrî*'nin yakın arkadaşı *Kilisli Muallim Rifat* (Bilge), aslında tek cilt olan eseri üçe ayırır ve ilk iki cildini 1333/1915 ve sonuncu cildini de 1335/1917 tarihlerinde *Kitâb-ı Divânü Lûgat-it-Türk* adıyla neşreder.

xxx

Divânü Lûgat-it-Türk hakkında verilen bu umumî bilgilerden sonra, halk edebiyatı mahsullerine geçebiliriz. *Divan*'da tesbit edilen ve konumuzu yakından ilgilendiren mahsülleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Atasözleri
2. Şiirler
 - a) Ağıtlar
 - b) Destanlar
 - c) Kahramanlık şiirleri
 - ç) Eğlence ve av şiirleri
 - d) Sevgi şiirleri
 - e) Pastoral şiirler
 - f) Ahlâkî şiirler

20) age, 42.

21) age, 42.

22) age, 52.

3. Saka destanlarından Şu
4. Bilmece
5. Ninni

Halk edebiyatı sahasının dışında kalmakla beraber yakınlığı dolayısıyla şu konularda da *Divân*'da malzeme bulunduğunu ve son yıllarda araştırmacılar tarafından ortaya konulduğunu hatırlamakta fayda vardır: Dügün âdetleri, çocuk oyunları, halk hekimliği, bayramlar, vs.

1. Atasözleri

Divân'da, atasözü karşılığı olarak *sav* sözü kullanılmıştır. Bu kelime *Divân*'da üç yerde geçmektedir: III/154, 154, 441.

Divân'daki atasözleri üzerinde yerli ve yabancı pek çok araştırmacının çalışma yaptığı görülmektedir. Bunlardan mühim olan bazılarını kısaca görelim.

a) *Divân*'daki atasözleri üzerinde ilk çalışmayı *Abdülahad Nuri* yapmıştır. Bir bölümünü 1334/1918 yılında İstanbul'da neşreden Nuri, kalan kısmını da 1339/1923 yılında Kastamonu'da tamamlamıştır (23). Burada, *Divân*'dan toplanmış 251 atasözü vardır. Sözler, bugünkü dile çevrildiği gibi, İstanbul Türkçesindeki bazı sözlerle olan münasebetine de temas edilmiştir.

b) *Carl Brockelmann*'ın bir makalesi, *Divân*'daki atasözlerine yer veren ilk yabancı çalışmadır (24). *Brockelmann*, *Divân*'da 264 atasözü tesbit etmiş ve bunları üç gruba ayırmıştır: Yalnız *Divân*'da bulunanlar, diğer Türk boylarında da bulunanlar ve başka milletlerde de bulunanlar.

c) *Necib Âsum* da *Divân*'daki atasözlerini evvelâ *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda neşretmiştir. Bu sözler daha sonra küçük bir kitapta toplanmıştır. *Necib Âsum*, *Divân*'da 290 atasözü tesbit etmiştir. Bu sözler *Divân*'daki sıralarına göre verilmiş, bazılarının okunuşunda değişiklik yapılmıştır (25).

ç) *Ferit Birtek*, *Divân*'dan derlediği sözleri *En Eski Türk Savları* adıyla neşretmiştir (26). 291 atasözünün yer aldığı bu derleme, diğerlerinden farklı olarak konularına göre 30 başlık altında toplanmıştır. Ayrıca, bir kolaylık olmak üzere *Brockelmann* neşrindeki atasözlerinin numaraları ile liste halinde verilmiştir.

23) *Atalarsözü*, İstanbul (Yeni Osmanlı Matbaası) 1334 (1918); Kastamonu (Kastamonu Vilâyet Matbaası) 1339 (1923).

24) "Alttürkische Volkswisheit," *Ostasiatische Zeitschrift*, 7, 1920, 49-73. (Eski Türkistan Halk Hakemiyâtı)

25) "Eski Savlar" *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, y. 2 (2, 4, 5, 6), 1922-1923.

26) *En Eski Türk Savları*, Ankara, 1944.

d) Bunların dışında konuya bazı dergilerin dar hacmi içinde eğilenler de olmuştur. Bazı talebelerin mezuniyet tezi olarak hazırladıkları çalışmaları da bu arada zikredebiliriz. *Ali Ulvi Elöve* de *Divân*'daki sözleri bir kitap haline getirip devrin Maârif Vekâletine sunmuştur. 266 atasözünü içine alan bu eser basılamamıştır (27).

Görüldüğü üzere atasözlerinin sayısı *Abdülahad Nuri*'de 251, *Brockelmann*'da 264, *Necib Âsım*'da 290, *Ferit Birtek*'te 291 ve *Ali Ulvi Elöve*'de 266'dır. Bunda bazı derleyicilerin atasözü olarak aldığı bazı sözlerin diğerleri tarafından atasözü olarak alınmaması rol oynamıştır. Meselâ, *Ferit Birtek*'te atasözü olarak verilen şu sözlerin alınmaması gerekirdi:

Yiti başlıg yil büke-Yedi başlı yel büken (III, 227).

Kizdeki kün yıpar-Kutudaki misk göbeği (I, 327).

Umayka tapınsa oğul bolur-Umaya tapınırsa çocuğu bulur (I, 123).

Bazı sözler *Divân*'da birden fazla geçmektedir. İki defa geçen sözlerin sayısı 20, üç defa geçen sözlerin sayısı ise 3'tür. Meselâ, *Erdem başı tıl* (Erdem'in başı dildir) sözü 1. ciltte iki (107, 337) ve 3. ciltte bir (133) defa geçmektedir.

Divân'daki ilk ata sözü *Kuş kanatın, er atın* (I, 34), son atasözü ise *Kökke sudsda yüzke tüşür* (Göge tükürse yüze düşer) (III, 439) sözleridir.

Divân'daki sözlerin bazıları günümüze kadar gelememiş, unutulup gitmiştir.

Buzdan suv tamar-Buzdan su damlar (III, 123).

Ermegüke eşik art bolur-Tembele eşik yokuş olur (I, 138).

Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez-Kuzeyde kar eksilmez, koyunda yağ eksilmez (I, 323).

Suburganda ev bolmas, topurganda av bolmas-Eski mezarlıklarda ev olmaz, topraklıkta av olmaz (I, 516).

Uprak yasıkdın tozlug ya çıkar-Yıpranık (eski) yay kabından tozlanmış yay çıkar (III, 16).

Yığaç uzun kes, temür kıska kes-Ağacı uzun kes, demiri kısa kes (II, 10).

Divân'daki sözlerin bazıları küçük değişikliklerle günümüze kadar gelebilmiştir.

Alımcı arslan, birimci sıçgan-Alacaklı arslan, verecekli sıçan (I, 75 ve 409); bugün "Alacağıra şahin, vereceğine karga" şekli vardır.

Ay tolun bolsa elikin imlemes-Ay 14 günlük olunca elle gösterilmez (I, 28 ve 82); bugün "Görünen köy kılavuz istemez" şekli vardır.

27) Ülkütaşır, 134-135.

Bir karga birle kış gelmes- Bir karga ile kış gelmez (II, 26); bugün "Bir çiçekle yaz olmaz" şekli vardır.

*Kaz kopsa ördek kölig igenür-*Kaz gidince ördek göle sahip çıkar (I, 104); bugün "Kurt ölünce köpekler meydan bulur" şekli vardır.

*Taz keligi borkçiçe-*Kelin geleceği yer külâhçı dükkânıdır (I, 26); bugün "Tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer kürkçü dükkânıdır" şekli vardır.

Yılan kündü egrisin bilmes "Teve boynun egrî" *tir-*Yılan kendi eğriliğini görmez, "Deve, boynun eğri" der (I, 127); bugün "Kendi gözündeki merteği görmez, elin gözündeki çöpü görür" şekli vardır.

*Divân'*daki sözlerin bazıları ise bugün aynen kullanılmaktadır. Eş mânâlı kelimelerin yer değiştirmesi veya telaffuzda meydana gelen değişimler bu ayniyeti bozmamaktadır.

Aç ne yimes, tok ne times (I, 79); bugün "Aç ne yemez, tok ne demez" şeklidir.

Biş ernek tüz ermes (I, 109); bugün "Beş parmak bir olmaz" şeklindedir.

Böri koşnısın yimes (III, 220); bugün "Kurt komşusunu yemez" şeklindedir.

Endik uma evligni ağırlar (I, 106); bugün "Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar" şeklindedir.

Kişi alası içtin, yulki alası taştın (I, 88); bugün "İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır" şeklindedir.

Ot tise ağız küymes (I, 43); bugün "Ateş demekle ağız yanmaz" şeklindedir.

Tag tagka kavuşmas, kişi kişike kavuşur (II, 103; III, 153); bugün "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur" şeklindedir.

2. Şiirler

*Divânü Lügat-it- Türk'*te şiir kelimesiyle ilgili olarak aşağıdaki terimler geçmektedir.

a) *Koşug*: Şiir, kaside karşılığı olarak kullanılmıştır. Şu beyit örnek olarak verilmiştir.

Terken Katun kutınga tegür mindin koşug

Aygıl sizing tapugçı ötnür yanga tapug (I, 376).

(Sultan hanım saadetlerine benden koşma sun ve de ki: Hizmetkârınız sizden yeni hizmetler rica eder).

b) *Ir, yır*: Gazel karşılığı olarak kullanılmıştır (III, 143). *yır koş-*: koşma, türkü düzmek (II, 14), *yır koşul-*: manzume yapılmak, şiir düzölmek (II, 135) şekilleri de

vardır. Ayrıca şu soruda da geçmektedir: *Bu yır ne köğ öze ol* (III, 131), yani "Bu şiirin ölçüsü ne üzerinedir" denilmektedir.

c) *Köğ, küg*: Şiirin aruzu, ırın ölçüsü karşılığı olarak kullanılmıştır. *ır* maddesindeki soruda da geçmektedir (yukarıya bakınız). *kögle-*: ırlamak, teganni etmek (II, 255) şekli de vardır.

Divânü Lûgat-it Türk'de şair adı olarak ise sadece *Çucu* geçer ve "Bir Türk şairinin adıdır" şeklinde kısaca bilgi verilir (III, 238).

Divan'daki şiirler üzerine kitap, makale, talebe mezuniyet tezi, tanıtma yazısı olmak üzere çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bunların mühim olanlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a) *Fuat Köprülü*, *Divân*'ın ilk 2 cildinin neşrinden sonra yazdığı bir makalenin ilgili bölümünde *Divân*'daki ağıtlara temas etmiş, kaçar dörtlükten meydana geldiklerini ve hangi ciltlerde yer aldıklarını ayrı ayrı zikretmiştir (28).

b) *Carl Brockelmann*, *Divân*'daki şiirleri evvelâ bir makale olarak neşreder, sonra da küçük bir kitap haline getirir (29). Burada ağıtlar, destanlar, av şiirleri ve bazı ahlâkî şiirlere yer verilmiştir. *Brockelmann*'ın 1924'te neşrettiği ve ilk makalesinin devamı mahiyetinde olan iki yazısında da *Divân*'daki diğer dörtlülere yer verilir. Bunlar sevgi ve tabiate ait şiirlerdir (30). *Brockelmann*'ın ilk makalesi neşrinden hemen sonra Türkçeye tercüme edilmiş ve bu sahada çalışacak olanlara büyük kolaylık sağlamıştır (31).

c) Türkiye'de *Divan* üzerinde büyük emek sarfedenlerin başında *Ali Ulvi Elöve* gelmektedir. O, *Divân*'ı büyük bir titizlikle taramış ve tesbit ettiği beyit ve dörtlükleri ayrı ayrı incelemiştir. Bu arada her iki bölüme giren şiirleri kafiye, hece sayısı, durak ve konuları açısından tasnif etmiştir. *Elöve*, zaman zaman *Brockelmann*'a atıfta bulunarak, orada gördüğü farklı noktaları okuyucuların dikkatine sunmuştur. *Ali Ulvi Elöve* dörtlükleri konularına göre *ağıtlar*, *destanlar*, *kahramanlık şiirleri*, *eğlence ve av şiirleri*, *sevgi şiirleri*, *pastoral şiirler* ve *ahlâkî şiirler* olmak üzere yedi bölüme ayırmıştır. Beyitleri ise ağıt, destan ve eğlence şiirlerinin dışında kalan dört bölümde ele almıştır. *Divân*'daki şiirlerin bu değerlendirilmesi şüphesiz *Brockelmann*'inkinden daha başarılı olmuştur. Evvelce *Uludağ* (bir ara *Türkün*) dergisinde neşredilen bu inceleme (32), kitap ola-

28) "Türk Edebiyatının Menşei," *Milli Tetebbular Mecmuası*, 2, 1331 (1914), 5-78. Yeni basımı için bkz. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, 49-130.

29) "Alturkistanische Volkspoese," *Ostasiatische Zeitschrift*, 7, 1920.

30) "Alturkistanische Volkspoese I," *Asia Major*, probeband (deneme cildi), 1923, 3-24; II, 1, 1924, 24-44.

31) "Eski Türkistan Halk Edebiyatı," tercüme eden: Köprülüzâde Ahmed Cemâl, *Darülfünân Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3 (2-3), Ağustos-Teşrinvevel 1339 (1923), 109-148.

32) "Divanü Lûgat-it Türk'teki Halk Şiirleri," *Uludağ* (Bursa), 1 (1), Kasım 1935-1 (11), Haziran 1937.

rak hazırlanıp devrin Maârif Vekâletine sunulmuşsa da, büyük bir ihtimalle bilinen yangınla kül olmaktan kurtulamamıştır.

c) Son yıllarda *Amerika Birleşik Devletleri* ve *Sovyetler Birliği*'nde *Divân*'daki halk edebiyatı mahsulleriyle ilgili geniş çapta neşriyat yapılmaktadır. *Divân*'ı bütün cepheleriyle tanıtmaya çalışan James Kelly'yi bu arada sayabiliriz (33). *Sovyetler Birliği*'nde ise A. Hayitmatov (34) ve I. V. Steblava'nın (35) çalışmalarını bu arada zikredebiliriz.

d) *Divân*'daki şiirlerin tamamı yerine bir bölümü, bilhassa *Alp Er Tunga* ağıtiyle ilgili olarak yapılan çalışmalarını da bu arada hatırlatmakta fayda vardır. *Sovyetler Birliği*'nde H. Korogh (35) yurdumuzda *Orhan Şaik Gökyay* (37) bu çalışmayı yapanlar arasında sayılabilirler.

e) Değerli araştırmacılarımızdan Dr. Reşat Genç, *Divân*'ı bütünüyle ele alan ve onu çeşitli açılardan inceleyen ilk Türktür. O, *Divân*'daki Türk kültürüyle ilgili çeşitli meseleleri makale ve tebliğleriyle tanıtmaya çalışmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, 1975'te *Konya*'da toplanan *Ululararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri*'nde sunduğu değerli tebliğini burada zikre değer bulmaktayız (38).

f) Bunların dışında konuya bazı dergilerin dar hacimleri içinde eğilenler de olmuştur. Bazı talebelerin mezuniyet tezi olarak hazırladıkları çalışmalarını da bu arada zikredebiliriz (39).

Divân'daki şiirleri dörtlükler ve beyitler olmak üzere iki ana bölüme ayırabiliriz. Eserde 149 adet dörtlük, 79 adet beyit vardır. İkişer defa yer alan 9 dörtlüğün de sayıya katılmasıyla *Divân*'daki manzum parçaların sayısı 237'ye ulaşmış olur. Mükerrer dörtlükler umumiyetle değişik ciltlerde.

Dörtlüklerde görülen kafiye düzenini şu şekilde tesbit edebiliriz.

1) *İlk üç mısra kendi arasında, dördüncü mısralar ise kendi aralarında kafiye-lidir*: Bu kafiye düzeni koşmaların 2., 3. ilah. dörtlüklerinde görülen kafiye düzenine benzemektedir. *aaab*. Bu kafiye düzeni 136 dörtlükte görülmektedir.

33) 1 numaralı nottaki dördüncü yazımıza bakılabilir.

34) "O drevney Poezii tyurkov, " *Sovetskaya Tyurkologiya*, (1), 1971, 123-128. (Türklerin Eski Şiiri).

35) *Razvitie tyürsikih poetičeskih form v XI veke*, Moskova, 1971; "Sinkopirovanie slov v poetičeskih tekstah 'Divan lugat at-turk' Mahmuda al-Kasgari," *Tyurkologičeskiy sobornik* 1971, Moskova, 1972, 206-212.

36) "Alp Tonga i Afrasiab po Yusufu Balasaguni, Mahmudu Kasgari i drugii avtoram," *Sovetskaya Tyurkologiya*, (4), 1970, 108-115.

37) "Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 56-59.

38) "Divânü Lûgati't-Türk'teki Bazı Destan Parçalarına Dair," *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, 27-29 Ekim 1975 *Konya*. Ankara, 1976, 38-43.

39) Bu tezlerden şu birkaç örneği burada sayabiliriz:

Musalıha Akkaya, "Divânü Lûgat-it-Tüükfteki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri, İstanbul 1949; Nevihn Aybars, *Divanü Lûgat-iüt-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler*, İstanbul, 1949.

2) *Bütün mısralar kendi aralarında kafiyelidir: aaaa.* Bu kafiye düzeni dokuz dörtlükte görülmektedir.

3) 2. ve 4. mısralar kendi aralarında kafiyeli, 1. ve 3. mısralar ise kafiyesizdir. Bu kafiye düzeni bazı koşmaların ilk dörtlüklerinde görülür: xaxa. Sadece üç dörtlükte görülmektedir.

4) *Bir dörtlükte ise kafiye yoktur.* Bütün mısralar değişik şekillerde bitmektedirler.

Dörtlüklerin mısralarındaki hece sayısı ile bu hecelerin durak yerleri de bazı değişiklikler göstermektedir. Bunları da şöyle tesbit edebiliriz.

1) Mısraları beşer heceden kurulu bir dörtlük ile altışar heceden kurulu 4 dörtlükte durak yoktur.

2) Mısraları altışar heceli olan iki dörtlükte 3+3 şeklinde durak yapılmıştır. Yedişer heceli 110 dörtlükte 4+3, sekizer heceli 20 dörtlükte 4+4, onar heceli bir dörtlükte ise 5+5 şeklinde durak yapılmıştır. Görüldüğü üzere 4+3 şeklinde durak yapılan dörtlükler bütün dörtlüklerin yüzde yetmiş beşini bulmaktadır.

3) Dokuz dörtlükte mısraların hece sayıları farklıdır ve durak yerleri de değişik yerlerde dir.

Dörtlüklerin kafiyeleri umumiyetle yarım dır. Tam kafiye sayısı da az değildir. Redife ise sık sık müracaat edilmiştir. Kafiyesiz dörtlük sayısı ise pek azdır.

Bu şiirleri konularına göre *ağıtılar, destanlar, kahramanlık şiirleri, eğlence ve av şiirleri, sevgi şiirleri, pastoral şiirler, ahlâki şiirler* olmak üzere yedi bölüme ayırabiliriz. Bu bölümlere giren şiirler aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

a) Ağıtılar

Divân'da iki ağıtı vardır. Bunlardan *Alp Er Tunga* için söylenmiş olanı *Brockelmann*'a göre, 10, *Elöve*'ye göre ise 9 dörtlükten kurulmuştur.

Alp Er Tunga ağıtı *Divân*'ın en çok bilinen şiiridir. Bu ağıttan aldığımız şu birkaç örnek dörtlük, şiirde ifade edilmek istenilen acıyı mükemmel bir şekilde dile getirmektedir.

Alp Er Tunga öldi mü
Issız ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Şimdi yürek yırtılır (I, 41)

(Yiğit Er Tunga öldü mü, vefasız dünya ondan kurtuldu mu, zaman ondan öcünü aldı mı? Şimdi yürek parçalanır.)

Ödlek kamug küfredi
Erdem arıg sevredi
Yunçıg yavuz tuvradı
Erdem begi çertilür (I, 102-103)

(Faziletler beyi Alp Er Tunga'nın ölümünden sonra zaman gücünü tamamiyle yitirdi; faziletler azaldı, güçsüzler, düşkünler güçlendi).

Öğreyüki mındağ ok
Munda adhın teğdek ok
Atsa ajun uğrap ok
Tağlar başı kertilür (I, 160)

(Zamanın âdeti böyledir; o bir hastalık gibidir. Eğer dünya ona karşı bir ok atsa dağ tepeleri sarsılır).

Ulşıp eren börleyi
Yırtın yaka urlayu
Sıkırıp üni yurlayu
Sıgtap közi örtülür (I, 188-189)

(İnsanlar kurtlar gibi uluşurlar. Ölüirken yakalarını yırtarlar. Bir ağıtçı gibi ses çıkarırlar. Gözleri kararınca kadar ağlarlar).

Könglüm için örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş üdhük irtedi
Tün kün keçüp irtelür (I, 245)

(Kalbimin içini tutuşturdu, iyileşmiş olan yarayı açtı. Geçmiş zamanı aradı, gece ve gündüz geçti, o araştırılıyor).

Begler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarıp
Kürküm angar türtülür (I, 486)

(Beğler atlarını yordılar, gam onları berbad etti. Görünüşleri ve çehreleri sarı bir hal aldı, sanki üzerlerine safran ekilmiş gibi idi.)

Divân'daki ikinci ağıt bilinmeyen bir kahraman için söylenmiştir. *Brockelmann* ve *Elöve*'de üç dörtlükten meydana gelmiş olarak gösterilmektedir.

Her iki ağıt da 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Kafiye düzenleri *aaab* şeklindedir.

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağığ kaçurgan
Oğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtarı (I, 516)

(Misafirin yemeğini yedirir, kötü düşmanı kaçmaya mecbur eder. Oğrak ordusuna dayanır, mukavemet eder; ölüm onu yere yıkar.)

b) Destanlar

Divan'da üç destan vardır. Tangutlarla yapılan savaşa ait destan *Brockelmann* da 20, *Elöve*'de ise 15 dörtlükten ibarettir. *Elöve*, *Brockelmann*'daki 5 dörtlüğü bu destana ait olarak kabul etmemiştir. Bize bunların bazıları bu destana ait dörtlüklerdir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+4 duraklı 8 heceli ölçü ile söylenmiştir. İstisnai mısra 7 heceli olup 4+3 duraklıdır. Kafiye düzeni bütün dörtlükler *aaab* şeklindedir.

Uygurlarla yapılan savaşa ait destan her iki kaynaktan da altışar dörtlükten ibarettir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Diğer bir dörtlüğün dışında hepsi *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

Yabakularla yapılan savaşa ait destan *Brockelmann*'da 14, *Elöve*'de 13 dörtlükten ibarettir. İki dörtlüğün dışındakiler: 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

c) Kahramanlık şiirleri

Bu bölümde kafiyeleri değişik dört şiir yer almaktadır. Bir savaşı tasvir eden şiir 15 dörtlükten ibarettir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

Diğer üç şiir toplam altı dörtlükten ibarettir. İki dörtlüğün dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

ç) Eğlence ve av şiirleri

Bu bölüme iki şiir girmektedir. Bir içki âlemini anlatan ilk şiir altı dörtlükten ibarettir. Hepsini 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

İkinci şiir bir kurt takibi ile ilgilidir. Beş dörtlükten ibarettir. Hepsini 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

d) Sevgi Şiirleri

Kafiyelerine göre 5 değişik şiir yer almaktadır. Ayrıca kafiye düzenleri, durakları, mısralardaki hece sayıları da farklılık göstermektedir. Bu şiirlerden 4, 3, 3 dörtlekten meydana gelen üç adeti 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Hepsinde *aaab* şeklinde kafiye düzeni görülür. Diğer iki şiir ise 6 ve 10 heceli mısralardan kurulmuşlardır. 6 heceli dörtlüklerde durak 4+2 ve 2+4, 10 heceli tek dörtlükte ise 5+5 şeklindedir. 6 heceliler *aaab*, 10 hecelisi ise *aaaa* şeklinde kafiyelenmiştir.

e) Pastoral şiirler

Kafiyelerine göre yedi değişik şiir yer almaktadır. Toplam 31 dörtlüğün iki beyiti dışında kalanlar 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Hepsisi *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir. Konular umumiyetle yaz ve bahar mevsimleriyle ilgilidir. Bir dörtlükte de İdil nehri anlatılmaktadır. Başarılı birer tabiat tasviri olan dörtlüklerden ikisini aşağıya alıyoruz.

Yay baruban erküzi
Aktı akın mundızı
Togdı yaruk yıldızı
Tingle sözüm kalgüsüz (I, 96)

(Bahar gelirken kar ve buz suları coşkun sellerle aktı. Parlak Tan yıldızı doğdu, sözümü gülmeden dinle.)

Türlük çiçek yarıldı
Barçın yadım kerildi
Uçmak yeri körüldi
Tumlug yana kalgüsüz (I, 119)

(Türlü çiçekler açıldı, çemene ipek yaygılar yayıldı. Cennet yeri görüldü, artık kış gelmeyecek.)

f) Ablâkî şiirler

Kafiyelerine göre dört değişik şiir yer almaktadır. Ayrıca birer dörtlükten ibaret olan beş müstakil parça da bu bölüme girmektedir. Hepsisi 18 dörtlüktür. Umumiyetle 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiş, *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir. Ancak 6 ve 8 heceli mısralara, *xaxa*, *aaaa* şeklinde kafiye düzenlerine de rastlanılmaktadır. Bir dörtlüğün ise kafiyesiz olduğunu ilâve edelim. Bu şiirler arasında babanın oğula nasihatı, onu takdir etmesi, kötü ortak gibi konuları işleyenleri de vardır. Baba nasihatlerinden birini örnek olarak alıyoruz:

Körklüg tonug özüng ge
Tatlıg aşig adınka
Tutgil konuk ağırılıg
Yadsun çaving budunka (I, 4.).

(Güzel elbisoyi kendin giy, tatlı aş başkasına ver. Misafir ağırla, şöretin halka yayılsın).

Divânü Lügât-it Türk'te yer alan beyit sayısı 79'dur. Bunlar 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15 heceli mısralardan meydana gelmektedirler. 28 tanesi 12 heceli, 19 tanesi 14 heceli, 12 tanesi 11 heceli, 10 tanesi de 7 hecelidir. Diğer beyitler ise öbürleri arasında dağılmaktadır. Bunlarda görülen duraklar ise şöyledir: 28 adet 12 heceli beyitten 24 tanesi 4+4+4, 19 adet 14 heceli beyitten 17 tanesi 7+7, 12 adet 11 heceli beyitten 11 tanesi 7+4 şeklinde bölünebilmektedir. Diğer beyitlerin durakları ise çeşitli şekillerdedir.

Divân'daki beyitleri konularına göre *kahramanlık şiirleri*, *sevgi şiirleri*, *pastoral şiirler* ve *ahlâkî şiirler* olarak 4 gruba ayırabiliriz.

a) Kahramanlık şiirleri

Aralarında konu birliği bulunmayan üç beyit vardır. Bunlar 6+8, 7+7 ve 8+7 duraklıdır.

b) Sevgi şiirleri

Üç değişik konuda sekiz beyitten ibarettir. Ayrıca üç tane de aralarında konu birliği olmayan beyit vardır. Sevgi şiirlerinin toplam beyit sayısı 11'dir. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 4+3 (2 beyit), 3+4 (4 beyit) ve 7+7 (2 beyit) şeklindedir. Değişik konuları işleyen üç beyit de ise bu durum, sırası ile şöyledir: 4+3 4+4+4+3 ve 5+5.

Bu şiirlere örnek olarak sevgiyi anlatan bölümden bir beyit ile sevgili için söylenmiş bölümden 2 beyiti alıyoruz.

Üdik otı tutunub
Öpke yürek kagrulur (II, 144)

(Aşk ateşi tutuşunca ciğer ve yürek kavrulur.)

Oğragım kendü yırak
Bulnadı meni karak (III, 29)

(Uğrayacağım yer zaten uzak, sevgilinin bakışı beni esir etti.)

Kim ayıb iştir kulak
Ay evi artuç butak (I, 377)

(Kim söyler ve hangi kulak işitir, onun yüzü ay halesi ve boyu ardıc budağı gibidir.)

c) Pastoral şiirler

Dört değişik konuda 11 beyitten meydana gelmektedir. Ayrıca bir beyit de diğerleriyle göre farklı hece sayısı ve bölünmeye sahip olarak aynı konuyu işlemektedir. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 3+4 (2 beyit), 4+4+4 (4 beyit), 4+4+4 (2 beyit) ve 4+4+4 (2 beyit) şeklindedir. Değişik bir konuyu işleyen tek beyit ise 7+7 şeklinde duraklıdır.

Bu şiirlere örnek olarak şu iki beyiti alıyoruz.

Çağrı alıp arkun münüb arkar yeter
Avlak keyik taygan ıdıb tilkü tutar (I, 421)

(Doğan kuşunu alıp küheylana binerek dağ keçisine erişir; geyik avlar, tazıyı salıverip tilkiyi yakalattır.)

Yaruk yıldız togarda udnu kelip bakar men
Satulayu sayraşıp tatlıg ünün kuş öter (III, 194)

(Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir, bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp ta'lı sesle ötüşerek şakırlar.)

ç) Ahlâkî şiirler

Dört değişik konuda 35 beyitten meydana gelmektedir. Ayrıca 17 tane de aralarında kenü birliği olmayan beyit vardır. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 4+4+4 (11 beyit), 7+4 (13 beyit), 7+6 (3 beyit) ve 7+7 (8 beyit) şeklindedir. Değişik konuları işleyen münferit beyitler ise 7 heceden 14 heceye kadar değişik yapıya sahiptirler. Durak yerleri de 8 değişik şekildedir.

Bu şiirlere örnek olarak şu birkaç beyiti alıyoruz.

Algıl ögüt mendin ogul erdem tile
Boyda ulug bilge bolub bilging ula (I, 51)

(Oğul, benden ögüt al, edep ve terbiye dile. Böylece kavim içinde büyük âlim olup ilim ve edebini başkalarına dağıt.)

Oglum senge kodar men erdem ögüt hamuru
Bilge erig bulub sen yakkıl anın tabaru (III, 440)

(Oğlum, sana fazilet ve terbiyeyi miras bırakıyorum. Âlim kişiyi bulunca ona yaklaş ve ondan istifade et.)

Erdem tile öğrenüben bolma angar küvez
Erdemisizin ökünse ok engmegüde angar (I, 252)

(Edeph ve hikmet dile, bunları öğrenince büyüklük etme. İnsan faziletsiz olarak öğünürse imtihan günü şaşırıp kalır.)

3. Saka destanlarından Şu

Divânü Lügat-it Türk'te bulunan manzum destan parçalarını evvelce *şiiirler* bahsinde görmüştük. Bunların dışında bir de *Saka Türkleri*'nin *Alp Er Tunga*'dan sonra bilebildiğimiz 2. destanları olan *Şu Destanı*'na ait parçalar yer almaktadır. *Divân*'ın I.cildinde *öge* kelimesi açıklanırken (90-91) ve 3. cildinde *Türkmenler* hakkında bilgi verilirken (412-16) bu destana temas edilmiştir.

Destan kahramanı *Şu*, M. E. 4. asırda yaşamış ve destana göre, adı *Zülkarneyn* olan *İskender* ile *Altuncan* veya *Altunhan* adı verilen bir dağda karşılaşmıştı. Aralarında barış olunca *İskender* çekip gider ve *Şu* da *Balasağun* civarına gelerek kendi adını verdiği *Şu* çehrini kurar.

Şu Destanı'nın *Divân*'da yer alan parçaları aşağıda sırasıyla verilmiştir. Böylece destan metni okuyucularımız tarafından kolaylıkla incelenmiş olacaktır.

"Zülkarneyn Çin'e kadar ilerleyince Türk hakani savaş için Zülkarneyn üzerine, gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri:

"Sen Zülkarneyn'in üzerine gençleri gönderdin; onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti," deyince Hakan yaşlı ve tecrübeli anlamına olarak:

"Öge mi?"

demiş. Vezir:

"Evet", cevabını vermiş.

Bunun üzerine Hakan, yaşlı, sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine bir gece baskını yapmışlar, düşmanları yenmişler. Türkler den biri Zülkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, horifi göbeğinden parçalamış. Öldürülen adamın belinde, içerisinde altın bulunan bir kemer varmış. Kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş.

Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine:

"Bu ne?" demişler.

"Altun kan!" cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri

bulunur. Zülkarneyn bu gece baskınından sonra Türk Hakaniyle barışmış.” (I, 90-91).

”Zülkarneyn Semerkand’ı geçip de Türk ülkesine yöneldiği sıralarda Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan Şu adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınında Şu kalesini bu açmış ve bu yaptırmıştı. Her gün Balasagaun’daki sarayın önünde beyler için üç yüz altmış nöbet davulu vurulurdu. Hakan Şu’ya Zülkernayn’nin yaklaştığı haber verilmiş:

”Emriniz nedir, savaş mı edelim? Ne buyurursunuz?” demişler.

Halbuki Hakan Hoçand Irmağının kenarına karakol kurmak, Zülkarneyn’in geçtiğini haber vermek için kırk tarhanı gözcü göndermişti. Bu kol kimse görmeden gittiği için askerin haberi yoktu. Hakan yüreği pek duruyordu. Hakanın gümüşten bir havuzu vardı. Sefere çıkıldığında birlikte taşınır ve içinde su doldurulur; sonra kazlar, ördekler yüzdürülür idi. Kendisine:

”Ne buyurulur, harp edelim mi?”

denildiği zaman cevap olarak:

”Şu kazlara, ördeklere bakınız; nasıl suya dalıyorlar.”

demiş. Bunun üzerine orada bulunanlar hükümdarın savaş için hazırlanmadığı ve buradan çekilip gitmek niyetinde olmadığı zannına düşmüşler. Zülkarneyn, Hoçand suyundan geçerek karakola gelir. Zülkarneyn’in geçtiğini bu gözcü karakol Hakana haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak Doğuya doğru yürür. Halk, gitmek için hazırlık görmiyen Hakanlarının savuşup gitmesi yüzünden ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur. Binek bulabilenler hayvanın sırtına atlayarak Hakanın arkasından koşarlar. Karışıklıkla birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugâh düz bir ova halini alır. O sıralarda Taraz, İsbicab, Balasagun ve bunun gibi yerler yapılmamış idi. Onlar hepsi sonradan yapılmıştır. Oralar halkı göçebe idi. Hakan ordusuyla savuşup gittikten sonra orada çoluk çocuklarıyla yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşmamışlar idi. İşte bunlar o kimselerdir ki kitabın baş tarafında adlarını söyledim. Hayvanlarının belgelerini beyan ettim. Kınık, Salgur ve başkaları gibi. Bu yirmi iki kişi yayan çekilip gitmek, yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklemişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı; yorulmuşlar, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelen iki kişi ile tanışırlar ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki:

”Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız.”

Yirmi ikiler onlara Türkçe:

”Kal aç!” derler.

’Aç kal’ demektir. Sonradan bunlara ’Halaç’ denilmiştir. Asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara ”Türkmanend” demiş. ’Türke benzer’ demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.

Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Halaçlılar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için Oğuz sayılmaz; asıl olan budur.

Hakan Şu Çin’e doğru geçip gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurlara yakın, Hakan, Zülkarneyn’e bir bölük asker gönderir. Zülkarneyn, de ona gönderir. Bu çarpışma Altun kan denilen bir dağda olmuştur. Bugün Altun Han denir. Bunun üzerine Zülkarneyn Hakanla barıştı ve Uygur şehirlerini yaptı; bir müddet oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu geldi, Balasagun’a kadar ilerledi. Kendi adını vererek Şu adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu. Bugün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçmezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır.” (III, 413-416).

Bu destana ait olan birkaç sayfalık bu metin başka hiçbir yerde kayıtlı olmadığından son derece mühimdir. Burada ayrıca halk etimolojisinin güzel örneklerinden olan *Halaç*’ın ”Kalaç”tan, *Türkmen*’in ”Türkmanend” den geldiği kaydedilmekte, *Altunkan*/*Altunhan Dağı*’nın niçin bu adla anıldığının hikâyesi anlatılmaktadır. Yer adlarıyla ilgili efsanelerin çoğunda gördüğümüz gibi bu açıklamada da öldürülen bir düşmanın belinde bulunan kemerdeki altınların kana bulanmış olarak görülmesi hikâye edilmektedir.

4. Bilmece

Divânü Lügat-it Türk’te bilmece karşılığı olarak birkaç kelime verilmiştir. Bunların açıklamaları yapılırken hiç bir bilmece metni örnek olarak gösterilmediği için o devrin bilmece hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. *Divân*’da bulunan bilmece karşılığı kelimeler şunlardır:

tabuzgu, tabuzgu neng: bilmece (I, 489)

tabuzguk, bilmece (I, 502)

tapzug: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (örnek: *tapzuguk tapuzdum*: bilmece Sordum) (I, 462)

tapzuguk: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (I, 462)

Bilmece sormak ile ilgili fiilleri de şu şekilde tesbit edebiliriz:

tabız- : Bilmece söylemek veya sormak (II, 164)

tabuz- / *tapuz-* : bilmece söylemek veya sormak (I, 462; II, 164)

5. Ninni

Divânü Lügat-it Türk'te hiç bir ninni metni geçmemekle beraber "balu balu" tekrarı ninni olarak karşılanmakta ve şu açıklama verilmektedir: Kadınlar beşikte çocuğu uyutmak için böyle söylerler (III, 232).

İBNU'L-AZRAK'A GÖRE ARTUKLULARIN SOY KÜTÜĞÜ

Doç.Dr. Ahmet Savran

Hicri 510 (1116) ile 577-8 (1182-3) yılları arasında yaşayan *Ahmed b. Yusuf b. 'Ali ibn al-Azrak*'ın (1), *Artukluların* idaresinde iken kaleme aldığı "*Tarih Mayyâfâriğin va Âmid*" adlı eserinin iki yazması, bugün British Museum'da, or. 6310 ve Or. 5803 de kayıtlı bulunmaktadır (2). Ancak bu kayıtlardaki yazmaların, yazarın en az üç cüz olan eserinin, halifelerden kendi zamanına kadar olan dönemi ihtiva eden son cüzünü teşkil ettiğini ve Or. 5803 yazmasının, Or. 6310 dakinin mufassal şekli olduğunu bundan önceki makalemizde ifade etmeye çalışmıştık (3).

İbn al-Azrak, yazmaların son bölümünü, idaresinde yaşadığı, *Mardin, Mayyâfâriğin, Hısn-Kayfâ* ve *Harput*'a hâkim olan *Artukoğulları*'na tahsis etmiş ve bu sülâlenin tarihini, *Mardin-Artuklu Kolu*'nun kurucusu *Nacm al Dîn İl-Gâzi*, oğlu *Husâm al-Dîn Timurtaş* ve torunu *Alpt*'nin başlıkları altında ele almıştır. Bu arada *İbn al-Azrak* gerek geniş (Or. 5803, 177a-178b) gerekse muhtasar (6310, 105b-106b) yazmalarda, *Artuk'un oğulları* ve onların soyları ile ilgili olarak, bizzat kendi bilgi ve müşahedesine dayanan oldukça ayrıntılı malûmat vermiştir.

Biz burada sadece *İbn al-Azrak*'ın geniş yazmada ele aldığı bu soy kütüğünün tercümesini verdik. Ancak bu tercümeyi yaparken yazarın cümle yapısından ziyad anlattığı konu ve ifadenin anlamına bağlı kaldık. Çünkü, Arapça metinde de görüldüğü gibi, *İbn al-Azrak* bir hâtıra notu niteliğini taşıyan eserinin bu bölümünde, daha çok kısa ve kesik kesik cümleler kullanmıştır. Bu bakımdan tercümece, kısmen de olsa, bir akıcılık verebilmek için ilâve edatlar kullanarak metni Türkçö'ye uygun düşen cümleler içinde çevirmeye çalıştık. Ayrıca Arapça metinde "emmâ" ile başlayan *Atuk'un oğulları*'nı *Romen rakamı*, onların çocuklarını da *küçük harflerle* belirtilen başlıklar altında vermeyi uygun bulduk.

1) *İb al-Azrak*'ın hayatı ve eserleri hakkında, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, "*Araştırma Dergisi*" sayı 8, s. 95-107 de tarafımızdan bir makale yazılmıştır.

2) Bu yazmaların tasvirleri ile ilgili olarak tarafımızdan yazılan İngilizce bir makale D.T.C Fakültesi "*Doğu Dilleri Dergisi*" nin 1979 basımı C. II, Sayı 3 te neşredilmiştir.

3) bkz. Not. 1 deki Dergi ve sayfalara.

ARTUKLULARIN SOY KÜTÜÇÜ

(Or. 5803, v. 177a-178b)

Artukluların nesebini, onların durumlarıyla ilgili olarak bana ulaşanları ve *al-Amir Artuk*'un neslinden baki kalanları zikredeceğim.

âl - Amir Artuk öldüğünde (4), geride çok sayıda evlâd bıraktığı söylenir: *al-Amir Sokmân*, *Nacm al-Din Gâzi*, *Bahrâm*, *Abd al-Cabbâr*, *Siyâviş*, *Alp-Ya-ruk*, isimlerini *Bekdaş* ve *Alp-Taş* olarak hatırladığımız diğer iki oğlu. Bunlar hayatta kalanlar ve bugüne kadar *Diyarbakir*'de soylarını sürdürenlerdir. Bunların dışında, bugüne kadar nesillerinin olduğunu işittiğim evlâtlar bıraktı, ancak, ben onları zikretmedim.

SOKMAN:

Sokmân bir müddet *Hışn-Kayfâ* (Hasankeyf)'ya sahip olduktan sonra 506 yılında öldü (5). Geride oğulları *al-Amir Rukn al-Davla* (Dâvûd) ile *al-Amir İbrâhim*'i ve kızı *Özer Hatunu* bıraktı.

Babasının vefatı üzerine bir müddet *Hışn-Kayfâ*'ya sahip olan *al-Amir İbrâhim* ölünce yerine kardeşi *Rukn al-Davla Dâvud* geçti. ve *Hışn-Kayfâ* dışında başka yerlere de sahip oldu. *Rukn al-Davla*'nın, *Arslan-Toğmuş*, *Kara-Arslan*, *Sülaymân* ve *Mahmûd* adlarında dört erkek evlâdı oldu.

a- Arslan-Toğmuş:

Babası *Rukn al-Davla*'nın vefatından sonra *Mazkird*'e sahip olan *Arslan-Toğmuş* ölünce geride *al-Sâ'id Husâm al-Din*'in kızından doğma, bir oğul bıraktı. Ancak babasının ölümünden kısa bir süre sonra o da öldü.

b- Sülaymân:

Sülaymân öldükten sonra geride biri halen *al-Mâlik Nacm al-din*'in hizmetinde bulunan *Y'âkûb* ile, diğeri *Hâni*'deki *Camâl al-din*'in yanında kalan iki erkek evlâd bıraktı.

c- Mahmûd:

Tanzi (Tanza) ile *al-Kurayşiyya*'ya sahip olan *Mahmûd* ölünce, geride, *Hışn-Kayfâ*'daki amcası *Fahr al-din*'in oğullarının hizmetinde bulunan *Dâvud* adında bir oğul bıraktı.

4) Osman Turan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi"nde, isimlerini verdiği kaynaklara dayanak, Artuk'un ölüm tarihini 484 (1091) olarak zikreder (bkz. . 135-136).

5) Osman Turan, *aynı eser*, s. 144-145 ve Ali Sevim, *Belleten*, Temmuz 1962, sayı 103, s. 519-510 de, *Sökmen*'in ölüm tarihini, 498 (1104-5) olarak verirler.

d- *Fahr al-Din Karaarslân*:

Yukarıda zikrettiğimiz üzere *Fahr al-Din Karaarslân*, babası öldükten sonra, babasına ait bütün beldelere sahip oldu. Ölünce geride *Nür al-Din Muhammed*, *'Imâd al-Din Abû Bakr* adında iki erkek ve birçok kız evlât bıraktı. Ancak yerine, halen mülkün başında bulunan *Nür al-Din* geçti.

II- BAHRÂM B. ARTUK:

Bahrâm ölünce, geride *al-Amir Nür al-Davla Balak*'i bıraktı.

Balak, *Bâlû* (Palu), *Hartabit* (Harput) ve çevresine sahip oldu. Fakat *Şams al-Davla Sülaymân* b. *Îl-Gâzi Hartabit*'i onun elinden aldı. *Sülaymân*'ın da ölümünden sonra burası *al-Amir Dâvud*'a geçti.

Balak, *Nacm al-Din İl-Gâzi*'den sonra al *Malik Ridvân*'ın kızı *Malika Farhunda Hatun* ile evlendi (6). *Fırat Nehri* yakınında bir yere sahip olan *Balak*, *Franklar* (Afranc) la savaştı ve daha önce zikrettiğimiz üzere *Manbic*'te öldürüldü (7), geride *Fahr al-Din Karaarslân*'la evlenen bir kız bıraktı.

III- SİYÂVİŞ B. ARTUK:

Siyâviş, ölümünden sonra geride, *al-S'âid Husâm al-Din*'in -Allah ona rahmetylesin- hizmetinde gördüğüm *Yûnus al-Hırâfi* bıraktı. O da, bazıları *Hışn-Kayfâ*'daki *Fahr al-Din*'in evlâtlarının yanında bulunan birçok çocuk bıraktı. Bunlardan *al-Amir Sevinç*, *al-Mâlik Nacm al-Din*'in *Hâni*'deki kardeşi *Camâl al-Din Sarbi*'nin hizmetinde bulundu ve *al-Amir Şir-Bârik*'in kızı ile evlendi. Ondan, *Şâh-Malik* adında bir oğlu oldu. Karısının ölümünden sonra baldızı ile evlendi.

IV- ALP-YARUK B. ARTUK:

Alp-Yaruk, ölümünden sonra geride birçok evlât bıraktı. Bunlardan biri, *Cabal-Cür*'a (Cûdi Dağı?) sahip olan *al-Amir 'Ali*, diğeri de *Hartabit*'te bulunan *Y'aqûti*'dir. 'Ali'nin çocukları ise, bir başka adı *Şir-Bârik* olan, *al-Amir Mâmdûd* ve ölmüş olan başka bir oğlu *Mahmûd*'dur.

507 yılında *Şir-Bârik*'in kızı ile *Şâh-Malik* evlendi (8). *Şir-Bârik*'in *Sevinç*, *İsmail*, *Togur-Beg* adlarında oğulları ve çok sayıda kızları oldu. ayrıca, cariyeden doğma *Zengi* adındaki oğlu bir müddet babasının yanında kaldıktan sonra *Mısır*'a gitti ve *Şâvur* zamanında orada öldü.

6) İbn al-Azrak, Or. 5803, v. 162b'de, *Îl-Gâzi*'nin *Farhunda Hatun* ile nikanlandığını; ancak onu görmeden öldüğünü, ve sonra *Amir Belek*'in onunla evlendiğini zikreder.

7) İbn al-Azrak, aynı yazma v. 163b'de *Belek*'in 522 yılında *Menbic*'i kuşatarken, bir ok isabeti ile öldürüldüğünü zikreder.

8) Yukarıda, *Sevinç*'in *Şirbarik*'in kızı ile evlendiğini ve ondan *Şah-Melik*'in doğduğu zikredilmişti. Burada ise, *Şah-Melik*'in *Şirbarik*'in kızı ile evlendiği gösterilmektedir. Sanırım bu hatâ, müstensih'in "*Şah-Melik*"ten sonra, *ibn* kelimesini unutmasından ileri gelmiştir. Buna göre cümlelerin "*Şirbarik*"in kızının oğlu *Şah-Melik* 507 yılında evlendi" şeklinde olması gerekir.

a- *Togur-Beg*:

Togur-Beg, *Hısn-Kayfâ*'da öldü ve cesedi *Mayyâfârîkîn*'a götürüldü.

b- *Sevinç*:

Kardeşlerinin en büyüğü olan *Sevinç*, *al-Malik Riğvân*'ın kızı *Safiya Hatun* ile evlendi. Fakat geride çocuk bırakmadan öldü.

c- *İsmâ'il*:

Onun, biri *al-Mâlik Nacm al-Din (Alpı)*'ın hizmetinde bulunan, iki oğlu vardır.

Şir-Bârik kendi ise *al-Malik Husâm al-Din* ölünceye kadar onun hizmetinde kaldı. Amir'in vefatından sonra *Fahr al-Din Karaarslân*'ın hizmetine intikal etti. Bir müddet orada kaldıktan sonra *al-Mâlik Nacm al-Din*'in yanına dönen *Şir-Bârik*, 566 yılında öldü ve kabirlerin altında kendilerine ait bir köye defnedildi.

V- 'ABD AL-CABBÂR B. ARTUK:

'*Abd al-Cabbâr*, geride *Ağısıyan* (Yâğı-siyan—Yâğı-basan)

Arslân ve *Sülaymân* adlarında üç erkek evlât bıraktı.

c- *Ağısıyan* (Yâğı-Siyan) :

Ahlat vilayeti'ne giden *Ağısıyan*, orada *Sokman* (al-*Çutbi*)'nin kızı ile evlendi, ve ona hizmet etti. Biri, *al-Amir Ahmad*, digerinin lakabı "'*İzz al-Din*" olan iki oğlu oldu. Sonra *Hısn-Kayfâ*'daki *Fahr al-Din Karaarslân*'a intikal eden *Ağısıyan*, onun yanında büyük ikram ve itibar gördü. *Karaarslân*, onu kardeşi *Arslan-Toğmuş*'un kızı ile evlendirdi. Saradan ölen *Ağısıyan* geride *Fahr al-Din*'in oğullarının hizmetinde olan bir erkek çocuk bıraktı.

b- *al-Amir Arslân* c. '*Abd al-Cabbâr* (9)

al-Amir Arslân, bir müddet *Cabal-Cur*, *al-Karnayn* ve *al-Sivân*'a sahip olduktan sonra, oraları *al-Sâid Husâm al-Din*'in alması üzerine, *Hısn-Kayfâ*'daki *Rukn al-Davla*'nin hizmetine girdi ve onun yanında öldü. Bazıları *Balak*, *Mahmud* ve kızlar olmak üzere, geride birçok evlât bıraktı. Sağlığında bir kızını *al-Rağqa*'nın sahibi *al-Amir Z'aim al-Davla Musayyib b. Mâlik* ile evlendirdi. Evlâtları ise *Fahr al-Din*'in hizmetinde kaldılar. Ancak oğlu *al-Amir Balak*, *Nacm al-Din (Alpı)*'ın hizmetine girdi ve orada öldü.

c- *Sülaymân*:

"*Badr davla*" lakabını taşıyan *Sülaymân Haleb*'e sahip oldu ve daha önce *al-Amir Balak*'la evlenen *Ridvân*'ın kızı *Malika* (Farhunda) *Hatun* ile evlendi. Ondan, lakabı "*Calâl al-Muluk*" olan "*Köbek*" (Göbek, Kepek, Köpek?) adında

bir oğlu oldu (9). *Haleb*'in kendisinden alınmasından sonra, hizmetine giren *Sülayman*'a *al-S'aid Husâm al-Din*, *Kulb* beldesini ve kalesini "ikt'a" olarak verdi ve *Sülaymân* ölünceye kadar onun yanında kaldı. *Sülaymân*'ın ölümünden sonra eşi *Malika*, oğlu ile beraber, *Mardin*'e geldi. orada kaldı ve *al-S'aid Husâm al-Din*, daha önce zikrettiğimiz üzere, *Malika* ile evlendi. Ayrıca, *Malika*'nın oğlu *Calâl al-Mulûk*'u 547 yılında, kızı *Hediye Hatun* ile evlendirdi. 554 yılına kadar yaşayan *Calâl al-Muluk*, inşaallah ileride zikredeceğimiz üzere, *Naşibin* (Nusaybin) kapısında öldü.

VI- ALP-TAŞ:

Alp-Taş geride *Husâm al-Din*'in hizmetinde iken ölen oğlu *al-Amîr 'Ali*'yi bıraktı. *'Ali*'nin de, biri fakir ve sof (siyah) giyen *Abu Bakr*, digeri de, *Hısn-Kayfa*'da *Fahr al-Din*'in oğullarının hizmetinde bulunan *'Umar* adlarında iki oğlu vardır.

VII- Diğer oğlu BEK-DAŞ:

Bek-Daş'ın oğlu, *Dimaşk*'ın sahibi *Atabeg Tug-Tekin*'in hizmetinde bulunan *Arslan-Toğmuştur*. *Atabeg*'in yanında büyük itibar gören *Arslan*, *Vezir Divinli Muhammed*'in kardeşinin kızı *'Aişa Hâtun* ile evlendi. 543 yılına kadar *Dimaşk*'ta *Tug-Tekin*'in evlâtlarının hizmetinde kaldıktan sonra *al-Mavsıl*'a gitti. Kısa bir müddet oranın sahibinin yanında kalan *Arslan*, *al-S'âid Husâm al-Din*'in hizmetine girdi. *Arslan*'a ikramda bulunan *Husâm al-Din*, 544 yılının sonlarında *Dârâ*'ya sahip olduğunda, ona çok sayıda "ikt'a" (Timar) verdi. Ancak, *Arslan* kısa bir müddet sonra öldü ve geride üç erkek evlât bıraktı. Lakabı *Şams al-Davla* olan onlardan biri, *al-S'aid Husâm al-Din*'in hizmetinde yaşadı ve babasından iki yıl sonra öldü. Hayatta kalan diğer iki oğlundan *Ma'sud*, bir müddet *al-Mâlik Nacm al-Din*'in hizmetinde kaldıktan sonra *Fahr al-Din Karaarslan*'a gitti. Üçüncü oğlu *Balak* ise 567 yılına kadar *al-Mâlik Nacm al-Din*'in hizmetinde yaşadıktan sonra *Mayyâfâriku*'ın dış kısmında *Bab al-Hut*'a yakın *Mascid-i Yâkut*'ta inziva-ya çekildi ve halen orada yaşamaktadır.

VIII- NACM AL-DİN İL-GÂZİ:

İl-Gâzi'nin (*Husâm al-Din Timurtaş*, *Sülaymân*, *İlyas*, *İl-Bizim*, *'Umar*, *Naşr*, *Gühar Hâtun* *'Aynâ*, *Hâtun*, *Yumnâ*, *Hâtun*, ve *Safari Hâtun* olmak üzere) çok çocukları oldu. Bunlardan *İlyâs* ve *İl-Bizim* babalarının sağlığında öldürüldüler.

9) Yazmada, *Ağsıyan*'dan, sonra, *Artuk*'un diğer oğlu *Alp-Taş*'a geçilmiş ve ondan sonra, da tekrar *Abdal-Cabbar*'ın oğulları *al-Amîr Arslan* ve *Sülayman*'a dönmüştür. Biz burada sırayı takip ettik, *Alp-Taş*'ı bunlardan sonra gösterdik.

a- İlyas:

İlyās'ın, *al-Amir Şihāb al-Dīn Muhammed* b. İlyas adında bir oğlu ve bir kızı oldu. Kızı, *Âmid*'in sahibi *Sa'd al-Davla İl-Aldı* ile evlendi ve *Âmid*'de ondan bir oğlu doğdu. *Şihāb al-Dīn Muhammed* ise amcası *al-Sa'id Husām al-Dīn*'in hizmetinde yaşadı ve amcası ona *Tall-Basmā'yı* "ikt'a" olarak verdi. *Husām al-Dīn* ölünceye kadar onun nezdinde büyük ikram gören *Şihāb el-Dīn*, onun ölümünden sonra *Suriye*'de *Nur al-Din (Zengi)*'in hizmetine girdi. Üç oğlu ile beraber orada bulunan *Şihāb al-Dīn'e*, *Nūr al-Dīn* çok "ikta"da bulundu.

b- 'Umar:

Nacm al-Dīn'in, *al-Amir İsfahsalar* (Sipehsalar) la evlendirdiği cariyesinden doğma 'Umar adında bir oğlu oldu ancak çocuk iken öldü.

c- Naşr:

İl-Gāzi'nin, *Hācib 'Umar al-Hāş* ile evlendirdiği cariyesinden doğma clan *Naşr* nesil bırakmadan öldü.

d- Güher Hatun:

Nacm al-Dīn, kızı *Güher Hatun*'u *Sayf al-Davla Dubays* ile evlendirdi ve bu Hatun'un ondan, *al-Amir 'İzz al-Dīn Muhammed* adında bir oğlu oldu. Babası *Dubays* öldürülünceye kadar *Mārdin*'de annesinin yanında kalan *Muhammed*, *al-Hilla*'ya gitti ve iki kardeşi ile beraber oraya sahip oldu ise de bir müddet sonra *al-Mālik Nacm al-Dīn*'in hizmetine döndü. Bu şekilde ortada dolaşan *'İzz al-Dīn*, 559 yılında *Mārdin*'de defnedilen annesinin vefatından sonra öldü ve geride halen *Şihāb al-Dīn Muhammed b. İlyās*'ın hizmetinde bulunan bir oğul bıraktı.

e- 'Aynā Hatun:

'*Aynā Hatun*, *Nacm al-Dīn*'in kızıdır, *Âmid*'in sahibi *İl-Aldı* ile evlendi ve *İl-Aldı*'nın hâlen *Âmid*'in sahibi olan oğlu *Camāl al-Dīn Şams al-Muluk* bu Hatun'dandır. 'Aynā Hatun'un ölümünden sonra *İl-Aldı*, zikrettiğimiz üzere, *Şihāb al-Dīn*'in kız kardeşi ile evlendi.

f Seferi Hatun:

İl-Gāzi'nin bu kızı, *Arzan* ve *Bidlis*'in Sahibi *Husām al-Davla Kutî b. Toğan Arslan*'la evlendi ve Seferi Hatun ölümünden sonra geride amcası *Fahr al-Dīn Davlat-Şāh*'ın hizmetinde bulunan *Yağı-Basan* adında bir oğul bıraktı.

g- Şams al-Davla Sülaymân:

Şams al-Davla Sülaymân, babası *İl-Gāzi*'nin ölümünden sonra, *Mayyāfārikun*'a sahip oldu ve ölümü ile geride *Mahmūd* adında bir oğul bıraktı. Fakat *Mardin*'de onu kötü yolda gördüm; hakkında, daha fazla birşey bilmiyorum.

h- Hüsâm al-Dîn Timurtaş:

İl-Gâzi'nin diger bir oğlu, evlâtların efendisi ve evin gözbebeği olan *Hüsâm al-Dîn Temürtaş*'tır. *Timurtaş*, babasının ölümünden sonra, zikrettiğimiz üzere, *Mardin*'e, kardeşi (Şams al-Davla Sülâyman)'nin ölümünden sonra da, *Mayyâfirîkîn*'a sahip oldu ve (548 yılında) ölünceye kadar burası elinde kaldı. Ölümünden sonra geride *al-Mâlik Nacm al-Dîn Alpî*, *Camâl al-Dîn Sarbi*, *Şâmşâm al-Dîn Bahnram*, *Safiya Hatun*, *Zümrüd Hatun*, *Hediya Hatun*, ve *Nura Hatun* kaldı.

Babasının ölümünden sonra mülke sahip olan *al-Mâlik Nacm al-Dîn*, kardeşi *Camâl al-Dîn Sarbi*'ye *Hâni*, *al-Sivân*, ve *Hısn-Kulb*'u verdi. *Şâmşâm al-Dîn Bahnram* ise, *Dârâ*'ya hâkim oldu. *Hediya Hatun Hâni*'de *Camâl al-Dîn Sarbi*'nin yanında kaldı. *Zümrüd Hatun*, *al-Mavşıl*'ın sahibi *Kuṭb al-Dîn Mamdud (Mavdud) b. Zangî* ile evleni ve ondan biri-İnşallah ileride zikredeceğimiz-*Malik al-Muluk Sayf (al-Dîn) Gâzi* olmak üzere- dört çocuk kaldı. *Âmid*'in sâhibinin eşi olan *Safiya Hatun* ise, sağlığında öldü. Diger kızı *Nura Hatun*, zikrettiğimiz gibi, *Arzan* sahibinin-Allah ona rahmet cylesin- eşidir.

Bunlar *Artuklular*'dan hayatta kalanlar hakkında bildiklerimdir. Doğrusunu en iyi Allah bilir',,

وانا اذكر نسب الاتقین

وما وصل اليّ من احوالهم ومن بقى من
تسل الامير ارتق رحمه الله قيل لما مات الامير
ارتق خلف اولادا جماعة منهم الامير سكمان
ونجم الدين الغيازي وبهرام وعبد الجبار وسياوش
والبيارق وابنا آخر نذكر اسمه بكداش وابنا آخر
اسمه آلبتاش وهؤلاء الذين اعقبوا وبقى نسلهم الى
الان بديار بكر وخلف غير هؤلاء وسمعت ان لهم الان
عقبا فاهملت ذكرهم *

فاما سكمان : فانه ملك حصن كيفا وبقى مدة ومات
سنة ست وخمسة و خلف الامير ركن الدولة داود
والامير ابراهيم ولم حصن كيفا بعد ابيه مدة ومات
وملكها بعده ركن الدولة داود، وازر خاتون، و
ملك ركن الدولة حصن كيفا بعده وملك غيرها بعد ذلك *
واولد اربعة بنين هم آرسلان تغمش وقرا آرسلان
وسليمان ومحمود * واما آرسلان تغمش فمات وكان ملك
ميزكرد وكان ملكها بعد ابيه وخلف ابنا من ابنة
السعيد حسام الدين ومات بعد ابيه مدة يسيرة *
واما سليمان : فانه مات وخلف ابنا اسمه يعقوب
هو الان في خدمة الملك نجم الدين وابنا آخر
هو في خدمة جمال الدين في حاني *

واما محمود . ملك طنزى والقريشة ومات و
خلف ابنا يسمى داود وهو في خدمة اولاد عمه
فخر الدين بحصن كيفا . واما فخرالدين قر
آرسلان : فانه ملك البلاد جميعها التي كانت لابيها
بعد موته على ما ذكرناه ومات وخلف ابنيه هما نور
الدين محمد وعماد الدين ابوبكر وولى الامر بعده
نورالدين وهو الان في الملك وخلف بناتا جماعة .
واما الامير بهرام بن ارتيق : فانه خلف الامير
نور الدولة بك وملك خرطبيت وبالوا وما حولها
واخذها منه شمس الدولة سليمان بن الغازى واخذها
بعده ذلك الامير داود بعد موت سليمان . وكان
بلك تزوج بالملكة فرخنددا خاتون بنت الملك رضوان
بعد نجم الدين الغازى ودخل بها وملك طرفا من
قريب الفرات وكان يغزو الافرنج وقتل على منبج على
ما ذكرناه وخلف بنتا تزوجها فخرالدين قراآرسلان و
مات عنها .

واما سياويش بن ارتيق : فانه خلف الامير يونس
الحرافي ورأيته في خدمة السعيد حسام الدين رحمه
الله واولد اولادا منهم في اولاد فخرالدين بحصن كيفا
والامير سيمونج وهو في حاني في خدمة جمال
الدين اخى المالك نجم الدين وتزوج بينت الامير
شيربارك واولد منها ابنا اسمه شاه ملك وماتت وتزوج

باخت لها اخرى •

و اما آلبيارق بن ارتق : فانه خلف اولادا منهم

الامير علي ملك جبل جور واولد الامير ممدود و هو شيرباريك وابنا آخر مات اسمه محمود واولد ابنا اسمه (ياقوتي) وهو في خرتبيت وتزوج شاه ملك بنت شيرباريك في سنة سبع وخمسة واولد شيرباريك سيونج واسماعيل وطخريك وبناتا جماعة و اولد ابنا من جارسة اسمه زكي وبقى في خدمة ابيه مدة ومضى الى مصر وتوفي بها في ايام شاور • واما طخريك : فمات بحصن كيفا وحمل الى ميافارقين • و اما سيونج : وكان اكبرهم وتزوج بصفية خاتون بنت الملك رضوان ومات ولم يحقب • واما اسماعيل :

فله ولدان ذكران وهو في خدمة الملك نجم الدين وبقى شيرباريك في خدمة الملك حسام الدين الى ان مات وانتقل الى خدمة فخرالدين قرارسلان وبقى عنده مدة وعاد الى خدمة الملك نجم الدين ومات في رجب سنة ست وستين

وخمسة ودفن في قرية لهم في اسفل المقابر •

واما عميد الجيسار بن ارتق : فانه خلف ثلاثة بنين ،

اغسيان و آرسلان و سليمان • فاما اغسيان : فانه انتقل وخدم بولاية اخلاط مع بنت سكرمان (القطبي) واولد هناك ولدين ، الامير احمد ، والاخر يلقب بحز الدين ، وانتقل الى خدمة فخرالدين قرارسلان

بحصن كيفا وحصل عنده الى اوفى درجة و زوجته
بينت اخيه آرسلان تخمش ومات بالصرع وخلف، ابنها
ليه هو في خد، مة اولاد فخرالدين • واما الامير
آرسلان بن عبد الجبار : فانه ماك جبل جور وبالقرنين
والسيوان وبقي مدة واخذها منه السعيد حسام الدين
وانتقل الى حصن كيفا الى خد، مة ركن الدولة داود
ومات في خد، مته وخلف اولادا منهم بلاق ومحمود وبناتا
وكان زوج بنتا في حياته من الامير زعيم الدولة
مسيب بن مالك صاحب الرقة واقام الاولاد في خدمة
فخرالدين وانتقل الامير بلاق الى خدمة المالك نجم
الدين ومات • واما سليمان : كان يلقب ببيدر الدولة
فانه ملك حلب وتزوج بالخاتون الملكة بنت رضوان
التي كانت زوجة الامير بك واولد منها ابنا سمعاه بك
ويلقب بجلال الملوك واخذت منه حلب و وصل الى خدمة
السعيد حسام الدين واقطعه بلد قلب وحصنها وبقي في خدمته
الى ان مات و وصلت الملكة الى ماردين بعد موته ومعها
ولده فاقامت بماردين وتزوجها السعيد حسام الدين على ما
ذكرناه وزوج ولدها جلال الملوك من ابنة هديسة
خاتون في سنة سبع واربعين وبقي الى سنة اربع و
خمسين وخمسة و توفى بباب نصيبين على ما سنذكره
ان شاء الله تعالى •

واما آلهتاش : فانه خلف الامير علي الحرافي ومات

في خدمة حسام الدين وخلف ولديهما احدهما ابي بكر
وقد لبس الصوف وهو فقير وعمر وهو في خدمة اولاد
فخر الدين بحصن كيفا .

واما ابن الاخر وهو بكداش : فانه اولد أرسلان
طغتمش وانتقل الى خدمة آتابك طغتكين صاحب دمشق فانه
كان عنده في اوقسى منزلة وتزوج بعائشة خاتون ابنة
اخى الوزير محمد الدويني واقام بدمشق الى سنة
ثلث واربعين وخمسمائة في خدمة اولاد طغتكين وقصد
الموصل فاقام في خدمة صاحبها مدة يسيرة ثم انتقل
الى خدمة السعيد حسام الدين واكرمه واقطعه اقطاعا
كثيرة في آخر سنة اربع واربعين عند ما ملك دارا
وبقى مدة يسيرة ومات وخلف ثلاثة بنين احدهم كان
يلقب بشمس الدولة عاش في خدمة السعيد بعد ابيه
مدة سنتين ومات وبقي الابنان مسعود وبك وبقي
مسعود في خدمة المالك نجم الدين مدة وانتقل الى
خدمة فخر الدين قرا أرسلان . واما بك : فانه بقى
في خدمة المالك نجم الدين الى سنة سبع وستين وتزوج
وانقطع وجلس في مسجد ياقوت قريبا من باب الهوة
في رأس الريف وهو الى الان مقيم به .

واما نجم الدين الغازي : فانه اولد اولادا
جماعة احدهم الياس والهزم قتل في حياته وكهار خاتون
واما الياس : فانه اولد الامير شهاب الدين محمد بن

الياس وبناتها من خاتون (عينا خاتون) تزوجها سعد
 السدواية ايلادى صاحب آمد. وله منها ولد في آمد .
 واما شهاب الدين محمد : فانه نشأ في خدمة عمه
 السعيد حسام الدين واقطعه تل بسمى وكان عنده مكرما
 الى ان مات وبقي مدة بعد موته وانتقل الى الشام الى
 خدمة نور الدين فاقطعه اقطاما كثير وبقى في خدمته
 الى الان وله ثلاثة بنين وهم الان في خدمة نورالدين
 واولد نجم الدين ابنا من جارية اسمه عمر زوجها بالامير
 اسفهلار ومات الولد ولم يعقب واولد ابنا اسمه نصر من
 جارية زوجها بالحاجب عمر الخاص ومات ولم يعقب . وزوج
 كهارخاتون من سيف الدولة ديبس واولت منه الامير
 عزالدين محمد وبقي عندهما بماردين الى ان قتل ديبس
 ومضى الى الحلة وملك مع اخويه وبقي مدة وعاد الى
 خدمة المالك نجم الدين وتردد مرارا وتوفي بعد
 امه وكانت توفيت في سنة تسع وخمسين وخمسة ودفنت
 بماردين ، وخلف عز الدولة ابنا هو الان في خدمة
 شهاب الدين محمد بن الياس . واولد نجم الدين بنتا سماها
 عينا خاتون تزوجها الامير ايلادى صاحب آمد ، واولد
 منها جمال الدين شمس الملوك محمود وهو الان صاحب
 آمد ، وماتت وتزوج بعدها باخت شهاب الدين على ما
 ذكرنا . واولد بنتا اسمها سفري خاتون تزوجها حسام
 الدولة قوتسي بن طعان أرسلان صاحب ارزن وبدليس

وماتت وخلفت ابنا اسمه ياغي بسان وهو في خدمة
 فخر الدين دولت شاه عمه • واولد شمس الدولة سليمان :
 وملك ميافارقين بعد ابيه وتوفي وخلف ابنا اسمه محمود
 ورأيته في ماردين وهو في اسوأ حال وما اعلم ما كان منه •
 واولد السعيد حسام الدين تمر تاش وكان عين البيت وسيد
 الاولاد فملك ماردين على ما ذكرناه بعد ابيه وملك ميافارقين
 بعد اخيه وبقي الى ان مات وخلف من الاولاد العال ك نجم
 الدين آلبسى وملك الملك بعد ابيه • وجمال الدين سري
 اعطاه اخوه حاني والسيوان وحصن قلب، وصمصام الدين بهرام
 ملك دارا، وهديفة خاتون هعي عند أخيها جمال الدين
 بحاني و زمرد خاتون بالموصل مات عنها قطب الدين
 معدود بن زنكي وخلف منها اربعة اولاد : ملك الملوك
 سيف الدين غازى بن معدود على ما سبذ كره ان شاء الله • و
 مات في حياته صفية خاتون زوجة صاحب آمد، ونورة
 خاتون زوجة صاحب ارزن على ما ذكرناه فرحمه الله
 عليه ورضوانه لديه، فهذا ما وصل الي من نسب
 من بقى من الارتقية، والله اعلم بالصواب •

Edebi Sanatlara Dair İki Farsça Eser

Doç. Dr. Saima İnal Savi

İran ülkesi, Halife 'Omar'in orduları tarafından ele geçirilmiş, son hükümdar III. Yazdigird'in ölümüyle Sasaniler sona erdiği gibi büyük kentler baştanbaşa yıkılmış, Zerdüş't dininden kalan eserler yakılmış, eski İran uygarlığı sona ermiştir. İslamlığı kabul etmek zorunda kalan İranlılar, Pehlevi yazısını bırakıp Arap harflerini almışlar, Emevi iktidarının ağır baskısı altında yeni dinin getirdiği "nas"ları ve hükümleri benimsemeye çalışmışlardır. Abbasiler zamanında biraz rahata kavuşan İranlılar, ancak bağımsız devletlerin kurulmasıyla kendilerine gelebilmişlerdir (1).

İslamiyeti kabullerine rağmen Arap ülkesinde, uzun zaman hor görülmüş olan İranlılar, kendilerini hakir görenlerden fikir sahasında intikam alabileceklerine hükmettiler. Fakat bu şu'ûbiya gayretleri Kur'an sayesinde kutsilemiş olan Arapçanın mevkiini sarsmağa muvaffak clamadı. Ama yeni bir edebi nev'in teşekkülüne saik oldu.

Bu edebiyatın hakiki mübdii Câhiz (2) şu'ûbiya'ye karşı Arap belâgatını müdafaa etmiştir. Kendisini İbnü'l-Mu'tez (3) izler. Müzikte ve fende de tanınmış olan büyük şair ilk kez 'ilm al-badi' den bahseder. Edebi sanatları içeren Kitâb al-badi' İslam milletleri arasında, kendi sahasında yazılmış ilk kitaptır. Esere adını veren bedi' kelimesi "halk ve icad edilmiş" manasına gelir ve belâgat ilminde edebi sanatları için bir ıstılah olarak kullanılır. Belâgat ıstılahı olarak bedi', halin muktezasına uyan, delâlette vuzuhu haiz kelâmın güzelleştirme yollarına ait bilgiler mecması diye tarif edilebilir. (4) Bundan dolayı 'ilm al-badi', belâgat ilminin bir şubesidir. *İbnü'l-Mu'tez'den sonra sırasıyla bu fende eser vermiş olan Xudâ-*

1- Levend, Ağâh Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi C. I Ankara 1973 s. 217

2- al-Câhiz, Abu 'Osmân 'Amr b. Bahr (766?-869) Meşhur bir nâsir ve Basra mütezile kelimcılarının ileri gelenlerindedir. Beyan ve isbat kitabı "Kitab al-bayân va'l-tabyîn" (Bulak, 1313) yazarın özel görüşlerini yansıtan bir belâgat eseridir.

3- İbn al-Mu'tazz, 'Abd Allah Abu'l-'Abbas (861-908), Abbâsi halifeler sülâlesinden şair ve edip olup zikredilen eseri Kitâb al-badi' Escorial Kütüphanesinde bulunan yegane nüshasına istinat edilerek, I. Kratchkovsky tarafından basılmıştır. (London, 1935).

4- Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (I Belagat) Ankara, 1980, s. 181.

me (5), 'Askari (6) ve İbn Reşik (7) gelir. Bu devrede ve sonraları aynı şiirin içerisinde, türlü türlü edebi sanatlar kullanılmaktan büyük zevk duyan şairler görürüz. Badî'ya ismi verilen bu çeşit şiirler, başlıca Şafi al-Din al-Hilli (8) ile İbn Hicca (9) tarafında yazılmıştır.

İlmin bu şubelcri, Arapların mağluplara lisanlarını cebren kabul ettirmeleri üzerine, Arap ırkından olmayanlar tarafından da işlenmiş ve milli Arap edebiyatı, Arap lisanında İslâm edebiyatı olarak gelişmeğe başlamıştır.

VIII. ve IX. asırlarda artık iyice İslâmlaştığını bildiğimiz İran'da İslâm kültürünün dili olan Arapçanın büyük bir ehemmiyet kazandığını görüyoruz. Arapça, Müslüman İranlıların münevver sınıfı için âdeta ikinci bir ana dili hükmünde idi. İran, Horasan ve Mâverâünnehr sahalarına yerleştirilen Arap zümrelerinin tesiri Farsçanın Arap dilinden bir çok unsurlar almasını ve böylece "Yeni Farsça" denilen İslâm devri Fârisisinin teşekkülünü intac etti.

Yeni Farsça ilim dili olmak bakımında n XII. yüzyılda Arapçanın yerini tutabilecek bir vaziyette değildi. Bununla beraber, edebiyat dili olarak, süratle inkişaf etmiş ve Rûdaki (10) ile ilk parlak devrini yaşamıştır. Farsça şiirler yazmak için ilk denemeleri yapanlar, Arapça yazan şairlerdi. Tahiriler devrinde başlayarak, bilhassa

-
- 5- Kudâma b. Ca'far Abu'l-Farac al-Kâtib al-Bagdâdi (902-906). Arap müellifi olup boş vakitlerini edebiyata hasretmiş ve üslup ve belâgate dair Kitâb nakd al-nasr al-ma'rûf bi-kitâb al-bayân adlı eseri yazmıştır. (Kahire 1933).
 - 6- Al-'Askari, Abu Hilâl al-Hasan b. 'Abd Allah b. Sahl b. Sa'id b. Yahyâ b. Mihrân (?-1005?) Arap filoloğu olup en mühim eseri Kitâb al-şinâ'atayn al-kitâba va'l-şi'r (yahut al-Nazm va'l-naşr)'dir. (İstanbul, 1320). Muharrir, Kur'an'ın lisan bakımından, kıymetini tamamen tebarüz ettirmek maksadı ile, ilk defa olarak, Arap belâgat ilmi hakkında, sistemli izahat vermiştir ki kendinden evvel Câhiz, Kitâb al-bayân'ında, canlı, fakat karışık bir şekilde bu mevzuu işlemiş idi.
 - 7- İbn Raşik, Abu 'Ali al-Hasan b. Raşik al-Azdi (1000-1071) Fâtîmi sultanı al-Mu'izz'in saray şairi olup aynı zamanda müverrih ve filologdur. Eserlerinden al-'Umda fi şinâ'at al-şi'r va nakdihi (Tunus, 1865, Kahire 1934), şiir ilmine dair olup, İbn Haldûn tarafından, Mukaddîma adlı eserinde, telhis edilmiştir.
 - 8- al-Hilli, Şafi al-Din 'Abd al-'Aziz b. Sarâyâ (1278-1351) Mardin Artuk - oğulları sarayı şairlerindendir. al-Kâfiya al-badî'ya denilen manzumesi, Peygamberin medhine tahsis edilmiş olup, her beyitinde bir veya iki edebi sanat ihtiva eder ki şairi tarafından şerh edilmiştir.
 - 9- İbn Hicca, Abu'l-Mahâsin Takî al-Din Abu Bakr b. 'Ali b. 'Abd Allah al-Hamavî al-Kâdiri al-Hanafî al-Azrârî (1366-1434) Memluklar devrinin en meşhur şair ve üslûpkârlarından bir Arap müellifidir. Şiirlerinin en meşhuru Hîzânât al-adab ve gâyat al-'arab adlı Badî'ya'sidir.
 - 10- Rûdaki, Abû'Abd Allah Ca'far b. Muhammed (b. Hakîm b. 'Abd al-Rahmân b. Âdam) aslen Semerkant civarında, Rûdak adlı kasabadan olup, Farsça edebiyatın ilk büyük şairidir. Samanî hükümdarı Nasr b. Ahmed (914-943) zamanında fevkalade bir itibar gören şair, hayatının sonlarına doğru bu itibarını kaybetmiş ve 941 de meys olarak hayata gözlerini kapamıştır.

Saffâriler ve Sâmâniler gibi, İranlı sülaleler zamanında inkişaf eden yeni İran şiirinin ilk kurucuları ise Arap edebiyatını çok iyi bilen ve onun zenginliğine, parlaklığına meftun olan kimselerdi. Bunun neticesi olarak, yeni Farsça şiir, şekil ve muhteva bakımından, hemen en mühim hususiyetlerini Arap edebiyatından aldı. Eski ve Orta Farsçanın vezinleri yerine Arap aruzu, eski şekiller yerine kaside şekli kullanılmaya başlandı. Farsça yazar şair ve edipler yeni Farsçayı, aruza daha kolay uyar bir dil haline getirdikleri gibi, aruzu da Farsçaya uydururlar. İlk olarak Arap aruzuna ait eserler Farsçaya tatbik edildi. Şiirle alâkadar diğer sahalarda yani bedî' ve belâgat ilminde, vaziyet aynı olmuş, Arapça eserlere dayanılarak tesbit edilen kaideler Farsçaya tatbik edilmiştir. Yeni İran edebiyatının bu nevi kaidelerini tesbit etmek için yapılan çalışmaların ilk mahsulü Muhammed b. 'Omar al-Râdüyânî'nin Tarcumân al-balâga adlı eseridir

Tarcumân al-balâga önceleri Farruhi (12) ye isnat edilmekte iken eski bir yazması (13) bulunarak 1949 yılında mukaddime, haşiye ve izahlarla neşrolunmuştur. Ahmed Ateş'in bu çalışması Tarcumân al-balâga'nın Farruhi'ye değil de Muhammed b. 'Omar al-Râdüyânî'ye aidiyetini ortaya koymuştur. Bu husus, naşir tarafından, Tarcumân al-balâga'nın mevsukiyeti (14) adı altında derinliğine ve ilmî olarak incelenmiştir. Biz eseri bu değerli neşrin ışığı altında özetle tanıtacağız.

Muhammed b. 'Omar al-Râdüyânî hakkında hiç bir yerde malumat bulunmamaktadır. Nisbesinden İran haricinde doğup yetiştiği anlaşılmaktadır. (15) Tarcumân al-balâga'nın telif zamanı olarak XI. asrın ortaları gösterilebilir (16). Bu sonuca eldeki nüshanın istinsah tarihi (17) ve eserlerinden örnekler verilen son şairlerden çıkarak varılmaktadır. Ahmed Ateş uzun izahlardan sonra Tarcumân al-balâga'nın 1088-1114 arasındaki 25 yıl içinde yazılmış olduğunu kaydediyor. (18)

Tarcumân al-balâga bir önsöz, bir fihrist ve başlıksız bir hatime ile 73 fasıldan mürekkeptir (19). 73 faslın her biri bir edebî san'ata tekabül etmektedir. Her

11- Ateş, Ahmed, Tarcumân al-balâga, İstanbul, 1949, s. 4.

12- İstanbul Fatih Kütüphanesi, NO: 5413, v. 233a - 290b.

13- Farruhi, Abu'l-Hasan 'Ali b. Culûg (?-1038), İranlı bir şair olup, Gazneli Sultan Mahmud ile iki oğlunun saray kasidedilerinin en istidatlısıdır. Üslûbu tasannüdan tamamen aridir. Kasideleri, müvrehihler için mühim olan tarihi vakaları içerir. Bunların en önemlisi Somnat seferini tasvir eden kasidedir. Divanı basılmıştır. (Tahran 1933).

14- Ateş, Ahmed, Tarcumân al-balâga, İstanbul, 1949, s. 17.

15- a.g.e. s. 25.

16- a.g.e. s. 30.

27- a.g.e. s. 30.

18- a.g.e. s. 34.

19- a.g.e. s. 34.

faslın adı Arapçadır, onu müteakip bu Arapça adın Farsça lugat manası verilmek-
te, sonra bir veya bir kaç cümle ile ıstılah olarak manası izah edilmektedir. Bunu,
muhtelif şairlerden alınmış misaller takip eder. Misallerin hepsi Far.çadır.

Biz burada fasıl adlarını ve ıstılah olarak manalarını vermekle yetineceğiz.

al-tarsi', iki mısraın kelimelerini vezin ve kafiyece denk getirme; *al-tarsi'*
va'l-tacnis, tersi ve cinas; *al-tacnis al-mutlak*, harfleri arasında nev'i, sayısı, heyeti
ve düzeni yönünden beraberlik bulunan, manalacı ayrı lafızların kullanılması; *al-*
tacnis al-murakkab, cinası meydana getiren lafızlardan birinin tek, diğerinin birden
ziyade yahut ikisinin birden ziyade oluşu; *al-tacnis al-muraddad*, mütecanis lafız-
lardan ikisinin de sonda bulunması; *al-tacnis al-zā'id*, mütecanis lafızlardan birinin
sonuna bir harfin eklenmesi; *al-maklub*, harfleri tersinden okunduğu zaman da
yine aynı olan kelime ya da cümlelerin kullanılması; *al-maklub al-mucannah*,
mütecanis lafızlardan birinin beyit başında diğerinin beyit sonunda yer alması;
al-muhtazab, aynı cinsten iki kelimenin kullanılması; *al-muzāra'a*, görünüşleri
aynı iki kelimenin kullanılması; *al-muṣṭabaḳa*, beyitin ilk kelimesinin kafiye olarak
kullanılması; *al-mutazādd*, birbirine zıt kelimelerin kullanılması, *al-i'nāt*, mu-
kayyet kafiye sanatı; *i'nāt al-karina*, beyte karine getirme; *al-isti'āra*, bir kelime-
nin manasını muvakkaten başka bir kelime hakkında kullanma; *al-taṣbīh*,
aralarında benzerlik bulunan iki şeyden zayıf olanını, kuvvetli olana benzetme;
al-taṣbīh al-maknī, teşbih edatı kullanılmadan yapılan kinaye; *al-taṣbīh al-marcu'*
'anhu, yapılan teşbihten dönüş; *al-taṣbīh al-ṣartī*, benzetmenin bir şarta bağlı olması;
al-taṣbīh al-ma'kūs, birbirinin zıddı olan iki şeyi kıyas edip sıfatlarını bir birine ver-
me; *al-taṣbīh al-muzdavic*, kendi sıfatlarından bir sıfatı kastedtiği sıfatlardan bir
sıfat ile birleştirme; *husn al-maṭāli*, sözün başlangıcının güzel ve bedi' olması;
husn al-maḥāls, mahlas beytinin daha güzel olması; *husn al-makāti'*, şiirin
makta'ının söz ve mana ile süslü olması; *siyākatu'l-a'dād*, bir mısrada bahsedilen bir
kaç ismi, bir münasebetle bir birine bağlama; *al-iḡrak fi'l-ṣıfa*, sıfatla mubālağa;
al-cam' vahde, birden ziyade lafza ait medlulleri, bir tek hükümde birleştirme;
al-tafrik vahde, bir nev'ide birleşen iki şey arasına tebayün sokmak; *al-takstm*
vahde, birden ziyade şeyleri söyledikten sonra, bunlardan her birine bağlı birşeyi
belirtmek suretiyle aradaki ilgiyi ortaya koyma; *al-cam' va'l-tafrik*, iki şeyi bir ma-
nada birleştirdikten sonra bu birleştirmenin cihetleri arasına ayrılık sokmak;
al-cam' va'l-takstm, çok sayıdaki şeyleri bir hüküm altında topladıktan sonra,
herbirini yeni bir hükme bölme; *al-tafrik va'l-takstm*, birden ziyade şeyi tefrik ve
herbirinin bir sıfatını ortaya koyarak taksim etme; *tanstku'l-ṣifāt*, bir şahsı yahut
bir şeyi bir çok sıfatla zikretme; *murā'āt al-nazir*, mana bakımından birbirine uy-
gun kelimeleri bir cümlede toplama; *al-madh al-muvaccāh*, sözü iki muhtemel ma-
naya gelecek şekilde kullanma; *tacāhul ul-'ārif*, bilinen bir şeyi, edebî bir nükte ile
bilinmiyormuş veya başka türlü bilinmiyormuş gibi gösterme, *al-iltifat*, bahsedilen
bir şeyden dönüp, başka bir şeye hitab etme; tek bir mevzuu ifade ederken heye-
canın tesiri altında hitabı değiştirme; *ta'kidu'l-madhi bi-mā yuṣbihu'l-zamm*, bir-

birini zem eder surette medhetme; *irsālu'l-maṣal fi'l-bayt*, beyitte ata sözü kullanma; *irsālu'l maṣalayn fi'l-bayt*, beyitte iki ata sözü kullanma *al-tafsir al-ḥafi*, gizli yecum olup bir beyitteki mübhem kısımları ikinci beyitte mormuz şerhetme; *al-tafsir al-zāhir*, açık yorum olup bir beyitteki mübhem kısımları ikinci beyitte aşıkara şerhetme; *i'tiraz al-kalām fi'l-kalām kablā'l-tamām*, söylenen söz tamamlanmadan ona mu'teriz bir söz söyleme; *al-kalām al-muhtamal bi'l ma'nāyeyn al-ziddeyn*, iki ayrı mana ihtimali olan söz söyleme; *al-ta'accub*, hayrete düşme; *husn al-ta'lit*, bir şeyin meydana gelmesine hayali ve güzel bir sebep gösterme; *al-istidrāk*, öğmeye ait sözlerle yorme, yermeye ait sözlerle öğme; *al-'aks*, bir cümle veya mısra'nın sondaki kısmını başa almak, baştaki kısmını sona getirmek suretiyle diğer bir cümle veya mısra teşkil etmek; *al-su'al va'l-cavāb*, her beyit ya da her mısra'da bir soru ve bir cevabın bulunması; *al-kināyat va'l-ta'ritz*, hakikatin mecaz yoluyla ifade olunması; *al-algāz va'l-muhācāt*, manzum bilmeçeler ve bilmeçe üzerinde zeka yarışına çıkma; *al-tazmīn*, başkasına ait olan bir mısra veya beyti isim tasrih ederek ya da etmeyerek intihā ve tevarüd olmaksızın kendi şiirine alma; *al-musammāt*, beyitleri, aynı vezinde dört ayrı kısma bölme; *al-muvaṣṣah* akrostiş, mısralarının ilk harfleri bir kelime meydana getiren manzume; *al-mulamma'*, bir kısmı Farsça, bir kısmı Arapça söylenmiş manzume; *al-mucarrad*, bazı harflerin şiirde kullanılmaması; *al-muḳaṭṭa'*, munfasıl harflerden oluşan şiir olup bedi' olanında harfler birinci mısra'da tek tek, ikinci mısra'da çift çift, üçüncü mısra'da üçer üçer, dördüncü mısra'da dörder dörder birleşir; *al-muvassal*, yazıdaki bütün harflerin muttasıl olması yani muattal harf bulunmaması; *al-musahhaf*, harfleri aynı, nokta ve i'rabları ayrı söz söyleme; *al-mukarrar*, şiirde kafiyenin mükerrer oluşu yani iki kez söylenmesi; *al-mudavvar*, aynı cüz'ün tekrarından meydana gelen vezinlerle yazılmış mısra'lardaki kelimelerden herbiriyle başlamak suretiyle aynı manayı ifade edecek yeni mısra'lar elde etme; *al-murabba'* beyitleri, aynı vezinde dört ayrı kısma bölüp her biriyle başlamak suretiyle aynı manayı ifade edecek yeni mısralar elde etme; *al-tarcuma*, Farsça şiiri Arapça, ya da Arapça şiiri Farsçaya nazmen çevirme; *tarcumatu'l-aḥbār va'l-amṣālu'l-hikma*, şiirin hadis, atasözü ve hikmeti ihtiva etmesi; *takribu'l-amṣal bi'l-āyāt*, İran darbımcelle'inin Kur'an'a yakınlığı; *ma'nā al-āyāt bi'l-abyāt*, Kur'an ayetlerine yakın anlamda şiir söyleme; *husn al-cavāb ve talab al-mucāvara*, sorunun şiirde belirli olmaması ya da gizli olması; *al-kalām al-cāmī'al mav'iza va'l-hikma va'l-ṣakvā*, şiirin hikmet, öğüt ve zemaneden şikayet ile süslü olması; *al-ibdā' fi'l-ma'āni*, yeni ve güzel bir eser meydana getirme; *al-talā'um*, sözün düzgün ve yeksan olması; *al-mutanāfir*, kendilerini meydana getiren harflerin imtizacıyla telaffuz güçlüğü olan ve dinlenmesiyle de, ses alma zevki tahriş edilen kelimeler; *bayan al-ascā'*, kafiyelerin vezin ve nevi bakımından uygunluğu.

Muhammed b. 'Omar al-Rādūyāni eserini yazarken, yukarıda verdiğimiz babların tertibinde ve izahlarında, H'āca İmam Abu'l-Ḥasan Naṣr b. al-Ḥasan'ın Maḥāsin al-kalām' (20) ını kendisine örnek almıştır. Ama Tarcumān al-balāga,

20- al-Margīnāni, Abu'l-Ḥasan Naṣr b. al-Ḥasan XI. asrın alim ve şairlerinden biridir. Eseri Kitab al-maḥāsin fi'l-nazm va'l-naṣr'in şimdilik malum yegane nushası İspanya, Escorial kütüphanesinde, 264 numaradadır.

Mahâsin al-kalâm'ın basit bir taklidi olmaktan çok uzaktır (21). Bu eser, evvelâ, İran edebiyatının bu sahadaki en eski eseridir. Aynı zamanda, bu devirlerden bize kadar kalmış olan gayet mahdut sayıdaki edebî mensur İran edebiyatı örneklerinden biridir. (22)

Aşağı yukarı yarım asır sonra yazılmış olan Hadâ'ik al-sihr (23) gerek izahat gerekse şiirler için her zaman Tarcumân al balâğa'yı kopye etmiştir. Ondan sonra aynı mevzuda yazılan kitap al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al- 'Acam'dır. Kısaca Şams-i Kays diye anılan Şams al-din Muhammed b. Kays al-Râzî, eserin müellifi olup Reylidir. Uzun zaman o günlerin ilim ve sanat merkezi olan Horasan, Mave-raünnehâr ve Hârizm'de oturmuştur. Hârizmsahlardan Sultan 'Alâ'al-Din Muhammad (1200-1220) in Bağdadâ karşı giriştiği askeri hareket sırasında Merv'de olan Şams-i Kays sultana katıldı. Bir süre sonra Rey'e döndü. Rey'e kadar ilerleyen Moğul kuvvetlerinin kendisini takip etmeleri üzerine 1220 yılında, Âbiskûn, da küçük bir adaya iltica ettiği sırada, Şams-i Kays, Sultanın yanında idi. 1226 yılında Fars'a sığındı ve Salguri hanedanından Fars Atabegi Abû Bakr b. Sa'd b. Zangî (1226-1260) nin sarayına iltihak etti (24). Arap ve Fars aruzuna dair iki kısımdan meydana gelen Arapça eserinin ikinci kısmını Farsçaya çevirerek al- Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al- 'Acam adı altında Abû Bakr b. Sa'd b. Zangî için kaleme almıştır. Müellifin aruz, kafiye ve belâgate dair bu çok mühim eseri, İran şiirinin nazım tekniğini ve üslûbunu sistemli bir şekilde ele alır.

al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al-'Acam ilk kez Muhammad b. 'Abd al-Vahhab Kazvinî tarafından British Museum (NO. Or. 2814) nushası esas alınmak ve Hindistan (25) ve İstanbul (26) nushaları da görülmek suretiyle tashih olunmuş ve 1909 yılında Edward G. Browne tarafından Gibb vakfı hesabına Beyrut'ta bastırılmıştır.

Daha sonra eser Mudarris Rażavî tarafından, Kazvinî neşri esas alınıp, Âstân-i Kuds-i Rażavî kütüphanesi (Meşhed), Zākâu'l-Mulk Furûğî, Mirzâ 'Abd al-Rahman (Meşhed), Şayh Fażl 'Ali Muctahid Tebrizî (Tebriz) ve Ayasofya nüshaları

21- Ateş, Ahmed, Tarcumân al-balâğa, İstanbul, 1949, s. 39.

22- a.g.e. s. 43.

23- Raşid al-Din Vatvât, Muhammad b. 'Abdu'l-Calil al-'Omari (?-1182-83) İran şair ve nasirlerinden olup divanının yanı sıra Hadâ'ik al-sihr fî dakâ'ik al-şi'r (Tahran, 1308) adlı edebî sanatlardan bahseden bir eseri vardır. Hadâ'ik al-sihr'in, Tarcumân al-balâğa ve Mahâsin al-kalâm ile mukayyesini yapan Ahmed Ateş, Raşid al-Din Vatvât'ın misalleri yeni bir tertipte yazmış olmaktan başka bir şey yapmadığını söylüyor. (Ateş, Ahmed, Tarcumân al-balâğa, İstanbul, 1949 s. 42.

24- Şams-i Kays, al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al-'Acam, Tahran, 1338, s. 9.

25- Hudâ Bahş Hân'ın Bankipore daki özel kitaplığı.

26- Ayasofya kitaplığı NO. 4282.

ile karşılaştırılarak 1959 yılında Tahranda yeniden bastırılmıştır. Yararlandığım baskı ofset suretiyle çoğaltılmış olan Rażavî neşridir.

al- Mu'cam fi ma'âyir aş'âr al-'Acam, bir önsöz, iki kısım ki bunlar da aralarında bab ve fasıllara ayrılmıştır, ve bir hatimedен mürekkeptir.

Birinci kısım aruz ilminden bahseder ve dört babdır. *Birinci bab*, Aruz'un tarifi, erkânı ve ıstılahları hakkında olup üç faslı içerir. Bu fasıllarda avtâd, asbâb ve favâsıl ile sakin ve müteharrrik harfler ele alınır.

İkinci bab, tof'ileler hakkındadır

Üçüncü bab, değişmeler ve zihâfât dan bahseder ki 22 si Araplardan alınmış ve 13 ü Acem aruzcuları tarafından konulan 35 zihâf söz konusudur.

Dördüncü bab, 15 bahir, 5 daire ve beyitlerin takti'i hakkında olup dokuz ayrı fasıldan oluşur. Rubai vezinle:ri de bu babda ele alınır.

İkinci kısım, Kafiye ilmi ve nakd-i şi'r hakkında olup altı babdır. *Birinci bab*, şiir ve kafiyenin tarifi hakkındadır.

İkinci bab, kafiye harflerini ihtiva eder ki bu dokuz harf ravi, ridf, kayd, ta'sis, dahil, vasl, hurûc, mazid ve nâyir'dir.

Üçüncü bab, kafiyenin ihtiva ettiği ünlüler hakkındadır ki bu ünlülerin adları rass, işbâ', hazv, tavecih, macrâ ve nefâz dır.

Dördüncü bab, kafiye çeşitleri, ki bunlara hudud denmektedir, hakkında olup 35 kafiye beş kısımda toplanır: mutakâvis, mutarâkîp, mutadârik, mutavâtir ve mutarâdif.

Beşinci bab, kafiyedeki hatalar hakkındadır ki bunlar ıkvâ', ikfâ', sinâd', itâ', mu-naķaẓa ve tenaķuz, tazmîn, irsâl u'l maşal, tahli', udûl, tağyir-i alfâz ve ma'navî hatalardır.

Altıncı bab, edebi sanatlar hakkında olup, biz, Tarcumân al-balâga ile karşılaştırma fırsatı vereceği düşüncesi ile, bu sanatların tümünün adını aynen alacağız. (27)

tafiyf, şiirin hoş bir vezin, tatlı söz, metin bir ibare, doğru kafiye, kolay bir terkip ve latif bir mana üzere:ine kurulması; *tarsi'*, *tacnis*, *takrir* (mukarrar); *muṭâ-baka*; *taşbih*, *cam'* va *tafrîk*; *iham*, bir cümle, mısra veya beyitte konu ile uzak ve yakından ilgili iki anlamlı kelimelerden en az kullanılan manayı bilecek kullanma; *İğâl*, son derece mubalâga; *tekmîl*, manayı tamamlayan ikinci manayı söyleme; *ıgrâk*, eklen mümkün olduğu halde adet yönünden mümkün olmayan mubalaga;

27- Burada, tekrarı önlemek üzere, sadece. Tarcumân al-balâga'da sözü edilmeyen sanatlar için mana vereceğiz.

ıstı'âret; *tamşıl*, benzetme yoluyla istiarc; *irdâf*, dinleyen veya okuyanın güç intikal edebildiği kinaye; *tabyın ve tafsîr*, belirleme ve açıklama; *takstım*; *tavstım*, kafiyenin bir harfinin memduhun adı ya da kasdolunanı göstermesi; *tashım*, şiirin, birinci mısradan ikinci mısraın anlaşılmasını sağlayacak tarzda söylenmesi; *istitrâd*, asıl mevzudan olmayıp münasebeti gelmişken söylenen söz; *tafrî'*, bir şeyin ilgililerinden biri üzerinde bir hüküm verildikten sonra, aynı hükmü, aynı şeye ait diğer ilgiliye nakletme; *talmih va icâz ve musâvât va bast* (talmih, ibarede bahsi geçmiyen bir kıs-saya, fıkraya, atasözüne veya meşhur bir şiire, bir söze işaret etme); *icaz*, az sözle çok mana anlatma; *musâvât*, lafzın ve mananın beraber olması; *bast*, mananın gereğinden fazla elfaz ile anlatılması; *i'tirâz*, uzun ve faydasız söz (haşv); *iltifat*; *tedarik* (istidrak); *ta'kidü'l madhi bi-mâ yuş bi hûz-zamm*; *teğâbul*, şiirde müttekabil isimleri getirme; *murâ'ât an-nazır*; *i'nât*; *tanstik-i şifât siyakātu'l-a'dâd*; *tasmit* (musammat); *tavşih* (muvaşşah); *tarci'*, kafiyeleri başka başka olan bir kaç kısımdan meydana gelen ve her parçanın sonunda tekrarlanan kafiyeli bir beyti bulunan nazım şekli; *husn -i matla' va maқта' va luf-i tahallus va adab-i talab* (husn al-matâli'; husn al-makâti'; husn al-mahâlis; adab-ı talab, memduha husn-i suâl'de bulunma) *nasib ve taşbib*, kasidenin başlangıcındaki tasvir kısmı ve kasideye bir güzeli överek başlama; *gazal*, kadınlarla aşıkâne yarenlik etme, sevgilinin güzelliğini anlatma; *rubâ'i*, iki beyitli bir şiir türü, *muздavac*, (mesnevi) her beytinin mısraları kendi aralarında kafiyeli, aruz bahirlerinin kısa şekillerinden biriyle yazılmış bir nazım şekli; *muşarra'*, *iki mısraı* kafiyeli olan beyit; *muқаffa*, *zarb'ın ve 'arûz'un ayrı harflerde olması*; *mucamma'*, *zarb'ın ve 'arûz'un yeksan olması*; *bayt u'l-kaşide*, kasidenin en güzel beyti; *luğaz va muamma* (al-algâz va'l muhacat); *mutakallif va matbû'*, ilki ağır zihafı olan, güç anlaşılır olup zor bir vezinde yazılmış şiir; ikincisi ise güzel teşbihleri, uyumlu sıfatları ve müttekabil isimleri olan şiir.

Altıncı babdan sonra hâtime-i kitâb adı altında şiir ve şair anlatılmaktadır.

Bir tanıtma tecrübesi olan çalışmamız burada son buluyor. Edebi sanatlara dair olan ve ilki be'dî' ve belâgat, ikincisi aruz, kafiye ve belâgat meselelerini ortaya koyan bu iki eser kendi sahalarında şüphesiz çok büyüktür. Şams-i Kays'tan sonra yetişen İran edebiyatı nazariyecileri bir yenilik getirememiş, XIII. yüzyılda adeta kanunlaşan bu sistem günümüze kadar gelmiştir. Eğer bir de devirlerinin edebî manzaralarını asrımıza getirdikleri düşünülecek olursa, bu iki eserin büyük değeri daha kolay anlaşılır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

'Arûzi, Nizâmi, Çahâr makâle, Tahran, 1962,

Bahâr, Malik al-şu'arâ, Sabk-Şinâsi, Tahran, 1958,

- Bilgegil, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Ankara, 1980.
- Browne, Edward G., A Literary History of Persia C. 2, Cambridge, 1956.
- Habib, İsmail, Edebiyat Bilgileri, İstanbul, 1942.
- Hānlari, Parvīz, N., Vazn-ı ūi'r-i fārsi, Tahran, 1966.
- Humā'i, Calāl al-Din, ūinā'at-i adabī, Tahran, 1960.
- İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940. - ...
- Karaalıoğlu, Seyit Kemal, Edebi Sanatlar Antolojisi, İstanbul, 1969.
- Karaca, Mehmed, Edebi Sanatlar, İstanbul, 1960.
- Küçük Türk İslām Ansiklopedisi, 2. Fasikül, İstanbul, 1978.
- Levend, Agah Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara, 1973.
- Mütaman, Zayn al-'Ābidin, Tahavvul-i ūi'r-i fārsi, Tahran, 1973.
- al-Rādüyāni, Muhammad b. 'Omar, Tarcumān al-balāga, İstanbul, 1949.
- Rypka, Jan, History of Iranian Literature, Dordrecht (Holland), 1968.
- ūams-i Kays, al-Mu'cam fi ma'āyir aū'ar al- 'Acam, Tahran, 1959.
- Vaūvaū, Raūid al-Din, Kitāb ḫada'ik al-sihr fi dakā'ik al-ūi'r, Tahran, 1929.

PARİS'TE ÇIKAN "LA REVUE DES DEUX MONDES" DA 1871-1971 YILLARI ARASINDA YAYINLANMIŞ TÜRKİYE VE TÜRKLERLE İLGİLİ MAKALE- LER BİBLİYOGRAFYASI

Hazırlayan: Doç. Dr. Ali ÖZÇELEBİ

Yalnızca Fransa'da, matbaanın bulunuşundan günümüze kadar, Türkiye ve Türkler üzerine basılmış kitapların (1) bir araya getirildiğinde büyük bir kütüphaneyi doldurabileceğini, yine bu ülkedeki gazete ve dergilerde aynı konuda yayınlanmış makale ve küçük araştırma yazılarının bibliyografyasının ancak birkaç büyük ciltte verilebileceğini kolayca söyleyebiliriz.

Bibliyografya çalışmalarının ve yayınlarının halen çok sınırlı olduğu ülkemizde, yabancı ülkelerde Türkiye ve Türklerle ilgili kitap ve makaleleri içeren katalogların, bibliyografyaların yokluğundan söz edip yakınmak yersiz. Yalnızca bir derginin yüz yıllık bir dönemini taramayı ve yine sadece XIX. yüzyılda ve edebiyat dalında, yurdumuz ve sakinleri ile ilgili, basılmış Fransızca kitapların bir bibliyografyasını yapmayı denemekte olan biri olarak bu işin ne denli uzun zaman isteyen, güç bir uğraş olacağını biliyoruz.

Bugüne kadar bu konuda yapılmış, rastladığımız ve sözü edilmeye değer tek araştırma, Ahmet Türker ACAROĞLU tarafından 1952 yılında Paris'te, "*Essai de documentographie analytique par matière de documents en langue française relatifs aux Turcs et à la Turquie, 1519-1952. (1519-1952 yılları arasında, Fransız dilinde Türkiye ve Türklerle ilgili dökümanların konularına göre tasnif edilmiş bir kaynak toplama denemesi)*" başlığı altında, bitirme tezi ya da "metriz" olarak yapılmış, yanılmıyorsak ne Fransa'da ne de Türkiye'de bastırılmıştır. Daktilo ile

(1) A. Türker ACAROĞLU, az sonra sözünü edeceğimiz araştırmasında, Fransa'da Türkiye ve Türklerle ilgili basılmış ilk kitabın 1519 tarihini taşıdığını belirtiyor. Diğer taraftan Andre VOVARD Fransız edebiyatında Türklerin varlığını, *Chansons de Geste*'lerden oluşan sözlü edebiyata kadar uzatıyor. Yeri gelmişken, Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL'in *Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkârlığı* (Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 150. Erzurum, 1973) başlıklı araştırmasını da kaynak olarak analım.

yazılmış bir kopyasını Paris'te Milli Kütüphane'de gördüğümüz bu *deneme* eksiksiz olmaktan çok uzaktı ve yalnızca kitapları içeriyordu. Yine de, yapılması gerektiğine inandığımız bir çalışma örneği, belki de ilk örnek idi.

Bunları belirttikten sonra başlığımıza dönelim. 1871-1971 tarihlerini belli bir amaca göre seçmedik. Bu bir rastlantı idi. Madrid'te Casa de Velazquez'in, okuyucuya tanıdığı rahatlık ve serbestlik yüzünden bir müddet zevkle çalıştığımız kütüphanesindeki *La Revue des Deux Mondes* (2) dergisinin kolleksiyonu 1871 yılından başlıyordu. Ayrıca, Türkiye ve Türklerle ilgili son makale 1 Eylül 1965 tarihini taşıyor ve Kıbrıs'tan söz ediyordu. Başlıkta 1971 yılına kadar değişimizin nedeni, tam yüz yıllık bir zaman dilimini ele almak, Cumhuriyet öncesi ve sonrası olmak üzere hemen hemen eşit iki bölüme ayrılabilir bu yüzyılın ikinci yarısında gittikçe daha seyrek çıkmaya başlayan makalelerin, 1965'den sonra hiç görülmediğini vurgulamak içindi.

Ayrıca, bu dergiyi taramaya başlarken düşüncemiz bununla yetinmek değil, aynı dönemdeki, önemli birkaç başka dergiyi daha tarayarak bazı yorumlar da yapmaktı. Ama birçok neden yüzünden bu düşüncemizi gerçekleştiremedik. Dönüşümüzden bu yana, uzun bir zaman tereddüt ettikten sonra, elimizdeki fişleri bu bibliyografya denemesinde değerlendirmeye karar verdik.

Makaleleri yayınladıkları tarih sırasına göre vereceğiz. Ayrıca, sonra yapacağımız belli başlı konulara ve özel isimlere göre ayırmamada kolaylık olsun diye de her birine bir sıra numarası vereceğiz. Yazarların soyadlarını ve makalelerin başlıklarının Fransızcalarını büyük harflerle, Türkçe karşılıklarını parantez içinde küçük harflerle yazacağız. Makalelerin çok uzun ya da seri halinde olanlarının ara başlıklarını ve, önemli saydığımız durumlarda konularına değinen kısa açıklamaları dip notlarında vereceğiz. Makale yazarlarının, Türkiye ve Türklerle ilgili olarak basılmış kitaplarından bildiklerimizi dipnotlarında göstereceğiz. Ve nihayet, sözünü ettiğimiz ayırmamaları yaptıktan sonra, yine bu ayırmamaların ışığı altında küçük bir yorum yapacağız.

MAKALELER

1. Albert DUMONT

: SOUVENIRS DE ROUMELIE (Rumeli Anıları). 15 Aout (Ağustos) 1871. 4. cilt, s. 387-403.

(2) *La Revue des Deux Mondes* 1828'de kuruldu. 1831'den sonra Buloz tarafından yönetilmeye başlamasıyla 19. yüzyılın en önemli genel kültür dergilerinden biri oldu ve bu özelliğini sürdürdü.

2. E. Jurien de la GRAVIÈRE (3) : I. L'ARCHÎPEL GREC ET LES COTES DE L'ASÎE MÎNEURE AVANT L'ÎNSURRECTÎON (Başkaldırma Hareketinin Başlamasından Önce Yunan Takımadaları ve Küçük Asya Kıyıları). 1er Décembre (Aralık) 1872. 6. c., ss. 835-867.
3. " " : II. LES TROUBLES DE SMYRNE-LE PACHA DE CESAREE-L'AMÎRAL HALGAN (İzmir Kargaşalıkları- Kayseri (4) Paşası-Amiral Halgan). 15 Janvier (Ocak) 1873. 1. c.,ss. 339-358.
4. " " : III. LES BRULOTS GRECS (Çığırktan Yunan Polemikçileri). 15 Fêvrier (Şubat) 1873. 1. c., ss. 763-790.
5. " " : IV. LES SOULÎOTES-ALÎ PACHA - CANARIS (Suliotlar (5) - Ali Paşa (6) - Canaris). 15 Mars (Mart) 1873. 2. c., ss. 289-320.
6. " " : V. İBRAHÎM PACHA. 1er Mai (Mayıs) 1871. 3 c., ss. 37-80.
7. " " VI. ANARCHÎE DE LA PÎRATERÎE (Korsanlık Anarşisi). 15 Juin (Haziran) 1873. 3. c., ss. 737-767.

(3) Jurien de la GRAVIÈRE, Pierre Loti ve Claude Farrère'in hayranlıkla okudukları, onun gibi yazar olma tutkusuyla beraber Türkiye ve Türklerle ilgili ilk bilgileri edindikleri makalelerin ve denizcilikle ilgili birkaç kitabın yazarı bir amiraldir. Bu ve bundan sonraki on makaleyi içine alan dizi, LES MÎSSIONS EXTERÎEURES DE LA MARÎNE. III. LA STATÎON DU LEVANT büyük başlığı altında yayımlanmıştır. (Daha sonra bu yazı dizisi kitap olarak ta basılmıştır. *La Statton du Levant*. Paris, E. Plon et Cie, 1876. 2 cilt bir arada). J. de la Graviere'in Türkiye ve Türkerle ilgili iki kitabı daha vardır. *La Guerre de Chypre et la Bataille de Lepante*. (Paris, Plon, 1888. 2 c.) ve *La Filotille de l'Euphrate; étude de géographie moderne et de stratégie antique*. (Paris Firmin-Didot, 1892).

(4) *Césaree* adı tarihte üç ayrı kent için kullanılmıştır. bugünkü Türk kenti Kayseri; Filistin'in kuzeyindeki Akdeniz sahilinde kurulmuş şimdi harabe olan bir kent ve yeni adı "Cherchell" olan, Doğu Moritanya (Cezayir)'nin eski başkenti. İkinci anlamında kullanılmış olsa gerek.

(5) "Souliotes" sözcüğü, Makedonya'nın güney-batısına düşen, Epire bölgesinde bir köyün sakinlerine verilen addır. Bunlar 1792-1803 tarihleri arasında Türklere karşı gösterdikleri direnme ile Avrupa'ya ün salmış, romantik şairlere esin kaynağı olmuşlardır.

(6) Tepedelenli Ali Paşa.

8. " " : VII. DESTRUCTION DES JANISSAİRES (Ye-
niçerilerin Ortadan Kaldırılışı). 1er Août 1873, 3.
c., ss. 589-614.
9. " " : VIII. SİEGE D'ATHENES (Atina Kuşatması).
15 Septembre (Eylül) 1873. 5. c., ss. 372-392.
10. " " : IX. LES PHİLHELLENES ET LA CAPİTU-
LATION D'ATHENES (Yunanseverler ve Ati-
na'nın Düşüşü). 15 Octobre (Ekim) 1873. 5. c.,
ss. 775-798.
11. " " : X. BATAİLLE DE NAVARİN (Navarin Deniz
Savaşı). 15 Décembre 1873. 6. c., ss. 937-963.
12. " " : XI. L'EXPÉDITION DE MOREE ET LA
PAIX D'ADRİNOPLÉ (Mora Seferi ve Edirne
Barışı). 15 Février 1874. I. c., ss. 841-887.
13. Albert EYNAUD : LA CHANSON DE FERİZADE (Perizat'(?)
ın Şarkısı). 15 Fevrier 1873. I. c., ss. 830-860(7).
14. " " : LA MONTAGNE KURDE. Scène de la vie
turque en Anatolic. (Kürt Dağı. Anadolu'da
Türk Hayatından Sahneler). 15 Avril (Nisan)
1873. 2. c., ss. 923-949 (8).
15. " " : LA MAISON DU BEY. Scènes de la vie du
harem. (Bey'in Evi. Harem Hayatından Sahneler.
(9) 15 Mai 1873. 3. c., ss. 402-435.
16. Mme KIBRIZLI,
Mehemet-Pacha : Thirty years in the Harem. (Paris, 1873) (10)
LES HAREMS D'ORIENT ET D'AME-
RIQUE. (Doğu'da ve Amerika'da Haremler).
15 janvier 1874. 1. c., ss. 307-342.

(7) (8) (9) konuları Türkiye'de geçen, hep kötü sonla biten, Türk kadınları ile Fransız erkekleri (ikincisinde bir İngiliz kıızı ile bir Kürt beyi) arasında geçen aşk öyküleri. Birincisi, Sivas-Arapkir, ikincisi Erzurum-Kars yöresini, üçüncüsü İzmir'i ve bu bölgelerdeki Türk gelenek ve yaşayışını yansıtıyor. Bu üç hikâye, daha sonra, *Scènes de la Vie Orientale-Doğu Yaşamından Sahneler* (Paris, Michel, Lévy, 1874) başlıklı bir kitap olarak basılmıştır. A. EYNAUD'nun, *Les Arméniens dans l'Armée Turque-Türk Ordusunda Ermeniler* (Paris, E. Martinet, 1870) adlı bir kitabı dahavardır.

(10) Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın İngiliz asıllı hanımının anılarını toplayıp Paris'te *Haremde Otuz Yıl* adıyla bastırıldığı kitap, Bu makalede kitap tanıtılırken, haremlerden, Türk kadınlarından ve Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın gözden düştükten sonra kendini zar-zor tayin ettirdiği valiliklerde yaptıklarından söz ediyor.

17. SALVE : L'ENSEIGNEMENT EN TURQUIE, LE LYCEE IMPERIAL DE GALATA-SERAÏ (Türkiye'de Öğretim, Galatasaray İmparatorluk Lisesi.) 15 Octobre 1874. 5. c., ss. 836-854.
18. Emile BOURNOUF : LA GRECE ET LA TURQUIE EN 1875 (1875'te Yunanistan ve Türkiye). 1er Septembre 1875. 5. c., ss. 29-59.
19. Charles YRIARTE : UNE EXCURSION EN BOSNIE ET DANS HERZEGOVINE PENDANT L'INSURRECTION (Bağımsızlık Savaşı Sırasında Bosna ve Hersek'te Bir Gezi). 1er Mars 1876. 2. c., ss. 167-201 (11).
20. " " : LA BOSNIE ET L'HERZEGOVINE PENDANT L'INSURRECTION. II. VISITE AU CAMP TURC. (Bağımsızlık Savaşı Sırasında Bosna ve Hersek. II. Türk Kampını Ziyaret). 1er Mai. 1876. 3. c., ss. 177-200 (12).
21. Charles YRIARTE : LA BOSNIE T L'HERZEGOVINE PENDANT L'INSURRECTION. III. L'IMPOT-LA JUSTICE ET CONDITION DU RAÏA. (İsyan Sırasında Bosna ve Hersek. III. Vergi, Adalet ve Reayanın Durumu). 1er juin 1876. 3. c., ss. 596-632. (13)
22. M.-G. VALBERT : LA POLITIQUE ALLEMANDE ET LA QUESTION D'ORIENT. (Alman Politikası ve Doğu Sorunu) 1er Août 1876. 4. c., ss. 698-710
23. M.-L. DRAPEYRON : UN PROJET DE CONQUETE ET DE PARTAGE DE L'EMPIRE OTTOMAN AU XVIe ET AU XVIIe SIECLE (XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Fethi

(11) Bu makale, I. Yugoslavya, şehirler, pazarlar, elbiseler, II. Askeri durumlar, III. Arnavutluk ve Rumeli olmak üzere üç bölümden oluşuyor.

(12) Bu makale de, I. Türk ordusunun durumu, II. Türk ordusunun organizasyonu, III. Türk askerinin inancı ve itaatkârlığı bölümlerine ayrılır.

(13) Bu serinin sonuncu makalesi I. *La conquete.-Origine des classes.-Le raia*, II. *Les impots.-Les fermiers.- Leurs exactions*, II. *L'administration.-La Justice.- Les tribunaux*. IV. *La liberet des cultes.- Les raia des deux rites* olmak üzere dört bölüme ayrılıyor.

ve Paylaşılması için bir Fransız Projesi). 1er Décembre 1876, 6. c., ss. 122-148 (14).

24. Anatole LEROY-BEAULÏEU : LES REFORMES DE LA TURQUIE-LA POLITIQUE RUSSE ET PANSLAVISME (Türkiye'de Reformlar- Rus Politikası ve Panslavizm) 1er Decembre 1876. 6. c., ss. 508-538.
25. " " " : LES PRELIMINAIRES DE LA GUERRE TURCO-RUSSE (Türk-Rus Savaşı Hazırlık Dönemi). 1er Mai 1877. 3. c., ss. 198-214.
26. CUCHEVAL-CLARGNY : L'ASIE CENTRALE ET LE REVEIL DE LA QUESTION D'ORIENT (Orta Asya ve Doğu Sorununun Yeniden Ortaya çıkışı). 15 Mai 1877. 3. c., ss. 392-436 (15).
27. G. VALBERT : LA GUERRE RUSSO-TURQUE EN 1828 ET EN 1877. (1828 ve 1877'de Rus-Türk Savaşı) 1er Novembre 1877. 6. c., s. 212-223.
28. Eugène-Melchior DE VOGUE: VANGELIE, UNE VIE ORIENTALE (Vangelie, Doğu'da Hayat). 15 Novembre 1877. 6. c., ss. 370-409 (16).
29. François COPPE : LA TETE DE LA SULTANE (Gözde'nin Kesik Başı) (17). 15 Décembre 1877. 6. c. s. 921-927.

(14) Dört bölümden oluşan bu yazının sonunda birkaç kitap kaynak olarak gösteriyor. Bunları buraya almakta yarar görüyoruz. 1. POSTEL, *La République des Turcs*, 1560. 2. LUSIGNE, *Histoire de l'origine, progrès, et declin de l'empire des Turcs*, 1588. 3. LA NOUE, *Discours Politiques et Militaires*, 1587. 4. DE BREVES, *Discours abrégé des assurez moyens de ruiner la monarchie des princes ottomans*, (s.d.) 5. SULLY, *Les economices royales*, 1634-1662. s.d. Michel FEBVRE, *L'état présent de la Turquie, 1675: Théâtre de Turquie*, 1682. 7. Jean COPPIN, *Le Bouclier de l'Europe*, 1686. 8. DU VIGNAU, *Etat présent de la puissance ottomane*, 1687. 9. P. DE LA CROÏ, *La Turquie chrétienne*, 1695.

(15) Makale, Orta Asya'nın Ruslar tarafından ele geçirilişini anlatırken dolaylı olarak Türklerden söz ediyor.

(16) Makalenin yazarı, 1870 Savaşı'ndan sonra İstanbul'da Fransız Büyükeçiliği yapan Marquis de Vogue'nin kuzeni. Bu vesileyle Türkiye'yi dolaşmış. Bu hikâyesinde İznik, Bursa, Antakya'dan, orta oyunu ve Karagöz'den, Mora İsyanı'ndan, Tepedelenli Ali Paşa'dan, Mısırlı İbrahim Paşa'dan söz ediyor.

(17) Fatih Sultan Mehmet'ten söz ediyor bu uzun şiir. Yalnız "sultane" sözcüğünü yanlış kullanıyor, bu yüzden "gözde" diye çevirdik. Aynı şiir daha sonra bir kitapçık şeklinde de basılmıştır. (François COPPE, *La Tete de la Sultane*. Paris, Alphonse Lemerre, 1886).

30. Paul MERRUAU : LA MARINE RUSSE ET LA FLOTTE TURQUE DANS LA MER NOÏRE (Kara-deniz'de Türk Donanması ve Rus Deniz Kuvvetleri). 15 Mars 1878. 2. c., ss. 304-332.
31. Julien KLACZKO : LES EVOLUTİONS DU PROBLEME ORIENTAL. II. LA RUSSİE ORTHODOXE (Doğu Sorununun Gelişmeleri. II. Ortodoks Rusya). 1er Novembre 1878. 6. c., ss. 5-31.
32. " " : (...) III. LA POLİTİQUE ET LE LIBERALİSME. (...) III. Politika ve Liberalizm). 1er Decembre 1878. 6. c., ss. 481-508.
33. Eugène Melchior de VOUGUE: LA THESSALİE. NOTES DE VOYAGE. (Tesalya. Seyahat Notları) 1er janvier 1879. 1. c., ss. 5-41.
34. Henri HOUSSAYE : LA GRECE ET LES PROVINCES GRECQUES DE TURQUİE (Yunanistan ve Türkiye'nin Yunan Eyaletleri) 15 Février 1879. 1. c., ss. 840-858.
35. Maxime COLLIGNON : NOTES D'UN VOYAGE EN ASİE-MİNEURE. I. DE MERMERDJE A ADALIA (Anadolu'da Bir Seyahat Notları I. Mermerce (i)'den Antalya'ya). 1er Janvier 1880. 1. c., ss. 150-178 (18).
36. " " : (...) II. ADALIA, LA CİLİCİE, TRACHEE, LE TAURUS (... II. Antalya, Taşeli Yarım adası, Toroslar). 15 Avril 1880. 2. c., 891-918 (19).
37. Emile de LAVELEYE : L'ANGLETERRE ET LA RUSSİE EN ORİENT (Doğu'da İngiltere ve Rusya). 15 juillet 1880. 4. c., ss. 423-455.
38. G. VALBERT : LE ROLE DE LA DİPLOMATIE DANS LA QUESTİON GRECQUE (Yunan Mesele-

(18) Bu yazıda, Mermerce, Dalyan, Çaldağ (Türkmenler), Uluköy, Beyköy, Burdur ve İsparta'dan söz ediliyor.

(19) Bir öncekinin devamı olan bu yazıda da Alanya, Anamur, Toroslar, Mersin, Tarsus ve Adana'dan söz ediliyor.

- sinde Diplomasının Rolü). 1er Septembre 1880, 5. cc., ss. 212-225.
39. Gabriel CHARMES : LA SITUATION DE LA TURQUIE. I. LA POLITIQUE DU CALIFAT ET SES CONSEQUENCES (Türkiye'nin Durumu. I. Halifelik Politikası ve Sonuçları). 15 Octobre 1881. 5. c., ss. 721-762.
40. " " : ... II. LA POLITIQUE PERSONNELLE ET LE DESORDRE ADMINISTRATIF ET FINANCIER (Kişisel Politika-İdarî ve Mali Bozukluk). 15 Février 1882, 2. c., ss. 833-870 (20).
41. " " : LA REPUBLIQUE ET LES INTERETS FRANÇAIS EN ORIENT (Cumhuriyet ve Doğu'da Fransız Çıkarları). 15 Septembre 1882, 5 cc., ss. 241-287.
42. M.H. MOSER : LES PAYS DES TURCOMANS (Türkmenlerin Yurtları). 15 Mai 1885. 3. c., ss. 357-390.
43. Emile de LAVELEYE : EN DEÇA ET AU DELA DU DANUBE. VI. LA ROUMELIE ORIENTALE LA MACEDOINE, CONSTANTINOPE (Tunanın İki Yakasında. VI. Doğu Rumeli, Makedonya, İstanbul). 15 janvier 1886. 1. c. s., 329-369 (321).
44. M.E. BURNOUF : LA FRANCE DANS LE LEVANT (Akdeniz Ükelerinde Fransa). 15 Octobre 1887. 5. c., ss. 894-918 (22).
45. x x x : DE SALONIQUE A BELGRADE I. SALONIQUE (Selanik'ten Belgrad'a. I. Selanik). 1er Janvier 1888, 1. c.' ss. 107-131.

(20) Bu yazı, Abdülhamid'in Politikası, Abdülhamid'in Projeleri ve Abdülhamid'in Tecrübeleri ve Kuruntuları olmak üzere üç bölümlük, Yazarın belki de bu makalelerini topladığı bir de kitabı var: *L'Avenir de Turquie*, Paris, Calmann Levy, 1883.

(21) İstanbul'dan, tarihi kalıntılardan, Abdülhamit II.'den söz ediyor.

(22) Bu yazı şu bölümlere ayrılıyor: I. Giriş. Fransa'nın Doğu Politikasının Tenkidi, II. Anadolu, özellikle İzmir ve Çevresinin Populasyonu, III. Akdeniz ülkelerinin Ticaretinin Tarihi ve şimdiki durumu, Akdeniz ülkelerinde Fransız Ticaretinin Şartları.

46. x x x : ... II. LA MACEDOÏNE ET LA SERBIE (Makedonya ve Sırbistan). 15 Janvier 1888. 1. c. ss. 337-372.
47. x x x : DU DANUBE A L'ADRIATIQUE. VI. LES NATIONS CHRETIENNES ET LA QUESTION D'ORIENT (Tuna'dan Adriyatik'e. VI. Hıristiyan Milletler ve Doğu Sorunu). 1^{er}Novembre 1890. 6. c., ss. 123-146.
48. x x x : ... VII. LA QUESTION DU BOSPHORE (... VII. İstanbul Boğazı Sorunu. 15 Novembre 1890. 6. c. ss. 378-398,
49. Gaston DESCHAMPS : EN TURQUIE. I. L'ARRIVEE. LES FONCTIONNAIRES ET LA SOCIETE DU CHEFLIEU (Türkiye'de. I. Varış. Memurlar ve İlçe Merkezindeki Toplum). 15 Décembre 1892. 6. c., ss. 843-875.
50. " " : ... II. LE PASSE ET LE PRESENT (Geçmiş ve Gelecek). 1er janvier 1893, 1. c., ss. 146-170.
51. " " : ... III. SMYRNE (İzmir). 15 Mai (1893. 3. c., ss. 281-321 (23).
52. Comte BENEDETTI : UN AMBASSADEUR ANGLAIS EN ORIENT (Doğu'da Bir İngiliz Elçisi). 1er Mars 1895. 2. c., ss. 5-55 (24).
53. Francis de PRESSENSE : LA QUESTION ARMENIENNE (Ermeni Sorunu). 1er Décembre 1895. 6. c., ss. 673-688.
54. Comte BENEDETTI : LA QUESTION D'ORIENT (Doğu Sorunu). 1er janvier 1897. 1. c., ss. 43-78.
55. Rene DOUMIC : M. PIERRE LOTI. 15 Avril 1897. 2. c., 913-25.
56. Pierre MILLE : EN THESSALIE - JOURNAL DE CAMPAGNE (Tesalya'da. Sefer Günlüğü I. Kısım). 1er Octobre 1897. 5. c., ss. 605-631 (25)

(23) O günkü İzmir'in yönetim düzenlemesi, tarihi, coğrafyası üzerine çok ayrıntılı bilgiler veriyor. (G. DESCHAMPS, *A Constantinople*, Paris, C. Levy, 1913).

(24) Ali Paşa'dan, Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'ya yazdığı bir mektuptan (mektubun tam metni var) ve Reşit Paşa'dan söz eden bölümler var.

(25) Bu makaleler daha sonra, aşağı yukarı aynı başlık altında kitap olarak bastırılmıştır. *De Thessalie en Crète, Impressions de campagne, avril-mai 1897*. (Paris, Berger-Levrault et Cie, 1898).

57. " " : EN THESSALIE. 2e Partie (Tesalya'da. 2. Kısım) 15 Octobre 1897. 5. c., ss. 890-913.
58. Etienne LAMY : LA FRANCE DU LEVANT. VI. LES CHANCES D'AVENIR (Doğu Akdeniz Ülkelerinde Fransa. VI. Gelecekteki Şanslar). 15 Sept. 1899. 306-345 (26).
59. Le Comte Charles de MOUY: SOUVENIRS D'UN DIPLOMATE. UN ESSAI DE REGIME PARLEMENTAIRE EN TURQUIE (1876-1878). (Bir Diplomatin Anıları. Türkiye'de Bir Parlamenter Rejim Denemesi) 1er Février 1900. 1. . ss. 616-653 (27).
60. G. BONET-MAURY : LA FRANCE ET LE MOUVEMENT ANTI-ESCLAVAGISTE AU XIXe SIECLE (Fransa ve XIX. Yüzyılda Kölelik Aleyhtarı Hareket). 1er juillet 1900. 4. c. 132-167 28).
61. Charles de MOUY : S OUVENIRS D'UN DIPLOMATE. L'ANNEXION DE LA THESSALIE (1878-1882). (Bir Diplomatin Anıları. Tesalya'nın İlhakı). 15 Août 1900. 4. c. ss. 721-758.
62. Mme Emile CARLIER : EN ARMENIE - JOURNAL DE LA FEMME D'UN CONSUL DE FRANCE (Ermenistan'da Bir Fransız Konsolosunun Eşinin Günlüğü). 15 janvier 1903. 1. c. ss. 406-434 (29).
63. Rene PINON : LA TRIPOLITAINE (Trablusgarp). 1er Février 1903. 1. c. ss. 557-580.
64. " " : LA MER NOIRE ET LA QUESTION DES DETROITS A PROPOS DE L'INCIDENT DE POTEMKINE (Potemkin Zırhlısı Olayı Dolayısıyla Karadeniz ve Boğazlar Sorunu). 15 Octobre 1905. 5. c. ss. 800-824.

(26) 15 Kasım-15 Aralık 1898 15 Ocak-1 Mart- 15 Nisan 1899'da yayımlanan diğer beş bölümle birlikte Türk-Fransız ilişkilerini başından alarak inceliyor ve kitap olarak basılıyor. Etienne LAMY, *La France du Levant*. Paris, Plon, 1900.

(27) Yazarın 1879'da Paris'te (Plon) basılmış *Lettres du Bosphore* başlıklı bir kitabı var.

(28) Dolaylı olarak Türkiye, İslamiyet ve Türkiye'de kölelikten söz ediyor.

(29) Sivas ve yöresinde "Ermeni Soykırımı"ndan söz ediyor.

65. Pierre LOTİ : LES DESENCHANTEES. ROMAN. (Uyanan Kadınlar). 15 Mars 1906. 2. c., ss. 241-286 (30).
66. René PİNON : LE CONFLIT ANGLO-TURC (İngiliz-Türk Anlaşmazlığı). 1er Juillet 1906. 4. c., ss. 153-76.
67. René PİNON : L'EVOLUTION DE LA QUESTION D'ORIENT DEPUIS LE CONGRES DE BERLIN (1875-1906). (Berlin Kongresi'nden Bu Yana Doğu Sorununun Gelişmesi). 15 Septembre 1906. 5. c., ss. 278-317.
68. Ferdinand BRUNETIERE : L'ORIENT DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAÏSE (Fransız Edebiyatında Doğu), 1er Octobre 1906. 5. c. ss. 690-708.
69. Rene PİNON : LA QUESTION DE LA MACEDOÏNE. I. LES NATIONALISTES (Makedonya Sorunu. I. Milliyetçiler). 15 Mai 1907. 3. c., ss. 351-388.
70. " " : II. LES REFORMES (... II. Reformlar). 1er juin 1907. 3. c., ss. 658-689.
71. " " : III. REPERCUSSIONS ET SOLUTIONS (III.. Yankılar ve Çözümler). 15 juillet 1907. 4. c., ss. 345-385.
72. Gérard D'HOUVILLE (31) : POÉSIES: "LES EAUX-DOUCES DU SONGE", "L'ESCALE", "LA MAISON DE DAMAS", "LA FONTAÏNE TURQUE", "LE CIMETIÈRE DES POETES" (32). (Şiirler: "Rüya Aleminin Göksu'su" (33), "Durak", "Şam'daki Ev", "Türk Çeşmesi", "Şairlerin Mezarlığı"). 15 Mai 1907. 3. c., ss. 388-402.
73. Victor GIRAUD : ESQUISSES CONTEMPORAINES - PIERRE LOTİ (Çağdaş Yazarlar Üzerine Eskişler - Pierre Loti). 1er juin 1907. 3. c. ss. 619-659.

(30) Pierre Loti'nin bu ünlü romanı basılmadan önce ilk kez bu dergide tefrika ediliyor. Öteki bölümleri anmaya gerek görmedik. Bilindiği gibi bu roman birçok baskı yapmış ve dilimize çevrilmiştir.

(2) Gérard d'HOUVILLE'in gerçek adı, Marie-Louise Antoinette de HEREDIA. Jose-Maria da Heredia'nın kızı, Henri de Reginer'nin karısı.

(32) İlk şiir İstanbul'un ünlü mesire yerlerinde Türk kadını, 4. Şiir çeşme başında Türk kadını, 5. Şiir Bursa'daki türbelerle ilgili.

(33) İstanbul'da Fransızların, *Les Eaux-Douces d'Asie* ve *Les Eaux Douces d'Europe* diye ayırdıkları iki tatlı su mesire yeri vardı. Şiirin başlığından hangisi olduğu anlaşılıyor.

74. René DOUMİC : LA LİTTERATURE DE VOYAGE (Seyahat Edebiyatı). 15 juillet 1907. 4. c., s. 338-376.
75. René FİNON : LA RIVALİTE DES GRANDES PUİSSANCES DANS L'EMPIRE OTTOMAN (Osmanlı İmparatorluğu'nda Güçlü Devletlerin Rekabeti) 15 Novembre 1907. 6. c., ss. 338-377.
76. René PİNON : LA CRİSE BALKANİQUE - CHEMİNS DE FER ET REFORMES, AVEC UNE CARTE (Balkan Krizi - Demiryolları ve Reformlar). 1er Mai 1908. 3. c., ss. 148-177.
77. René DOUMİC : LAMARTİNE EN 1830 ET LE VOYAGE EN ORİENT. Lettres inédites (1830'da Lamartine ve Doğu Seyahati. Yayınlanmamış Mektuplar). 15 Août 1908. 4. c. ss. 869-896.
78. René PİNON : LA TURQUİE NOUVELLE (Yeni Türkiye). 1er Sept. 1908. 5. c., s. 125-159 (34).
79. Louis BERTRAND : LE MİRAGE ORİENTAL (Doğu'daki Serap). 15 Sept. 1908. 5. c., ss. 353-376.
80. " " : LA REALİTE ET LE MİRAGE ORİENTAL (Doğu'daki Serap ve Gerçek). 1er Novembre 1908. 5. c., ss. 139-173.
81. René PİNON : L'EUROPE ET LA CRİSE BALKANİQUE (Avrupa ve Balkan Bunalımı). 15 Décembre 1908. 6. c., ss. 863-99.
82. Louis BERTRAND : LES ELİTES ORİENTALES. I. JEUNES-TURCS ET JEUNES-EGYPTİENS (Doğu'nun Seçkinleri. I. Jön-Türkler ve Genç-Mısırlılar). 15 Février 1909. 1. c. ss. 843-879.
83. " " : LES ELİTES ORİENTALES- II. JUİFS ET CHRETIENS (Doğu'nun Seçkinleri- II. Yahudiler ve Hıristiyanlar). 15 Mai 1909. 3. c., ss. 334-372.
84. René PİNON : LA POLİTİQUE EUROPEENNE ET L'AN-NEXİON DE LA BOSNİE-HERZEGOVİNE

(34) Bu yazı altı bölümden oluşuyor: 1- *Jön-Türkler*, 2. *Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi*, 3. *Partinin Organizasyonu*, 4. *Türkiye'de Reformlar, Tanzimat, Mithat Paşa*. 5. *Mahmud Nedim Paşa*, 6. *Mithat Paşa'nın Öldürülmesi*.

- (Avrupa Siyaseti ve Bosna-Hersek'in İlhakı).
15 juin 1909. 3. c., ss. 839-874.
85. Henri de REGNIER : POESİES (Şiirler). 15 juin 1909. 3. c. ss. 874-85 (35).
86. Mme MARCEL TİNAYRE : NOTES D'UNE VOYAGEUSE EN TURQUIE. Avril-Mai 1909. (Bir Kadın Seyya'ın Türkiye Notları. Nisan-Mayıs 1909). I. Départ pour voir des amis jeunes-Turcs (Jön-Türk Dostları Görmek İçin Hareket). 15 juil-let 1909. 4. c., ss. 309-338 (36).
87. Mme Marcel TİNAYRE : II. LES EVENEMENTS DU 25-26 AVRİL. MAHOMET V. (25-26 Nisan Olayları. V. Mehmet). 1er Août 1909. 4. c., ss. 549-578.
88. " " : III. CHOSSES ET GENS DE PROVINCE (Taşra'da İnsanlar ve Olaylar.) 1er Septembre 1909. 5. c., ss. 41-75 (37).
89. " " : IV. MAHOMET V A LA MOSQUEE D'EYOUB.- JEUNES-TURQUES ET VIEILLES-TURQUES. - LES HOPİTAUX.- CHEVKET PACHA.- YILDIZ.- CONFIDENCES FEMİNİNES (V. Mehmet Eyüp Camii'nde.- Genç-Türk Kadınları ve Yaşlı-Türk Kadınları.- Hastaneler.- Şevket Paşa.- Yıldız Sarayı.- Kadın Sırları). 1er Octobre 1909. 5. c. s. 556-600 (38).

(35) Bu başlık altında 10 şiir var. Bunlardan "La Mouradiye" "Le Turbe Vert" "Retour d'Orient (Muradiye Camii, Yeşil Türbe, Doğu'dan Dönüş) başlıklı üçü Türkiye ile ilgili.

(36) "NOTES D'UNE VOYAGEUSE EN TURQUIE" büyük başlığı altında verilmiş beş bölümlük makalenin bu bölümünde, yazar, Paris'te *Meşveret*'i yayımladığı yıllarda tanıdığı Jön-Türkler'den Ahmed-Rıza Bey ve kızkardeşi Selma hanımdan, 13 Nisan karşı devriminden, Derviş Vahdeti'nin *Volkan* adlı gazetesinden söz ediyor. Bu gazetede, Ahmed Rıza Bey ve kız kardeşi ile ilgili olarak yayımlanmış bir yazıdan parçalar veriyor. Ayrıca Prens Sabahattin'in o günkü olaylarla ilgili bir mektubunun tam metnini veriyor. Bu mektup daha önce, 20 Nisan 1909 tarihli *la Turquie* gazetesinde yayımlanmış.

(37) Bu bölümde, Edirne'den, Jön-Türkler ihtilâlini izleyen olaylardan ve yine Ahmed-Rıza Bey'den söz ediyor. Anlattığı bir fakir aile düğünü çerçevesinde çok kadınla, evliliğin Türkiye'de sanılanın aksine, her yerde her zaman uygulanmadığını anlatırken, Türk Kadını'nın durumundan, kadere boyun eğmişliğinden de söz ediyor. Ayrıca o günkü Türk evlerini tasvir ediyor.

(38) Bu bölümde, İstanbul'dan, Enver Niyazi Beyler'den Şevket Paşa'dan söz ediyor. Yazar kadının olduğu için sözü sık sık haremlere, Türk kadınlarının yaşamına, evlenme törelerine getiriyor.

90. " " : V. QUELQUES FIGURES DE FEMMES TURQUES.- DERNIER SOIR DE TURQUIE.- LE RETOUR (Birkaç Türk Kadını.- Türkiye'de Son Gece.- Dönüş). 1er Novembre 1909. 6. c., ss. 147-181 (39).
91. Louis BERTRAND : LES ECOLES D'ORIENT. I. LES ECOLES MUSULMANES. (Doğu'da Okullar. I. Müslüman Okulları.) 15 Septembre 1909. 5. c., ss. 376-396.
92. Louis BERTRAND : LA MELEE DES RELIGIONS EN ORIENT (Doğu'da Dinler Karışımı). 15 Octobre 1909. 5. cc., ss. 830-862.
93. R. G. LEVY : LES FINANCES OTTOMANES. LES DEUX PREMIERS BUDJETS CONSTITUTIONNELS. (Osmanlı Maliyesi. Meşrutiyet Döneminde İlk İki Bütçe). 15 Fév. 1er 1910. 1. c., s. 883-915.
94. René PINON : UNE CONFEDERATION BALKANIQUE EST-ELLE POSSIBLE? (Bir Balkan Federasyonu Mümkün müdür?) 15 juin 1910. 3. c. ss. 799-830.
95. " " : L'EUROPE ET LA JEUNE-TURQUIE. Critique optimiste et impartial des Jeunes-Turcs et leur gouvernement. (Avrupa ve Jön-Türkler Türkiyesi. Jön-Türklerin ve Hükümetlerinin Tarafsız ve İyimser Eleştirisi.) 15 Janvier 1911. 1. cc. ss. 374-408 (40).
96. René PINON : LA ROUMANIE DANS LA POLITIQUE DANUBIENNE ET BALKANIQUE (Tuna ve Balkan Politikasında Romanya). 15 juin 1911. 3. cc., ss. 764-797.
97. " " : L'EUROPE ET LA GUERRE ITALO-TURQUES (Avrupa ve İtalyan-Türk Savaşı). 1er juin 1912. 3 c., ss. 599-637.

(39) Bu sonunucu bölümde, bir önceki konuya devamlı, takma isimlerle andığını sandığımız yüksek tabaka Türk kadınlarını örnek göstererek, o günki Türkiye'deki feminist akımdan söz ediyor.

(40) Bu yazıda, Sait, Kamil, Hilmi, Hakkı, Mahmut Şevket, Mahmut Muhtar paşalardan, Cavit ve Talat Beylerden, II. Abdülhamit ve V. Mehmet'ten söz ediyor.

98. M.H.-R. de VANDELBOURG : NOTES SUR LA GUERRE TRİPOLİTAİNE (Trablusgarp Savaşı Notları). 15 Fevrier 1913. 1. c. ss. 378-396.
99. Rene PİNON : L'AUTRİCHE ET LA GUERRE BALKANİQUE (Avusturya ve Balkan Savaşı). 1er Fevrier 913. 1. c., ss. 577-609.
100. Patrice MAHON : LA VİCTOİRE BULGARE (Bulgar Zaferi). 1er Mars 1913. 2. c., ss. 147-172.
101. Rene PİNON : LA LİQUİDATİON DE LA TURQUİE D'EUROPE Avrupa Türkiyesinin Tasfiyesi 15 juin 1913. 3. c., ss. 891-923.
102. " " : LA REORGANİSATİON DE LA TURQUİE D'ASİE (Asya Türkiyesi'nin Yeniden Organizasyonu). 15 Août 1913. 4. c. 884-919.
103. " " : LA PRİSE DE CONSTANTİNOPLÉ PAR LES TURCS EN 1453.- D'après un livre récent (41). (Yeni Çıkan Bir Kitaba Göre İstanbul'un 1453'te Türkler Tarafından Alınışı). 15 Septemb. 1914. 5 c., ss. 189-207.
104. Pierre Maurice MASSON : CHATEAUBRIAND EN ORİENT (Chateaubriand Doğu'da). 1er Novembre 1914. 6. c., ss. 94-124.
105. Cortre-amiral DEGOUY : AUX DARDANELLES (Çanakkale'de). 1er Avril 1915. 2. c., ss. 673-685.
106. " " : DANS LE LEVANT (Akdeniz Ülkelerinde). 1er Mai 1915. 3 c., ss. 206-216.
107. " " : LA MARİNE DANS LA GUERRE DES BALKANS (Balkan Savaşlarında Deniz Kuvvetleri). 15 Decembre 1915. 6. c., ss. 912-936.
108. Henri LORIN : LES CHEMİNS DE FER BALKANİQUES (Balkan Demiryolları). 15 Decembre 1915. 6. cc. ss. 886-906.
109. xxx : LA SUPPRESSION DES ARMÈNIENS. METHODE ALLEMANDE. TRAVAIL TURC.

(41) Sözü edilen kitap; Gustave Schlumberger, *Le Siege, la prise et la sacrifice de Constantinople par les Turcs en 1453* (Paris, Plon, 1914).

(Ermenilerin Ortadan Kaldırılışı. Alman Metodu-
Türk Çalışması), 1er F evrier 1916. 1. c., ss. 531-
561.

110. Jeannine ANTELME : AVEC L'ARMEE D'ORIENT. Notes d'une
infirmière   Moudros. (Doğu Ordusu ile Be-
raber. Mondros'ta Bir Hem irenin Notları).
15 Avril. 1916. 2. c., ss. 865-902.
111. Le Général MALLETERRE : LA GUERRE DANS LE LEVANT. SALO-
NIQUE-ERZURUM (42). TREBIZONDE-
BAGDAD. (Akdeniz  lkelerinde Savaş. Se-
lanik-Erzurum-Trabzon - Bağdad.) 1er Mai
1916. 3 c., s. 73-92.
112. Pierre KHORAT : PROPOS D'UN COMBATTANT - LA GU-
ERRE EN MACEDOINE. L'entrée en Cam-
paigne - Sur la route de Florina. La retraite Bul-
gare - L'Armée d'Orient. (Bir Savaşcının S y-
leşileri.- Makedonya'da Savaş. Savaş Başlangıcı.
Filorina Yolunda. - Bulgarların Geri  ekilişi -
şark Ordusu). 1er Mai 1917. 3 c., ss. 55-98.
113. AUGUSTE GERARD : LE FRONT D'ASIE (Asya Cephesi) 15 juillet
1918 (43). 4 c., ss. 408-426.
114. Saint-René TAILLANDIER: LA FRANCE ET LA SYRIE. NOTRE
OEUVRE DANS LE LEVANT ET SON A-
VENIR. (Fransa ve Suriye. Akdeniz  lkelerinde
Eserimiz ve Geleceği). 15 Fevrier 1919. 1. c.,
ss. 771-805.
115. René PINON : LA LIQUIDATION DE L'EMPIRE OTTO-
MAN (Osmanlı İmparatorluğu'nun Tasfiyesi).
1er Septembre 1919. 5. c., ss. 128-161.
116. xxx L'İSLAM ET SON AVENIR. L'İslam et l'Ap-
r s-guerre, II. Le Problème İslamique, III. L'
expansion de l'İslam, IV. L'évolution de la doct-
rine et des institutions, V. La transformation

(42) Makalenin bu bölümünde General Malleterre, Rusların Erzurum  n ne gelişini, Erzu-
rum Kalesinin o g nk  durumunu, kentin coğrafik ve stratejik konumunu ve nihayet d ş ş n  an-
latıyor.

(43) Taradığımız koleksiyonda, 1918 yılının ilk altı aylık d nemine ait  ergiler eksikti.

des mœurs et des idées.-L'idée et le sentiment de patrie.-l'idée de nationalité VI. La culture islamique et son avenir, VII. Conclusion. (İslamiyet ve Geleceği. I. İslamiyet ve Savaş Sonrası, II. İslamiyet Problemi, III. İslamiyet'in yayılması.-Nedenleri. IV. Geleneklerin ve Fikirlerin Değişmesi.- Vatan Fikri ve Duygusu.- Milliyetçilik Düşüncesi, VI. İslam Kültürü ve Geleceği, VII. Sonuç.) 1er Août 1921. 4. c., ss. 654-683.

117. Pierre LOTİ : SUPREMES VISIONS D'ORIENT (Şark'tan Son Görüntüler). 15 Août 1921. IV. c., ss. 721-742 (44).
118. Maurice PERNOT : LA QUESTION TURQUE. I. Constantinople sous le contrôle interallié. (Türk Sorunu. I. Müttefik Kontrolünde İstanbul). 1er janvier 1922. 1. c. ss. 276-315 (45).
119. " " : II. Angora, les Turcs entre l'Occident et l'Orient (..... II. Ankara, Doğu ile Batı Arasında Türkiye). 1er Février 1922. 1.c. ss. 549-580 (46).
120. ' " : III. LES TURCS ET L'İSLAM (..... III. Türkler ve İslamiyet). 1er Mars 1922. 2. c., ss. 181-1214 (47).
121. " " : IV. LES MINORITES NON-MUSULMANES EN TURQUIE (..... IV. Türkiye'de

(44) Tanınmış yazar Pierre Loti'nin, daha sonra aynı isim altında kitap olarak yayınlanacak olan bu "günlük"ü, ilk kez iki bölüm halinde bu dergide tefrika edildi. II. Bölüm, 1 Eylül 1921 sayısının 5-32. sayfalarında yayımlanmış.

(45) TÜRK SORUNU ana başlığı altında beş büyük bölümden oluşan bu yazı dizisinin 1. Bölümü kendi içinde şu küçük bölümlere ayrılıyor: 1. *Polis ve Politika*, 2. *İstanbul'da Adalet*, 3. *İdare ve Maliye*, 4. *Göçmenler ve Siyasi Mülteciler. İstanbul'da Ruslar*, 4. *Sefalet ve Ahlak Bozukluğu*, 6. *Millî Duygu ve Dinsel Gayretkeşlik*, 7. *Türk Milliyetçiliği*, 8. *Türkçülük-Sınırsal ve Siyasi Statü*, 9. *İstanbul ve Ankara*.

(46) Bu bölüm de kendi arasında şu kısımlara ayrılıyor: 1. *Anadolu Harekâtının Kaynağı*, 2. *Ankara Hükûmeti, -Şarkçılar ve Garpcılar*, 3. *Bolşevik Etkisi.- Ankara ve Moskova*, 4. *Millî Başkent, Mustafa Kemal*, 5. *Ankara ve Berlin.-Asya'da Alman Entrikası*, 6. *Panislamizm ve Müttefiklerin Politikası*.

(47) Bu bölümün ara başlıkları. 1. *Türkiye ve Reformlar*, 2. *Türk Halkının Karakteri*, 3. *İslamiyet ve Türkiye'de Uygarlık*, 4. *İslam Hukuku Üzerine*, 5. *Kadınların Durumu*, 6. *Örf ve Adetler, kültür*, 7. *Müslüman Merhameti ve Dayanışması*.

- Müslüman Olmıyan Azınlıklar). 15 Avril 1922. 2. c., ss. 897-937 (48).
122. " " : V. LA TURQUIE ET LES PUISSANCES (Türkiye ve Süper Devletler). 15 Mai 1922. 3. c., ss. 365-398 (49).
123. Paul DESCHANEL : LA POLITIQUE EXTERIEURE DE LA FRANCE. Un discours au Senat. Les droits de la France en Orient. (Fransa'nın Dış Politikası. Senato'da Yapılan Konuşma. Fransa'nın Doğu'daki Hakları). 15 juin 1922. 3. c., ss. 721-738.
124. Maurice BARRES : UNE ENQUETE AU PAYS DU LEVANT. I. Une escale à Alexandrie, II. Premier Regard sur Beyrouth. (Akdeniz Ülkelerinde Bir Anket. I. İskenderiye'de Mola, II. Beyrut'a İlk Bakış).
125. Maurice BARRES : VIII. Sur la route d'Antioche (..... VIII. Antakya Yolunda). 1 er juillet 1923. 4. c., ss. 54-80.
126. René PINON : CHRONIQUE DE LA QUINZAINÉ. Histoire Politique. (Onbeş Günde Bir. Politika Tarihi) 15 Avril 1923. 2. c. ss. 948-957 (51).
127. Claude FARRERE : MA DERNIERE VISITE A LOTI (Loti'yi Son Ziyaretim). 1er juillet 1923. 4. c., ss. 161-198 (52).

(48) Bu yazı da kendi arasında üç bölüme ayrılıyor. 1. *Yahudiler*, 2. *Osmanlı Uyuğunda Yunanlılar*, 3. *Ermeniler*.

(49) Bu dizinin son makalesi, 1. *Almanya'nın Görüşü*, 2. *Rus Emelleri*, 3. *İngiltere'nin Niyeti*, 4. *Fransa'nın Politikası*, 5. *Sevres Antlaşması ve Türkiye'nin Parçalanması*, 6. *İstanbul Sorunu*. 7. *Birleşik Devletler ve Japonya*, 8. *Doğu ve Halkların Hukuku* olmak üzere bölümlere ayrılıyor.

(50) Tümü XII bölüm olan bu yazı dizisinin ilk yedisi Türkiye ile doğrudan doğruya ilgili olmadığı için atlıyoruz. IX. yazı ise 45 günlük aradan sonra 15 Eylül 1923'te başlıyor. Bu yazı dizisi daha sonra kitap haline getirilmiş. *Une enquete aux pays du Levant*, Paris, Plon, s.d.

(51) Trabzon Mebusu Şükrü Bey'in öldürülüşünden ve o günlerin siyasi olaylarından söz ediliyor.

(52) Pierre Loti ile yakın ilişkileri 1902'lere kadar uzanan, onunla aynı görüşleri paylaşan bu ikinci önemli Türk dostu Farrere, bu yazısında, o zaman Türkiye Cumhuriyeti'nin Paris Büyükelçisi olan Ahmet Ferit Tek'in eşi Mufide Tek Hanımefendinin, T.B.M.M. tarafından Loti'ye hediye olarak gönderilen halıyı teslim edişi de anlatılıyor.

128. Maurice BARRES : UNE ENQUETE AUX PAYS DU LEVANT. IX. Antioche et la traversée du Taurus (Akdeniz Ülkelerinde Bir Anket. IX. Antakya ve Terosları Geçiş). 15 Septembre 1923. 5. c., ss. 241, 273.
129. " " : X. Chez les Derviches Tourneurs. (..... X. Mevlevî Dervişlerinin Tekkesinde). 1er Octobre 1923. 5. c., ss. 510-543.
130. " " : XI. L'Ecole Mystique de KONÍA (..... XI. Konya'da Bir Tasavvuf Ekolü). 15 Octobre 1923. 5. c., ss. 721-752.
131. " " : XII. Le Cénotaphe d'Alexandre. Constantinople. Saint-Sophie (FİN) (..... XII. Alexandre'ın Anısına Dikilmiş Mezar. İstanbul. Ayasofya (Son). 1er Novembre 1923. 6. c., ss. 447-483.
132. Maurice PERNOT : LA NOUVELLE TURQUIE. I. Du Sultanat à la République. (Yeni Türkiye. I. Sultanlıktan Cumhuriyete). 15 janvier 1924. I. c., ss. 288-323 (53).
133. " " : II. L'esprit du Nouveau Regime (..... II. Yeni Rejimin Ruhu). 1er Février 1924. I. c., ss. 626-661 (54).
134. Maurice PERNOT : III. Le Gouvernement d'Angora et les activités étrangères (..... III. Ankara Hükûmeti ve Yabancıların Yeni Başkentteki Aktiviteleri). 1er Mars 1924. 2. c., ss. 131-167. (55).
135. René V. GISCARD : LA SYRIE ET LE LIBAN SOUS LE MANDAT FRANÇAÏS (1923-1924)-(Fransız Mandası

(53) Üç büyük bölümden ilki olan bu yazı kendi içinde küçük bölüklere ayrılmış. 1. *Sultanlığın İlgası, Seçimle Belirlenen Halife*; 2. 1923 *Seçimleri*; 3. *Barışın Karşlanması*; 4. *İstanbul'dan Ankara'ya* 5. *Yeni Meclis*; 6. *Lozan Antlaşması'nın Onaylanması*; 7. *Hükümet ve Millet*; 8 *Anayasal Reform*; 9. *Cumhuriyet*.

(54) II. yazı ise, 1. *Mustafa Kemal Paşa ile Konuşma*; 2. *Antiklerikalizm. Laik Düşünce*, 3. *Antimonarşizm*; 4. *Milliyetçilik*; 5. *Bir Ruh Hali. Bir Eylem Programı*; 6. *Millî Eğitim*; 7. *Ekonomik Durum*; 8. *Yeniden İnşa ve Yeni İnsanlar* olmak üzere sekiz küçük bölüme ayrılıyor.

(55) Son yazı yedi küçük bölüme ayrılmış. 1. *Ankara Tabelası*; 2. *Başkent Ankara; Türkiye ve Güçlü Devletler*; 4. *Yabancıların Yeni Durumu*; 5. *Teknik Yarışmalar*; 6. *Mali İşbirliği*; 7. *Entellektüel Yardımı*.

Altında Suriye ve Lübnan) 15 Avril 1925. 2. c., ss. 838-866.

136. Henry BORDEAUX : LE SECRET DU CEDRE. LAMARTİNE EN ORİENT II. (Servi Ağacının Sırrı. Lamartine Doğu'da I.) 15 juin 1925. 3. c, ss. 742-770.
137. " " : LE SECRET DU CEDRE. LAMARTİNE EN ORİENT II. 1er juillet 1925. 4. c., ss. 66-98.
138. " " : LE VOYAGE DE LAMARTİNE EN ORİENT.- LETTRES İNEDİTES (Lamartine'in Doğu Seyahati. Yayınlanmamış Mektuplar). 15 janvier 1926. .1. c., ss. 347-360.
139. " " : VOYAGEURS D'ORİENT. I. Des Premiers Pelerins à Chateaubriand (Doğu Seyyahları. I. İlk Hacılardan Chateaubriand'a). 15 Mars 1926. 2. c., ss. 314-343.
140. " " : II. Les Maîtres des Dieux (..... II. Tanrıların Efendileri). 1er Avril 1926. 2. c., ss. 562-595.
141. " " : III. Les Voyages Romantiques (..... III. Romantik Geziler) 1er Mai 1926. 3. c., ss. 141-166.
142. " " : IV. Les Modernes (..... IV. Modern Yazarlar). 15 Mai 1926. 3. c., ss. 366-390.
143. " " : V. Le Levant Fendant et Après la Guerre (..... V. Savaştan Önce ve Sonra Akdeniz Ülkeleri). 1er Juin 1926. 3. c., ss. 598-632. (56).
144. Henri de REGNIER : A İSTAMBOUL, AU TEMPS DE LOTİ (1904-1906). (Loti Zamanında İstanbul'da). 15 Juin 1926. 3. c., ss. 826-847.
145. Georges İMANN : ANGORA ET LE MANDAT FRANÇAİS EN SYRİE (Janvier-Mars 1926) (Ankara ve Suriye'de Fransız Mandası. Ocak-Mart 1926) 1er Août 1926. 4. c. ss. 604-625.

(56) Bu yazı dizisi daha sonra 2 ciltte kitap halinde toplanmıştır. (Henry Bordeaux. *Voyageurs d'Orient*. Paris, Plon, 1926.)

146. Claude FARRERE : PIERRE LOTI QUAND JE L'AI CONNU (İlk Tanıdığım Zamanki Pierre Loti). 15 Novembre 1926. 6 c., ss. 334-360 (57).
147. Maurice PERNOT : L'INQUIËTUDE DE L'ORIENT: I. La Rêforme Turque. (Doğu'nun Endişesi. I. Türk Reformu). 1er Mai 1927. 3. c., ss. 75-106 (58).
148. " " : : II. Le Devoir de l'Europe (..... : II. Avrupa'nın Görevi) 15 Mai 1927. 3. c., ss. 344-75 (59).
149. C. J. DIAMANDY : LA GRANDE GUERRE VUE DU VERSANT ORIENTALE, 1912-1914. I. Un nouvel "homme malade" en Europe. (Doğu'dan Bakıldığında I. Dünya Savaşı, 1912-14, I. Avrupa'da "Yeni Bir "Hasta Adam"). 15 Decembre 1927. 6. c. ss. 781-805.
150. " " : II. A Constanza (Constanza'da?) 1er Janvier 1928, 1. c., s. 129-144.
151. Ncelle ROGER : AU COEUR DE L'ANATOLIE: 1. La Forteresse. (Anadolu'nun Bağrında: 1. Ankara Kalesi) (60). 15 Juillet 1929. 4. c., ss. 320-341.
152. " " : : II. Pleine Terre (Uçsuz Bucaksız Toprak.) 1er Août 1929. 4. c. ss. 648-677 (61).
153. " " : III. Aux Bords du Tigre. (..... : III. Dicle Kıyılarında). 15 Août 1929. 4. c. ss. 860-883 (62).

(57) Claude Farrère, bu ve 127. sırada verdiğimiz diğer makalesini, *Loti* (Paris, Ernest Flammarion, 1930) başlıklı bir kitapta toplamıştır.

(58) Bu bölümün ara başlıkları. 1. *Ankara'ya Doğru*; 2. *Şapkanın Zaferi*; 3. *Millet Meclisi*, 4. *Türk Reformu ve Batı*; 5. *Ankara Hukuk Okulu, Laik Düşünce*; 6. *Entellektüel Reform*; 7. *Dış Politika. Türkler ve Avrupa*; 8. *Türkler ve Asya*.

(59) II. Bölüm, 1. *Doğu'da Kamu Oyu*, 2. *Milliyetçilik, Din, Yabancı Düşmanlığı*; 3. *Sovyetlerin Doğu Politikası*; 4. *Hıristiyan Misyonları ve Kiliselerin Politikası*; 5. *Doğu ve Milletler Camiati, Avrupa'nın Yapması Gereken* olmak üzere ara bölümlere ayrılıyor.

(60) Bu bölümün ara başlıkları, 1. *Ankara*; 2. *Auguste Mabedi*; 4. *Ankara'nın Bahçeleri*; 4. *Çankaya'da bir Terasta*; 5. *İnşaat Sürdürülmekte*; 5. *Ankara Sûareleri*.

(61) Bu bölümün ara başlıkları: 1. *Kayseri, Büyüleyici Yerler*; 2. *Mistik Kapadokya*; 3. *Bir İslam Kültür Merkezi. Sivas*; 4. *Daima Doğu'ya Doğru*; *Hitit Aslanı*; 6. *Vali Yolu*.

(62) Bu bölümün ara başlıkları da, 1. *Adıyaman*; 2. *Diyarbakır: Siyah Şehir*; 3. *Entellektüel Yetiştirilmesindeki Çaba*; 4. *Olduğumuz Gibiyiz*; 5. *Tanrı'nın Işığı*. Bu dizi, daha sonra, *En Asie Mineur (La Turquie du Ghazi)* (Paris, Fasquelle, 1930) başlığı altında kitap halinde basılmıştır.

154. Albert PINGAUD : L'ENTENTE ET LES BALKANİQUES AU PREMIERS MOİS DE LA GUERRE (Août-Décembre 1914). (Antant ve Balkan Devletleri. Savaşın İlk Aylarında. Ağustos-Aralık 1914). 1er Novembre 1929. 6. c., ss. 48-84 (63).
155. Louis BARTHO : PIERRE LOTİ. 15 Février 1930. 1. c. ss. 952-973.
156. Le Général GOURAUD : POUR LE MONUMENT AUX MORTS DES DARDANELLES (Çanakkale Şehitleri Abidesi İçin). 1er Juillet 1930. 4. c., ss. 204-208 (64).
157. Henri de REGNIER : EN MEDİTERRANEE (Akdeniz'de). 1er Mai 1931. 3. c., ss. 58-88.
158. Edmond DİSANT : LE CAPİDJİ BACHİ (Kapıcıbaşı) (65). 15 Septembre 1932. 5. c., ss. 147-163.
159. Henry BORDEAUX : L'ENCHENTEMENT DU BOSPHORE (Boğaziçi'nin Büyüsü). 1er Octobre 1932. 5. c., ss. 580-600 (66).
160. René PINON : CHRONİQUE DE LA QUİNZAİNE-HİSTOİRE POLİTİQUE. "La Turquie et le Sandjak d'Alexandrette". "Türkiye ve İskenderun Sancağı). 1er Février 1937. 1. c. ss. 719-622.
161. Claude EYLAN : NOUVELLE TURQUİE (Yeni Türkiye). 15 Mars 1937. 2. c., ss. 421-440 (67).
162. Charles de CHAMBRUN : DE STAMBOUL A ANKARA. Ma première entrevue avec Gazi Mustafa Kemal. (İstanbul'dan Ankara'ya. Gazi Mustafa Kemal ile ilk Görüşmem.) 15 Octobre 1938. 5. c., ss. 772-796 (68).

(63) Bu yazının ara başlıkları; 1. *Balkan Devletleri ve Savaş*; 2. *Balkan Bloku ve Bulgar Sistemi*; 3. *Rumen Pazarlığı*; 4. *Türkiye'nin Müdahalesi ve İkinci Bulgar Pazarlığı*; 4. *Sırbistan'ın İşgali ve Üçüncü Bulgar Pazarlığı*.

(64) General Gouraud, bu yazının metni olan konuşmayı 9 Haziran 1930 günü Çanakkale'de Şehitler Anıtı'nın açılışında yapmıştır.

(65) Yazar bir meddah hikâyesini fransızcaya çevirmiş yada özetlemiştir.

(66) Bu yazıda ünlü yazarımız Abdülhak Hamit ve eşi Lucienne'den söz ediliyor.

(67) Bu yazının ara başlıkları; 1. *İstanbul'a Varış*; *Yeni Adetler*; 3. *İstanbul'a Karşı*; 4. *Ankara'ya Doğru*; 5. *Yeni Başkent*; 6. *Ziraat Enstitüsü'nü Ziyaret*; 7. *Atatürk'ün Çevresinde*

(68) Chambrun Fransa'nın Türkiye Büyükelçisi olarak 23 Temmuz 1928'de İstanbul'a geliyor. Bu yazısında da o günlerin en önemli olayı olan Harf Devrimi'ni anlatıp yorumluyor. Chambrun'un bu makalelerini de içeren Türkiye ile ilgili iki kitabı vardır. *Traditions et Souvenirs* (Paris, Flammarion, 1952) ve *Atatürk et la Turquie Nouvelle* (Paris, 1939).

163. Noelle ROGER : LA TURQUIE DE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK - ANADOLU. (M.K. Atatürk'ün Türkiye'si - Anadolu). 1er Décembre 1938. 6. c., ss. 600-624 (69).
164. M. P-B. GHEUSÍ : EN TURQUIE-AU TEMPS DE CONSTANS (70) et d' ABDUL-HAMÍD (Constans ve Abdülhamit Devrinde Türkiye'de). 1er Février 1939 1. c., ss. 624-638.
165. René PINON : CHRONIQUE DE LA QUINZAINE-MUSTAFA KEMAL, "PERE DES TURCS") (..... - "Türklerin Babası). 1er Décembre 1939. 6. c., ss. 710-718 (71).
166. Gabriel HANOTAUX : MON TEMPS. II. A CONSTANTINOPLE (Benim Zamanım. II. İstanbul'da). 15 Février 1941. 1 c. ss. 433-37.
167. " " : MON TEMPS. III. LE SULTAN ET LA SUBLÍME PORTE. (Benim Zamanım. III. Sultan ve Bab-ı Ali). 15 Mars 1941. 2. c., ss. 128-141 (72).
168. " " : IV. LA SOCIÉTÉ DE CONSTANTINOPLE IV. İstanbul Sosyetesí). 1er Avril 1941. 2. c., s. 358-371 (73).
169. Jean SAVANT : LA CULTURE GENERALE ET LA TURQUIE NOUVELLE (Genel Kültür ve Yeni Türkiye). 15 Novembre 1943. 6. c., ss. 217-224.
170. P.-O. LAPIÉ (74) : IMPRESSIONS DE TURQUIE (Türkiye İzlenimleri). 1er Février 1949. 1. c., ss. 479-492 (75).

(69) Bu yazının ara başlıkları: 1. *Ankara Mucizesi*; 2. *Atatürk Dedi ki...*; 3. *Bir Ülkenin Yeni-den Doğuşu*. Ayrıbasım var. Paris, Imp. j. Dumoulin, 1938.

(70) Ernest Constans 1899-1903 (?) yılları arasında İstanbul'da Fransız büyükelçisi idi.

(71) Atatürk'ün 1. Ölüm Yıldönümü için yazılmış kişiliğinden, savaşlarından ve devrimlerinden söz eden bir yazı.

(72) Bu bölümün ara başlıkları. 1. *Türkler, Sultan ve Bab-ı Ali*; 2. *Elçilikler ve Lövanten Hayatı*.

(73) Dizinin son yazısının ara başlıkları: 1. *İstanbul'da Sosyete*; 2. *Eski Eser Avı*; 3. *Kapalıçarşı*.

(74) Hüseyin Cahit Yalçın'ın dostu olan yazar, onun davetlisi olarak Ankara'ya gelmiş. Bu makalesinde Atatürk'den, İsmet İnönü'den ve o günün Türkiye'sinden söz ediyor.

(75) Taradığımız koleksiyonda, 15 Ağustos 1944-1 Ocak 1948 yılları arasında kalan sayılar yoktu, ya da bu dört yıllık dönemde dergi yayınına ara vermişti.

171. Charles de CHAMBRUN : DU PHANAR AU VATİCAN (Fener Patrikhanesi'nden Vatikan'a). 15 Avril 1949. 2. c., s. 612-627.
172. Gabriel HANOTAUX : LA QUESTION D'ORIENT - CARNETS PUBLIES PAR G. L. JARAY. (Şark Mes'esi.- G.L. Jaray'ın Yayımlandığı Notlar) 15 Octobre 1950. 5 c., ss. 577-597 (76).
173. Claude FARRERE : RETOUR EN TURQUIE (Türkiye'ye Dönüş). 1er Sept. 1951. 5. c., ss. 49-58.
174. René PINON : L'EUROPE ET LE PROCHE-ORIENT (Avrupa ve Yakın-Doğu). 15 Sept. 1951. 5 c., ss. 229-242 (77).
175. André BLUM : L'HELLENISME A CONSTANTINOPLE APRES LA CONQUETE TURQUE (Türklerin Fethinden Sonra İstanbul'da Yunancılık). 1er Mai 1953. 4. c., ss. 23-193.
176. Albert SARRAULT : MON AMBASSADE EN TURQUIE (Türkiyede Elçiliğim). 1er Juil. 1953. 4. c., ss. 47-73 (78).
177. Adolphe BOSCHOT : LES PEINTRES ORIENTALISTES ET THEOPHILE GAUTIER (Orientalist Ressamlar ve Théophile Gautier). 1er Déc. 1954. 6. c., ss. 430-440.
178. Pierre LYAUTEY : HEURES DE TURQUIE (Türkiye'de Geçirdiğim Saatler). 1er Fév. 1955. 1. c. ss. 433-443.
179. Dr. Lutwik BISKUPSKI : LA MAISON DE LA SAINTE-VIERGE A EPHÈSE (Aziz Bakire'nin Efes,teki Evi). 15 Mars 1955. 2. c., ss. 342-349.
180. Pierre LYAUTEY : HEURES D'ORIENT (Doğu'da Geçirdiğim Saatler). 15 Sept. 1955. 5. c., ss. 219-237 (79).

(76) Bu makalede, Gabriel Hanotaux'un Rusya'da Fransız büyükelçisi iken Mart-Nisan 1897) o devrin Fransız Dışişleri Bakanı'na yazdığı, kısmen Türkiye ile yakından ilgili mektup-raporlar aynen veriliyor ve kısaca yorumlanıyor.

(77) Bu yazıda, Yeni Türkiye'nin Yakın Doğu politikasındaki yeri, önemi belirtiyor. Ayrıca Atatürk'den, İnönü'den, A. Menderes'ten ve Demokrat Parti'den söz ediliyor.

(78) Yazar, Türkiye'ye Nisan 1925'te gelmiş elçi olarak. Makalesinin ara başlıkları şöyle: 1. Ankara'ya İlk Seyahat; 2. Mobilyan'ın Hikâyesi; 3. İkinci Ankara Seyahati; Ankara Süareleri; 5. Katolik Protektorası.

(79) Yazar bu makalesinde, Ankara'dan, Türkiye'nin tarihinden, yeni politikasından söz ediyor.

181. Marechal LYAUTEY : LETTRES DU MAROC - LA QUESTION DU KALIFAT (Marekes Mektupları - Halifelik Sorunu). 15 Jan. 1956. 1. c., ss. 193-206. (80)
182. Paul MOUSSET : CHOSES VUES A CHYPRE (Kıbrıs'ta Gördüklerim). 15 Nov. 1956. 6. c., ss. 244-261.
183. Albert DUBEU : CLAUDE FARRERE. 1er Juil. 1957. 4. c., ss. 325-329.
184. Mireille ALBRAND : CROQUIS DE TURQUIE (Türkiye Kroki). 1er Juil. 1958. 4. c.' ss. 122-136 (81).
185. Gilbert LAUZUN : PROMENADE A CHYPRE (Kıbrıs'ta Gezinti) 1er Mai 1959. 2. c., ss. 39-47.
186. Pierre LYAUTEY : DANS LE GUEPIER DE CHYPRE (Arı Kovanı Kıbrıs,ta). 1er Mai 1964. 3. c., ss. 56-65.
187. Zinaiada SCHAKOVSKOY : EXİLE A CONSTANTİNOPLÉ (İstanbul'da Sürgün) (82) 1er Sept. 1965. 5. c., ss. 72-83.

MAKALELERİN BELİRLİ KONULARA GÖRE TASNİFİ

— GENEL TARİH VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DEVLET YÖNETİMİ:

: 3., 5., 8., 9., 10., 11., 12., 18., 21., 23., 24., 25., 27., 30., 32., 39., 40., 41., 44., 48., 49., 50., 56. 59., 63., 64., 66., 75., 78., 87., 88., 89., 93., 94., 101., 102., 103., 110., 112., 115., 118., 122., 148., 149., 167., 181., 182., 184., 185.,

— DENİZ SAVAŞLARI VE BOĞAZLAR SORUNU

: 3., 5. 6., 2., 7., 11., 18., 30., 48., 64., 105., 106., 107., 122., 156.,

— BALKANLAR (Rumeli, Bosna-Hersek) İLE İLGİLİ OLAYLAR

: 1., 12., 19., 21., 28., 43., 45., 46., 47., 69., 70., 71., 76., 81., 84., 94., 96., 99., 100., 101., 107., 108., 113., 149., 150., 154.

(80) Sözü edilen mektuplar iki tane. Birincisi, 15 Haziran 1915'te, devrin Dışişleri Bakanı. M. Delcassé'ye, ikincisi 22 Aralık 1915'te yine devrin Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a yazılmış.

(81) Bu yazının ara başlıkları: 1. *Kayseri Bölgesi*; 2. *Türk Kadını*; 3. *Bir Düşün*; 4. *Fakir Fakat Asil Bir Millet*; 5. *Bir Türk Yolu*; 6. *Büyük Bir Liman: İzmir*; 7. *Efes*; 8. *Bergama*; 9. *Yeşil Bursa*; 10. *Bir Türk Hamamı*; 11. *Dostumuz Türkiye*.

- JÖN TÜRKLER : 78., 82., 86., 87., 88., 89., 90., 95.
- TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ : 41., 44., 58., 60., 75., 114., 122., 123., 135., 143., 145., 160., 172., 175.
- TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ : 24., 25., 27. 30., 31., 37., 48., 75., 122., 172., 187.
- OSMANLI YÖNETİMİNDE YUNANİSTAN-TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ : 2. 4., 5. 6., 10., 16., 18., 33., 34., 38., 45., 56., 57., 61., 112., 175.
- TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ : 37., 52., 66., 75., 112., 122.
- TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ : 22., 67. 75., 109., 112., 122.
- TÜRK-İTALYAN İLİŞKİLERİ : 63., 97., 98.
- DOĞU SORUNU : 22., 26., 31., 37., 54., 67., 79., 80., 147., 172.
- ERMENİ SORUNU : 53., 62., 109., 121.
- DİĞER AZINLIKLAR : 21., 24. 44., 45., 46., 47., 69., 70., 83., 121., 148., 171.
- ESKİ VE YENİ TÜRKİYE'de EĞİTİM VE KURUMLARI : 17., 91., 120., 130., 147., 161., 169.
- ESKİ VE YENİ TÜRKİYE'DE REFORMLAR : 24., 49., 50., 71., 69., 76., 147., 148., 161., 163., 170.
- DİNLE (Karışık) İLGİLİ KONULAR : 21., 31., 60., 83., 92., 116., 120., 121., 129., 130., 147., 148., 153., 176., 180.
- YENİ TÜRKİYE-ANKARA : 118., 119., 120., 122., 124., 125., 126., 132., 133., 134., 145., 147., 148., 151., 152., 153., 161., 162., 163., 165., 168., 169., 170., 173., 176., 178., 183., 186.
- İSTANBUL : 43., 64., 103., 118., 122., 131., 144., 158., 159., 164., 166., 167., 168., 173., 187.
- BATI ANADOLU-İZMİR : 2. 3., 15., 35., 44., 51., 179.
- GÜNEY ANADOLU : 36., 125., 128., 153., 157., 160.
- ESKİ VE YENİ TÜRK KADINI : 13., 15., 16., 65., 72., 88., 89., 90., 120., 184.

— EDEBİYAT (Egzotik Edebiyatta
Türkiye ve Türkler)

: 13., 14., 15., 28., 29., 55., 65., 68., 72.,
73., 74., 77., 85., 104., 117., 124., 125.,
127., 128., 129., 136., 137., 138., 139., 140.,
141., 142., 143., 144., 146., 151., 152., 153.,
155., 158., 159., 164., 166., 167., 173., 177.,
183.

MAKALELERİN YAZARLARININ VE MAKALELERDE SÖZÜ EDİLEN
ÖNEMLİ KİŞİ ADLARININ ALFABETİK ENDEKSİ

ABDÜLHAK HAMİT : 159,
ABDÜLHAMİT II. : 40., 43., 78., 88., 95., 164., 166., 167., 168.
AHMET-RIZA BEY : 86., 87., 88.
ALBRAND, Mircille : 184.
ALİ PAŞA : 52.
ANTELME, Jeanine : 110.
ATATÜRK : 119., 133., 162., 163., 165., 170., 174.

-B-

BARRES, Maurice : 124., 125., 128., 129., 130., 131.
BARTHOU, Louis : 155.
BENEDETTI, Comte : 52., 54.
BERTRAND, Louis : 79., 80., 82., 83., 91., 92.
BISKUPSKI, Adolphe : 177.
BLUM, André : 175.
BONET-MAURY, G. : 60.
BORDEAUX, Henry : 136., 137., 138., 139., 140., 141., 142., 143., 159.
BOSCHOT, Adolphe : 177.
BRUNETIERE, Ferdinand : 68.
BURNOUF, Emile : 18., 44.

-C-

CANARIS, Amiral : 5.
CARLIER, Emile : 62.
CAVİT BEY : 95.
CHAMBRUN, Charles de : 162., 171.
CHARMES, Gabriel : 39., 40., 41., 42.
CHATEAUBRIAND, René : 104., 139.
CHEVRILLON, Andre : 142.
COLLIGNON, Maxime : 36., 36.

CONSTANS, Ernst	: 164.
COPPE, François	: 29.
CIPPON, Jean	: 23.
CUCHEVAL CLARIGNY	: 26.

-D-

DE BREVES	: 23.
DEGOUY, Contre-Amiral	: 105., 106., 107.
DE LA CROIX	: 23.
DERVIŞ VAHDETİ	: 86.
DESCHAMPS, Gaston	: 49., 50., 51.
DESCHANEL, Paul	: 123.
DIAMANDY, C. J.	: 149., 150.
DISANT, Edmond	: 158.
DOUMIC, René	: 55., 74., 77.
DRAPEYRON M.-L.	: 23.
DUBEUX, Albert	: 183.
DUMONT, Albert	: 1.
DU VIGNAU	: 23.

-E-

ENVER BEY (Paşa)	: 88.
EYLAN, Claude	: 161.
EYNAUD, Albert	: 13., 14. 15.

-F-

FARRERE, Claude	: 127., 173., 183.
FATİH SULTAN MEHMET	: 29.
FEBURE, Michel	: 23.
FLAUBERT, Gustave	: 141.

-G-

GIRAUD, Victor	: 73.
GERARD, Auguste	: 113.
GHEUSI, M.P.-B.	: 164.
GISCARD, René V.	: 135.
GOURAUD, Général	: 156.
GRAVIÈRE, Jurien de la	: 2. 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12.

-H-

HALGAN, Amiral	: 3.
HANOTAUX, Gabriel	: 166., 167., 168., 172.
HEREDÍA, José Maria de	: 72.
HOUSSAYE, Henri	: 34.
HOUVILLE, Gérard d'	: 72.

-I-

İBRAHİM PAŞA (Mısırlı)	: 6.
İMANN, Georges	: 145.
İNÖNÜ, İsmet	: 170., 174.

-K-

KHORAT, Pierre	: 113.
KIBRISLI MEHMET PAŞA	: 16.
KLACZKO, Julien	: 31.,32.

-L-

LAMARTINE, Alphonse de	: 136., 137., 138.
LAMY, Etienne	: 58.
LA NOUE	: 23.
LAPIE, P.-O.	: 170.
LAUZUN, Gilbert	: 185.
LAVELEMLE, Emile de	: 37., 38., 43.
LEROY-BEAULIEU, Anatole	: 24., 25.
LEVY, Raphael-Georges	: 93.
LORIN, Henri	: 108.
LOTI, Pierre	: 55., 65., 73., 117., 127., 141., 144., 146., 155
LUSIGNE	: 23.
LYAUTEY, Pierre	: 178., 180., 186.
LYAUTEY (Mareşal)	: 181.

-M-

MAHMUD NEDİM PAŞA	: 78., 88.
MAHMUD ŞEVKET PAŞA	: 88., 89., 95.
MAHON, Patrice	: 100.
MALLETERRE, Le Général	: 112.
MASSON, Pierre-Maurice	: 104.
MEHMET, Sultan V.	: 87., 88., 95.

MEHMET ALİ PAŞA (Mısırlı) :	5.
MENDERES, Adnan	: 174., 180.
MERRUAU, Paul	: 30.
MİLLE, Pierre	: 56., 57.
MİTHAT PAŞA	: 78.
MOSER, M. H.	: 42.
MOUSSET,	: 182.
MUSTAFA KEMAL.	: 119., 133., 162., 163., 165., 170., 174.
MUSURUS PAŞA	: 52.
MOUY, Charles de	: 59., 61.

-N-

NERVAL, Gérard de	: 141.
NİYAZİ BEY	: 88.

-P-

PERNOT, Maurice	: 118., 119, 120., 121., 122., 132., 133., 134., 147., 148.
PINGAUD, Albert	: 154.
PINON, René	: 63., 64., 66., 67.,69.,70., 71., 75., 76., 78., 81., 84., 94., 95., 96., 97., 99., 101., 102., 103., 115., 126., 160., 165., 174.
POSTEL	: 23.
PRENS SABAHATTİN	: 86.
PRESSENSE, Francis de	: 53.

-R-

REGNİER, Henri de	: 72., 85., 144., 157.
REŞİT PAŞA (Mustata?)	: 52.
ROGER, Noelle	: 151., 152., 153., 163.

-S-

SAİT PAŞA	: 88.
SALVE	: 17.
SARRAULT, Albert	: 176.
SAVANT, Jean	: 169.
SCHAKOYSKOY, Zinaida	: 187.
SCHLUMBERGER, Gustave	: 103.
SULLY	: 23.

-Ş-

ŞÜKRÜ BEY, Trabzon Mebusu : 126.

-T-

TAILLANDIER, Saint-René : 114.
TALAT PAŞA : 95.
TEK, Mufide (Ahmet Ferit) : 127.
TEPEDELENLİ ALİ PAŞA : 28.
TINAYRE, Mme Marcel : 86., 87., 88., 89., 90.

-V-

VALBERT, M.G. : 22., 27.
VANDELBOURG, M.-H.R. de : 98.
VOGUE, Eugène Mèlchior de : 28., 33., 141.

-Y-

YALCIN, Hüseyin Cahit : 169.
YRIARTE, Charles : 19., 20., 21.

Bibliyoğrafyamızın girişinde de belirttiğimiz gibi, üç ayrı biçimde dökümünü yaptığımız 187 makalenin sayısına, yazıldıkları dönemlere ve içeriklerine bakarak bazı sonuçlar çıkarabilir, yorumlar yapabiliriz. Fransa'da 1871-1971 yılları arasında yüzlerce edebiyat, sanat, tarih ve siyaset dergisi çıktığını, yüzbinlerce kitap basıldığını düşünenler, dergilerden yalnızca birinin, yalnızca son yüz yılından yola çıkarak bir takım sonuçlara, yorumlara varmanın tutarsız olacağını savunabilirler. Ancak gerek edebiyat, gerek tarih bilgilerimizi yoklarsak, bu verilerle varmak istediğimiz yargıları önemsetebiliriz. Daha önceki araştırmalarımıza kaynakça sağlamak için çeşitli kütüphanelerde birçok dergi, gazete, bibliyoğrafya taradık. Bunların içinden sadece o günkü araştırma konumuzu ilgilendirenleri çıkarıp fişledik. Bununla beraber bu işi yaparken gördük ki Fransa'da basın bir güç oluşturduğu 19. yüzyıldan başlayarak özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, günlük gazetelerde, haftalık, onbeş günlük ve aylık olarak çıkan hemen hemen tüm yayınlarda Türkiye ve Türklerden söz eden yazılara her defasında rastlamak olasıydı. Ayrıca bunların hangi dönemlerde ve tarihlerde azalıp çoğaldığını, hangi konularda çokça yazıldıklarını da görebildik. Bunların eksiksiz bir bibliyoğrafyasını yapmanın kolay olabileceğini dahi sanmıyoruz. Hele aynı kişi tarafından denenirse.

O halde elimizdeki ve kafamızdaki makalelerden yola çıkarak bir takım sonuçlara varmak gerekir. Yalnızca bunları incelemek bile yapılmışa değer ve yararlı olabilir.

Kanımazca Türkiye'yi belli bir dönemde yabancı basında sözü sık sık edilen bir ülke durumuna getiren ve yine başka bir dönemde unutturan, gözden düşüren etkenleri, olguları kabaca iki bölüme ayırabiliriz: *Edebiyat* ve bugün *Tarih* dediğimiz, o yılların uluslararası ilişkileri, savaşları, barışları, tecimsel ilişkilerin tümü.

Birçok rezzamına esin kaynağı arayan, bir çoğunu ülkemize kadar gönderen resim sanatını bir yana bırakıp edebiyat açısından bakarsak, Türkiye ve Türklerin 17. yüzyıldan beri *Egzotik Fransız Edebiyatı*'nda en büyük yeri aldığını, en çok sözü edilen ülke olduğunu görürüz. Biz burada bunun nedenlerini sıralamaktan, gelişmesini anlatmaktan çok madalyonun öbür yüzünden, bugün de geçerli olan bir durumdan söz edeceğiz. Cumhuriyet döneminin başlaması ile Fransa'da Pierre Loti ve Claude Farrère gibi yazarların çabalarına rağmen egzotik edebiyatın modasının geçmiş olması, 20. yüzyıl başlarında Yeni Türkiye'nin batılılaşmak, modern bir ülke olmak yolunu seçmesi, Eski Türkiye'nin edebiyatçılar ve sanatçılar gözünde çekici olan özelliklerini kaybettirmişti.

Yüzyıllar boyunca dilinin ve alfabesinin ayrı oluşu yüzünden, Batı'ninkinden çok farklı ama en az onunki kadar özgün ve değerli olan edebiyat, sanat ve kültürünü, *kendi öz sanatçıları, edebiyatçıları* aracılığı ile Batı'da sergileyememiş, duyuramamıştı Türkiye. Bu bir bakıma Cumhuriyet öncesi için olduğu kadar sonrası için de doğaldı. Çünkü bir yığın sorun içinde öncelik kazanmamıştı. Yetişen az sayıda aydınlar kendi halkına dönük olmak zorundaydı. Bu yüzden de gelen, gören, yazıp çizen hep Batılıların kendileri olmuştu. Diğer taraftan bu alış-veriş dengeli, karşılıklı değildi. Sonunda bıktılar. Biraz sonra sözünü edeceğimiz ikinci gruptaki etkenlerin, olguların da yardımı ile Türkiye'yi bıraktılar, unuttular, Gözlerini başka ülkelere, daha uzaktaki bilinmeyenlere çevirdiler.

Oysa Fransa karşısında bir İspanya'nın, bir İtalya'nın, İngilterenin, Almanya'nın durumu aynı değildi. Onlarda sanat, edebiyat, kültür alışverişi hep dengeli bir biçimde sürmüştü, halen de sürüyor. Nedenler araştırmak, bulmak kolay. Örneğin "Bu doğal, çünkü onların dilleri, kültürleri, aynı kaynaktan beslenmiş, besleniyor. Dilleri ve toplumsal yapıları aşağı yukarı aynı." diye kestirip atmak olası. Batılılaşma sürecinde, Türkiye'nin Batı'dan, Fransa'dan, kapılarını ardına kadar açarak, birçok şey aldığını, almakta olduğunu, bunu istediğini kimse yadsıyamaz. Diğer birçok ulus gibi biz de, tüm sanat ve edebiyat dallarında onların biçimlerini, yöntemlerini benimsedik, kullandık, kullanıyoruz. Ama diğer ulusların aksine, içeride kendi çağdaş düşüncemizi, kültürümüzü, sanatımızı onların kalıpları, biçimleri, yöntemleri ile az da olsa yansıtmamıza karşın, Batılıların yadırgamayacağı bu yöntem ve biçimlerden yararlanıp kendi öz kültürümüzü, düşüncemizi, sanat çalışmalarımızı varolan yeteneklerimizle beğeniden yoksun kalmayacak biçimde Batı'ya götüremedik, yollayamadık. Okullarımızda onların dillerini okutmamıza karşın, bu dillerden yararlanarak onların sanat ve edebiyat dünyalarında, dergilerinde düzenli olarak birkaç yaprakçık olsun tutamadık. Tiyat-

rcularının sahnelerini birkaç gece için olsun dolduramadık. "Bizimkiler de var. Biz de varız!" diyemedik. Son yıllarda kendi özel girişimleri, olağanüstü çabaları ile bizi, sanat ve edebiyatımızı Batı'ya götürmeği deneyen sanatçılarımıza da yardım etmek yerine, pasaport vermemeye dek varan engellemeler yapıldı, yapılmakta.

Düşüncelerimizi daha çok dağıtmadan konumuza dönelim. Kısaca söylersek Türkiye'den Fransa'da, Fransız edebiyatında söz edildiyse, bu bizim çabalarımızla olmadı. Onların başlattığı ve bitirdiği bir moda yüzünden oldu. Biz de bu durumu, bu tutumu benimsedik. Edebiyatı ve sanatı evrenselliği içinde düşünmedik yüzyıllar boyunca; evrensel yapıtlar yarattık ama kendimiz için, başkalarına götürmeği, göstermeği düşünmeksizin.

Ülkemizden söz ettiren, bugün tarihin konusu içinde değerlendirdiğimiz ilişkilere gelince elimizdeki makalelerin konularına göre dökümü açıkça ortaya koyuyor ki, Cumhuriyet öncesinde Türkiye kendisinden, elinde tuttuğu, Batılıların ağzını sulandıran topraklar, çıkarlar, girdiği hemen hemen tüm savaşlar ve stratejik konumu ile söz ettiriyordu. 20. yüzyılın ilk çeyreği için de bu böyleydi. Bu etkiler ve özellikler ortadan kalkınca, sürekli bir barış sağlanınca makalelerin sayısı, giderek sayfa sayıları azalıyor.

Rakamlara başvurunca şu ilginç karşılaştırmalar ortaya çıkıyor. Taradığımız yüz yıllık dönemi, Cumhuriyet öncesi ve sonrası olmak üzere kabaca ellişer yıllık iki bölüme ayırdığımızda, birinci dönemde, yirmiüç makale yazılmış olmasına karşın ikinci dönemde altmışdört makale yazılmış. Yine bu altmışdört makaleden onyedisi Eski Türkiye'den söz ediyor. Birinci elli yıldaki yüzyirmi üç makale toplam 3815 sayfa ederken, ikinci elli yılda yazılanlar 1236 sayfa. Bunlardan sözünü ettiğimiz, Eski Türkiye ile ilgili onyediy makalenin 275 sayfasını çıkarırsak geriye 961 sayfa kalıyor.

İkinci elli yılı ikiye ayırırsak, Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen birinci dönemde 1058 sayfalık 49 makaleye karşılık, ikinci döneminde 178 sayfalık 15 makale yazılmış, Daha doğrusu 1965 yılında kadar 15 makale yazılmış, ondan sonraki altı yıl içinde hiç makale yok. Üzerinde en çok düşünmemiz gereken de bu. Türkiye, edebiyat, sanat ve uluslararası ilişkilerde, politikada sesini duyuramıyor. Giderek siliniyor, unutuluyor. Kendinden söz ettirmenin, süregelmiş birtakım önyargıların silinmesinin politikacıların çabaları dışında başka yolları da olsa gerekir. Bunlardan biri, belki de en önemlisi, en etkili, en süreklisi, yazarlarımıza, ressamlarımıza, müzisyenlerimize, yontucularımıza kısaca tüm sanatçılarımıza olanaklar hazırlamak. Politik görüşlerde ayırım yapmaksızın - çünkü artık Batı'da insanlar başkalarının politik görüşlerine, renklerine, ana soylarına değil sundukları yapıtlara bakıyorlar - sanatçılarımıza, edebiyatçılarımıza dünyanın dört bir yanına giden kapıları açmak. Böylece sanat, sanatımız adına başkaları değil, biz konuşmaya başlayabiliriz.

Bitirirken, *La Revue des Deux-Mondes*'dan başka dergi ya da dergilerin tarandığında aşığı yukarı aynı gözlemlerin ortaya çıkabileceğı konusundaki varsayımımızı yineleyelim. Elimizdeki ilerde tamamlayıp değerlendirmegi düşündüğümüz Türkiye ve Türklerle ilgili başlangıcından günümüze kadar yayınlanmış Fransızca kitapların bibliyografyası da aynı gözlemleri ortaya koyacak.

Erzurum 1975

BULUD KARAÇORLU SEHEND VE BAZI ŞİİRLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz Akpınar

Günümüz Azerî edebiyatı, tarihî ve siyasî hadiselerin neticesiyle iki koldan gelişmektedir: Biri, Kuzey Azerbaycan (S.S.C.B) da, diğeri Güney Azerbaycan (İran) da. Bilhassa İkinci Dünya Harbi'nden sonra Güney Azerbaycan'daki Azerî Türkleri üzerinde Şah idaresinin korkunç baskı ve zulmü, siyasî politikası; Türkçe neşriyatın tamamen yasaklanmış olması bu edebiyatı adetâ yazılı olmaktan çıkarıp "şifâhî" bir hâle sokmuştu. Böyle iken Türkçe eserlerin az da olsa, neşredilmesine mâni olamadılar. Yasak sebebiyle birçok şairin, teyp bantlarına kaydedilen manzumeleri, elden ele gezmekte; bu bantlar kitap yerine geçmekte idi. En fazla rağbet gören, halk tarafından büyük bir ilgi ve sevgiyle dinlenen bantlardan biri de Şehriyar ve Sehend'in manzumelerinin bulunduğu kasetlerdir. Ayrıca âşıkların banda alınmış deyişleri de epeyce ilgi görmektedir.

İran'daki İslam İnkılabı neticesinde Güney Azerbaycan Türkleri biraz nefes alabilmiş, resmen serbest bırakılmasa da neşriyata başlamışlardır. İşte bu neşriyat sayesinde; *B.K. Sehend* imzasını 1964 den beri kullanan bu talihsiz şairin hayatı ve faaliyetleri hakkında bazı şeyler öğrenebiliyoruz. Asıl adı *Bulud Karaçorlu* olan *Sehend* hakkında en etraflı bilgiyi, şairin yakın dostu ve ideal arkadaşı, kıymetli nâşir, edip *Mehemmed Ali Ferzane*'den edinmiş bulunuyoruz. 1981 yılı Mart ayında Tahran'da görüştüğümüz muhterem *M.A. Ferzane*, bize *Sehend* hakkında yardımcı olmuş, O'nun iki sahifelik hâl tercemesini de vermek nezâketini göstermiştir. Ayrıca Tahran'da üç yıldan beri Azerî Türkçesiyle ve Farsça olarak neşredilen *Varlık* mecmuasında *Sehend* hakkında birçok yazı ve şiir neşredilmiş bulunmaktadır. Bunlardan en mühimlerinden biri de *M.A. Ferzane* Bey'le yapılan mülakattır (*Sehend'in İl Dönümü, Varlık*, Ferverdin 1360/1981, Sayı: 24, s. 24-38). Bu mülakattan *Sehend*'in hayatı hakkında yeni bilgiler öğreniyor, bugüne kadar neşredilmemiş bazı şiirlerinden örneklerle karşılaşyoruz.

M.A. Ferzane Bey, *Sehend*'le 1949-50 yıllarından beri yakın dost ve ülküdaş olmuştur. *Sehend*'in geride kalan bütün elyazma, basılmamış eserleri kendisindedir.

Bu yazımızda, *Sehend*'in haltercemesini, *Ferzane* Beyin verdiği malumata ve bibliyografyada gösterilen kaynaklara dayanarak tesbit etmeğe çalışacağız.

Sehend, son elli yıllık Güney Azerbaycan şiirinin *Seyyid Muhammed Hüseyin Şehriyar*'dan sonra gelen, en meşhur ve kudretli şairidir. Sağlığında Türkiye, Kuzey Azerbaycan ve Irak'da şöhret kazanmasına rağmen öz memleketinde garib kalmış olan *Sehend*'in doğum tarihi *Sazımın Sözü* adlı kitabının 2. baskısında (1) 1301 (1922) olarak gösterildiği halde, *Edebiyat ve İnce-Sen'et* (2) gazetesinde 15 Aprel (Nisan) 1928 de doğduğu belirtilmiştir. *Milliyet Sanat Dergisi* (3) ise, (1979 da) 52 yaşında iken öldüğünü haber vermiştir: bu habere göre doğumu 1927/28 olmalıdır. *Türk Ansiklopedisi*'ne *Sehend* maddesini yazmış bulunan Meserret Diriöz doğum tarihi olarak -herhâlde *Sazımın Sözü* (2. bs.)-ndeki kaydın te'siriyle olacak- 1923 yılını göstermiştir (4). Şairimizi yakından tanıdığını bildiğimiz Dr. Cevad Hey'et Bey, Dursun Yıldırım'a gönderdiği mektubunda *Sehend*'in 1926 doğumlu olduğunu yazmıştır (5). Tahrandaki Azerî yazarlarından, Gencali Sabahî *Halk Şairi Sehend* adlı yazısında, şairimizin 1305 (1926) doğumlu olduğundan bahsetmiştir (6). Dr. Selamullah Cavid, *Dostlar Görüşü-Edebiyat Ocağı* adlı hatıra-antoloji mahiyetindeki kitabında doğum tarihini 1306 (1927) olarak belirtmiştir (7).

Görüldüğü gibi *Sehend*'in doğum tarihi ihtilaflıdır. Biz *Sehend*'le birlikte hapiste yatmış, uzun yıllar bir evde yaşamış olan *M.A. Ferzane*, Bey'in vermiş olduğu 1306 (1927) tarihini doğru ve mantiki olarak kabul ediyoruz. Çünkü *M.A. Ferzane*, *Sehend*'i en yakından tanıyan bir arkadaşıdır.

Sehend'in babası Muttalib, şofördü. Aile, *Karaçorlu* adlı Akkoyunlu Türkmenleri arasında tarihe geçmiş eski bir Oğuz boyundandır. Karadağ civarından Merağa'ya göçmüşlerdir (8). Babası yağmurlu-bulutlu bir ilkbahar günü dünyaya gelen oğluna *Bulud* adını koydu. "Sicil alırken *Bulud* sözü idâredakilere *anlaşmaz!* olduğundan *Behlud* yazsalar da, hamı onu *Bulud* sözler idi" (9). Kondisi aşağıda metnini sunduğumuz *Kükürt Kibrit ile...* adlı şiirinde babasının mesleğine işâret etmiş, *Taliime Sen Bah* adlı şiirinde ise İran resmî dairelerinin Türkçe olan "Bulud" adı yerine "Behlud" ismini tercih etmelerini -İrandaki şartlara göre umu-mileştirerek- anlatmıştır.

-
- 1- Bulud Karaçorlu Sehend: *Sazımın Sözü*, 1. c. (arka kapakta) 2. bas. Tebriz, İntişarat-ı Şems, 1358 (1979), 279+1 s.
 - 2- *Sen'etkâr Ölmür*: (Yazan: Kalem yoldaşlarından bir gurup), Bakû, (18 Mayıs) 1979, No: 20 (1843), s. 7.
 - 3- *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, 28 Mayıs 1979, Sayı: 325, s. 24.
 - 5- Bulud Karaçorlu Sehend: *Sazımın Sözü*, Basıma Hazırlayan: Dursun Yıldırım. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1980, s. 3.
 - 6- *Varlık* (Tahran-İran), Ferverdin 1359/Nisan 1980, Sayı: 12, s. 36-45.
 - 7- Tahran, Esfend 1359 (1980), s. 34.
 - 8- M. Diriöz, a.g.y.
 - 9- Gencali Sabahî; a.g.y., S. 36.

İlk mektebi Merağa'da -tabii farsça olarak- okudu. Ailevi sebepler, geçim sıkıntısı yüzünden yüksek tahsil yapamadı. O'nun asıl yetiştiği mektep aile ocağı, gıdalandığı kaynak halk kültürü olmuştur. 1320 (1941) de Rıza Han istibdadının yıkılmasıyla ortaya çıkan demokratik hareketlere yakından iştirak etti. Bu yıllarda şiir ve edebiyata ilgi duymağa başladı. İlk şiirleri bu dönemde duvar gazetelerinde görüldü. Daha sonra tek-tük bazı gazete ve dergilerde şiirleri yer aldı (10). 1324 (1945) yılında Azerbaycan'da milli-demokratik bir hareket başlatmış olan Pişeveri taraftarları, *Sehend*'i cozbetmeğe başlamıştı. Bir yıl kadar sürmüş olan bu hareket sırasında Azerbaycan'da milli bir hükümet kurulmuş, Azerî Türkçesiyle mektepler açılmış, gazete ve dergiler neşredilmiş, çeşitli kitaplar basılmıştı. Bu hareketi tasvir eden şâirler Tebriz'de *Şairler Meclisi* adlı bir edebî mahfel oluşturmuşlardı. *Sehend* de bu toplantılara katılmış, okunan şiirleri dinlemiş, kendi şiirlerini okumuş, edebî münakaşalara, siyasi sohbetlere şahit olmuştu. Sözüünü ettiğimiz cemiyetin bünyesindeki şairlerin eserlerinden nünuneler toplanarak *Şairler Meclisi* adlı bir antoloji neşredildi (Tebriz, 1945). Bu antolojide *Sehend*'in; *Alkış*, *Fedailer Marşı*, *Keçmiş Fedailerimizin Yadı* başlıklarıyla üç şiiri de yer almıştı. Burada *Sehend*'in bir gençlik resmi de vardır. İmzası; *Karaçorlu Razi* şeklindedir. Böylece ilk şiirlerinde *Râzi* mahlasını kullandığını anlıyoruz (11). 1945-46 arasında *Sehend*, "Azerbaycan Demokrat Fırkası"nın "Cavanlar Teşkilatı"nda çalışmıştır. 1946 da farsların sözü edilen milli hareketi kanlı bir şekilde bastırmaları; birçok Azerî münevver gibi *Sehend*'in de ruhunda derin izler bıraktı. "Hele bugüne geder çap olunmamış *Araz* ve *Hatire* (adlı büyük) manzumeleri şâirin bu illerde daşdığı acı-şirin hatirelerin ve Azerbaycan millî nühzetinin canlı tesviri olmuştur. 1328 ve 1329 (1949-50) uncu illerde yazılmış ve sonralar tekmiileştirilmiş bu iki manzume *Sehend*'in bir gudretli *halg şâiri* olduğunu göstermektedir" (12).

1328-30 (1949-50) yıllarındaki Musaddık hareketine faâl olarak iştirak eden Bulud Karaçorlu arkadaşlarıyla birlikte Tebriz'de habse atılır. 1951/52 arasındaki mahkemesi sırasında kendi fikirlerini merdce müdafaa eder, hapiste gördüğü işkence, zulüm onu yolundan dönderemez. Halkının geleceği, millî kültürünün yükselişi için çalışmaktan vazgeçmez.

28 Murdad 1330 (1951) ayaklanmasından birkaç gün önce hapisten çıkarılır. Bu müddet içerisinde karşılaştığı nahoş hadiseler; kurgunluklar, ihanetler şairi sarsar. İctimai, siyasi hadiselerden uzaklaşır. Kendine mahsus bir yol tutar. Edebî, kültürel faaliyetlerine ağırlık verir.

İki dost -*Sehend* ve *Ferzane*- hapisten çıktıktan sonra Tahran'da Selsebil taraftarlarında bir oda tutarak birlikte yaşamaya başlarlar. Aylarca işsiz kalıp, zor gün-

10- M. A. Ferzane: *Bulud Karaçorlu* (elimizdeki haltercemesi'nden)

11- *Şairler Meclisi*, (Numara: 3-4), s. 349-351.

12- M. A. Ferzane: a.g.y. Bu ifadedeki "halk şairi" tabiri "halkçı şair" demektir. Saz şairi olarak düşünülmemelidir.!

ler geçirdikten sonra, *Ferzane* bir noterde, *Sehend* de dokuma makinaları tamir edilen bir atelyede güçlkle iş bulurlar. Bu sıralarda *Ferzane*, folklor ve dil mes'eleleri ile uğraşıyordu. *Sehend* de bu konulara ilgi duymakta idi. 1953 yılı civarında, Tebriz'den *Ferzane*'ye bazı kitaplarla birlikte elle kopya edilmiş bir *Dede Korkud* (acaba hangi neşrin kopyası?) kitabı gelir. *Sehend* kitabı büyük bir heyecanla, o gece yatmayarak okur. Bu eser onu ruhunda ırtınalar yaratır. *Araz* ve *Hatire* de donediğı haması şiir için daha uygun bir mevzu bulmuştur. Millî benliğı unutturulmuş bir halka, ezilmiş, istismar edilmiş millîetine *Dede Korkud*'un tarihin derinliklerinden gelen güre, erkek seziyle düşüncelerini haykıracak, Azerî cemiyetini uykudan uyandırmaya çalışacaktır. Destanı nazma çekmeğe o günlerden itibaren başlar. Bu sıralarda İran'da Şah "İnkılab-i Sefid" yaratma yolundadır. Bazı sebeplerle, memleketde geçici, kısmî bir serbestlik görülür. Azerî Türkleri kendi geçmişleriyle, edebiyatlarıyla ilgilenmeğe başlarlar. Fırsattan istifadeyle bazı kitapları ana dilleriyle bastırmağa muvaffak olurlar. Küçük bazı edebî mahfeller teşekkül eder. *Ferzane* ve *Sehend* Tahran'daki mahfellerde mühim rol oynarlar. *Sehend*, üzerinde çalıştığı *Dede Korkud Destanları*'ndan tamamladığı veya kısmen yazdığı parçaları bu mahfellerdeki toplantılarda okur. Dinleyicilerin, dostlarının bir hayli takdirini kazanır. 1343 (1964) yılında bir matbaada *Dede Korkud Destanları*'nın birinci cildi olan *Sazımın Sözü*'nün ilk kitabı gizlice basılır. Kısa bir zaman sonra da ikinci kitabın (cildin) bastırılması mümkün olur. *Sehend*, gündüzleri işinde çalışarak, geceleri şiir yazarak *Dede Korkud Destanları*'nın tamamını nazma çekmeğe muvaffak olur. Henüz basılmamış olan 3. cilde; *Deşemin Kitabı*, 4. cilde; *Gardaş Andi* isimlerini vermiştir. Bu dört ciltte *Dede Korkud Destanları*'nın tamamı nazma çekilmiştir. *Sehend*, *Sazımın Sözü*'nün uyandırdığı ilgiden sonra kendisine yazılan nazireleri, bilhassa Kuzey Azerbaycan şairlerinin şiirlerini ve kendisinin bunlara yazdığı cevapları bir araya toplayarak bunlara da *Dede Korkud Destanlarından Beşinci Cilt* adını verir. Geride kalan, diğer büyük küçük şiirlerini *Ferhad* diye adlandırdığı bir mecmuada toplamıştır. Bütün bu adı verilen kitaplara dahil edilmemiş irili ufaklı, tamam veya yarıda kalmış, türkçe veya farsça birçok şiirinin daha olduğunu *Ferzane Bey*'den öğreniyoruz.

Sehend, İran'ı ziyaret eden Kuzey Azerbaycanlı, eski fars edebiyatı mütehasısı Prof.Dr. Rüstem Aliyev'le Tahran'da tanışmış, O'na bir şiir de hasretmiştir. Ayrıca son yıllarda *Vahdet-i Vücüd*'a duyduğu ilgi sebebiyle, R. Aliyev'in neşrettirdiğı *Nesimi Divanı*'na bir mukaddime yazmıştır (13).

Bir ara İran'a Azerî sahası halk edebiyatı mahsullerini derlemeğe giden Prof. Dr. İlhan Başgöz'ce, *Sehend* ve *Ferzane* büyük yakınlık göstermiş ve yardım etmişlerdir. *Sehend*, kendi millî kültürüne duyduğu derin sevgi sebebiyle, bazı aşıkların

13- Dr. Cevat Hey'et'in, D. Yıldırım'a yazdığı mektuptan. Bkz. *Sazımın Sözü* Ankara, 1980, s. 4.

masraflarını bizzat karşılayarak onları Tahran'a çağırmış, şah baskısı altındaki İran'da İ. Başgöz'ün derleme yapmasına geniş ölçüde yardımcı olmuştur (14).

Sehend'in ölümünden bir yıl önce, yani 1977 ilkbaharında Bakü'da bulunduğunu, Kuzey Azerbaycanlı edebî şahsiyetlerle, tanışlarıyla görüştüğünü biliyoruz.

Sehend, Kazvinli bir kızla evlenmiş ondan iki oğlu, üç kızı olmuştur. Ölümünden 8 yıl önce, ikinci def'a bir Azerî kızıyla evlenmiş, bu hanımından da 2 oğlu olmuştur (15).

Hayata bir tamirhanede işçi olarak atılan *Sehend*, sonradan başarılı bir iş adamı olmuştu. Öldüğü zaman iki iplik fabrikasının sahibi idi.

Sehend, İran'da İnkılabın gittikçe şiddetlendiği, Azerîlerin kısmen de olsa rahat bir nefes alabildiği günlerde, 22 Ferverdin 1358 (11 Nisan 1979) tarihinde, gece saat ikide, bir kalp krizi neticesinde hayata veda etti (16).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, *Sehend*'in edebî mirası yakın dostu *M.A. Ferzane Bey*'dedir. Bu zat, *Sehend*'in bütün eserlerini neşre hazırlamayı dost borcu ve millî bir vazife saydığını bize bildirmiş, merhum *Sehend*'in bu yolda vasiyeti olduğunu da söylemiştir. Hem maddî imkânların yetersizliği, hem de-daha önemlisi-*Sehend*'in elyazısında zor okunan veya hiç okunamayan yerlerin bulunması, bu el yazmaların neşrini engellemektedir.

Şairimizin yukarıda sözü edilen, büyük çaptaki eserlerinin dışında, mühim manzumeleri arasında, *M.A. Ferzane* şunları zikrediyor: *Şallağ* (Azer 1345/1966), *Birinci Armağan* (Azer 1345/1966), *İkinci Armağan*, (Ferverdin 1347/1968), *Hörmetli Üstad Böyük Şehriyar'a* (Behmen 1346/1967) *Ahir Söz* (Aban 1346/1967), *Gala Eşiği* (1346/1967), *Gardaşım Aliğa Gürçaylıya Mektub* (Ordıbehişt 1347/1968), *Üçüncü Armağan* (Azer 1347/1968), *Sabır Daşı* (1350/1971), *Sovet Gözeli*(?), *Buz Çiçeği* (1350/1971), *Neşasa* (1351/1972), *Hasret* (1351/1972), *Ovçu Ceyran* (1351/1972), *Mi'ad* (1352/1973), *Elde Gayırma Çiçekler* (1353/1974), *Men Tebriz'den Gelmişem* (Esfend 1356/1977) *Ziyaretname* (1356/1977), *İmama Selam* (1357/1978), *Gardaşım Valeh'in Mektubuna Cevab* (?)

Sazımın Sözü'nün 1. cildinde *M (im). A(yın). F(e): Mehemed Ali Ferzane*, imzasıyla farsça ve daha sonra da Azerî Türkçesiyle olmak üzere aynı meâlde iki önsöz bulunmaktadır. Türkçe kısım, daha teferruatlıdır. Bu cildin içinde *Duha Kocaoğlu Deli Dumrul*, *Dirse Hanoğlu Boğaç*. *Kanlı Kocaoğlu* Kanturalı hikâyeleri; ve kitabın sonunda ise altı sahifelik lugatçe vardır.

14- Dr. Selamullah Cavid: *Dostlar Görüşü-Edebiyat Ocağı*, 1359 (1980), s. 25.

15- Dr. Cevat Hey'et: a.g.e., s. 4.

16- Gencali Sabahî, *Halg Şairi Sehend*, adlı yazısında ölüm tarihini 21 Ferverdin 1359 (10 Nisan 1979) olarak gösteriyor (*Varlık*, Tahran, Nisan 1980, sayı: 11, s. 45.). Bu yanlış olmalıdır, zira yine *Varlık mecmuasının Nisan 1981 tarihli 24. sayısında Ferzane ile yapılan, yukarıda bahsettiğimiz mülakatta 22 Ferverdin 1358 tarihi bildirilmiştir.*

2. ciltte: *Karacık Çoban* (Kazan Han'ın Evinin Yağmalanması), *Beğil oğlu Amran ve Tepegöz* hikâyeleri nazmedilmiştir.

Sazımın Sözün'de umumiyetle hece vezni kullanılmıştır. Birçok yerde de vezne ve kafiyece riayet edilmediği görülür. Her kolun baş kısmında bir prolog, sonunda da bir epilog vardır. Şâir, destanların mevzu ve üslup hususiyetlerine sâdik kalmaya gayret etmiştir. Fakat yer yer hayal yelkenini açtığı, insan duygu ve zekâsının ufuksuz deryasına daldığı da görülür (17).

Muhterem Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı* adlı çalışmasında *Sehend*'in bu eserinden de bahseder (18). Ahmet Schmiede de *Türk Edebiyatı* dergisinde bu eser ve şairi hakkında bir yazı neşrettirmiştir (19). Son olarak Türkiye'de *Sehend*'in *Sazımın Sözü*'nün -1 ve 2. ciltlerini bir arada- Doç.Dr Dursun Yıldırım, bir mukaddime ve lügatçe ile neşrettirir. Bu neşir hakkında Doç. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, *Sazımın Sözü*, başlıklı tanıtma ve tenkid yazısını yayınladı (20).

İran'da farsça olarak çıkarılan *Tamaşa* mecmuası da kısa bir yazı ile bu eseri tanıttıktan sonra, Azerî Türkçesiyle metinlerden bazı örneklerle yer vermiştir (21).

Burada metnini sunduğumuz, *Hörmetli Üstad Büyük Şehriyar*'a adlı uzun mektubunu, Şehriyar'ın *Haydar Babaya Selam* adlı manzumeleri dolayısıyla 1967 yılında kaleme almıştır. Fakat, *Sehend*, diğer şairlerin yaptığı gibi vezne ve şekle sadık kalarak bir nazire söylemek yerine, "mektub" yazmayı tercih etmiştir. Böylece şairimiz, Şehriyar'ın *Haydar Babaya Selam*'ındaki üslub ve tekniğinden, büyüleyici şiirinden kendini kurtarmış; yepyeni bir tarz, orijinal bir şiir dili ve üslubla, edebî hayata kendi sesini getirmiştir. Bu *Mektup*, şimdi Güney Azerbaycan şiirinin şâh eserleri arasında, en müntaz yerlerden birini işgal etmektedir. *Sehend*in sözkonusu mektubu daha önce de tarafımızdan yayınlanmıştır (22). Fakat o zaman elimize geçen nüsha eksik olduğu ve imla bakımından da bazı yanlışlıklar taşıdığı için, Mektubun metnini tashih ederek yeniden neşretmeği uygun gördük. Bu neşirdeki metni tesbit ederken Bakû'daki muhterem Prof. Gulamhüseyn Bekdili

17- *Sazımın Sözü*, (M.A. Ferzane'nin önsözü'nden), 1. c, 2. bs. Tebriz, İntişarat-ı Şems (1979), s. 13-14.

18- İstanbul, 1973, s. DLXXXIX-DXCIV

19- *Çağdaş Azerbaycan Şiiri ve B.K. Sahend*, İstanbul, Şubat 1973, sayı: 14, s. 28-29. Burada H. A. Schmiede, Şairimizin İsmi *Sahend* şeklinde, yazmıştır ki, bu doğru değildir.

20- *Yeni Sözcü* (Haftalık Haber, Aktualite, Fikir Dergisi), Ankara, 29 Aralık, Sayı: 4, s. 15.

21- *Kelâm-ı Sâz-ı Men. Şi'r-i ez Sehend, şâir-i Azerbaycan*. Tahran, 16 Şa'ban 1398 (1977), sayı: 373, s. 26.

22- *B.K. Sehend'in Bir Şiiri*. Ocak (Araştırma ve inceleme dergisi). Ankara, Ocak 1974, Sayı: 9, s. 48-51. İkinci neşrimiz: *Sehend'in Ardından, Türk Edebiyatı* (Dergisi), Ekim 1979, Sayı: 72, s. 4-7.

neşrinden (23). ve Dr. Selamullah Cavid Bey'in *Dostlar Görüşü*'ndeki metinden yararlandık (24).

Sehend, bu uzun manzumesinde, Güney Azerbaycan türklerinin içinde bulunduğu durumu canlı bir halk dili ve zengin edebî sanatlarla; oldukça reakli ve gerçekçi bir şekilde tasvir etmiştir.

Büyük üstad *Şehriyar*, kendisine nazîre yazarların hiçbirine cevap vermediği hâlde *Sehend*'in, bu manzumesindeki sihirli hitaba lâkayd kalamamış, O da *Sehendim* adlı uzun bir manzumeyle, şâirimizin seslenişine karşılık vermiş; sesine ses katmıştır (25). *Şehriyar*, bu manzumesiyle ilk def'a açık bir şekilde ictimai-siyasi görüşlerini -elbette ki *Sehend*'in te'siriyle-dile getirmiştir.

Sözünü ettiğimiz iki mektup dikkatle incelenirse, yakın bir tarihte İran'da meydana gelen hâdiseler, kurulmakta olan yeni düzen, İran Türklerinin hasretleri ve arzuları daha iyi anlaşılır.

Sehend'in burada sunduğumuz *Tali'ime Sen Bah* adlı şiirinde insanın kendi ana dilinde okuyup-yazmasının yasak edilmesi, çocuğuna öz'dilinde ad koyamaması, acı bir istihzayla, şahsî hâtıralara dayanılarak anlatılır (26).

Gurbanımı Gabul Ele Araz: meşhur Azerî yazarı *Samed Behrengi* (1939-1968) nin ölümü ardından yazılmış bir mersiyedir (27).

Diğer iki şiiri, *Dilimi Dalımdan Çıhartsalar da ve Kükürt Kibrit ile Her Aşam Üstü*, İran'daki Türklerin günlük hayatları, çileleri ve hasretleriyle ilgilidir (28).

Zâten *Sehend*, fordî hislerini, romantik heyecanlarını şiire dökmeğe vakti olmayan, halkının dertleriyle, arzularıyla dolup-taşan bir şairdir. *Men Azadlık İsteyirem* (29) adlı şiirinde, tâ 1945 yılında İran Türkleri'nin hürriyet hasretlerini, kondi ağzından mağrur bir sesle haykırmıştır.

Sehend'den *Gürçaylı*'ya başlığını taşıyan manzume bir mektup sayılabilir. Kuzey Azerbaycan'lı şair; *Aliğa Gürçaylı*'nın Bakü'da neşredilen *Edebiyyat ve*

23- *İki Manzum Mektub: Azerbaycan* (Aylık Dergi) Bakü, Yanvar (Ocak) 1972, Sayı: 1, s. 195-198

24- Tahran, Esfend 1359 (1980), s. 37-42.

25- Bu manzumeyi daha önce neşretmiştik. Baknz. *Şehriyar'ın Türkiye'de Neşredilmemiş Bazı Türkçe Şiirleri*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Araştırma Dergisi*. Erzurum, 1979, Sayı: 11, s. 507-530.

26- Bu şiirin metni *Varlık* (Aylık ferhengi, türkçe ve farsça neşriyye.). Tahran, Ordıbihişt 1358 (Nisan-Mayıs 1979), Sayı: 1, s. 15 den alındı.

27- Bu şiir, Samed Behrengi için *Areş* mecmuasının çıkarmış olduğu hususî sayıdan alındı. Tahran, 1347 (1968), Şumara: 18, s. 100.

28- Bu şiirler *Sehend'in Çapolunmamış İki Şiiri* (başlığı ile *Azadlık* (gündeliğinde) çıkmıştır. Tahran, Ordıbihişt 1358 (Nisan 1979), sayı: 2, s. 9.

Ince-Sen'et adlı haftalık gazetede ki, *Filler de Ağlayır* (30) başlıklı şiirini okuyan Sehend, "şair kardeşine" bu manzume ile cevap verir. *Gürçaylı*, söz konusu edilen şiirinde, işden evine üzgün bir hâlde dönen babanın kızıyla sohbetini, dertleşmesini anlatır: Baba, kızına sözünün eri olmayan ikiyüzlü insanlardan niçin nefret ettiğini, zoru görünce doğru yoldan vazgeçen kimselerden nasıl öğrendiğini izâh eder. Kızına, özü-sözü doğru bir kimse olması yolunda tavsiyede bulunur.

Bu şiir, -belki de geçmişte uğradığı ihanetleri hatırlattığı için- *Sehend*'i cpeyce te'siri atına alır. Metnini sunduğumuz manzumeyi bu ihsâsla kaleme almıştır.

Şâir'in, ölümünden kısa bir süre önce, 18 Behmen 1327 (7 Aralık 1978) de yazmış ve bir toplantıda bizzat okumuş olduğu *İmama Selâm* (31) adlı manzumesi son eserlerindedir. Kendi sesiyle banda alınmıştır.

Sehend'in bütün Türkçe şiirleri henüz bir kitap hâlinde neşredilmiş değildir. Bu şiirleri -daha doğrusu kitapları- günün birinde yayınlanırsa, o zaman bu büyük şairi daha geniş ve derinlenmesine tanıma fırsatı elde edebileceğiz.

Bulud Karaçorlu, farsça şiirler de söylemiştir. *Varlık* mecmuasının 1. sayısında *Selam Ber Tebriz*, *Bidar Şov Samed* adlı şiirleri yer almıştır. Adı geçen şiirlerden ikincisi tamamlanmamıştır.

Ölümünden sonra Güney Azerbaycan'da neşredilmekte olan türkçe ve farsça birçok gazete ve dergide *Sehend* hakkında bir hayli yazı, hatıra ve O'na hasredilmiş şiirler yayınlandı. Ayrıca onun için anma toplantıları da tertip edildi. Hâlen de Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'da *Sehend* hakkındaki neşriyatın devam ettiğine şahit oluyoruz.

30- *Sen'etkar Ölmür* adlı yazıyla aynı yerde neşredilmiştir. Bak: 2. dipnot.

31- *Varlık*, Tahran, Ordıbihişt 1358 (Nisan 1979), Sayı: 1, . 41-44.

Sehend'in Şehriyâr'a Mektûbu

- 1 Bir elimde gelem, bir elde kâğaz,
Heyâlîm boylanır dağdan, dudardan,
Başımda yâr bağı gezmek havâsı,
Gapılar bağılıdır (1), yol tapım (2) hardan (3)?
- 2 Hisârın dalında gönül verdim
O yâr bir bağ salmış suyu bilülden (4),
Héyvası (5) kehreba, (6) nârı yağutdan,
Tağı (7) firüzedden, dudârı gülden.
- 3 Mavi éyvânında saz çalır (8) Zöhre,
Burcunda yay çekip dayanıp (9) Kéyvân (10).
Layığı var (11) girem (12) geçrine men de:
Gıllı papağımla, sınığ (13) sazımlan?
- 4 O bu éhtişâmla, bu temterâğla (14)
Ĝapısın üzümüne (15) açmasa ne var?
Şahla reiyyetin (16) söhbeti tutmaz,
Men bir obalıyam, odur Şehriyâr. (17)
- 5 Gerek rühset alam Héyder Baba'dan (18)
Yoğ, cavâbı belke mence vérmesin,
Bir de Şehriyâr'dan fermânım vardır:
"Şâir bir-birini olur görmesin"? (19)
- 6 Yoğ, men de *Sehend*'em (20) başım ucadır, (21)
İçimde sönmeyen 'éşğ âteşi var.
Mende sefâsı var güllü bahârın,
Başımı dutsa da ğara buludlar.
- 7 Bir elimde od var, bir elimde su,
Bir yanım ğarlı ğış, biri bahârdır.
Dosta, istekliye isti (22) ğoynum var,
Yadlara bahşım Şahtadır, (23) ğardır.
- 8 Lâleli çiçekli çemenlerimde
Gelip yurd salsa da çoban-çoluğlar;
Yalvarıram (24) sefâmdan üz (25) döndermesin.
Şehriyâr'a layığ Şahyurdum'da (26) var.

1- Kapalıdır, kilitlidir 2- Bulayım 3- Nerden 4- Billürdan, kristalden 5- Ayvası 6- Kehribar, "sarı renkli" 7- Dalı-yaprağı 8 - Çalar, çalıyor 9- Durup 10-Zühal: Satürn gezegeni 11- Yakışır mı? 12- Gireyim 13- Kırık 14- Tumturak: Tantana, gösterişle 15- Yüzüme 16- Halkın, teb'anın 17- Şehriyâr: Padişah. Burada Şehriyâr kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. 18- *Haydar Baba*: Hem Tebriz civarındaki bir dağın adı hem de Şehriyâr'ın uzun manzumesi: *Haydar Babaya Selam*. Bu kelime de tevriyeli. 19- Bu mısra *Şehriyâr'ın Rahim Bey'e Mektub* adlı manzumesinden alınmıştır. Aslı "Şâir olur bir-birini görmesin" şeklindedir. 20- *Sehend*: Güney Azerbaycan'da bir dağın adı ve aynı zamanda şâirimizin mahlası. 21- Yücedir 22- Sıcak 23- Soğuktur. ayazdır 24-Yalvarırım 25-Yüz 26- *Şahyurdu*: *Sehend* dağı'nın eteklerindeki bir yayla.

- 9 Könlüm havâsiyle gol-ğanad açır,
Ėaf galasın (27) aşmağ deyc ucalır. (28)
O uçduğca boy atır daşdan, duvârdan,
Alıcı terlanım (29) yorulur. Ėalır.
- 10 Duvârlar, duvârlar polad (30) olsa da
Almaz (31) mişar (32) ollam (33), kesip biçerem.
Külüngün borc allam *Ferhad Baba*’mdan,
Bisütün olsa da çapıp (34) kéçerem.
- 11 Duvârlar duvârlar ĖorĖun âhımdan,
VolĖanam nefesim tufân Ėoparar. (35)
Bulud’am sallansa Ėayım-ĖabaĖım, (36)
AĞlaram âlemi seller aparar. (37)
- 12 İçimde boğulur hâyım, harâyım (38)
Sesime ne duvâr sez verir ne yâr
Ne daşdan sez çıhır, ne de Ėardaşdan,
Sanki boşluğlarda itir (39) dalĖalar.
- 13 Bilmirem, belke de boş bir heyâldır?
Belke de séhridir meni aldadan.
Deyirler dilberim bilül Ėezrinde
Dardadır, asılmış tepe saçından.
- 14 *Sehend*’i ĖorĖutmaz ne sarây, ne séhr,
Mehebbet deýilen bir efsûnu var.
Hem İsm-i E’zem’dir. (40) hem ism-i şebdir (41)
Bağlı Ėapıları üzüne (24) açar.
- 15 Açılın, açılın! bağlı Ėapılar,
Mehebbet nâmime, istek nâmime
Eriyin, tökülün demir Ėıfıllar; (43)
Könül hatirine, ürek (44) nâmime.
- 16 Gelir ĖulaĖıma iniltileri,
”Burda bir şır, darda Ėalıp bağırır” (45)
Doğrudan da men bir ”mürüvvetsiz” em, (46)
Ėardaşım dardadır, meni çağırır?
- 17 Tökülün-tökülün, yol verin keçim; (47)
Üreyim alışıp, alov saçaram
Şehriyâr boynuna zencir vuralar
Çeynerem, gemirrem, dartıp açaram

27- Kaf Kal’asını. Efsanevi KaÇ dağı, 28- Yücelir, yükselir 29- Terlan: Yırtıcı, avcı, kıymetli bir kuş: Doğan, şahin. 30- Çelik 31- Elmas 32- Bıçkı, testere 33- Olurum 34- Kesip, kazıp, atlayıp 35- Koparır 36- Çehrem, yüzüm. Ėaş-gabag: Sınırlı, bir şeye kızmış insanın yüzünün aldığı şekil. 37- Götürür 38- Çığlığım, imdad haykırışım 39- Yiter, yitiyor 40- İsm-i A’zam: Allah’ın Kuranı-Kerim’de geçen en büyük ismi 41- Gecenin adı: Parola. 42- Yüzüne 43- Kilitler 44- Yürek 45- Bu mısra *Şehriyâr*’ın *Haydar Babaya Selam* adlı I. manzumesinin 72. kıt’asından alınmıştır. 46- Korkağım, merhametsizim 47- Geçeyim

- 18 İŖleyir goluma demir paŖlalar, (48)
Zencir ğinciĝdırır, (49) sancır etimi,
Cân ğardaŖ, helelik (50) baĝıŖla meni,
Deyesen (51) unuttum esâretimi.
- 19 Eziz Ŗehriyar'ım baĝıŖla meni,
İncime, darıĝma, (52) fikrin hardadır? (53)
Mürüvvetsiz deyil senin ğardaŖın,
Ancaĝ senin kimi, o da dardadır.
- 20 Özüñ demedin ki, bizim ellerde,
"Vekil müvekkilin hercini çeker" (54)
Ana 'eŖŖ (55) ocaĝı sönmesin deye,
Üreyin erider, çıraĝa töker.
- 21 Her yanı bilirem, bizim diyârda
Hiç de heyâl deyil, dostluĝ, mehebbet,
Ancaĝ iŖiĝ (56) saçan isti (57) ğüneç de
Be'zen bulud altda gizlenir, elbet.
- 22 Ne bilim, belke de sultânım ğardaŖ,
Heĝiĝetde iŖin 'eybi (58) bizdedir.
Hemin bu ilgarın (59) düşkünüyük biz,
Ġnâh yadda deyil, özümüzdedir.
- 23 Bir ovuc (60) kelekbâz (61), ĝumarbâzılan (62)
Pâkibâz (63) olmuŖuĝ, pâk (64) utuzmuŖuĝ (65)
Merd iken nâmerde rehm eylemiŖik,
İñdi nâmerdlere möhtâc olmuŖuĝ.
- 24 Dövletliye (66) saĝsı lâzım olanda,
Vurup sındırmıŖıĝ (67) öz kûzemizi.
Çıĝdıĝımız ĝını beyenmemiŖik
Biz éli (68) atmıŖıĝ, el atıp bizi.
- 25 Élimize ne ĝün aĝlamıŖıĝ biz?
Baĝın (69) Ŗahta (70) vurup, bostânı yanıp,
Él bize neylesin, ne ĝün aĝlasın?
Aĝzı uçuĝlanıp, dili baĝlanıp.

48- Baklalar, halkalar 49- Eziyor, incitiyor 50- Ŗimdilik 51- Herhalde 52- Darılma 53- Nerdedir
54- Avukat, müvekkili adına her türlü teŖebbüste bulunur. Burada Farslarla, Azeri Türklerinin durumlarına iŖaret edilmektedir. 55- AŖk 56- IŖık 57- Sıcak 68- Aybı, kusuru 59- Andın, yeminin
60- Avuc 61- Hilekâr 62- Kumarbaz ile 63- Sadakatlı, doĝru 64- "Tamamen" 65- Ütölmüşüz,
yenilmiŖiz 66- Zengine. Burada mecâzen farslar kasdediliyor. 67- KırmıŖız 68- Halkı, ili 69- Baĝını
70- Soĝuk, don.

- 26 İndi olan olup, geçenler geçip,
Calanan (71) su bir de kzeye dolmaz,
Daldan (72) atılan daş topuğa deyer,
Gözyaşı tkmeklen yara sağalmaz.
- 27 Bugün men *Sehend*'em sen *şehriyr*'san
Gel başın ucaldağ (73) goca *Tebriz*'in.
Bir kere yadların daşını atağ,
ekek ęaygusunu öz limizin.
- 28 şiri coşduran sehneler coşdur,
O güzel şeherde, doğma diyrda.
Nişgille:i (74) coşdur deydli *Tebriz*'in
Biri sen znsen, eziz *şehriyr*.
- 29 şirim,dünyanı nece görürsen (75)
Duz yyip, duzgbın sındıranlar (76) var.
edir bilen yra cn gurban öyle,
edir bilmeyene hyifdir (77) ilgar. (78)
- 30 Özge çırağına yağ olmağ besdir (79)
Baba dşergemiz (80) ęaranlıędadır,
Yanıp yandırmayağ yadın ocağın,
vimiz soyuğdur, ęıřdır, şhtadır. (81)
- 31 Demirem yanmayağ, alovlanmayağ,
Yanmasın, neyle çin yazığ pervne?!
Yanmayağ vefsız yrın oduna,
Yanağ limize, yanağ vetene.
- 32 Vefsız, gllerin üstünden uağ,
onağ (82) sedağetli l ęucaęına.
Sönmez 'eřęimizden bir peyvend salag (83)
Elin şahta vurmuş (84) gl budağına.
- 33 Bir yerde ęalmaędan darışdığ (85), ldk,
Doğma (86) yurdumuzu dolanağ gezek,
l ilen ağlayag, l ilen glek,
İncimizi veten sapına dzek.

71- Dökülen 72- Arkadan 73- Başını yükseltelim, kaldıralım 74- Hasretleri 75- Nasıl görüyorsun?
76- Kırınlar 77- Yazıktır, gereksizdir 78- Ahd, sadkat 79- Yetişir 80- Ata-baba, evimiz, menzili-
miz 81- Dndur, soğuktur. ayazdır 82- Konalım 8- Aşı yapalım 84- Don vurmuş, donmuş 85- Sı-
kıldık, incindik 76- öz, kendi

- 34 Helelik zeif bir damla olsağ da,
Süzülek, yığılağ, göl olağ, daşağ,
Çarışağ çaylara, çoşğun sulara,
Sıldırım (87) dağların başından aşag
- 35 Derelerden kécek, denize çatağ (88),
Şıltağ (89) dalgalara gedek, kükreyek,
İsti (93) güneş ilen golboyun (91) olag,
Çıznağ, (92) terleyek, buluda dönek.
- 36 Uçağ o duramlığ (93), çoşğun diyâra
Susuzundan (94) dili çıhan dağlara,
Yiyersiz, gayğusuz, bahârsız, yazsız
Çiçeksiz , yarpağısız, bârsız bağlara.
- 37 Şahtalar, tufanlar serin külekler, (95)
Essin üstümüze bumbuz, (96) buz olağ.
Ağlayağ, ağnayağ (97) uca dağlardan
Danga (98) gayaları dipden goparağ.
- 38 Dağları uçurdağ, dereler dolsun.
Köpüklü suları calayağ (99) düze,
Yaşarsın ğurumuş kölların (100) kökü,
Bahârî ğaytarağ (101) vetenimize.
- 39 *Sehend* de gül açsın *Heyder Baba*'da
Üzerinde çadır gursun *Şehriyâr*.
Bağağ çiçeklenen yurda, şe'r yazag,
Şâir de behtiyâr, şe'r de behtiyâr.
- 40 Kesk 'edâvetin dünyâdan kökün,
'Êşğden yeni bir ğuruluş ğurağ.
Minek (102) şehâblara (103) ıldırımlara,
Gédek ulduzlara, güneşe ğonağ.
- 41 Şâirim sözümü ğurbete salma,
Çulağ as dünyâda ğör bir ne sesdir;
Bağrını sıhmasın atılan toplar,
Çırılan zencirdir, sınan (104) ğefesdir.

87- Yalçın, sarp 88- Kavuşalım 89- Nazlı 90- Sıcak 91- Sarmaş-dolas, kolu boynunda 92- Kızalım, ısınalım. 93- Durgun, sâkin 94- Susuzluğundan 95- Rüzgârlar 96- Buz gibi, iyice soğuk 97- inelim, süzülelim 98- Yerli, büyük, sağlam 99- Dökelim 100- Çalıların, ot yığınlarının 101- Geri getirelim 102- Binelim 103- Meteorlara, göktaşlarına 104- Kırılan, dağılan

TÂLİ'İME SEN BAĞ

Tâli'ime sen bağ:
Düşüncelerim yasag;
Duygularım yasag;
Keçmişimden söz açmağım yasag;
Ata-babamın adın çekmeğim yasag;
Anamdan ad aparmağım (1) yasag...
... Bilirsen?
Anamdan doğulanda bile,
Özüm bilmiye-bilmiye.
Dil açıp danışdığım (2) dilde.
Danışmağım yasag imiş, yasag!

1- Almam (götürmem)

2- Konuştuğum.

ĞURBANIMI GABÛL ÉLE ARAZ

Samed (1)!

Ne yazım *Samed*?

Denli hermenimin yanmasın (2), yazım?

Sevin su kûzemin caılanmasın (3), yazım?

Dağlı sinemin alovlanmasın, yazım?

Men sene ne yazım, *Samed*?

Herretin kimi ya'ıacag?

Gözyaşıma kim ba'ıacag?

Araz,

Yénc de a'ıacag!

Samed!

Kimi çağırım?

Ne gader ba'ıırım?

Sameeed!

Söyle mene, söyle *Araz*!

Néden bizle oldun béle, *Araz*?

Kesdün iki gardaş arasın,

Aldun *Muğan*'ın *Sara*'sın (4),

Boğdun élimin değerli balasın!

Bezdir.

Bez... dir!

Ğurbanımı gabul éle *Araz*.

19 Şehriver 1347 (6 Eylül 1968)

1- *Samed Behrengi* (1939-1968) *Güney-Azerbaycanlı ünlü yazar* (Bak. Türk Dili ve Edebiyatı Ansikopedisi, İstanbul, I. c. s. 380).

2- Yanmasını

3- Dökülmesini

4- Sara: Bir kadın adı. "Arpaçayı aşdı daştı sel saranı aldı gaçdı" diye başlayan bir türkü ağıtta adı geçen gelin. Burada, o geline tel'mih vardır.

DİLİMİ DALIMDAN ÇIĞARTSALAR DA

Dilimi dalımdan çığartsalar da,
Ėoy ġardaş, derdimi déyim bâri bil.
Güneyden-ġuzeye, şarġdan-ġarbe
Hansı ġalgı gördün, bizim tek zelil?

Milli âzâdıġlar 'esri olsa da
Her yérde, her yanda adı bu 'esrin,
Ne étmek? "dünyanı buġda (1) dutsa da,
Kehliġin (2) rûzîsi (3) çingıldır" (4) hemîn!

Bu "şeref", bu "şövkət" bu "gudret" bu "şân"
Hurra! (5) doğrudan da bize 'âr olsun,
Hayâtın amânsız bir ġanunu var:
Ta'assubsuz bir millet, gerek hâr olsun.

1) Buġday.

2) Kehliġin.

3) Rûzî, kısımet, azık.

4- Kuş darısı.

5- Vur-ha, haydi, durma vur; savaş na'rasi.

KÜKÜRT KİBRİTİLE HER AKŞAM ÜSTÜ

Kükürt kibritile her aḡşam üstü,
Onluğ lampamızı anam yahardı,
Düzülerdik hamı kürsi başına,
Semâver ğaynardı, buğu ğalġardı.

Atam (1) çoġ ğeceler éve gelmezdi,
Seferde (2) olardı yazınan-ġışı (3).
Söz-söze gelende adına anam,
Déyerdı "çöl kuşu, beyâbân daşı",

Her ğeçe atama sabr eleden, (4)
Ğile şorbamızı (5) töküp yéyerdik,
Çoġ vah(t) başımızı atıp yatardığ,
Be'zen de oturup nağıl déyerdik (6).

Anamın mehriban hüzinli sesi,
İndi (7) de var, hele ğulağımdadır.
Sevimli vüğarlı, dutęun sımâsı (8)
Ele (9) bil, gözümün gabağındadır (10).

-
- 1- Babam.
 - 2- Yolculukta.
 - 3- Yaz-kış.
 - 4- Etmekten, eylemekten.
 - 5- Bir yemek (çorba) adı.
 - 6- Masal, söyledik.
 - 7- Şimdi.
 - 8- Kaygılı yüzü.
 - 9- Öyle.
 - 10- Önündedir.

MEN ÂZÂDLIG İSTEYİREM

Bu âzâdlıg cebhesinde bir fedâyi esgerem
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Düşmenlerin güllesiyle gana batam gerek men
Veten üste (1) paralansın bedenimde pîrehen (2),
Çoy men ölüm, zulmlerden pâk olunsun bu veten;
Çoh râzıyam cebhede men basdırılım (3) bî-kefen;
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Hakg isterem, hakk yolunda cândan k'çmek revâdır,
Bu ölümde gen durmag mazlûmlara cefâdır;
Sengerlerde (4) gana batmag derdimize devâdır
Çoy men ölüm, ibret alsın bizden sonra her gelen,
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Çoy sengerler evim olsun, dağlar başı meskenim;
Zulm elinden âzâd olsun bu mügeddes vetenim;
Çuzgunlardan, bayguşlardan temizlensin gülşenim;
Çoy gül açsın bundan sonra bağçalarda yascmen.
Men âzâdlıg isteyirem bir de âzâd bir veten.

1945

1- Vatanın üstünde, vatan için.

2- Gömlek.

3- Defnedileyim, gömüleyim.

4- Siperlerde, tabyalarda.

SEHEND'EN GÜRÇAYLI'YA (x)

İnsanlığı tahkir eden alçaklığı yık ez
Billah yaşamak yerde sürüklenmeğe değmez.

Tevfik Fikret

Üç sâatdir, gece yarından geçip
Elimde galemim, garşımda defter
Mektubum bitmeden yatmayacağım
Gözlerim tökülüp çıhsa da eğer.

Bu günler gözlerim ağrıya gelip
Oğuya bilmirem, yaza bilmirem
Garanlığa âdet edenden beri
Gamaşır, ışığa bağa bilmirem.

Bu günler "Edebiyat" (1) elime çatdı (2)
Yoldaşımdan (3) oğumasın (4) dileddim.
"Filler de ağlayır" (5) adlı şi'ri var,
Dédi "Gürçaylı" dan (6). Oğu, söyledim.

Oğudu, şi'rivi (7) gardaşım mene
Oğudugca dedim: Gözüve dönüm(8)
Goy durum dolanım, dönüm başuva (9)
Şi'rive, (10), özüve (11), sözüve (12) dönüm.

Oğudu şi'rivi men gulag asdım (13)
Büküldüm, açıldım, ne hâla galdım
Ağlar gören kimi (14) şahin gözüvi (15)
Ucalasan (16) gardaş, men ki, ucaldım.

Seni ağlar gördüm gönlüm sevindi
Gardaşın da ağlar gören seviner!
Beli ağlamag var gülmekden yeğdir
Bu ma'nanı ancag az âdam biler.

(x) Ali Ağa Gürçaylı: Çağdaş azeri şairi.

1- Bakü'da çıkan "Edebiyyat ve ince-san'at" adlı haftalık gazete.

2- Yetiştii 3- Karımdan 4- Okumasın 5- Aliğa Gürçaylı'nın şiiri. 6- Gürçaylı. Şairin adı. 7- Şiirini

8- Gözüne kurban olayım 9- Başına kurban olayım 10- Şiirine 11- Kendine 12- Sözüne

13- Dinledim 14- Ağladığını görünce 15- Gözünü 16- Yücelesin.

Demişler: Derd ehli, derd ehlin tanır
Bilirem kimlerdir ağladır seni
Derdivi duyuram, seni ağlardan
Çohdandı, çohdandı ağladır meni.

Beli güvendiğim uca dağlara
Tekce gar yağmayıp, dolu da yağıp
Ömrüvün (17) meyveli, gülli bağında
Ne bir yarpag galıp, ne pita (18) galıp.

Gileyli (19) değılem özgeden mende de
Ne gelip başıma özümde gelip
Yolunda başımdan candan keçdiğim
Üreğimde (20) gelip, gözümde gelip.

Gartal doğuluban, gartal büyüdüm
Dedim göyler olsun meskenim gerek
Gol-ganad yetirip ucmağ isterken
Dediler; ilan tek (21) gerek sürünmek.

Ağla, goy ağlayım, goy ağlasınlar
Ahsın gözyaşımız ummana dönsün
Dolsun yer yüzünün delik-değiği
"Sürünenler" belki boğulsun, ölsün.

Hayatın ganunu değışmez gardaş
Goy, üzü (22) garalar, özün göstere
Bağma şah-mah (23) duran buz "heykel" lere
Gün çıhsa hamısı eriyer yağın.

Her lahza, her sâat gelip keçdikde
Belke yüzler adam ölür dünyada
Milyonlar dünyaya gelip gedirler
Gonup-köçdüğini kim bilir amma?

Ma'nalandıranlar insan hayatın (24)
Eğer "Nesimi" ler değıl bes kimdi?
Yüz iller keçse de, minler il gelse
"Diri" ler ölürler, onlar dirildi.

17- Ömrünün, 18- Gül, gonca 19- Şikâyetci 20- Yüreğimde 21- Yılan gibi 22- Yüzü 23- Gösterişli
24- Hayatını

Bırhırsan birağ "öteri" leri (25)
Ebedi insana, ebedi söz yaz.
Üreklere gazsa sözün san'atkâr
Âlem de pozulsa, o söz pozulmaz.

Bir plakad (26) éle, bir bayrag éle
Elünde "Gorki" nin "Şahin Nağmesi"n (27)
Sürünmeği teklif éleyenlere
Gıy vur, (28) goy utansın, sesin gizlesin.

Seni ağlar gördüm, könlüm sevindi
Gardasın da ağlar gören séviner?! (29)
Beli, ağlamag var gülmekden yeğdir
Bu ma'nanı (30) ancag az adam biler.

Algış merd yaşayıp, merd ölenlere
Algış goçağların (31) deliliğine
Garğış gorhagların rezaletine
Gargış iki üzlünün doğan éline.

Yaz, yazag gardaşım elüve dönüm (32)
Yazag goy bilsin "O" alçag, yaramaz (33)
Bilsin rezaletın duyuram men de
Bilsin ki hagigat serhad (34) tanımaz.

Tahran 5 Urdtbihişt 1347
(25 Nisan 1968)

25- Fırsat düşkünü, geçici heves sahiplerini 26- Pankart

27- Görki'nin bir eseri 28- Bağır, nara at

29- Sevindir mi? 30- Mânâyı 31- Yigitlerin 32- Eline kurban olayım 33- Kötü, alçak kimse 34- Sınır.